1999 ж. шыға бастады

Тіркелген куәлік № 13395-Ж
Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат
министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитеті
22.02.2013 ж. берген

Редакция алқасы

Н.Л. Сейтахметова (бас редактор)
А. Сағықызы
Ш.Е. Джаманбалаева
Ә.А. Құранбек
М.К. Бектенова
З.К. Шәукенова
Ш.М. Жандосова
А.Алтайқызы
Н.Ы.Айтымбетов
Л.Н. Тоқтарбекова (жауапты редактор)

Редакционная коллегия

Н.Л. Сейтахметова (главный редактор)
А. Сагикызы
Ш.Е. Джаманбалаева
Ә.А. Құранбек
М.К. Бектенова
З.К. Шаукенова
Ш.М. Жандосова
А.Алтайқызы
Н.И.Айтымбетов
Л.Н. Токтарбекова (ответственный редактор)

Регистрационное свидетельство
№ 13395-Ж выдано Комитетом
информации и архивов
Министерства культуры
и информации Республики
Казахстан 22.02.2013 г.

Издается с 1999 года

ISSN 1999-5849 (Print)
eISSN 2959-7544 (Online)

ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ-ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖУРНАЛ

Адам әлемі

ФИЛОСОФСКИЙ И ОБЩЕСТВЕННО-ГУМАНИТАРНЫЙ ЖУРНАЛ

Том 28 · № 4(110)·2026

Халықаралық редакциялық кеңес
Международный редакционный совет

Зияуддин Сардар (Ұлыбритания)
Фиерман У. (АҚШ)
Аматаякул Супаквади (Таиланд, Италия)
Лекторский В.А. (Ресей)
Кенан Гюрсой (Түркия)
Шермухамедова Н.А. (Өзбекстан)
Бюлент Шенай (Түркия)

© Философия, саясаттану және дінтану институты
050010, Алматы, Шевченко көшесі, 28
https://adamalemijournal.com

© Filosofia, saiasattanu jäne dıntanu instituty
050010, Almaty, Şevchenko köşesı, 28
https://adamalemijournal.com

Том 28, № 4(110) 2026

Мазмұны Содержание Content

Философия. Мәдениет. Білім беру * Философия. Культура.Образование * Philosophy. Culture. Education

Сағиқызы А., Оразбекова А., Бегалинов А., Какимжанова М., Абеуова Ш. Э. В. ИЛЬЕНКОВ, А. П. ОГУРЦОВ ЖӘНЕ Г. С. БАТИЩЕВ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ ЖАТТАНУ МӘСЕЛЕСІ 3

Кульжанова Г.Т., Кульжанова Ж.Т., Пенионжек Е.В. ОБЩЕСТВО ЗНАНИЯ КАК ПРОСТРАНСТВО ТРАНСФОРМАЦИИ БЫТИЯ ЧЕЛОВЕКА: ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ СОЦИАЛЬНОЙ РЕАЛЬНОСТИ 16

Кудайбергенова Г.К., Кокеева Д.М. ИРАНДАҒЫ ХИКМЕТ ПЕН ФИЛОСОФИЯ ДӘСТҮРІНІҢ ТАРИХИ-ТЕОРИЯЛЫҚ ДАМУЫ ЖӘНЕ ИСФАХАН МЕКТЕБІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ 27

Нұрадин Г.Б., Аккулиева А.Е., Бекенов Ж.Н. ГУМАНИСТІК МОТИВАЦИЯ ЖӘНЕ МОРАЛЬДЫҚ ОСАЛДЫҚ: БАЛАЛАР ФИЛОСОФИЯСЫ ТҰРҒЫСЫНАН СЫНИ ТАЛДАУ 38

Кизуб Р.А. ЭМПИРИЧЕСКОЕ И ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ В МЕДИЦИНСКОЙ НАУКЕ: ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ 50

Nabidullin A.S., Merkibayev T.A., Nurekesheva G.R., Tastemir M.A. TEACHING ENGLISH THROUGH THE PHILOSOPHY OF CRITICAL PEDAGOGY: A THEORETICAL-CONCEPTUAL ANALYSIS AND PROPOSED RESEARCH DESIGN FOR THE FREIREAN APPROACH IN THE KAZAKHSTANI EDUCATIONAL CONTEXT 61

Мырзабеков Ж.Е., Еркінұлы Т. ЖАСТАР УАҚЫТЫ: САЛЫСТЫРМАЛЫ ТРЕНДТЕР ЖӘНЕ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАР 73

Саяси зерттеулер туралы дискурс * Дискурс политических исследований * Discourse of Political Research

Sabirov K., Pulatov Sh. PUBLİC DİPLOMACY İN CENTRAL ASİA: SOCİAL AND İNSTİTUTİONAL DİMENSİONS İN KAZAKHSTAN AND UZBEKİSTAN 86

Rystina I.S., Aikenova D.M. TRANSFORMATION OF INTERNAL EDUCATIONAL MIGRATION IN KAZAKHSTAN UNDER THE INFLUENCE OF THE DEVELOPMENT OF BRANCHES OF FOREIGN UNIVERSITIES 97

Бухарбаев Б.С. КРЕАТИВНЫЕ ИНДУСТРИИ И ГОРОДСКАЯ ПОЛИТИКА В КАЗАХСТАНЕ: ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ АКИМАТОВ АЛМАТЫ И АСТАНЫ 110

Бейсенбаев Е.С. ШЕТЕЛДІК ПАРЛАМЕНТТЕРДІ ЦИФРЛАНДЫРУ ТӘЖІРИБЕСІ: САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДА ҚОЛДАНУ МҮМКІНДІКТЕРІН БАҒАЛАУ 121

Kucherbayeva D. LANGUAGE POLICY REFORMS IN KAZAKHSTAN: AN OVERVIEW OF THE POST-INDEPENDENCE PERIOD 134

Еркін А., Дүйсен Ғ.М. ҚАЗАҚСТАН МЕН ҚЫТАЙ АРАСЫНДАҒЫ САУДА ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚТЫҢ БАСТЫ БАСЫМДЫЛЫҚТАРЫ: ҚАЗАҚСТАНДЫҚ КӘСІПОРЫНДАРДЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ 146

Молотова Г.М.., Молотова Э.М., Абдырахманов Т.А. РОЛЬ ШАЙХОВ В ПОЛИТИКЕ ГОСУДАРСТВА ТЮРКСКИХ НАРОДОВ 158

Кодиркулов А.С. АНАЛИТИЧЕСКИЙ ОБЗОР ИССЛЕДОВАНИЙ КОМПЛАЕНС-КОНТРОЛЯ: ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ МЕХАНИЗМЫ И АРХИТЕКТУРА СОЦИАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ 168

Дінтанулық және исламтанулық зерттеулер * Религиоведческие и исламоведческие исследования * Religious and Islamic Studies

Муминова З.П., Балтабаева А.Ю. СОПЫЛЫҚ МӘТІНДЕРДЕГІ ҚҰРАН АЯТТАРЫ МЕН ХАДИСТЕРДІ ИНТЕРПРЕТАЦИЯЛАУ ДӘСТҮРІНІҢ ГЕРМЕНЕВТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ: «БУСТАН УЛ-МУХИББИН» ТРАКТАТЫ МЫСАЛЫНДА 180

Бомба С., Прудская В. ИНСТРУМЕНТАЛИЗАЦИЯ РЕЛИГИИ В НАЦИОНАЛИСТИЧЕСКОЙ РИТОРИКЕ: СРАВНЕНИЕ ПОЛЬШИ И РОССИИ 189

Turysbekova D.A., Toleugaliyeva S.T., Iskakova M.T. THE ROLE OF RELIGION AND VALUES OF YOUTH IN KAZAKHSTAN: EVIDENCE FROM A POST-COVID SURVEY AMONG ALMATY UNIVERSITY STUDENTS 205

Сұлтанбаева Э.С., Карыбаева А., Құдайберді Б.С. АЛМАТЫ ҚАЛАСЫНДАҒЫ ПРЕСВИТЕРИАНДЫҚ ШІРКЕУЛЕРДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТ ТӘЖІРИБЕСІ 216

Бекжанов Қ., Элгарбауи А. ИСЛАМДЫҚ ХАЛАЛ ҰҒЫМЫНЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ СЕМАНТИКАЛЫҚ КЕҢЕЮІ: «АДАЛ» СӨЗІ НЕГІЗІНДЕ 225

Сейтахметова Н.Л., Есенбаева Д. О ТЕОРЕТИЧЕСКИХ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМАХ ИССЛЕДОВАНИЯ АРХЕОЛОГИИ РЕЛИГИОЗНОЙ КУЛЬТУРЫ И РЕЛИГИОЗНОГО СОЗНАНИЯ 236

Аударма дискурсы және контекст * Дискурс перевода и контекст * Translation Discourse and Context

Куру А. ҒҰЛАМАЛАР МЕН МЕМЛЕКЕТ ОДАҒЫ: МҰСЫЛМАН ӘЛЕМІНДЕГІ ДЕМОКРАТИЯ МЕН ДАМУДЫҢ КЕДЕРГІСІ 247

ҒТАХР 02.91.91 | Ғылыми мақала

Э. В. ИЛЬЕНКОВ, А. П. ОГУРЦОВ ЖӘНЕ Г. С. БАТИЩЕВ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ ЖАТТАНУ МӘСЕЛЕСІ

А.Сағиқызы[1], А.Оразбекова[2], А.Бегалинов[3], М. Какимжанова[4], Ш. Әбеуова[5]

АҢДАТПА

Мақала Э. В. Ильенков, А. П. Огурцов және Г. С. Батищев философиясындағы жаттану мәселесіне арналған. Зерттеудің мақсаты — аталған ойшылдардың К. Маркстің жаттану тұжырымдамасын түсіндіру және дамыту тәсілдеріндегі ортақ негіздер мен айырмашылықтарды анықтау. Әдіснамалық негізін тарихи-философиялық зерттеудің мәтінтанулық және салыстырмалы әдістері құрайды. Жаттанудың заттану, затсыздану және затқа айналу үдерістерімен арақатынасына, сондай-ақ адам іс-әрекетінің тұтастығы мәселесіне ерекше назар аударылады. Ильенковтың үлесі жаттану категорияларының мағыналық айырмашылықтарын нақтылау және мәселенің дүниежүзілік-тарихи сипатын ашу арқылы айқындалады. Огурцовтың тұжырымдамасында қоғамдық өмірдің институттануы мен адамның функционалдануының өзара байланысы негізгі орын алады. Батищев жаттануды заттану мен затсыздандың, белсенділік пен қарым-қатынастың бірлігінің бұзылуымен байланыстырып, оның мәдениет пен ғылыми танымдағы көріністерін ашады. Зерттеу нәтижелері жаттанудың экономикалық қатынастармен шектелмейтінін және меншік формасының өзгеруі оны еңсерудің жеткілікті шарты болмайтынын көрсетеді. Қарастырылған тұжырымдамалардың теориялық маңызы адам іс-әрекетінің бөлшектенуін, білімнің затқа айналуын және тұлға дербестігінің шектелуін түсіндіру мүмкіндігімен айқындалады. Оларды еңбектің, танымның және қарым-қатынастың цифрлық технологиялар арқылы жанамалануы жағдайындағы жаттану формаларын зерттеуде қолдану перспективалары белгіленеді.

Түйін сөздер: жаттану, іс-әрекет, заттану, затсыздану, Ильенков, Огурцов, Батищев.

[1] ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

[2] әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

[3] Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті, Алматы, Қазақстан

[4] С. Сейфуллин атындағы Агротехникалық университет, Астана, Қазақстан

[5] К. Сағадиев ат. Халықаралық бизнес университеті, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
А.Оразбекова, aizhan376@mail.ru

Сілтеме:
Сағиқызы А., Оразбекова А., Бегалинов А., Какимжанова М., Абеуова Ш. Э. В. Ильенков, А. П. Огурцов және Г. С. Батищев философиясындағы жаттану мәселесі // Адам әлемі. – 2026. – Т. 28. – №4(110). – Б. 3-15. – DOI: 10.48010/32kcac09

Ашық қолжетімділік
© Автор(лар), 2026
Бұл ашық қолжетімді мақала Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) лицензиясының талаптарына сәйкес таратылады.
https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

Редакцияға түсті: 12/09/2026
Қабылданды: 17/10/2026
Онлайн жарияланды: 30/10/2026

Проблема отчуждения в философии Э. В. Ильенкова, А. П. Огурцова и Г. С. Батищева

Аннотация. Статья посвящена проблеме отчуждения в философии Э. В. Ильенкова, А. П. Огурцова и Г. С. Батищева. Цель исследования — выявить общие основания и различия в подходах этих мыслителей к интерпретации и развитию концепции отчуждения К. Маркса. Методологическую основу составляют текстологический и сравнительный методы историко-философского исследования. Особое внимание уделяется соотношению отчуждения, опредмечивания, распредмечивания и овещнения, а также проблеме целостности человеческой деятельности. Вклад Ильенкова раскрывается через уточнение смысловых различий между категориями отчуждения и выявление всемирно-исторического характера проблемы. В концепции Огурцова центральное место занимает взаимосвязь институциализации общественной жизни и функционализации человека. Батищев связывает отчуждение с нарушением единства опредмечивания и распредмечивания, активности и общения, раскрывая его проявления в культуре и научном познании. Результаты исследования показывают, что отчуждение не ограничивается экономическими отношениями, а изменение формы собственности не является достаточным условием его преодоления. Теоретическая

значимость рассмотренных концепций определяется их возможностями для объяснения фрагментации человеческой деятельности, овещнения знания и ограничения самостоятельности личности. Обозначены перспективы их применения к исследованию форм отчуждения в условиях цифрового опосредования труда, познания и общения.

Ключевые слова: отчуждение, деятельность, опредмечивание, распредмечивание, Ильенков, Огурцов, Батищев.

The Problem of Alienation in the Philosophy of E. V. Ilyenkov, A. P. Ogurtsov, and G. S. Batishchev

Abstract. The article examines the problem of alienation in the philosophy of E. V. Ilyenkov, A. P. Ogurtsov, and G. S. Batishchev. It aims to identify the common foundations and differences in their interpretations and development of Karl Marx's concept of alienation. The methodology combines textual and comparative analysis within a historical study of philosophy. Particular attention is paid to the relationship between alienation, objectification, deobjectification, and reification, as well as to the integrity of human activity. Ilyenkov's contribution involves clarifying the semantic distinctions between categories of alienation and revealing the problem's world-historical character. Ogurtsov's account centres on the relationship between the institutionalization of social life and the functionalization of the individual. Batishchev associates alienation with the disruption of the unity of objectification and deobjectification, activity and communication, tracing its manifestations in culture and scientific inquiry. The findings indicate that alienation extends beyond economic relations and that changes in property ownership alone are insufficient to overcome it. The theoretical significance of these approaches lies in their capacity to explain the fragmentation of human activity, the reification of knowledge, and constraints on individual autonomy. The article outlines prospects for applying them to alienation under the digital mediation of work, cognition, and communication.

Keywords: Alienation, Activity, Objectification, Deobjectification, Ilyenkov, Ogurtsov, Batishchev.

Кіріспе

Жаттану мәселесі адам іс-әрекетін, қоғамдық қатынастар мен мәдениетті философиялық тұрғыдан пайымдауда маңызды орын алады. Оның негізінде адамның жасампаз белсенділігі мен осы белсенділік нәтижелерінің өз жасаушыларына үстемдік ететін дербес күштерге айналуы арасындағы қайшылық жатыр. К. Маркс философиясында жаттану адамның іс-әрекеті мен оның өнімдері өзінен тәуелсіз болмысқа ие болып, оның еркін даму мүмкіндіктерін шектейтін қоғамдық қатынастардың тарихи тұрғыдан нақты формаларын сипаттайды.

КСРО-ның ресми философиялық дискурсында жаттану негізінен капиталистік өндіріс тәсілімен байланыстырылып, ал меншік қатынастарының өзгеруі оны еңсерудің негізі ретінде түсіндірілді. Мұндай түсіндіру Маркстің тұжырымдамасының мазмұнын тарылтып, экономикалық жағдайларды өзгерту мен адам іс-әрекетінің жаттанған формаларын еңсеру арасындағы айырмашылықты жеткілікті назардан тыс қалдырды. Осыған байланысты жаттануды меншік қатынастарымен шектелмейтін және қоғамдық өмірдің түрлі салаларын қамтитын мәселе ретінде сыни тұрғыдан қайта пайымдау қажеттілігі туындады.

1950-жылдардың соңынан бастап бұл мәселені зерттеуге Э. В. Ильенков, А. П. Огурцов және Г. С. Батищев елеулі үлес қосты. Олардың еңбектерінде К. Маркс мұрасына жүгіну жаттану тұжырымдамасының философиялық алғышарттарын зерттеумен, оның категориялық мазмұнын нақтылаумен және іс-әрекет, заттылық, қарым-қатынас пен адам еркіндігі мәселелерімен байланысын ашумен ұштасты. Зерттеу тәсілдерінің айырмашылығына қарамастан, оларды адам жасаған қоғамдық өмір формаларының өзіне үстемдік ету тетіктерін анықтауға деген ұмтылыс біріктірді. Осылайша, жаттануды зерттеу саяси-экономикалық талдаудың шеңберінен шығып, ғылым, білім беру және мәдениет салаларын қамтыды.

Аталған тұжырымдамаларға жүгінудің өзектілігі технологиялық және әлеуметтік трансформациялар жағдайындағы жаттану формаларын пайымдау қажеттілігімен айқындалады. Іс-әрекет пен қарым-қатынастың цифрлық технологиялар арқылы жанамалануы адамның дербестігі, өзі өндіретін білімге қатынасы және өзі жасаған жүйелерді бақылау қабілеті туралы мәселелерді қайта алға тартады. Ильенковтың, Огурцовтың және Батищевтің теориялық мұрасы осы мәселелерді зерттеуге негіз береді, алайда олардың ұстанымдарын реконструкциялауды және өзара салыстыруды талап етеді.

Мақаланың мақсаты - Э. В. Ильенков, А. П. Огурцов және Г. С. Батищев философиясындағы жаттануды түсінудің ерекшеліктерін анықтау, олардың К. Маркс тұжырымдамасын түсіндіру тәсілдеріндегі сабақ-тастық пен айырмашылықтарды ай-

қындау, сондай-ақ осы тәсілдердің адам іс-әрекеті мен мәдениетті философиялық тұрғыдан талдаудағы маңызын ашу.

Әдіснама

Зерттеудің әдіснамалық негізін тарихи-философиялық талдаудың мәтінтанулық және салыстырмалы әдістері құрайды. К.Маркс, Э. В. Ильенков, А. П. Огурцов және Г.С. Батищев еңбектерін мәтінтанулық талдау жаттану ұғымының категориялық мазмұнын анықтауға, оның мағыналық ерекшеліктерін нақтылауға және заттану, затсыздану мен затқа айналу ұғымдарымен байланыстарын ашуға бағытталған. Аталған ұғымдар әрбір ойшылдың философиялық тұжырымдамасы мен зерттелетін мәтіндердің мазмұндық контексі аясында қарастырылады. Бұл тәсіл терминологиялық ұқсастықтармен шектелмей, олардың теориялық қызметі мен өзара байланысын айқындауға мүмкіндік береді.

Салыстырмалы талдау Маркстің жаттану тұжырымдамасы мен аталған философтардың түсіндірмелері арасындағы сабақтастықты, сондай-ақ олардың өзіндік ерекшеліктерін анықтау үшін қолданылады. Салыстыру жаттанудың мәні, құрылымы, қоғамдық көріністері және оны еңсеру шарттары бойынша жүргізіледі. Ерекше назар жаттану мен адам іс-әрекетінің заттық сипатының арақатынасына, іс-әрекет пен қарым-қатынас бірлігіне аударылады. Г.С. Батищевтің затсыздануды адамның мәдениеттің заттық формаларында жүзеге асқан мазмұнын игеруі және оны өзінің іс-әрекеттік қабілеттеріне айналдыруы ретінде түсіндіруі талданады. Осы әдістердің үйлесімі зерттелетін тұжырымдамалардың ортақ негіздері мен айырмашылықтарын жүйелі түрде ашуға мүмкіндік береді.

Негізгі бөлім

Э. В. Ильенков, А. П. Огурцов және Г. С. Батищев еңбектеріндегі жаттану мәселесін зерттеу ең алдымен К. Маркстің философиялық мұрасын реконструкциялау және сыни тұрғыдан пайымдау аясында қалыптасты. 1960-жылдардың басынан бастап бұл ойшылдар жаттанудың категориялық мазмұнын ашуға және осы тұжырымдаманың қолданылу аясын экономикалық қатынастарды талдау шеңберінен кеңейтуге мүмкіндік беретін тәсілдерді әзірледі. Жаттану мен заттанудың арақатынасы, іс-әрекеттің жаттанған формаларының тарихи шарттылығы және оларды еңсеру мүмкіндіктері туралы мәселелер негізгі мәнге ие болды.

Бұл мәселелерді зерделеу жаттануды қоғамдық құрылыстың әртүрлі формаларында сақталатын қайшылық ретінде зерттеуді қиындатқан идеологиялық шектеулер жағдайында жүзеге асты. Соған қарамастан, аталған философтардың еңбектеріне жүгіну олардың тұжырымдамаларының ортақ теориялық негіздерін де, жаттанудың табиғатын, оның көріністерін және адам іс-әрекетімен байланысын түсінудегі айырмашылықтарын да анықтауға мүмкіндік береді.

Э. В. Ильенков философиясындағы жаттану мәселесі

Маркстің жаттану тұжырымдамасын пайымдау оның мазмұнын реконструкциялауды ғана емес, тарихи-философиялық алғышарттарын анықтауды да көздеді. Э. В. Ильенков зерттеулерінде жаттану мәселесі жеке әрі жүйелі түрде баяндалмағанымен, оның диалектика тарихы мен теориясына, білім беру философиясына, эстетикаға, сондай-ақ адам мен ойлаудың кибернетикалық модельдерін сыни тұрғыдан пайымдауға арналған еңбектерінің маңызды теориялық контексін құрады. 1966 жылғы қыркүйекте Прагада өткен VI Халықаралық Гегель конгресінде ұсынылған «Гегель және "жаттану"» баяндамасы мен оған әзірленген дайындық материалдары тікелей осы мәселеге арналған.

Ильенков талдауының бастапқы өзегін Гегель мен Маркс мәтіндерін аудару және түсіндіру барысында туындайтын ұғымдық дәлдік мәселесі құрайды. Ол былай деп атап көрсетеді: «Мәселе мынада: орыс тіліндегі "отчуждение" термині бір-бірімен толық сәйкес келмейтін кемінде үш неміс терминін - "Entfremdung", "Entäußerung", "Veräußerung" - қамтиды. Осыған байланысты орысша аудармаларда Маркс ойының кейбір, бәлкім, аса маңызды реңктері назардан тыс қалып жатады, әрі дәл оның ұстанымдарын Гегельдің ұғымдар жүйесіне қарсы қою туралы сөз болатын тұстарда» [1, с. 84]. Осылайша, әртүрлі неміс ұғымдарын жеткізу үшін бір ғана орыс терминін қолдану Маркс ұстанымының өзіндік ерекшелігін және оның Гегельдің жаттануды түсінуінен

айырмашылықтарын анықтауды қиындатуы мүмкін. Ал қазақ тілінде «жаттану» деп аударылып келеді. Егжей-тегжейлі талдай отырып, ұғым қалыптастыруға арналған жұмыстар болашақта қолға алынады.

Осы мағыналық айырмашылықтарды нақтылау тиісті ұғымдардың қолданылу контексіне жүгінуді талап етеді. Сондықтан Ильенков «осы ұғымның нақты мағынасын анықтау және "Entäußerung", "Entfremdung", "Veräußerung" ұғымдарын дәл қолданбаудан туындайтын спекуляцияларға жол бермеу үшін Маркс пен Гегель мәтіндеріне мұқият, ішінара тіпті таза формалды талдау жүргізу» қажеттігін атап көрсетеді [2, с. 138]. Мәтінтанулық талдау бұл жерде теориялық мәнге ие болады: ол жаттанудың әртүрлі анықтамаларын ажыратуға және олардың Гегель мен Маркстің философиялық тұжырымдамаларындағы орнын нақтылауға мүмкіндік береді.

Э. В. Ильенков Гегель мен Маркстің «Entäußerung» және «Entfremdung» ұғымдарын қолдануындағы айырмашылыққа назар аударады. Гегель олардың мазмұнын ажыратса, Маркс «1844 жылғы экономикалық-философиялық қолжазбаларда» оларды «синонимдер ретінде - үтір арқылы» қолданады [1, с. 85]. Осы айырмашылықтың негіздерін анықтай отырып, Ильенков былай деп жазады: «Гегель үшін бұлар - әртүрлі ұғымдар. "Entfremdung" - феноменологиялық дамудың өте нақты шектелген бір ғана кезеңімен байланысты ұғым; бұл кезең "Entäußerung"-тің бір фазасы ретінде моральдылықта "алынып тасталады"...» [1, с. 85]. Осылайша, Гегель жүйесінде «Entfremdung» рух дамуының еңсерілетін белгілі бір сатысын сипаттайды, ал «Entäußerung» оның қалыптасуының кейінгі сатыларында да өз мәнін сақтайды.

Ильенковтың түсіндіруіне сәйкес, Гегельдегі «Entäußerung» ұғымы «мағынасы жағынан "Vergegenständlichung" <заттану>, "äußere Verwirklichung" <сырттай жүзеге асу> ұғымдарына жақынырақ, яғни жалпы адам іс-әрекетінің өткінші емес әрі қажетті формасын білдіреді. Осы мағынада "Entäußerung" "рух" анықтамасының өзегіне енеді» [1, с. 86]. Демек, бұл ұғымдарды ажырату тарихи және логикалық тұрғыдан айқындалған күй ретіндегі жаттануды іс-әрекеттің қажетті сәттері болып табылатын сыртқы жүзеге асу мен заттанудан айыруға мүмкіндік береді.

«1844 жылғы экономикалық-философиялық қолжазбаларда» «Entäußerung» және «Entfremdung» ұғымдарының синонимдік қолданысын Маркстің заттану мен жаттануды ажыратуы аясында түсіндіруге болады. Заттану (Vergegenständlichung) адам іс-әрекетінің заттық түрде жүзеге асуының қажетті формасы болса, жаттану іс-әрекет пен оның нәтижелері адамға өзінен тәуелсіз күш ретінде қарсы тұратын қоғамдық жағдайларды сипаттайды. Осы тұрғыдан алғанда, «Entäußerung» және «Entfremdung» жаттанған іс-әрекеттің әртүрлі қырларын білдіреді. Алайда бұл түсіндіру мақала авторларының интерпретациясы: Ильенковтың өзі аталған терминдік қолданыстың негіздерін тікелей түсіндірмейді.

Сонымен бірге Ильенков «Entäußerung», «Entfremdung», «Veräußerung», «Verdinglichung» ұғымдарынсыз «"Капиталды" оның бүкіл шынайы мазмұны мен мағынасында дұрыс түсіну мүмкін емес» екенін атап көрсетеді [1, с. 89]. «Капиталда» бұл категорияларды жаттанудың әртүрлі формаларының өзара байланысын ашатын қоғамдық қатынастарды жүйелі талдау аясында қарастыру қажет. Сондықтан олардың синонимдігі туралы мәселе әр ұғымның нақты қолданылу контексін және Маркс зерттеуінің құрылымындағы категориялық қызметін ескеруді талап етеді.

Э. В. Ильенков ұстанымында меншік формасының өзгеруі мен жаттануды еңсеруді ажыратудың қағидалық маңызы бар. Өз баяндамасында ол былай деп жазады: «Өндіріс құралдарына меншіктің жалпымемлекеттік, жалпы халықтық, социалистік формасын орнатқан елдерде "жаттанудың" бар екенін жоққа шығару - коммунистік қайта құрудың жалпы теориялық өлшемдерін төмендету деген сөз» [1, с. 95]. Осылайша, ол өндіріс құралдарына қоғамдық меншікті жаттану еңсерілді деп тану үшін жеткілікті негіз ретінде қарастырмайды. Ильенков қоғамдық қатынастардың жаттанған формаларының сақталуын, атап айтқанда, мемлекеттің болуымен байланыстырады: «*Мемлекет... бар жерде, "жаттану" да бар*. Бұған көз жұмуға болмайды» [2, с. 137].

Мұндай түсінік жаттану мәселесін белгілі бір қоғамдық құрылыс немесе ұлттық кеңістік шеңберімен шектеуге жол бермейді. Ильенков атап көрсеткендей, «"Жаттану" ("Entfremdung") - қандай да бір

елдің немесе бірқатар елдердің мемлекеттік шекарасынан өткен сәтте мәселе болудан қалатын жергілікті проблема емес. Бұл - дүниежүзілік тарихта іс жүзінде әлі шешімін таппаған дүниежүзілік-тарихи мәселе» [1, с. 95]. Осы тұрғыдан алғанда, жаттануды еңсеру адам іс-әрекеті мен қоғамдық қатынастарды ұйымдастыру тәсілдерінің өзін өзгертуді көздейді, ал оның шарттары мен мүмкіндіктері дүниежүзілік-тарихи ауқымда қарастырылуы тиіс.

А. П. Огурцов философиясындағы жаттану мәселесі

А. П. Огурцов 1967 жылы «Жаттану, рефлексия және практика» тақырыбында кандидаттық диссертация қорғады. 1960 -жылдардың соңында оның зерт-теулерінің негізгі бағыты ғылым философиясына ауысты. Жаттану мәселесін зерделеуде оның осы феномен туралы түсініктердің қалыптасуы мен дамуына арналған «Жаттану және адам (тарихи-философиялық очерк)» мақаласы маңызды орын алады. Осы зерттеу аясында Огурцов ұсынған тиісті идеялардың қоғамдық келісім теорияларынан бастап Л. Фейербах ілімін қоса қамтитын реконструкциясы қарастырылады.

Қоғамдық келісім теорияларына жүгінген Огурцов Т. Гоббс пен Ж.-Ж. Руссо ұстанымдарын салыстырады. Оның Гоббс ілімін түсіндіруінде «барлығының барлығына қарсы соғысы» ретінде сипатталатын адамдардың табиғи күйі мен қоғамдық келісім арқылы орнатылатын азаматтық күйінің арасындағы айырмашылық бастапқы негіз болып табылады. Азаматтық күйге өту жеке еркіндікті өзара шектеуді және өкілеттіктерді егемен билік иесіне беруді көздейді. Огурцов былай деп түсіндіреді: «Адам өз құқықтарын мемлекетке беру арқылы өзінің абсолютті еркіндігін ерікті түрде шектейді. <...> Мемлекет - абсолютті егемен билік иесі - келісім арқылы құрылған адамдардың жаттанған нақты күйін білдіреді» [3, с. 42].

Мұндай түсіндіру жаттанудың заңдық және философиялық мағыналарын ажыратуды талап етеді. Құқықтарды немесе өкілеттіктерді беру өздігінен философиялық мағынадағы жаттанумен тең емес, өйткені соңғысы адамдар жасаған қоғамдық күштердің оқшауланып, оларға қарсы тұратын дербес билікке айналуын білдіреді. Сонымен қатар Гоббс тұжырымдамасындағы табиғи күй мен қоғамдық келісімді мемлекеттің пайда болуының нақты тарихи реттілігін сипаттау ретінде емес, ең алдымен саяси тәртіптің легитимділігінің негіздері мен шарттарын ашатын теориялық конструкциялар ретінде қарастыру қажет. Сондықтан мемлекетті жаттану формасы ретінде түсіндіру индивидтер мен олар құрған саяси билік арасындағы қатынастарды қосымша талдауды талап етеді.

А. П. Огурцов Ж.-Ж. Руссо мен Т. Гоббстың қоғамдық келісім тұжырымдамалары арасындағы қағидалық айырмашылықтарды анықтап, Руссоның өркениеттік дамудың қайшылықтарына сыни қатынасына назар аударады. Ол Руссоның ұстанымын былайша сипаттайды: «Табиғи күйден өркениетке өту - ішкі қайшылықтарға толы үдеріс. Ғылымдар мен өнердің жетістіктері тұлғаның күйреуімен, адамдар арасындағы табиғи байланыстардың бұрмалануымен қатар жүреді» [3, с. 42]. Бұл түсіндіруде өркениеттің дамуы адамның адамгершілік тұрғыдан жетілуімен теңестірілмейді: оның мәдени мүмкіндіктерінің кеңеюі тұлғааралық қатынастардың бұрмалануымен және қоғамда қалыптасқан шарттылықтарға тәуелділігінің күшеюімен қатар жүреді.

Огурцов Руссоның жеке меншіктің экономикалық және әлеуметтік теңсіздіктің қалыптасуындағы, сондай-ақ жеке мүдделердің ортақ игіліктен оқшаулануындағы рөлін түсінуіне ерекше мән береді. Осы үдерістердің салдарын сипаттай отырып, ол былай деп жазады: «Руссоның айтуынша, қазіргі қоғам - табиғатта шынайы негізі жоқ жасанды құмарлықтарға ие жасанды адамдардың жиынтығы. Адамның мінез-құлқы, ойлау сипаты, тілі мен әдет-ғұрыптары стандартталып, тұлғалық ерекшелігінен айырылады» [3, с. 43–44]. Осылайша, жаттану мәселесі тұлғаның дербестігін жоғалтуы, сыртқы бағалауларға тәуелділігі және мінез-құлқының тұлғасызданған әлеуметтік үлгілерге бағынуы арқылы ашылады. Огурцовтың түсіндіруіне сәйкес, Руссо қалыптасқан қоғамдық тәртіпке ақылпарасат пен өзара ашықтыққа негізделген тікелей тұлғалық қатынастар идеалын қарсы қояды. Огурцовтың бағалауынша, бұл идеал өзінің қалыптасуының тарихи жағдайларында утопиялық сипатын сақтайды.

Классикалық неміс философиясын талдауда А. П. Огурцов ең алдымен «Рух фе-

номенологиясында» баяндалған Гегельдің жаттану тұжырымдамасына назар аударады. Оның түсіндіруіне сәйкес, рухтың өзге болмысқа жаттануы өзін-өзі танудың қажетті сәті болып табылады: өзге болмысқа қатынасында рух өзінің мазмұнын ашып, өзіне қайта оралады. Огурцов: «Жаттануды алып тастау рухтың өзіне, субъект пен объектінің абсолютті тепе-теңдігіне қайта оралатын таным үдерісімен барабар», - деп атап көрсетеді [3, с. 47]. Гегель философиясын сыни тұрғыдан пайымдау позициясынан мұндай шешімнің шектеулілігі жаттануды еңсерудің өзіндік сана саласында жүзеге асуында және өздігінен нақты қоғамдық қатынастарды өзгертуді көздемеуінде жатыр. Сонымен бірге Огурцов Гегельдің мәселені қоюының теориялық маңызын мойындап, «жаттануды идеалистік-спекулятивтік тұрғыдан түсіну шеңберінде Гегель бірқатар елеулі мәселелерді қоя алды» деп атап көрсетеді [3, с. 49].

Л. Фейербах философиясына жүгіну Огурцовқа жаттануды рух дамуының сәті ретінде түсіндіруден оны адам мәнінің жаттануы ретінде түсінуге өтуді қадағалауға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, дін мен идеалистік философия адам қасиеттері мен қабілеттерін дербес әрі адамға қарсы қойылған мәнге айналдыратын формалар ретінде сын нысанына айналады. Огурцов атап көрсеткендей, «Фейербахтың еңбегі - идеализмді логикалық тұрғыдан жүйеленген дін ретінде түсіндіріп, адам мәнінің жаттануының осы формаларын сынға алуында» [3, с. 53]. Осылайша, Фейербахтың антропологиялық сыны талдаудың негізін өзгертеді: жаттану мәселесі адамның өз мәнінің объективтенген анықтамаларына қатынасы арқылы қарастырылады.

А. П. Огурцов К. Маркс тұжырымдамасындағы жаттанудың категориялық құрылымын реконструкциялауға талпыныс жасайды. Ол былай деп жазады: «Жаттанудың әртүрлі қырларын "Veräußerung", "Entäußerung", "Entfremdung", "Fremdartigkeit" категориялары арқылы білдіре отырып, ол (Маркс. – Авт.) жаттану үдерісінің ішіндегі объективті тәуелділікке сәйкес олардың арасындағы субординацияны айқындайды» [3, с. 77]. Огурцовтың пікірінше, бұл категориялар «тауар-ақша қатынастарының дамуына қарай жаттану үдерісінің тереңдеуін білдіреді» [3, с. 77]. Осы құрылымда «Entfremdung» ерекше орын алады: «"Entfremdung" категориясы, - деп тұжырымдайды ол, - жаттанудың ең терең үдерістерін бейнелейді; ол адам жасаған бүкіл әлеуметтік дүниенің адамның өзінен жаттануымен байланысты» [3, с. 77].

Ұсынылған реконструкция жаттанудың әртүрлі анықтамаларының ішкі өзара байланысын ашқанымен, Маркс тұжырымдамасының категориялық мазмұнын толық қамтымайды. Атап айтқанда, адам іс-әрекеті нәтижелерінің оқшауланууы мен дербес қызмет ету тетіктерін түсіну үшін маңызды қоғамдық қатынастардың тұлғалануы және өзгерген форма аталған сызбадан тыс қалады. Сонымен қатар осы мақалада ұсынылатын интерпретация аясында «Entfremdung» ұғымын жаттанудың ең терең сатысын білдіретін атау ретінде ғана емес, осы үдерістің тұтастығын көрсететін категория ретінде де қарастыру қажет. Мұндай түсінікте жаттанудың өзге анықтамалары адамдар жасаған әлеуметтік дүние оларға дербес күш ретінде қарсы тұратын қоғамдық қатынастардың біртұтас жүйесінің өзара байланысты сәттерін ашады.

«Жаттану әлеміндегі адам (К. Маркс еңбектері бойынша)» мақаласында А.П.Огурцов жаттануды адам мен өзі жасаған әлеуметтік дүние арасындағы қатынастардың инверсиясы арқылы ашады: «Капитализм - сиқырланған, бұрмаланған, төңкерілген дүние. Онда адам мен өзі жасайтын әлеуметтік дүние арасындағы қатынастар толығымен кері айналған. Адам бұл дүниенің қожайыны әрі жасаушысы емес, керісінше, бұл дүние оған үстемдік етеді» [4, с. 153]. Бұл түсіндіруде адам іс-әрекетінің нәтижелері дербестікке ие болып, өз жасаушыларының іс-әрекетін бағындырады. Огурцов бұл үдерісті «өмірдің барлық формаларының институттануы мен адамның өзінің функционалдануының» өзара байланысы арқылы нақтылайды [4, с. 154]. Институттану қоғамдық өмірді ұйымдастыру мен реттеу формаларын орнықтырса, функционалдану индивидтің оларға қатысудың белгіленген тәсілдеріне бағынуын білдіреді.

Огурцов талдайтын жаттанған қатынастар жүйесінде әлеуметтік институттар индивидтерден оқшауланған, олардың өмірлік іс-әрекетін реттейтін және бақылайтын құрылымдар ретінде көрінеді. Олардың арасында мемлекет ерекше орын алады. Құқықтық, саяси және әскери

салалар ғана емес, дін, ғылым мен өнер де институционалдық ұйымдасуға ие болады. Бұл ретте жаттану институттардың өмір сүруінің өзімен емес, олардың адаммен қатынасының белгілі бір сипатымен байланысты: мұндай қатынаста әлеуметтік функцияны орындау адам іс-әрекетінің айқындаушы мазмұнына айналып, оның тұлғалық тұрғыдан өзін-өзі жүзеге асыру мүмкіндіктерін шектейді.

Функционалдануды сипаттау үшін Огурцов әлеуметтік рөл ұғымына жүгінеді. Жаттану жағдайында рөл сырттан белгіленген сценарий сипатына ие болып, индивид негізінен жекелеген әлеуметтік функцияның иесі ретінде көрінеді. Осыған байланысты мінез-құлықтың рөлдік ұйымдасуы мен тұлғаның тұтастығының арақатынасы туралы мәселе туындайды. Бұл мәселе әлеуметтану мен әлеуметтік психологиядағы, соның ішінде Дж. Мид, Р. Мертон және Н. Гросс еңбектеріндегі рөлдік тұжырымдамаларды талқылау үшін маңызды. Огурцов сыны адамның әлеуметтік қатысуының әртүрлі формаларының бытыраңқылығына бағытталған: «ол қатысатын әлеуметтік рөлдер бір-бірімен тоғыспайды» [4, с. 155]. Мұндай жағдайда орындалатын рөлдердің көптігі өздігінен тұлғаның жан-жақтылығын білдірмейді: олардың үйлесімсіздігі мен өзара жаттануы адам іс-әрекетінің бөлшектенуін қайта өндіруі мүмкін.

Функционалдану сана саласын да қамтиды. Огурцов былай деп жазады: «Адамның ойлау сипаты да институттанады. Адам санасы орасан зор үгіт-насихат аппаратының өңдеу нысанына айналады. Адам күн сайын газет оқып, радио тыңдай отырып, рухани концентраттарды бойына сіңіреді. Өзінің зияткерлік келбетінде де адам әлеуметтік институттардың функционалдық бірлігіне айналады» [4, с. 156]. Осылайша, жаттану мінез-құлықты сырттан реттеуде ғана емес, қалыптасқан институционалдық тәртіпті қайта өндіруге бейімделген қабылдау және ойлау тәсілдерінің қалыптасуында да көрініс табады.

Огурцов жаттану мәселесін капиталистік қатынастармен шектемейді. Социализмді қарастыра отырып, ол былай деп жазады: «Социализм жағдайында қарама-қарсы екі үрдістің күресі жүреді: жаттануды еңсеру үрдісі және әлеуметтік өмірдің жаттанған формаларын сақтау мен нығайту үрдісі. Социализм жағдайындағы жетекші үдеріс - жаттануды еңсеру үдерісі» [4, с. 182]. Бұл ұстаным қоғамдық құрылыстың өзгеруі мен жаттануды іс жүзінде еңсерудің арасындағы айырмашылықты мойындауды көздейді. Жаттануды еңсеру институционалдық өзгерістерді ғана емес, индивидтердің өздерінің күнделікті қатынастары мен іс-әрекет тәсілдерін өзгертуді де талап етеді.

Мұндай тәсілдің теориялық негізі - Маркстің коммунистік қоғамның төменгі және жоғары фазаларын ажыратуы. Бірінші фазаның бұрынғы қоғамдық тәртіптің іздерін сақтайтын кезең ретінде сипатталуы экономикалық және саяси жағдайлар өзгергеннен кейін де жаттанған қатынастардың қайта өндірілу мүмкіндігін түсіндіруге жол ашады (қараңыз: [5, с. 18]). Осы тұрғыдан алғанда, жаттануды еңсеру меншік формасының немесе қоғамдық институттар жүйесінің бір мезетте ауысуына келіп тірелмейтін тарихи үдеріс ретінде көрінеді.

Г. С. Батищевтің жаттану тұжырымдамасы

Жаттану мәселесін зерделеуге Г. С. Батищев елеулі үлес қосты. Оның философиялық зерттеулерінің негізгі бағыттары диалектика теориясы мен тарихы, философиялық антропология, шығармашылық мәселесі және білім беру философиясы болды. Бұл бағыттар өзара байланысты мәселелер өрісін құрап, оның өзегінде адам іс-әрекетінің тұтастығы, тұлғалық даму және қарым-қатынас мәселелері тұрды.

К. Маркстің «Капиталында» жаттануды талдау негізінен еңбек пен капиталистік өндірістің қоғамдық қатынастарын зерттеу аясында өрбісе, Батищев іс-әрекетке адам болмысының тәсілі ретінде назар аударады. Оның тәсілі үшін іс-әрекетті заттануға ғана келіп тіреуге болмайтындығының қағидалық маңызы бар. Заттану адам қабілеттерінің заттық нәтижелерде іске асуын білдірсе, затсыздану сол нәтижелерде іске асқан іс-әрекеттік мазмұнды игеруді және оны адамның өз қабілеттеріне айналдыруды білдіреді. Екі үдеріс те адам іс-әрекетінің қайта өндірілуі мен дамуының өзара байланысты сәттері болып табылады.

Батищев былай деп атап көрсетеді: «Затсыздану мен заттану қарама-қарсылықтар ретінде бірін-бірі өзара алғышарт етіп, әрі жоққа шығара отырып, бір-біріне

толығымен, қалдықсыз ауысып қана қоймайды, сонымен бірге бір-біріне дәл сондай толық өзара еніп, шынайы тепе-теңдік құрайды. *Іс-әрекет дегеніміз - затсыздану мен заттанудың нақ осы нақты тепе-теңдігі* (Entgegnständlichung und Vergegnständlichung)» [6, с. 224]. Осылайша, іс-әрекеттің заттық нәтижесі түпкілікті қатып қалған форма ретінде емес, адам қабілеттерін игеру мен одан әрі дамытудың жанамалаушы буыны ретінде қарастырылады.

Алайда адамның заттық дүниеге қатынасы іс-әрекеттің мазмұнын толық қамтымайды. Адам оның субъектісі ретінде бір мезгілде басқа адамдармен қатынастардың қатысушысы да болып табылады. Бұл ұстаным С. Л. Рубинштейннің мына тұжырымымен үндеседі: «адам тек басқа адамға қатынасында ғана бар: адам дегеніміз - бір-бірімен өзара қатынастағы адамдар» [7, с. 4]. Батищевте заттық белсенділік пен тұлғааралық қатынастардың бірлігі былайша тұжырымдалады: «Адамның мәні - белсенділік пен қарым-қатынастың тепе-теңдігі ретіндегі іс-әрекет...» [6, с. 218]. Демек, қарым-қатынас іс-әрекетті жүзеге асырудың сыртқы шарты емес, адам іс-әрекетінің ішкі анықтамасын құрайды.

Жаттануды түсіну үшін Батищев жүргізген мамандану мен іс-әрекеттің бөлінуі арасындағы айырмашылықтың да елеулі маңызы бар. Мамандану тұтас іс-әрекеттің белгілі бір заттық мазмұнға шоғырлануын көздесе, іс-әрекеттің бөлінуі оның ішкі бірлігін бұзуы мүмкін. Батищев былай деп жазады: «Мамандану өздігінен адам іс-әрекетін "бөлмейді", "бөлшектемейді", тек оның тұтас әрі өзінің имманентті анықтамаларының бүкіл толықтығына ие күйінде ерекше заттарға шоғырлануын білдіреді. <...> Алайда іс-әрекет бөлінген жағдайда оның мамандануы да өзіндік тарихи өткінші формаға - *кәсібилік* формасына ие болады; бұл форма... заттың өзінің бөлшектенуімен теңестіріліп, мәңгілік әрі "табиғи" форма ретінде көрсетіледі. Сонымен қатар мамандану нәтижесінде де, іс-әрекеттің өзінің бөлінуі нәтижесінде де дербестенген қызмет түрлерінің *бөлінісін* ажырату қажет» [6, с. 237–238].

Осы контексте кәсібилік ұғымы кәсіби құзыреттіліктің өзін емес, бөлінген іс-әрекетті ұйымдастырудың тарихи тұрғыдан нақты формасын білдіреді. Мұндай ажырату жаттану мәселесін іс-әрекет тұтастығының жоғалуымен және адамға жекелеген функциялардың бекітілуімен байланыстыруға мүмкіндік береді. Заттану мен затсыздануды, белсенділік пен қарым-қатынастың бірлігі Батищевтің жаттануды адамның болмыс тәсілінің бұрмалануы ретінде зерттеуінің теориялық негізін құрайды.

Г. С. Батищев тұжырымдамасында жаттану адамдар жасаған қоғамдық күштердің өз жасаушыларына үстемдік ететін дербес құрылымдарға айналуымен сипатталады. Ол бұл үдерісті былайша бейнелейді: «Адамдардың өзін-өзі бақылау қабілеті Қоғамның *адамдық емес* күштерінің өз жасаушыларын бақылау және оларға үстемдік ету қабілетіне айналады. Адамдардың өз тарихын жасауы парадоксты түрде мүлде қарама-қарсы құбылыс ретінде көрінеді: бәріне құдіретті Тарих адамдарды жасайды. Адам еркіндігінің барлық мүмкіндіктері олардың өз *еркінсіздігін* жасау құралдарына айналады» [6, с. 116]. Мұндағы жаттану қайшылығы адамның өз іс-әрекетінің оның тәуелділік жағдайларын қайта өндіруінен, ал осы іс-әрекет нәтижелерінің оған үстемдік етуінен көрінеді.

Батищев осы үдерістің мазмұнын нақтылайды: «Мұнда жаттану деп адамдар өздерінің дамуын өздерінен өздері жасаған, адамдардан *тыс* өмір сүретіндей көрінетін әлеуметтік феномендерге көшіретін және осы феномендердің дамуын өздерінен *жоғары* қоятын ерекше үдеріс түсініледі. Олар бұл феномендерге өздерінен басымдық беріп, өздерін екінші кезектегі, тәуелді, сол феномендердің функциялары ретінде қарастырады» [8, с. 725]. Бұл анықтамада негізгі назар адам дамуының әлеуметтік құрылымдардың қайта өндірілуіне бағынуына аударылады. Адамдар жасаған қоғамдық өмір формалары өзіндік мақсат мәніне ие болады, ал адамдардың өздері олардың қызмет етуінің тәуелді элементтері деңгейіне түсіріледі. Осылайша, жаттану адам мен оның іс-әрекетінің қоғамдық формалары арасындағы қатынастың инверсиясын білдіреді: соңғыларының дамуы тұлғаның даму мүмкіндіктерін шектеу есебінен жүзеге асады.

К. Маркс капиталистік тұрғыдан ұйымдастырылған өндірісте өзара байланысты екі полюсті - жалдамалы жұмысшы мен

капиталисті - бөліп көрсетеді (қараңыз: [9, с. 248]). Осы тұжырымды дамыта отырып, Г. С. Батищев жұмысшыны жаттану үдерісінің *біріншілік*, ал капиталисті *екіншілік* тұлғасы ретінде сипаттайды. Мұндай ажыратудың негізі олардың еңбекке және оның нәтижелеріне қатысты алатын орнында жатыр: жұмысшы өндірістік іс-әрекетті тікелей жүзеге асырады, ал капиталист оның жаттанған нәтижелерін иемдену полюсінде орналасады (қараңыз: [10, с. 47]).

Батищев бұл сызбаны кеңейтіп, жаттанудың екіншілік тұлғаларының ішкі иерархиясын анықтайды. Ол былай деп жазады: «Онда өзіндік "төменгі" және "жоғарғы" топтар бар: бір жағынан, көптеген *орындаушы кейіпкерлер* - алуан түрлі утилитарлық-институционалдық қызметшілер мен күзеттеу-жазалау функцияларын атқарушылар (соның ішінде "ақылой еңбегінің" сенімді түрде сатылатын мамандарының - идеологтардың құрметті тобы да бар); екінші жағынан, барлық дәрежедегі және түрдегі қызметшілеріне қаһарлы әмір жүргізетін іскерлік және шенеуніктік-казармалық дүниенің *"алпауыттар" элитасы* бар» [6, с. 124]. Бұл сипаттаманың полемикалық формасының астарында жаттанған қатынастарды қайта өндірудегі орындаушылық және билік жүргізу мен өкім ету функцияларын ажырату жатыр. Осылайша, Батищев талдауы еңбек пен капитал арасындағы тікелей қатынас шеңберінен шығып, қалыптасқан қоғамдық тәртіпті басқарудың, бақылаудың және идеологиялық тұрғыдан қамтамасыз етудің институционалдық тетіктерін қамтиды.

Батищев жаттанудың екіншілік тұлғаларының орындаушылық және билік жүргізу мен өкім ету ұстанымдары арасындағы айырмашылықтарды тиісті дүниетанымдық бағдарлардың қалыптасуымен байланыстырады. Біріншісі «орта теориясында», екіншісі «таза акт теориясында» немесе «активизм теориясында» философиялық көрініс табады. Бұл бағдарлардың ортақ негізі - қоғамдық шындықтың қалыптасуы мен қайта өндірілуінің қайнар көзі ретіндегі адам іс-әрекетінен абстракциялану.

«Орта теориясында» адамдар жасаған әлеуметтік дүние индивидтердің мінез-құлқын айқындайтын сыртқы, дербес өмір сүретін шындық ретінде көрінеді. Бұл ретте оның жаттанған сипаты ашылмайды, ал тарихи қалыптасқан қатынастар адам өмір сүруінің табиғи әрі өзгермейтін шарттары ретінде қабылданады. «Активизм теориясында», керісінше, шындық негізінен өзгертуге арналған енжар материал ретінде қарастырылады, ал субъектінің белсенділігі абсолюттендіріліп, шектеусіз еріктік ықпал ету сипатына ие болады.

Осылайша, бұл бағдарлар жаттанған шындықты пайымдаудың қарама-қарсы, бірақ өзара байланысты тәсілдерін білдіреді: адамның сыртқы жағдайларға бағынуы және оның сол жағдайларға сөзсіз үстемдігін бекіту. Аталған типология аясында бірінші үрдіс К. А. Гельвеций мен П.-А. Гольбах философиясының жекелеген қағидаларымен, ал екіншісі Ф. Ницше мен Дж. Джентиле философиясының бағдарларымен байланыстырылады. Мұндай салыстыру белгілі бір теориялық үрдістерді сипаттайды, алайда аталған ойшылдардың ілімдерінің мазмұнын толық қамтымайды.

Г. С. Батищев Маркстің затқа айналу ұғымын нақтылап, осы үдерістің өзара байланысты үш формасын және оларға сәйкес келетін фетиштену формаларын бөліп көрсетеді. Бірінші форма мәдени іс-әрекеттің нәтижелерін қамтиды: «Біріншіден, жалпы бүкіл адамзат мәдениетінің адамдардың заттық дүниені өзгертуші іс-әрекетімен қандай да бір түрде жанамаланған өнімдері ретіндегі *туындылардың* затқа айналуы» [11, с. 268]. Екінші форма қоғамдық байланыстарға қатысты: «затқа айналу дегеніміз - барлық әлеуметтік *қатынастардың* затқа айналуы...» [11, с. 272]. Үшінші форма адамның өзін қамтиды: «затқа айналу адамның өзінің қандай да бір қырын ғана емес, өзін тұтастай зат деңгейіне түсіруін - индивидтің өзінің затқа айналуын білдіреді» [11, с. 274]. Мұндай ажырату затқа айналуды іс-әрекет өнімдерін, адамдар арасындағы қатынастарды және адамның өзіне қатынас жасау тәсілдерін қамтитын үдеріс ретінде ашуға мүмкіндік береді. Іс-әрекеттің қажетті сәті ретіндегі заттанудан айырмашылығы, затқа айналу оның адамдық мазмұнын заттың қасиеттері мен функцияларына редукциялауды білдіреді.

Батищев зерттеулерінің ерекше бағытын ғылыми танымдағы жаттануды талдау құрайды. Оның тәсіліне сәйкес, ғылымның мәдениеттің басқа салаларынан оқшауланууы оның мамандандырылған білім өндірісі ретінде ұйымдасуымен

қатар жүреді. Бұл ретте ғылымның салыстырмалы дербестігі оның қоғамдық қатынастарға тәуелділігін жоймайды: материалдық өндірісті ұйымдастыру формалары танымдық іс-әрекеттің ішінде қайта өндіріледі. Жаттану іс-әрекеттің бөлінуі ғылыми шығармашылықтың өзара байланысты сәттерін оқшаулап, оның тұтастығын бұзған жағдайда туындайды.

Осы қайшылықты ашу үшін Батищев ғылымды ұйымдастырудың екі құрылымын ажыратады: «Қазіргі "үлкен ғылым" деп аталатын құбылыс (Дерек Прайстың тіркесі) іс жүзінде мүлде әртүрлі деңгейдегі құрылымдардың бір-біріне қабаттасуы мен тоғысуының нәтижесі болып табылады. Біріншіден, бұл - өзінің алуан түрлілігімен іс-әрекет арқылы игерілетін заттық мазмұнның бастапқы табиғи алуан түрлілігіне сәйкес келетін мамандықтар құрылымы. <...> Екіншіден, бүгінгі ғылымның құрамында тұтас іс-әрекеттің өзін осындай "бөліктерге" бөлудің салдары болып табылатын мүлде бөгде құрылым да бар; бұл бөліктердің әрқайсысы материалдық және рухани, мақсат қою және орындау үдерістерінің және т. б. бірлігі ретіндегі іс-әрекеттің барлық қажетті атрибуттарын енді өз бойында қамтымайды» [12, с. 188–189].

Бірінші құрылым зерттеу нысандарының алуан түрлілігімен айқындалады және танымдық іс-әрекеттің тұтастығын сақтай отырып мамандануды көздейді. Екінші құрылым жекелеген операциялар ғылыми міндеттерді қою мен шешудің жалпы үдерісінен оқшауланатын бөлшектенуді білдіреді. Демек, Батищев жаттанудың қайнар көзін маманданудың өзінен емес, адам іс-әрекетінің ішкі бірлігін үзетін ғылымды ұйымдастыру тәсілінен көреді.

Г. С. Батищев бөліп көрсеткен ғылым-ды ұйымдастыру құрылымдарының бірін-шісі заттық алуан түрлілікке және шығармашылық танымның ішкі логикасына сәйкес келеді. Екіншісі жаттану салдарынан оның тұтастығының бұзылуын білдіреді. Танымдық іс-әрекеттің оқшауланған операцияларға бөлінуі ғылыми шығармашылықтың сипатын өзгертеді: оның ішкі логикасы жекелеген рәсімдер жүйесі арқылы жүзеге асады, ал олардың әрқайсысы тұтастықпен байланыстан тыс өз мазмұнының толықтығын жоғалтады. Сонымен бірге зерттеушінің жағдайы да өзгереді. Оның танымға қатысуы жекелеген функцияларды орындаумен шектеліп, соның салдарынан ол *ішінара функцияларды атқаратын ғылыми қызметкерге* айналады.

Батищев ғылымдағы жаттанудың бір көрінісі ретінде білімге инструменталдық қатынастың басым болуымен байланысты оның затқа айналуын қарастырады. Ол былай деп жазады: «Сондықтан жүйенің жекелеген буындары басқа буындармен материалдық өндіріс үдерісіндегі буындар өзара байланысатындай *түрде* байланысып, арақатынасқа түседі: бір жерде (буында) алынған нәтиже басқа жерде *пайдаланылады*, яғни пайдаланылатын заттың қандай еңбектің өнімі болғанына және оның жалпы еңбек өнімі болған-болмағанына мүлде қатыссыз өндіріс құралы қызметін атқарады» [13, с. 115]. Мұндай қатынаста білім негізінен белгілі бір міндеттерді шешуге жарамды дайын нәтиже ретінде қабылданады, ал оны алу үдерісі мен заттық негіздері игеруден тыс қалады. Пайдалану ішінара затсыздану сипатына ие болады: іс-әрекет нәтижесі оның бойындағы танымдық мазмұнды толыққанды қалпына келтірместен меңгеріледі.

Батищев білімге мұндай қатынастың екі шеткі формасын - *утилитаризм* мен *догматизмді* - бөліп көрсетеді. Екеуіне ортақ нәрсе - білімді оның бекітілген тілдік көрінісімен теңестіру. Утилитаризм практикалық мақсаттарға қарай осы тілдік көрініспен еркін амалдар жасауға жол берсе, догматизм оған сыни тұрғыдан қайта пайымдауды жоққа шығаратын өзгермейтін мазмұн мәртебесін береді. Бағдарларының қарама-қарсылығына қарамастан, екі жағдайда да білімнің өз нысанымен және танушы субъектінің іс-әрекетімен жанды байланысы бұзылады. Сондықтан Батищев догматизмді утилитаризмнен салыстырмалы түрде артық көргеннің өзінде, оларды білімге затқа айналдырушы қатынастың өзара байланысты формалары ретінде қарастырады.

Ол бұл бұрмалануды тетігін былайша ашады: «Рухани өндірістің өзі материалдық өндірістің үлгісі мен бейнесіне сай қайта құрылғанда, ғылым ағзасының ішіне енген еңбек бөлінісі оның бытыраңқы мүшелері арасындағы қатынасты пайдалану қатынасына айналдырады. Бірақ мұндай жағдайда *ғылымның өз ішінде* білім енді затсыздандырыл*майды*, барған сайын өз *нысаны* туралы білім ретінде *емес*, *ерекше*

болмыс ретінде көрінеді» [13, с. 117–118]. Білімнің терминдер, формулалар, графиктер, сызбалар және басқа да таңбалық формалар арқылы тілдік көрініс табуы салыстырмалы дербестікке ие болып, оның заттық мазмұнынан оқшауланған операциялардың нысанына айналады. Соның нәтижесінде білім адамның танымдық қабілеттерінің даму үдерісімен байланысын жоғалтып, «*ақпаратқа келіп тіреледі*» [13, с. 118]. Батищев тұжырымдамасы аясында мұндай редукция білімнің тұтас танымдық іс-әрекеттің сәтінен ғылыми өндіріс жүйесінде айналымға түсетін жаттанған өнімге айналуын білдіреді.

Г. С. Батищев жаттанудың тағы бір салдарын адам іс-әрекетінің бөлшектенуімен және тұлғаның мәдени даму мүмкіндіктерінің шектелуімен байланыстырады. Іс-әрекет бөлінісі жағдайында мамандану кәсіби оқшаулану формасына ие болып, зерттеуші жекелеген ғылыми функцияларды орындаушыға айналады. Алайда Батищев бұл бұрмаланудың қайнар көзін «кейде пайымдалатындай, тар мамандану өзінен емес, дәл тар рөлдік біліктер мен білімдер шегінен тыс жалпы мәдениеттің жұтаңдығынан...» көреді [14, с. 35]. Демек, мәселе зерттеудің белгілі бір саласына шоғырлануда емес, кәсіби іс-әрекеттің мәдениеттің кеңірек кеңістігімен байланыстарын жоғалтуында жатыр.

Осы ұстанымды растау үшін Батищев В. И. Вернадский, А. Л. Чижевский, А. А. Ухтомский, А. А. Любищев, Ю. Н. Рерих және С. Л. Рубинштейн мысалдарына жүгінеді. Бұл ойшылдар үшін мамандану зияткерлік қызығушылықтардың кеңдігі мен дүниетанымның тұтастығын жоққа шығармаған. Оның ескертуінше, бұл қатарды тарихи мысалдармен де, қазіргі заманғы мысалдармен де толықтыруға болады. Осылайша, мамандану мен жан-жақты мәдени даму бірін-бірі жоққа шығаратын үдерістер ретінде қарастырылмайды: жаттану кәсіби функция адамның тұтас өмірлік іс-әрекетінен оқшауланып, оның өзін-өзі жүзеге асыруының айқындаушы формасына айналған кезде туындайды.

Қорытынды

Жүргізілген талдау Э. В. Ильенков, А. П. Огурцов және Г. С. Батищев философиясындағы жаттануды түсінудің ор-тақ теориялық негіздері мен өзіндік ерекшеліктерін анықтады. К. Маркс мұрасына жүгіну бұл ойшылдар үшін жаттанудың категориялық мазмұнын реконструкциялаудың және оның құрылымы, тетіктері мен көрініс формалары туралы түсініктерді одан әрі дамытудың негізі болды. Олардың зерттеулері жаттануды экономикалық қатынастарға ғана келіп тіреуге болмайтынын көрсетіп, оны адам іс-әрекетінің нәтижелері мен қоғамдық формалары дербестікке ие болып, өз жасаушыларына үстемдік ететін қайшылық ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Ильенковтың үлесі жаттану категориялары арасындағы мағыналық айырмашылықтарды нақтылаудан және осы мәселенің дүниежүзілік-тарихи сипатын ашудан көрінеді. Огурцов Маркс тұжырымдамасының тарихи-философиялық алғы-шарттарын зерттеп, қоғамдық өмірдің институттануы мен адамның функционалдануының өзара байланысы арқылы жаттану тетіктерін нақтылайды. Батищев іс-әрекетті заттану мен затсыздандудың, белсенділік пен қарым-қатынастың бірлігі ретінде түсінуді дамытып, жаттануды осы бірліктің бұзылуымен байланыстырады. Оның мәдениет өнімдерінің, қоғамдық қатынастардың және индивидтің өзінің затқа айналуын, сондай-ақ ғылыми танымның бөлшектенуін талдауы ерекше маңызға ие.

Қарастырылған тәсілдерді салыстыру меншік формалары мен институционалдық құрылыстың өзгеруі өздігінен жаттануды еңсеруді қамтамасыз етпейді деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Қоғамдық қатынастардың сипаты маңызды өлшем болып табылады: олар адам қабілеттері мен тұлға дербестігінің дамуына ықпал ете ме, әлде адамды оқшауланған әлеуметтік құрылымдардың қайта өндірілуіне бағындыра ма? Ғылым саласында бұл өлшем танымдық іс-әрекеттің тұтастығын сақтайтын мамандану мен зерттеушіні жекелеген функцияларды орындаумен шектейтін іс-әрекет бөлінісін ажыратуды көздейді.

Қарастырылған тұжырымдамалардың теориялық маңызы оларды еңбектің, танымның және қарым-қатынастың цифрлық жанамалануына қатысты одан әрі дамыту мүмкіндігінде жатыр. Адам жасаған технологиялық жүйелер оның іс-әрекетін реттейтін дербес тетіктерге айналатын, ал білім инструменталдық түрде пайда-

ланылатын ақпаратқа редукцияланатын жағдайларды талдау зерттеудің перспективалы бағыты болып табылады. Ильенков, Огурцов және Батищев мұрасына осылайша жүгіну қазіргі қоғамдық қатынастардың ерекшелігін ескеруді талап етеді және адам еркіндігі мен даму мүмкіндіктерін философиялық тұрғыдан пайымдауды тереңдетуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1 Ильенков, Э. В. (2020). Гегель и «отчуждение». *Собрание сочинений* (Т. 4, с. 83–98). Канон+ РООИ «Реабилитация».

2 Ильенков, Э. В. (2026). Тезисы о понятии отчуждения. *Собрание сочинений* (Т. 9, с. 137–138). Канон+ РООИ «Реабилитация».

3 Огурцов, А. П. (1967). Отчуждение и человек (историко-философский очерк). *Человек, творчество, наука: Труды Московской конференции молодых учёных* (с. 41–82). Наука.

4 Огурцов, А. П. (1966). Человек в мире отчуждения (по работам К. Маркса). *Человек в социалистическом и буржуазном обществе: Материалы симпозиума* (Вып. 2, с. 153–182). ИФ АН СССР.

5 Маркс, К. (1961). Критика Готской программы. К. Маркс & Ф. Энгельс, *Сочинения* (2-е изд., Т. 19, с. 9–32). Политиздат.

6 Батищев, Г. С. (2015). Деятельностная сущность человека как философский принцип. In *Избранные произведения* (с. 191–275). ИФПР КН МОН РК.

7 Рубинштейн, С. Л. (1997). *Человек и мир*. Наука.

8 Батищев, Г. С. (2015). Мировоззренческие предпосылки и смысл проблематики отчуждения. *Избранные произведения* (с. 725–733). ИФПР КН МОН РК.

9 Маркс, К. (1968). Критика политической экономии (черновой набросок 1857–1858 годов): [Первая половина рукописи]. К. Маркс & Ф. Энгельс, *Сочинения* (2-е изд., Т. 46, ч. 1, с. 51–559). Политиздат.

10 Маркс, К. (1974). Капитал. Книга первая. Глава шестая. Результаты непосредственного процесса производства. К. Маркс & Ф. Энгельс, *Сочинения* (2-е изд., Т. 49, с. 3–136). Политиздат.

11 Батищев, Г. С. (2021). Проблема овещнения и её гносеологическое значение (в свете Марксовой концепции овещнения). *Труды по диалектике* (Т. 2, с. 259–282). КФК.

12 Батищев, Г. С. (2015). Ответы на вопросы Оргкомитета. *Избранные произведения* (с. 187–190). ИФПР КН МОН РК.

13 Батищев, Г. С. (2015). Противоречие как категория диалектической логики. *Избранные произведения* (с. 53–186). ИФПР КН МОН РК.

14 Батищев, Г. С. (1997). *Введение в диалектику творчества*. РХГИ.

Transliteration

1 Il'enkov, E. V. (2020). Gegel' i «otchuzhdenie» [Hegel and "Alienation"]. In *Sobranie sochinenij* (Vol. 4, pp. 83–98). Kanon+ ROOI «Reabilitacija». (In Russian)

2 Il'enkov, E. V. (2026). Tezisy o ponjatii otchuzhdenija [Theses on the Concept of Alienation]. In *Sobranie sochinenij* (Vol. 9, pp. 137–138). Kanon+ ROOI «Reabilitacija». (In Russian)

3 Ogurcov, A. P. (1967). Otchuzhdenie i chelovek (istoriko-filosofskij ocherk) [Alienation and the Human Being: A Historical and Philosophical Essay]. In *Chelovek, tvorchestvo, nauka: Trudy Moskovskoj konferencii molodyh uchenyh* (pp. 41–82). Nauka. (In Russian)

4 Ogurcov, A. P. (1966). Chelovek v mire otchuzhdenija (po rabotam K. Marksa) [The Human Being in the World of Alienation: Based on the Works of Karl Marx]. In *Chelovek v socialisticheskom i burzhuaznom obshchestve: Materialy simpoziuma* (Vol. 2, pp. 153–182). IF AN SSSR. (In Russian)

5 Marks, K. (1961). Kritika Gotskoj programmy [Critique of the Gotha Programme]. In *K. Marks & F. Jengel's, Sochinenija* (2nd ed., Vol. 19, pp. 9–32). Politizdat. (In Russian)

6 Batishchev, G. S. (2015). Dejatel'nostnaja sushchnost' cheloveka kak filosofskij princip [The Activity-Based Essence of the Human Being as a Philosophical Principle]. In *Izbrannye proizvedenija* (pp. 191–275). IFPR KN MON RK. (In Russian)

7 Rubinshtejn, S. L. (1997). Chelovek i mir [The Human Being and the World]. Nauka. (In Russian)

8 Batishchev, G. S. (2015). Mirovozzrencheskie predposylki i smysl problematiki otchuzhdenija [Worldview Premises and the Meaning of the Problem of Alienation]. In Izbrannye proizvedenija [Selected Works] (pp. 725–733). IFPR KN MON RK. (In Russian)

9 Marks, K. (1968). Kritika politicheskoj jekonomii (chernovoj nabrosok 1857–1858 godov): Pervaja polovina rukopisi [Critique of Political Economy (Draft Manuscript of 1857–1858): First Half of the Manuscript]. In *K. Marks & F. Jengel's, Sochinenija* (2nd ed., Vol. 46, Pt. 1, pp. 51–559). Politizdat. (In Russian)

10 Marks, K. (1974). Kapital. Kniga pervaja. Glava shestaja. Rezul'taty neposredstvennogo processa proizvodstva [Capital. Book One. Chapter Six: Results of the Immediate Process of Production]. In *K. Marks & F. Jengel's, Sochinenija* (2nd ed., Vol. 49, pp. 3–136). Politizdat. (In Russian)

11 Batishchev, G. S. (2021). Problema oveshchnenija i ejo gnoseologicheskoe znachenie (v svete Marksovoj koncepcii oveshchnenija) [The Problem of Reification and Its Epistemological Significance in Light of Marx's Concept of Reification]. In *Trudy po dialektike* (Vol. 2, pp. 259–282). KFK. (In Russian)

12 Batishchev, G. S. (2015). Otvety na voprosy Orgkomiteta [Answers to the Questions of the Organizing Committee]. In *Izbrannye proizvedenija* (pp. 187–190). IFPR KN MON RK. (In Russian)

13 Batishchev, G. S. (2015). Protivorechie kak kategorija dialekticheskoj logiki [Contradiction as a Category of Dialectical Logic]. In *Izbrannye proizvedenija* (pp. 53–186). IFPR KN MON RK. (In Russian)

14 Batishchev, G. S. (1997). Vvedenie v dialektiku tvorchestva [An Introduction to the Dialectics of Creativity]. RHGI. (In Russian)

Авторлардың үлесі

А. Сағиқызы - ғылыми жетекшілік, әдіснама, мәтінді дайындау; **А. Оразбекова** - хат-хабарға жауапты автор, зерттеу жүргізу, мақаланы форматтау және қолжазбаны дайындау; **А. Бегалинов, М. Какимжанова, Ш. Әбеуова** - бастапқы нұсқаны жазу және дайындау, мәтінді редакциялау.

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Аяжан Сағықызы	бас ғылыми қызметкер, профессор, философия ғылымдарының докторы, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және діntану институты, Алматы, Қазақстан, email: ayazhan@list.ru, ORCID ID: 0000-0002-2133-374X
Айжан Оразбекова	PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: aizhan376@mail.ru, ORCID ID: 0009-0007-0817-4231
Алибек Серікбекұлы Бегалинов	қауымдастырылған профессордың м.а., PhD, Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті, Алматы, Қазақстан, email: alibek557@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7439-221X
Маргарита Кабдуллаевна Какимжанова	кафедра меңгерушісі, философия ғылымдарының кандидаты, С. Сейфуллин атындағы Агротехникалық университет, Астана, Қазақстан, email: rita_k79@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-3973-9980
Шуга Курманалиевна Абеуова	доцент, философия ғылымдарының кандидаты, К. Сағадиев атындағы Халықаралық бизнес университеті, Алматы, Қазақстан, email: Shu.tan@mail.ru, ORCID ID: 0009-0005-9733-7420
Аяжан Сагикызы	главный научный сотрудник, профессор, доктор философских наук, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: ayazhan@list.ru, ORCID ID: 0000-0002-2133-374X
Айжан Оразбекова	PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: aizhan376@mail.ru, ORCID ID: 0009-0007-0817-4231
Алибек Бегалинов	и.о. ассоциированного профессора, PhD, Международный университет информационных технологий, Алматы, Казахстан, email: alibek557@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7439-221X
Маргарита Кабдуллаевна Какимжанова	Заведующая кафедрой, кандидат философских наук, Агротехнический университет имени С. Сейфуллина, Астана, Казахстан, email: rita_k79@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-3973-9980
Шуга Курманалиевна Абеуова	ассоциированный профессор, кандидат философских наук, Международный университет бизнеса им. К. Сагадиева, Алматы, Казахстан, email: Shu.tan@mail.ru, ORCID ID: 0009-0005-9733-7420
Ayazhan Sagikyzy	Chief Researcher, Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: ayazhan@list.ru, ORCID ID: 0000-0002-2133-374X
Aizhan Orazbekova	PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: aizhan376@mail.ru, ORCID ID: 0009-0007-0817-4231
Alibek Begalinov	Acting Associate Professor, PhD, International Information Technology University, Almaty, Kazakhstan, email: alibek557@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7439-221X
Margarita Kakimzhanova	Head of the Department of Philosophy, Candidate of Philosophical Sciences, Saken Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Astana, Kazakhstan, email: rita_k79@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-3973-9980
Shuga Abeuova	Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, K. Sagadiyev University of International Business, Almaty, Kazakhstan, email: Shu.tan@mail.ru, ORCID ID: 0009-0005-9733-7420

МРНТИ 02.41.51 | Научная статья

ОБЩЕСТВО ЗНАНИЯ КАК ПРОСТРАНСТВО ТРАНСФОРМАЦИИ БЫТИЯ ЧЕЛОВЕКА: ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ СОЦИАЛЬНОЙ РЕАЛЬНОСТИ

Г.Т. Кульжанова[1], Ж.Т. Кульжанова[2], Е.В. Пенионжек[3]

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается противоречие между расширением возможностей самостоятельной деятельности человека в обществе знания и зависимостью его социального положения от цифровых способов представления и оценки. Цель исследования заключается в раскрытии того, как цифровое опосредование изменяет условия деятельности, социального присутствия и самоопределения человека. Методологическую основу составляют концептуальный анализ, сравнительное рассмотрение теорий общества знания и социального конструирования реальности, а также реконструкция механизма воздействия цифровых представлений на социальные практики.

Человеческое бытие определяется как социально обусловленный способ существования, в котором человек действует, осмысляет собственный опыт, вступает в отношения с другими и определяет возможности своего будущего. Разграничены информационное общество, цифровое общество и общество знания как аналитические характеристики информационных процессов, технологического опосредования и общественных условий производства и освоения знания. Научная новизна состоит в уточнении условий, при которых цифровой образ приобретает конструирующую функцию, и связи этих условий с тремя измерениями человеческого бытия. Показано, что решающим является использование оценки в решениях, меняющих социальные возможности человека. Обратное воздействие на поведение может способствовать воспроизводству данного механизма.

Рассмотрены противоречия между доступом к информации и самостоятельностью суждения, сетевым присутствием и признанием опыта, непрерывным обучением и подчинением показателям. Обоснован вывод о том, что сохранение субъектности требует возможности объяснять собственную позицию, оспаривать оценку и участвовать в определении правил цифрового взаимодействия. Исследование носит теоретический характер, предложенный механизм требует дальнейшей эмпирической проверки.

Ключевые слова: общество знания, информационное общество, цифровое общество, бытие человека, цифровое опосредование, цифровой образ, конструирование социальной реальности.

[1] Костанайская академия МВД РК имени Шракбека Кабылбаева, Костанай, Казахстан

[2] Казахский агротехнический исследовательский университет имени С. Сейфуллина, Астана, Казахстан

[3] Уральский юридический институт МВД России, Екатеринбург, Россия

Автор-корреспондент:
Г. Т. Кульжанова,
Gulbaram2012@mail.ruu

Цитирование:
Кульжанова Г.Т., Кульжанова Ж.Т., Пенионжек Е.В. Общество знания как пространство трансформации бытия человека: философский анализ социальной реальности // Адам әлемі. – 2026. – Т. 28. – №4(110). – С. 16-26. – DOI: 10.48010/hetc9j42

Открытый доступ
© Автор(ы), 2026
Это статья открытого доступа, распространяемая в соответствии с условиями международной лицензии Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0).
https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

Поступила: 25/05/2026
Принята: 17/08/2026
Опубликована онлайн: 30/10/2026

Білім қоғамы адам болмысының трансформация кеңістігі ретінде: әлеуметтік шындықты философиялық талдау

Аңдатпа. Мақалада білім қоғамындағы адамның дербес әрекет ету мүмкіндіктерінің кеңеюі мен оның әлеуметтік жағдайының цифрлық бейнелеу және бағалау тәсілдеріне тәуелділігі арасындағы қайшылық қарастырылады. Зерттеудің мақсаты цифрлық делдалдануды адамның әрекет ету, әлеуметтік қатысу және өзін айқындау жағдайларын қалай өзгертетінін ашу болып табылады. Әдіснамалық негізді ұғымдық талдау, білім қоғамы мен әлеуметтік шындықты құрастыру теорияларын салыстырмалы қарастыру, сондай-ақ цифрлық бейнелердің әлеуметтік тәжірибелерге ықпал ету механизмін талдамалық тұрғыдан қайта құру құрайды.

Адам болмысы адамның әрекет етуін, өз тәжірибесін пайымдауын, өзгелермен қарым-қатынас жасауын және болашақ мүмкіндіктерін айқындауын қамтитын, әлеуметтік жағдайларға тәуелді өмір сүру тәсілі ретінде анықталады. Ақпараттық қоғам, цифрлық қоғам және білім қоғамы ұғымдары ақпараттық үдерістерді, технологиялық делдалдануды және білімді өндіру мен игерудің қоғамдық жағдайларын сипаттайтын талдамалық ұғымдар ретінде ажыратылады. Зерттеудің ғылыми жаңалығы цифрлық бейненің

әлеуметтік шындықты құрастыру қызметіне ие болу шарттарын нақтылаудан көрінеді. Бұл шарттардың адам болмысының үш өлшемімен байланысы ашылады. Бағалауды адамның әлеуметтік мүмкіндіктерін өзгертетін шешімдерде пайдалану шешуші рөл атқаратыны көрсетіледі. Мінез-құлыққа кері ықпал ету осы механизмнің қайта өндірілуіне жағдай жасай алады.

Ақпаратқа қол жеткізу мен дербес пайымдау, желілік қатысу мен тәжірибенің мойындалуы, үздіксіз оқу мен көрсеткіштерге бағыну арасындағы қайшылықтар талданады. Адамның субъектілігін сақтау өз ұстанымын түсіндіру, бағалауға дау айту және цифрлық өзара әрекеттесу ережелерін айқындауға қатысу мүмкіндігін талап ететіні негізделеді. Зерттеу теориялық сипатқа ие, ұсынылған механизм кейінгі эмпирикалық тексеруді қажет етеді.

Түйін сөздер: білім қоғамы, ақпараттық қоғам, цифрлық қоғам, адам болмысы, цифрлық делдалдану, цифрлық бейне, әлеуметтік шындықты құрастыру.

Knowledge Society as a Space for the Transformation of Human Existence: a Philosophical Analysis of Social Reality

Abstract. The article examines the tension between expanding opportunities for autonomous human activity in a knowledge society and the dependence of social position on digital representation and evaluation. The study aims to explain how digital mediation changes the conditions of activity, social presence, and self-determination. Its methodology combines conceptual analysis, a comparative examination of theories of the knowledge society and the social construction of reality, and an analytical reconstruction of how digital representations influence social practices.

Human existence is defined as a socially situated mode of being in which people act, interpret their experiences, relate to others, and determine their future possibilities. The information society, digital society, and knowledge society are distinguished as analytical descriptions of information processes, technological mediation, and the social conditions of knowledge production and acquisition. The contribution consists in specifying when a digital representation acquires a constitutive function and in relating these conditions to three dimensions of human existence. The decisive transition occurs when an evaluation informs decisions that alter a person's social opportunities. Feedback into behaviour can reproduce this mechanism.

The analysis identifies tensions between access to information and independent judgement, networked presence and recognition of experience, and lifelong learning and conformity to indicators. It argues that preserving agency requires opportunities to explain one's position, contest evaluations, and participate in shaping the rules of digital interaction. The study is theoretical, and the proposed mechanism requires further empirical investigation.

Keywords: Knowledge Society, Information Society, Digital Society, Human Existence, Digital Mediation, Digital Representation, Social Construction of Reality.

Введение

Распространение цифровых технологий ставит перед социальной философией вопрос о том, как изменяются отношения между знанием, человеческим действием и общественным признанием. Доступ к образовательным ресурсам и сетевой коммуникации расширяет возможности участия человека в социальной жизни. Однако тот же человек всё чаще представлен другим участникам и организациям через профиль, рейтинг или набор показателей. Между способностью самостоятельно осмыслять собственный опыт и зависимостью от внешнего цифрового представления возникает противоречие. Именно оно позволяет рассматривать общество знания как пространство проблематизации человеческого бытия.

Теории постиндустриального общества Д. Белла и общества, основанного на знании, П. Друкера раскрывают изменение роли знания в производстве и социальной организации [2; 3]. И. Ю. Алексеева обращает внимание на содержание самого понятия общества знания и его значение как общественного идеала [1]. Казахстанское коллективное исследование связывает построение общества знания с программой социокультурной модернизации [5]. Эти подходы задают исходную рамку статьи. Вместе с тем положение о возрастании роли знания требует уточнения, когда знание включается в цифровые процедуры отбора, оценки и организации взаимодействия.

Исследовательская проблема состоит в определении границы между цифровым представлением социальной действительности и его участием в её конструировании. Недостаточно констатировать, что человек воспринимает мир через образы. Необходимо объяснить, при каких условиях образ становится основанием решений, изменяющих возможности деятельности и отношения между людьми. Такой вопрос связывает анализ социальной организации с философско-антропологической проблематикой, поскольку затрагивает отношение человека к собственному опыту, к другим людям и к будущему.

Под бытием человека в данной статье понимается социально обусловленный спо-

соб существования, в котором человек действует, осмысляет собственный опыт, вступает в отношения с другими и определяет возможности своего будущего. Это рабочее определение выделяет социальное измерение человеческого существования, не исчерпывая его телесных, культурных и экзистенциальных оснований. Предмет анализа ограничен тремя взаимосвязанными измерениями. Первое охватывает деятельность и отношение к знанию, второе связано с социальным присутствием и признанием, третье касается самоопределения и возможности пересмотра собственной позиции. Трансформация бытия означает здесь изменение условий осуществления этих отношений, а не появление иной человеческой сущности.

Цель исследования заключается в раскрытии того, как цифровое опосредование в условиях становления общества знания изменяет условия деятельности, социального присутствия и самоопределения человека. Для достижения этой цели разграничиваются информационное общество, цифровое общество и общество знания, рассматриваются противоречия цифрового взаимодействия и реконструируется переход от представления человека к воздействию на его социальные возможности.

Авторская позиция состоит в том, что цифровой образ приобретает конструирующую функцию тогда, когда его оценочная интерпретация включается в решения, меняющие социальные возможности человека. Обратное воздействие таких решений на поведение может закреплять данный механизм. Научная новизна работы заключается в уточнении данного перехода через связь отбора данных, оценочной интерпретации, институционального использования и обратного воздействия на поведение. Такое рассмотрение позволяет определить, какие именно условия человеческого бытия изменяются, и избежать отождествления цифровизации с автоматическим становлением общества знания.

Методология

Исследование имеет теоретический характер. Его источниковую основу составляют работы о постиндустриальном, информационном и цифровом обществе, концепции общества знания, теория социального конструирования реальности, исследования алгоритмического отбора и воздействия публичных оценок на социальные практики. Источники отобраны по их отношению к трём вопросам статьи — роли знания в социальной организации, изменению способов человеческого участия и социальным последствиям символических представлений. Систематический обзор всей литературы по цифровизации не является задачей работы.

Концептуальный анализ применяется для определения человеческого бытия в пределах предмета исследования и разграничения трёх характеристик современного общества. Сравнительное рассмотрение концепций позволяет сопоставить экономическое значение знания с условиями его освоения и общественного признания. При интерпретации источников различаются положения рассматриваемых авторов и выводы, предлагаемые в настоящей статье. В частности, идея социальной объективности, возникающей в процессе взаимодействия, используется как теоретическое основание анализа цифрового представления, но не приписывается исследователям как готовая теория цифровизации.

Аналитическая реконструкция направлена на выявление последовательности, посредством которой цифровые данные могут изменять социальные отношения. Рассматриваются их отбор, преобразование в оценку, использование в институциональном решении и обратное воздействие такого решения на действия человека. Каждый переход анализируется с точки зрения его условий и ограничений. Цифровой образ не считается самостоятельной причиной изменений вне действий людей, правил организаций и устройства технической среды.

Примеры образовательного рейтинга и профессионального профиля используются как мысленные ситуации для прояснения аргумента. Они не представляют результаты наблюдения за конкретной платформой или организацией. Выводы характеризуют возможный механизм и условия его действия, а не распространённость соответствующих практик. Эмпирическая проверка должна установить, какие данные учитываются, кто принимает решения и какие возможности пересмотра оценки доступны участникам.

Основная часть

Общество знания и границы технологического объяснения

В исследованиях общества знания представлены различные основания его определения. Ф. Махлуп рассматривал производство и распространение знания как особую область экономической деятельности [6]. П. Друкер связывал изменение производства с возрастанием роли работника знания, а Д. Белл выделял значение теоретического знания в постиндустриальной социальной организации [2; 3]. Как показывает анализ основных понятий у А. О. Карпова, эти подходы акцентируют разные отношения между знанием, трудом и общественными институтами [7]. Для настоящего исследования существенен вывод, что экономическая востребованность знания сама по себе ещё не объясняет положение человека как его носителя и интерпретатора.

Понятия информационного общества, цифрового общества и общества знания целесообразно использовать как разные аналитические характеристики, которые могут относиться к одним и тем же социальным процессам. Информационное общество описывает возрастающую роль производства, обработки и распространения информации в организации общественной жизни. В этом случае основное внимание уделяется информационным потокам, инфраструктуре и доступу к сведениям. Такое определение не исключает вопросов смысла, однако выделяет прежде всего изменение общественного значения информации.

Понятие цифрового общества уточняет способ технологического опосредования этих процессов. Речь идёт о переводе действий и отношений в данные, их обработке по заданным правилам и организации взаимодействия через цифровые платформы. Э. М. Иззетова и Е. В. Ли также различают изменение роли информации и цифровой способ её хранения, распространения и включения в социальные отношения [12, с. 206]. Цифровизация поэтому характеризует устройство посредничества, но не определяет заранее качество знания или самостоятельность человека.

Общество знания в данной работе рассматривается как форма социальной организации и одновременно нормативный ориентир, связывающий производство знания с возможностями его освоения, критического обсуждения и применения. Такой подход согласуется с докладом ЮНЕСКО, в котором проблематика обществ знания включает участие, разнообразие и социальные условия развития человека [4]. В отличие от описания инфраструктуры, здесь возникает вопрос о том, кто способен пользоваться знанием, чьё суждение учитывается и как организовано обсуждение его оснований. Единственное число используется для обозначения аналитической модели, а не единого пути развития всех обществ.

Эти понятия не образуют обязательной последовательности исторических стадий. Развитая цифровая инфраструктура может сочетаться с ограничением самостоятельного суждения, а распространение информации — с неравными возможностями её понимания. В свою очередь, практики совместного производства знания могут существовать и вне цифровых платформ. Следовательно, переход к обществу знания нельзя вывести непосредственно из роста количества данных или технической оснащённости. Между технологическими возможностями и их общественным результатом находятся образование, культурные нормы, способы принятия решений и отношения власти.

Такое уточнение отвечает и философско-методологической критике слишком широкого употребления понятия общества знания [8]. Если любое увеличение объёма информации признаётся его признаком, понятие перестаёт отличать качественно разные формы социальной организации. Рабочим критерием становится связь между доступом к сведениям и возможностью обоснованного участия в их интерпретации. Возможность прочитать материал отличается от возможности объяснить его значение, поставить вопрос о достоверности и быть услышанным при обсуждении.

Обращение к компетентностному измерению общества знания в работах М. И. Орлова позволяет поставить вопрос об условиях освоения новых социальных практик [9; 10]. Однако компетентность следует понимать шире способности выполнить заданную операцию. Человек может уверенно пользоваться цифровым инструментом, не имея возможности обсуждать критерии, по которым этот инструмент оценивает его де-

ятельность. Для анализа человеческого бытия существенен именно этот разрыв между функциональным участием и участием в определении смысла и правил действия.

Общество знания оказывается пространством трансформации человеческого бытия постольку, поскольку знание становится условием общественного участия и самоопределения. При этом требование самостоятельности может вступать в противоречие с организацией цифровой среды. Такое противоречие нельзя разрешить общим утверждением о прогрессивной роли технологий. Оно требует анализа конкретных отношений между деятельностью человека, её представлением и общественным признанием.

Деятельность и самостоятельность человека в обществе знания

Человеческая деятельность представляет собой практическое отношение к миру, в котором соединяются постановка цели, выбор средств и осмысление результата. Её интеллектуализация означает усиление значения интерпретации и принятия решений, но не исчезновение материального труда или его замещение во всех сферах. Работа со знанием также опирается на телесные усилия, техническую инфраструктуру и сотрудничество. Поэтому изменение деятельности следует рассматривать через её организацию и возможности действующего человека, избегая противопоставления «физического» прошлого и «интеллектуального» настоящего.

Концепция работника знания у П. Друкера позволяет выделить роль самостоятельного применения профессионального знания [2]. Однако распространение цифровых средств создаёт неоднозначную ситуацию. Человек получает инструменты поиска и анализа, одновременно оказываясь зависимым от способов отбора информации, которые не всегда доступны его пониманию. Увеличение числа доступных материалов не обеспечивает способности установить их основания или соотнести их с решаемой задачей. Познавательная самостоятельность предполагает возможность проверять полученный результат и объяснять выбор, а не только быстро пользоваться рекомендованным ответом.

В образовательной деятельности это различие проявляется в отношении между освоением знания и выполнением показателей. Цифровая среда может поддерживать обучение, предоставляя обратную связь и индивидуальный темп работы. Но при использовании числа выполненных заданий как исчерпывающей оценки возникает риск смешения активности и понимания. Человек ориентируется на то, что регистрируется системой, тогда как размышление, сомнение или изменение исходной позиции могут остаться вне учёта. Здесь проблема заключается в том, какие формы деятельности получают общественное признание.

Непрерывное обучение также содержит внутреннее противоречие. Оно открывает возможность расширять собственные способности, но может превращаться в обязанность постоянно подтверждать пригодность к изменяющимся требованиям. Различие определяется участием человека в постановке образовательных целей. Если он способен выбирать направление развития и обсуждать его основания, обучение поддерживает самоопределение. Если цели полностью задаются внешней оценкой, обновление навыков может обслуживать приспособление к показателям. Само наличие новых курсов не позволяет судить о том, какой из этих процессов преобладает.

Отсюда возникает вопрос о статусе человеческого опыта. Опыт содержит понимание ситуации, знание обстоятельств и способность оценивать последствия действия. Его цифровое представление выделяет те характеристики, которые допускают регистрацию и сопоставление. Такое представление полезно для координации, но всегда имеет границы. Невключение качества в набор данных не означает его отсутствия в деятельности. Когда оценка переносится с отдельных зарегистрированных действий на человека в целом, частичное описание приобретает значение суждения о его возможностях.

В мысленной ситуации профессионального отбора портфолио может облегчить представление квалификации и сделать результаты работы доступными другим. Однако если решение принимается только по формальным характеристикам профиля, возникает зависимость от способа представления опыта. Соискатель начинает выбирать действия с учётом их будущей видимости для системы оценки. Самореализация тогда включает дополнительную задачу

— соответствовать требованиям цифрового описания. Это не неизбежное следствие платформенной организации, а возможный результат определённых правил отбора.

В данном случае преобразуется отношение человека к будущему. Он может планировать деятельность исходя из собственных целей либо предвосхищая ожидаемую оценку. Второй вариант не исключает самостоятельности, поскольку любое социальное действие учитывает ожидания других. Существенным становится наличие возможности обсуждать эти ожидания и отказываться от неподходящего критерия без полного исключения из значимой практики. Если такой возможности нет, внешняя оценка сужает горизонт самоопределения.

Таким образом, интеллектуализация деятельности не равнозначна усилению субъектности. Под субъектностью здесь понимается способность человека осмысленно участвовать в определении целей и оснований действия, объяснять свою позицию и пересматривать её. Развитие знания поддерживает эту способность при наличии соответствующих социальных условий. Когда же деятельность оценивается преимущественно через закрытые цифровые показатели, возрастание требований к компетентности может сопровождаться ограничением участия человека в определении правил.

Цифровое присутствие и признание человеческого опыта

Социальное присутствие означает включённость человека во взаимодействие, в котором его действия доступны другим и могут получить ответ. Цифровые коммуникации расширяют способы такой включённости. Человек может участвовать в совместной работе и обсуждении, находясь на расстоянии, а его сообщение сохраняется после завершения непосредственного общения. В рамках анализа сетевого общества М. Кастельса изменение коммуникационных связей рассматривается во взаимосвязи с преобразованием социального пространства и времени [13]. Для настоящей статьи важно, как эти изменения отражаются на возможности быть участником, а не только объектом регистрации.

Виртуализация рассматривается здесь как перенос части взаимодействий в среду цифровых представлений. Это не означает исчезновения материальной реальности. Сетевое общение опирается на физическую инфраструктуру, телесные возможности и реальные социальные отношения. Цифровое присутствие дополняет непосредственное участие и может менять его условия. Поэтому противопоставление «реального» и «виртуального» человека затрудняет понимание ситуаций, в которых решение, принятое по цифровому профилю, действует в материальной и институциональной жизни.

Изменение пространственных условий взаимодействия не устраняет всех границ участия. Возможность подключиться к обсуждению ещё не означает возможность получить ответ или повлиять на решение. Доступность участника для платформы также отличается от доступности платформенных правил для участника. Человек может быть хорошо видим как источник данных и оставаться слабо представленным как носитель собственной интерпретации. Между сетевой включённостью и признанием опыта поэтому сохраняется различие.

Признание в данном контексте означает возможность представить собственное понимание ситуации так, чтобы оно учитывалось другими при оценке и совместном действии. Его нельзя свести к популярности или числу реакций. Высокая видимость сообщения свидетельствует о его распространении, но не обязательно о внимании к аргументу. И наоборот, содержательный опыт может оставаться малозаметным при действующих правилах отбора. Цифровая коммуникация создаёт условия для признания, однако не гарантирует его распределения в зависимости от обоснованности суждения.

Временное измерение присутствия связано с сохранением следов деятельности. Прошлое сообщение может вновь включаться в оценку человека после изменения его убеждений и обстоятельств. Это создаёт напряжение между устойчивостью цифрового представления и способностью человека становиться иным. След не содержит сам по себе объяснения того, какое значение действие имело тогда и имеет теперь. Для интерпретации необходимы контекст и возможность ответа. Иначе сохранённое описание может ограничивать пересмотр социальной идентичности.

Непрерывность коммуникации, в свою очередь, меняет ожидания относительно

доступности человека. Возможность быстро ответить может превращаться в требование постоянной готовности к ответу. Между техническим временем обмена и временем понимания возникает расхождение. Для обоснованного суждения требуется пауза, в течение которой человек сопоставляет сведения и уточняет позицию. Если задержка оценивается только как отсутствие активности, цифровой режим взаимодействия делает менее заметным сам процесс осмысления.

Социально-гуманитарный анализ цифрового общества подчёркивает необходимость учитывать человека при оценке технологических изменений [11]. Применительно к рассматриваемой проблеме это означает внимание к тому, способен ли участник объяснить свою ситуацию и изменить закреплённое о нём представление. Противоречие цифрового присутствия состоит в том, что средства включения в общение могут одновременно становиться средствами фиксации человека в ограниченном наборе характеристик. Его разрешение зависит от правил использования данных и организации взаимного ответа.

Цифровой образ в конструировании социальной реальности

Проблема конструирования социальной реальности не возникла вместе с цифровыми технологиями. Язык, символы и институциональные определения всегда участвуют в формировании общего мира. П. Бергер и Т. Лукман показывают, как человеческая деятельность получает объективированный характер, закрепляется в институтах и воспринимается последующими участниками как существующая независимо от них социальная действительность [14]. Конструирование поэтому не тождественно произвольному созданию представлений отдельным человеком. Оно включает устойчивые практики и нормы, которые приобретают обязательность и оказывают реальное воздействие.

Цифровой образ в статье понимается как доступное взаимодействию представление человека или социальной ситуации, сформированное из отобранных данных и их интерпретации. Оно может иметь вид профиля, рейтинга, рекомендательного списка или визуального сообщения. Понятие охватывает не только изображение, но и символическое описание. Такое описание не тождественно человеку или событию, поскольку зависит от выбора признаков, способов обработки и контекста использования. Сам факт его наличия ещё не свидетельствует о конструирующей функции.

Различаются два случая. В первом образ помогает участнику понять происходящее и сохраняет значение одного из источников суждения. Во втором он включается в решения, которые определяют доступ к деятельности, характер взаимодействия или общественное положение. Граница проходит через практическое использование представления. Цифровое опосредование становится конструирующим, когда отобранное описание приобретает силу основания действия и через последствия этого действия изменяет социальные отношения.

Первое звено такого механизма составляет отбор данных. Чтобы сделать деятельность доступной вычислению, необходимо определить, какие действия регистрируются и в какой форме. Т. Гиллеспи обращает внимание на значение включения данных и критериев релевантности для алгоритмической организации информации [15]. Это позволяет поставить вопрос о том, какие стороны опыта становятся видимыми в цифровом представлении. Отбор не обязательно искажает сведения, однако задаёт пределы того, что система способна учитывать.

Второе звено связано с оценочной интерпретацией. Зафиксированные сведения переводятся в категории, показатель или положение в списке. Между количеством действий и суждением о качестве деятельности находится правило интерпретации. Например, одинаковое число обращений к учебному материалу может иметь разные причины. Оно способно характеризовать заинтересованность, затруднение или организацию работы. Поэтому переход от записи действия к оценке человека требует обоснования. Числовая форма сама по себе не устраняет неоднозначности смысла.

Третье звено представляет собой институциональное использование оценки. Организация или участники взаимодействия могут принять цифровой показатель как основание распределения возможностей. На этом этапе описание получает практическую силу. Важен не только способ вычисления, но и решение о том, какое значение

ему придаётся. Институциональное использование может быть формальным, закреплённым в правилах организации, либо устойчивым, воспроизводимым в практике сообщества. Именно такая связь оценки с действием отличает конструирование социальных условий от простого отображения данных.

Четвёртое звено составляет обратное воздействие. Человек учитывает последствия оценки и меняет поведение, стремясь улучшить представленность в системе. Новые действия затем становятся данными для следующей оценки. Исследование У. Эспеланд и М. Содера показывает, что публичные рейтинги могут изменять ожидания и поведение оцениваемых участников [16]. Этот вывод используется здесь для теоретического объяснения обратной связи. Он не означает, что любой цифровой рейтинг действует одинаково или что конкретные последствия установлены для всех платформ.

Рассмотрим мысленную образовательную ситуацию. Платформа регистрирует выполнение заданий и формирует показатель активности. Если преподаватель использует его как вспомогательную информацию для обсуждения, показатель поддерживает понимание учебного процесса. Если организация на его основе распределяет доступ к дополнительной подготовке, а обучающийся начинает выбирать задания ради повышения оценки, цифровой образ участвует в изменении самой деятельности. Конструирующий эффект возникает из связи регистрации, интерпретации, правила распределения и ответного действия, а не из существования данных как таковых.

В этом ограниченном смысле цифровой образ можно назвать оператором социальной реальности. Данное обозначение выражает его роль в организации действия, а не самостоятельную способность создавать действительность. Источником практической силы остаётся соединение технических процедур с человеческими решениями и институциональными правилами. Образ может способствовать координации и выявлению затруднений. Проблема возникает тогда, когда частичное представление признаётся достаточным основанием суждения о человеке и исключает рассмотрение его объяснений.

Реконструированный механизм возвращает анализ к трём измерениям человеческого бытия. Отбор показателей меняет условия деятельности, институциональная оценка влияет на способы социального признания, а обратная связь может направлять самоопределение. Эти связи не носят безусловного характера. Если оценка обсуждаема, дополнена контекстом и допускает пересмотр, человек сохраняет участие в интерпретации собственного опыта. Если данные используются без возможности ответа, возникает риск подчинения деятельности устойчивому цифровому описанию.

Обсуждение

Предложенное рассмотрение уточняет связь общества знания с цифровизацией. Концепции постиндустриального развития позволяют объяснить усиление роли знания, а анализ сетевых коммуникаций — изменение организации взаимодействия [2; 3; 13]. Однако из этих изменений нельзя непосредственно вывести расширение самостоятельности человека. Реконструкция цифрового опосредования показывает промежуточные условия — способы регистрации деятельности, правила её оценки и участие результатов оценки в принятии решений. Тем самым общий тезис о трансформации человеческого бытия получает определённый предмет.

По отношению к теории социального конструирования реальности результат состоит в уточнении способа институционального закрепления цифрового представления. Символические формы существовали до цифровизации, а количественные оценки давно применяются в социальной организации. Специфика рассматриваемого механизма связана с возможностью соединять регистрацию, оценку и использование данных в одном цикле взаимодействия. При этом цифровая скорость не является достаточным объяснением социальных последствий. Решающее значение имеет то, как участники и организации используют результаты обработки.

Анализ выявляет три связанных противоречия. Первое возникает между доступом к информации и возможностью самостоятельного суждения. Второе проявляется между сетевым присутствием и признанием опыта, который не исчерпывается зарегистрированными признаками. Третье касается непрерывного развития способностей

и необходимости соответствовать заранее установленным показателям. Во всех трёх случаях технологическое расширение возможностей может сопровождаться ограничением участия в определении правил. Эта связь объясняет, почему цифровая включённость не должна автоматически считаться показателем становления общества знания.

Практическое значение анализа заключается в постановке вопросов к устройству образовательных и профессиональных цифровых сред. Необходимо выяснять, какие стороны деятельности отражает показатель, где заканчивается его описательное значение и какие решения на его основе принимаются. Возможность получить объяснение оценки, дополнить данные контекстом и добиться пересмотра её использования поддерживает субъектность. Эти условия касаются организации взаимодействия, поэтому не могут быть заменены требованием к человеку постоянно совершенствовать цифровые навыки.

Пределы исследования определяются его теоретическим характером. Предложенная последовательность не описывает все варианты цифрового опосредования и не устанавливает их частоту. Обратное воздействие может отсутствовать, а институциональное использование — быть временным или ограниченным. Для проверки механизма требуется сопоставлять правила конкретной системы, объяснения принимающих решения участников и изменения практик оцениваемых людей. Такая проверка позволит установить, когда цифровое представление действительно меняет социальные возможности и при каких условиях его влияние удаётся пересмотреть.

Заключение

Общество знания раскрывается в статье как пространство изменения условий деятельности, социального присутствия и самоопределения человека. Рабочее определение человеческого бытия позволяет связать эти изменения с отношением к собственному опыту, другим людям и будущему. При таком подходе предметом исследования становится преобразование социальных условий существования, а не неопределённое утверждение об изменении человека в целом.

Разграничение информационного общества, цифрового общества и общества знания показывает, что распространение информации, развитие технологического посредничества и обеспечение участия в производстве и освоении знания характеризуют разные стороны общественной жизни. Их взаимосвязь не предполагает автоматического перехода от технических возможностей к самостоятельности суждения. Для общества знания существенны социальные условия, при которых человек способен понимать основания действия и участвовать в их обсуждении.

Основной результат состоит в уточнении перехода от цифрового отражения к конструированию социальной реальности. Отбор данных и оценочная интерпретация формируют описание, которое приобретает практическую силу через решения людей и организаций. Решающим условием становится использование оценки для изменения социальных возможностей человека. Обратное воздействие на деятельность может закреплять этот механизм. Его влияние на человеческое бытие проявляется в изменении возможностей действовать, быть признанным и определять собственное будущее.

Сохранение субъектности предполагает возможность объяснять свой опыт, оспаривать оценку и участвовать в определении правил взаимодействия. Критическое осмысление цифровых посредников требует поэтому не только индивидуальных навыков, но и обсуждаемых социальных процедур. Дальнейшее исследование связано с проверкой предложенного механизма на материале образовательных платформ и профессиональных систем оценки, включая случаи, в которых цифровое представление остаётся вспомогательным и допускает пересмотр.

Список литературы

1 Алексеева, И. Ю. (2009). *Что такое общество знаний?* Когито-Центр.

2 Друкер, П. (1999). Посткапиталистическое общество. In В. Л. Иноземцев (Ред.), *Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология* (с. 70–100). Academia.

3 Белл, Д. (1999). *Грядущее постиндустриальное общество: Опыт социального прогнозирования* (Пер. с англ.). Academia.

4 *К обществам знания: Всемирный доклад ЮНЕСКО*. (2005). Издательство ЮНЕСКО.

5 *Казахстан на пути построения общества знания (философское исследование): Коллективная*

монография (А. Х. Бижанов, Ред.). (2017). Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК.

6 Machlup, F. (1972). *The production and distribution of knowledge in the United States*. Princeton University Press.

7 Карпов, А. О. (2015). Основные теоретические понятия общества знаний. *Вестник Российской академии наук, 85*(9), 812–820. https://doi.org/10.7868/S0869587315090054

8 Шамардин, Н. Н. (2015). «Общество знаний»: Философско-методологическая критика понятия. *Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: Философия. Социология. Право*, (14), 185–192.

9 Орлов, М. И. (2011). От информационного общества к обществу знаний: Концептуализация новой парадигмы цивилизационного развития. *Вестник Саратовского государственного технического университета*, (2), 236–244.

10 Орлов, М. И. (2011). *Общество знаний как новая парадигма цивилизационного развития* [Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук, специальность 09.00.11 — Социальная философия].

11 Jamanbalayeva, S., Burova, E., Sagikyzy, A., Zhanabayeva, D., & Adamidi, A. (2025). The paradigm of the digital society: Synthesis of technocratic and socio-humanitarian approaches. *Cogent Social Sciences, 11*(1), Article 2513460. https://doi.org/10.1080/23311886.2025.2513460

12 Izzetova, E. M., & Li, Y. V. (2023). The philosophical analysis of information and digital technologies as factors of transformation of social reality. *International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding, 10*(11), 206–210. https://doi.org/10.18415/ijmmu.v10i11.5336

13 Кастельс, М. (2000). *Информационная эпоха: Экономика, общество и культура* (Б. Э. Верхопольский, Д. А. Тищенко, & А. Н. Субочев, Пер.). ГУ ВШЭ.

14 Бергер, П., & Лукман, Т. (1995). *Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания* (Е. Д. Руткевич, Пер.). Медиум.

15 Gillespie, T. (2014). The relevance of algorithms. In T. Gillespie, P. J. Boczkowski, & K. A. Foot (Eds.), *Media technologies: Essays on communication, materiality, and society* (pp. 167–194). MIT Press. https://doi.org/10.7551/mitpress/9780262525374.003.0009

16 Espeland, W. N., & Sauder, M. (2007). Rankings and reactivity: How public measures recreate social worlds. *American Journal of Sociology, 113*(1), 1–40. https://doi.org/10.1086/517897

Transliteration

1 Alekseeva, I. Ju. (2009). Chto takoe obshchestvo znanij? [What Is a Knowledge Society?]. Kogito-Centr. (In Russian)

2 Drucker, P. (1999). Postkapitalisticheskoe obshchestvo [Post-Capitalist Society]. In V. L. Inozemcev (Ed.), Novaja postindustrial'naja volna na Zapade: Antologija (pp. 70–100). Academia. (In Russian)

3 Bell, D. (1999). Gryadushchee postindustrial'noe obshchestvo: Opyt social'nogo prognozirovanija [The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting] (Trans. from English). Academia. (In Russian)

4 K obshchestvam znanija: Vsemirnyj doklad JuNESKO [Towards Knowledge Societies: UNESCO World Report]. (2005). Izdatel'stvo JuNESKO. (In Russian)

5 Kazahstan na puti postroenija obshchestva znanija (filosofskoe issledovanie): Kollektivnaja monografija [Kazakhstan on the Path to Building a Knowledge Society: A Philosophical Study, Collective Monograph] (A. H. Bizhanov, Ed.). (2017). Institut filosofii, politologii i religiovedenija KN MON RK. (In Russian)

6 Machlup, F. (1972). The production and distribution of knowledge in the United States. Princeton University Press.

7 Karpov, A. O. (2015). Osnovnye teoreticheskie ponjatija obshchestva znanij [Basic Theoretical Concepts of the Knowledge Society]. *Vestnik Rossijskoj akademii nauk*, 85(9), 812–820. https://doi.org/10.7868/S0869587315090054 (In Russian)

8 Shamardin, N. N. (2015). «Obshchestvo znanij»: Filosofsko-metodologicheskaja kritika ponjatija ["Knowledge Society": A Philosophical and Methodological Critique of the Concept]. *Nauchnye vedomosti Belgorodskogo gosudarstvennogo universiteta. Serija: Filosofija. Sociologija. Pravo*, (14), 185–192. (In Russian)

9 Orlov, M. I. (2011). Ot informacionnogo obshchestva k obshchestvu znanij: Konceptualizacija novoj paradigmy civilizacionnogo razvitija [From the Information Society to the Knowledge Society: Conceptualizing a New Paradigm of Civilizational Development]. *Vestnik Saratovskogo gosudarstvennogo tehnicheskogo universiteta*, (2), 236–244. (In Russian)

10 Orlov, M. I. (2011). Obshchestvo znanij kak novaja paradigma civilizacionnogo razvitija [The Knowledge Society as a New Paradigm of Civilizational Development] [Candidate of Philosophical Sciences dissertation, specialty 09.00.11—Social Philosophy]. (In Russian)

11 Jamanbalayeva, S., Burova, E., Sagikyzy, A., Zhanabayeva, D., & Adamidi, A. (2025). The paradigm of the digital society: Synthesis of technocratic and socio-humanitarian approaches. *Cogent Social Sciences*, 11(1), Article 2513460. https://doi.org/10.1080/23311886.2025.2513460

12 Izzetova, E. M., & Li, Y. V. (2023). The philosophical analysis of information and digital technologies as factors of transformation of social reality. *International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding*, 10(11), 206–210. https://doi.org/10.18415/ijmmu.v10i11.5336

13 Kastel's, M. (2000). Informacionnaja jepoha: Jekonomika, obshchestvo i kul'tura [The Information Age: Economy, Society and Culture] (B. Je. Verhopol'skij, D. A. Tishchenko, & A. N. Subochev, Trans.). GU VShJe. (In Russian)

14 Berger, P., & Lukman, T. (1995). Social'noe konstruirovanie real'nosti: Traktat po sociologii znanija [The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge] (E. D. Rutkevich, Trans.). Medium. (In Russian)

15 Gillespie, T. (2014). The relevance of algorithms. In T. Gillespie, P. J. Boczkowski, & K. A. Foot (Eds.), Media technologies: Essays on communication, materiality, and society (pp. 167–194). MIT Press. https://doi.org/10.7551/mitpress/9780262525374.003.0009

16 Espeland, W. N., & Sauder, M. (2007). Rankings and reactivity: How public measures recreate social worlds. *American Journal of Sociology*, 113(1), 1–40. https://doi.org/10.1086/517897

Вклад авторов

Кульжанова Г.Т. - постановка исследовательской проблемы, разработка концепции и методологии исследования, подготовка первоначального текста статьи и формулирование выводов. **Кульжанова Ж.Т.** - анализ научной литературы по проблематике общества знания и цифровой трансформации, участие в интерпретации результатов и научное редактирование текста. **Пенионжек Е.В.** - социально-философский анализ трансформации человеческого бытия и конструирования социальной реальности, критический пересмотр содержания и участие в подготовке окончательной версии статьи.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Гульбарам Тимеркановна Кульжанова	профессор, доцент, кандидат философских наук, Костанайская академия МВД РК имени Шракбека Кабылбаева, Костанай, Казахстан, email: Gulbaram2012@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-6639-6683
Жулдизай Тимеркановна Кульжанова	директор института гуманитарных и педагогических наук, ассоциированный профессор, кандидат философских наук, Казахский агротехнический исследовательский университет имени С. Сейфуллина, Астана, Казахстан, email: zhuldizay_68@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-5454-8464
Евгения Владимировна Пенионжек	заместитель начальника кафедры философии, психологии и гуманитарных дисциплин, доцент, кандидат философских наук, Уральский юридический институт МВД России, Екатеринбург, Россия, email: penionzhec@yandex.ru, ORCID ID: 0009-0005-4723-9638
Гульбарам Тимеркановна Кульжанова	профессор, доцент, философия ғылымдарының кандидаты, ҚР ІІМ Шырақбек Қабылбаев атындағы Қостанай академиясы, Қостанай, Қазақстан, email: Gulbaram2012@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-6639-6683
Жулдизай Тимеркановна Кульжанова	гуманитарлық және педагогикалық ғылымдар институтының директоры, қауымдастырылған профессор, философия ғылымдарының кандидаты, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, Қазақстан, email: zhuldizay_68@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-5454-8464
Евгения Владимировна Пенионжек	философия, психология және гуманитарлық пәндер кафедрасы бастығының орынбасары, доцент, философия ғылымдарының кандидаты, Ресей ІІМ Орал заң институты, Екатеринбург, Ресей, email: penionzhec@yandex.ru, ORCID ID: 0009-0005-4723-9638
Gulbaram Kulzhanova	Professor, Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, Kostanay Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after Shrakbek Kabylbayev, Kostanay, Kazakhstan, email: Gulbaram2012@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-6639-6683
Zhuldyzai Kulzhanova	Director of the Institute of Humanities and Pedagogical Sciences, Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan, email: zhuldizay_68@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-5454-8464
Evgeniya Penionzhek	Deputy Head of the Department of Philosophy, Psychology and Humanities, Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, Ural Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation, Yekaterinburg, Russia, email: penionzhec@yandex.ru, ORCID ID: 0009-0005-4723-9638

ИРАНДАҒЫ ХИКМЕТ ПЕН ФИЛОСОФИЯ ДӘСТҮРІНІҢ ТАРИХИ-ТЕОРИЯЛЫҚ ДАМУЫ ЖӘНЕ ИСФАХАН МЕКТЕБІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Г.К. Кудайбергенова[1], Д.М. Кокеева[2]

АҢДАТПА

Бұл мақала Ирандағы хикмет пен философия дәстүрінің тарихи-теориялық дамуын және осы үдерістің нәтижесі ретінде қалыптасқан Исфахан философиялық мектебінің ерекшеліктерін кешенді түрде талдауға арналған. Зерттеуде ислам философиясы тарихындағы шешуші кезең болып саналатын Сафәви дәуіріндегі интеллектуалдық ахуал, философиялық ойдың институционалдануы және хикметтің дербес теориялық жүйе ретінде орнығуы қарастырылады. Сондай-ақ, мақалада Иран философиясындағы машшаийлік (перипатетизм), ишрактік (иллюминационизм) және ирфани-теориялық бағыттардың өзара ықпалдастығы мен синтезі талданады. Зерттеудің өзегін Исфахан мектебінің жетекші өкілдері – Мирдамад пен Садр ад-дин Ширази (Молла Садра) қалыптастырған философиялық тұжырымдар құрайды. Әсіресе Молла Садра негіздеген трансцендентті хикмет (حكمت متعاليه\хикмет-е мутаалия) ілімі аясында субстанциялық қозғалыс (الحركة الجوهرية\харакат-аль-джауһар), болмыстың асылдығы (أصالة الوجود\асалат ал-вужуд), гносеология (اتحاد العاقل والمعقول), әлемнің пайда болу мәселелері жан-жақты талданады. Бұл қағидалар философия мен діннің, ақыл мен уахидың өзара бірлігін көрсететін тұтас дүниетанымдық жүйе ретінде қарастырылады. Зерттеу нәтижелері Исфахан мектебінің Иран философиясы тарихындағы орнын, ал «хикмет-е мутаалияның» исламдық философиялық ойдың ең кемел үлгілерінің бірі екенін негіздеуге мүмкіндік береді.

Зерттеудің мақсаты Ирандағы хикмет пен философия дәстүрінің тарихи-теориялық дамуын жүйелі түрде талдап, Исфахан мектебінің қалыптасуы мен оның ислам философиясындағы орны мен маңызын кешенді түрде ашып көрсету болғандықтан, ислам философиясындағы «хикмет» ұғымының мазмұнын және оның тарихи эволюциясын айқындау, Исфахан мектебінің қалыптасуына әсер еткен зияткерлік, діни және әлеуметтік факторларды талдау және Мирдамад, Мир Фендерски сынды Исфахан мектебінің алғашқы өкілдерінің философиялық ұстанымдарын саралау әрі Молла Садраның «хикмет-е мутаалия» ілімінің теориялық негіздерін және оның жаңашыл қырларын ашу мақсат етілді.

Түйін сөздер: Иран философиясы, Исфахан мектебі, хикмет-е мутаалия, Мир Дамад, Мир Фендереский, Молла Садра.

[1] Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

[2] Нұр-Мүбәрак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Д.М. Кокеева,
dmkbuddy@gmail.com

Сілтеме:
Кудайбергенова Г.К., Кокеева Д.М. Ирандағы хикмет пен философия дәстүрінің тарихи-теориялық дамуы және исфахан мектебінің қалыптасуы // Адам әлемі. – 2026. – Т. 28. – №4(110). – Б. 27-37. – DOI: 10.48010/zeth2d03

Ашық қолжетімділік
© Автор(лар), 2026
Бұл ашық қолжетімді мақала Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) лицензиясының талаптарына сәйкес таратылады.
https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

Редакцияға түсті: 30/04/2026
Қабылданды: 07/09/2026
Онлайн жарияланды: 30/10/2026

Историческо-теоретическое развитие традиции хикмет и философии в Иране и формирование исфаханской школы

Аннотация. В данной статье представлен всесторонний анализ историко-теоретического развития традиции хикмет (мудрости) и философии в Иране и последующего становления исфаханской философской школы. В исследовании рассматривается интеллектуальная ситуация в эпоху Сефевидов – ключевым периодом в истории исламской философии, а также институционализация философской мысли и становление хикмет как самостоятельной теоретической системы. В статье также анализируется взаимодействие и синтез машшайского (перипатетизма), ишракийского (иллюминационизма) и ирфано-теоретического направлений в иранской философии. В основе исследования лежат философские высказывания ведущих представителей исфаханской школы – Мирдамада и Садр ад-Дина Ширази (Моллы Садры). В частности, в рамках учения о трансцендентальной мудрости (حكمت متعاليه /хикмет-е мутаалия), основанного Моллой Садрой, были рассмотрены вопросы субстанционального движения (الحركة الجوهرية/ харакат-аль-джаухар), благородства бытия (أصالة الوجود/ асалат ал-вужуд), эпистемология (اتحاد العاقل والمعقول /Иттихад аль-акил уа аль-макууль), а также возникновение мира. Эти принципы рассматриваются как целостная мировоззренческая система, отражающая взаимное единство философии и религии, разума и откровения. Результаты исследования

позволяют определить место исфаханской школы в истории иранской философии и тот факт, что «хикмет-е мутаалия» является одним из наиболее совершенных примеров исламской философской мысли.

Цель исследования заключается в систематическом анализе историко-теоретического развития традиции хикмет и философии в Иране, всестороннем раскрытии формирования исфаханской школы, ее места и значения в исламской философии, определении содержания понятия «хикмет» (мудрость) в исламской философии и его исторической эволюции, анализе интеллектуальных, религиозных и социальных факторов, повлиявших на формирование исфаханской школы, анализе философских позиций первых представителей данной школы, таких как Мирдамад и Мир Фендерски, а также выявлении теоретических основ доктрины «хикмет-е мутаалия» Моллы Садры и ее новаторских аспектов.

Ключевые слова: иранская философия, школа Исфахана, хикмет-э мутаалия, мир Дамад, Мир Фендересски, МоллаСадра.

The Historical-Theoretical Development of the Hikmet and Philosophical Tradition in Iran and the Formation of the Isfahan School

Abstract. This article presents a comprehensive analysis of the historical and theoretical development of the tradition of wisdom and philosophy in Iran, as well as the distinctive features of the Isfahan philosophical school that emerged from this process. The study examines the intellectual climate of the Safavid period, which is considered a decisive stage in the history of Islamic philosophy, the institutionalization of philosophical thought, and the establishment of wisdom as an independent theoretical system. It also analyzes the interaction and synthesis of the Peripatetic, Illuminationist, and Irfani-theoretical traditions within Iranian philosophy.

The core of the research consists of the philosophical concepts developed by the leading representatives of the Isfahan school, Mir Damad and Sadr ad-Din Shirazi (Mulla Sadra). In particular, Mulla Sadra's concept of transcendent wisdom (حكمت متعاليه), substantial motion (الحركة الجوهرية), the primacy of existence (أصالة الوجود), epistemology (اتحاد العاقل والمعقول), and the problem of the origin of the world are examined in detail. These principles are considered an integrated worldview that demonstrates the unity of philosophy and religion, as well as reason and revelation. The findings demonstrate the place of the Isfahan school in the history of Iranian philosophy and affirm that "transcendent wisdom" represents one of the most perfected forms of Islamic philosophical thought.

The aim of the study is to systematically analyze this tradition and to comprehensively reveal the formation, role, and significance of the Isfahan school. It also clarifies the concept and historical evolution of "wisdom," examines the intellectual, religious, and social factors influencing the school's emergence, analyzes the views of early representatives such as Mir Damad and Mir Fendereski, and explores the theoretical foundations and innovative aspects of Mulla Sadra's concepts.

Keywords: Philosophy of Iran, Isfahan School, Hikmat al-Mutaʿāliyah, Mir Damad, Mir Fendereskii, Mulla Sadra.

Кіріспе

Иран өркениетінің интеллектуалдық тарихында хикмет пен философия ерекше орын алады. Бұл дәстүр тек жекелеген философиялық идеялар жиынтығы ғана емес, сонымен қатар дүниені, болмысты, адам мен Құдай арасындағы байланысты тұтас түрде түсіндіруге ұмтылған терең теориялық жүйе болып қалыптасты. Ислам дәуірінде Иран аймағы философиялық ойдың ең ірі орталықтарының біріне айналып, мұнда көне грек философиясы, исламдық уахи ілімі және ирандық рухани-мәдени мұра өзара ықпалдасып, жаңа сапалық деңгейге көтерілді. Осы үдерістің шарықтау шегі ретінде XVII ғасырда қалыптасқан Исфахан философиялық мектебі танылады.

Хикмет ұғымы исламдық ойлау жүйесінде тек «даналық» мағынасымен шектелмейді. Ол ақылдық дәлел, рухани тәжірибе және уахи негізіндегі білімді біртұтас құрылымда ұштастыратын әмбебап таным тәсілі ретінде қолданылады. Осы тұрғыдан алғанда, Ирандағы философия тарихын хикмет дәстүрінен бөліп қарастыру мүмкін емес. Әсіресе Сефеви дәуірінде философия, калам, тәпсір және ирфан бір интеллектуалдық кеңістікте дамып, хикметтің синтетикалық сипатын айқын көрсетті.

Исфахан мектебінің қалыптасуы кездейсоқ құбылыс емес. Бұл мектеп ұзақ тарихи дамудың, философиялық мектептер арасындағы пікірталастар мен теориялық дағдарыстардың нәтижесінде дүниеге келді. Машшаий философиясының ұғымдық қатаңдығы, ишрақ ілімнің нұр мен интуицияға негізделген онтологиясы және ирфан танымның экзистенциялық тереңдігі Исфахан мектебінде жаңа деңгейде тоғысты. Мирдамад бастаған бұл бағытты Молла Садра өзінің «хикмет-е мутаалия» жүйесі арқылы кемеліне жеткізді.

Қазіргі кезеңде ислам философиясы мен хикмет дәстүрін жүйелі түрде қайта зерделеу гуманитарлық ғылымдардағы маңызды бағыттардың біріне айналып отыр. Әсіресе Иран аумағында қалыптасқан хикметтік-философиялық мектептердің, соның ішінде Исфахан мектебінің тарихи-теориялық дамуын кешенді тұрғыдан талдау өзектілігімен ерекшеленеді. Бұл мектеп ислам философиясының ішкі эволюциясында шешуші рөл атқарып,

перипатетизм, ишрақ (иллюминационизм), калам және сопылық ойлау жүйелерін біртұтас интеллектуалдық синтезге біріктіргені белгілі. Мұндай синтездің шарықтау шегі МоллаСадра негізін қалаған хикмет-е мутаалия ілімінде көрініс тапқанын білеміз.

Қазіргі философиялық дискурста батыстық онтология мен метафизика үстемдік етіп отырған жағдайда, Исфахан мектебінің идеялары болмыс, таным, уақыт, қозғалыс, дін мен ақыл арақатынасы секілді әмбебап мәселелерді балама әрі терең тұрғыдан пайымдауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар бұл мектептің өкілдері көтерген «болмыстың түпкілікті негізі», «болмыстың үнемі жаңарып отыруы», «ақыл мен уахидың үйлесімі» сияқты мәселелер қазіргі дін философиясы мен мәдениет философиясы үшін де өзекті.

Мақаланың ғылыми жаңалығы бірнеше қырдан көрінеді. Біріншіден, Исфахан мектебінің философиялық дәстүрі Ирандағы хикмет тарихының дербес әрі тұтас кезеңі ретінде жүйелі түрде қарастырылады. Екіншіден, Мирдамад, Мир Фендерски және Молла Садра арасындағы идеялық сабақтастық пен теориялық айырмашылықтар бір интеллектуалдық желі аясында талданады. Үшіншіден, «хикмет-е мутаалия» ілімінің жаңашылдығы тек философиялық синтез ретінде ғана емес, болмысты динамикалық процесс ретінде түсіндіретін онтологиялық төңкеріс ретінде негізделеді. Төртіншіден, субстанциялық қозғалыс қағидасының «әлемнің жаратылуы» мәселесін шешудегі рөлі заманауи философиялық категориялар тұрғысынан қайта пайымдалады.

Әдіснама

Бұл зерттеу Ирандағы хикмет пен философия дәстүрінің тарихи-теориялық дамуын және Исфахан философиялық мектебінің қалыптасуын кешенді талдауға бағытталғандықтан, зерттеу әдіснамасы тарих, философия және дінтану ғылымдарын тоғыстыратын пәнаралық сипатта жүргізіледі. Зерттеуде *тарихи-генетикалық әдіс* арқылы ислам философиясындағы хикмет ұғымының қалыптасуы мен эволюциясы, сондай-ақ, Сафәви дәуіріндегі зияткерлік ортаның философиялық ойға ықпалы қарастырылды. Бұл тәсіл Исфахан мектебінің пайда болуына әсер еткен әлеуметтік, діни және мәдени факторларды айқындауға жол ашады. *Жүйелік және құрылымдық талдау әдістері* негізінде машшаийлік, ишрақи және ирфани бағыттардың өзара ықпалдастығы мен синтезі зерттелінеді. *Салыстырмалы-философиялық әдіс* арқылы Мирдамад, Мир Фендересқи және Молла Садраның көзқарастары салыстырылып, Исфахан мектебінің ерекшеліктері мен ислам философиясындағы орны нақтыланады. *Герменевтикалық және мәтіндік-дискурсивтік талдау әдістері* Молла Садраның «хикмет-е мутаалия» іліміндегі негізгі ұғымдарды (субстанциялық қозғалыс, таным бірлігі, әлемнің жаратылысы) тарихи-мәдени контекстте терең түсіндіруге мүмкіндік берді. Аталған әдістердің зерттеу барысында қолданылуы Исфахан мектебінің теориялық негіздерін жүйелі түрде талдап, оның ислам философиясындағы маңызын ғылыми тұрғыда негіздеуге болады.

Негізгі бөлім

Ежелгі Иран жері адамзат тарихының алғашқы кезеңдерінен бастап ғылым, білім және хикмет саласында көрнекті тұлғаларды тәрбиелеп шығарған аймақ ретінде танылды. Бұл дәстүр ислам дәуірінде жаңа мазмұнмен толықтырылып, фиқһ, хадис, тарих, кәлам, философия және хикмет салаларында кемел ойшылдардың қалыптасуына негіз болды. Ислам өркениетінің ғылыми-мәдени дамуында ирандық ғұламалардың орны ерекше.

Исламдық хикмет пен философия тарихында Ибн Сина, Шаһаб ад-дин Сухраварди, Хожа Насыр ад-дин Туси және Садр ад-дин Ширази (Молла Садра) сынды ойшылдардың еңбектері іргелі маңызға ие. Бұл ойшылдар философиялық танымның тек грек мұрасымен шектелмей [1, 303-310 бб.], шығыстық, соның ішінде ирандық даналықпен терең сабақтастықта дамығанын дәлелдеді.

Кейбір зерттеушілер платондық философиялық ойдың түп-тамырларын ежелгі Иран даналығымен байланыстырады. Осы интеллектуалдық мұра ислам дәуіріндегі ирандық философтардың дүниетанымына әсер етіп, грек философиясы мен шығыстық хикметтің синтезін қалыптастырды. Бұл синтезді жүйелі түрде жүзеге асырған тұлға – Шаһаб ад-дин Сухраварди болды [2, 75 б.].

Сухраварди Шығыс пен Батыс философиясының негіздерін бір арнаға тоғыстырып, ирандықтардың интуитивтік хикметін (حکمت ذوقی) гректердің дәлелдік хикметімен (حکمتبرهانی) ұштастырды. Осы

интеллектуалдық ізденістің нәтижесінде «Хикмет әл-ишрақ» – حكمت الاشراق ілімі қалыптасты. Ол ежелгі ирандықтардың нұр хикметін пайғамбарлық даналықпен байланыстыра отырып, ишрақ философиясын символдық тіл арқылы түсіндірді. Сухраварди үшін нұр мен зұлмат категориялары мәжусилік немесе манихейлік ілімдерге емес, ilahi хикметке негізделген әмбебап метафизикалық қағидалар [3, 34 б.].

Ишрақ философиясы ислам әлемінде кең таралып, машшаи философиясымен (перипатетизм) қатар дамыды және кейін Молла Садраның «хикмет-е мутааллия – حكمت متعاليه» мектебінде оның құрамдас бөлігіне айналды.

Батыс зерттеушілерінің бір бөлігі Ибн Рушдтың дүниеден өтуін ислам философиясының аяқталуы ретінде қарастырғанымен, Иран жерінде философиялық ой тоқтаған жоқ [4, 01 б.]. Керісінше, философияның интеллектуалдық орталығы Батыс ислам әлемінен Шығысқа, нақтырақ айтқанда Иранға ауысты. Сухравардидің «ишрақ» мектебінің қалыптасуы ислам философиясында жаңа кезеңнің басталуына жол ашты десек болады.

Иранда философиялық ойдың дамуы Ибн Арабидың ирфаны, Хожа Насыр ад-дин Тусидің философия мен кәламды (сөз, пайым) ұштастыруы, Мир Дамад пен Молла Садраның ілімдері арқылы тереңдей түсті. Әсіресе, Сефевилер дәуірі Ирандағы философиялық және хикметтік ойдың қайта өрлеу кезеңі болды.

Сефеви мемлекетінің құрылуы он екі имамдық шиит мазхабының ресми дін ретінде орныгуына алып келіп, ислам ғылымдарының дамуына тұрақты саяси-әлеуметтік негіз қалады. Бұған дейін шииттік ғылыми орталықтар саяси қысым мен тұрақсыздық жағдайында дамыса, Сефевилер билігі кезінде ғылыми орталықтар еркін қалыптасып, жүйелі түрде дами бастады. Осы кезеңде Иранға ислам әлемінің әр түкпірінен ғалымдар жиналып, фиқһ, хадис, философия және кәлам салаларында ірі мектептер қалыптасты. Фиқһ саласында Mohағағ Карки Ардабили мектебі пайда болса, философия саласында Мир Дамад, Мир Фендрески және Молла Садра бастаған интеллектуалдық бағыт орнықты.

Философия бұл дәуірде фиқһ және хадиспен қатар дамып, рационалды ғылымға деген сұраныс артты. Кейбір зерттеушілер Сефеви кезеңінде философия әлсіреді деп тұжырымдағанымен, бұл пікір тарихи деректермен расталмайды. Керісінше, дәл осы кезеңде Исфахан философиялық мектебі қалыптасып, ислам философиясының жаңа бағыты – «хикмет-е мутааллия» түпкілікті жүйеленді [5, 83 б.].

Исфаханның философиялық мектебі – Сефеви әулетінің шахы I Аббас дәуіріндегі философиялық және мистикалық (ирфани) ілімінің мәнін ашу үшін құрылған мектеп. Исфаханның философиялық мектебі атауын француз философы, ирантанушы Анри Корбен және ирандық ғалым Сейид Хусейн Наср енгізген [6, 15 б.]. Шейх Бахаи, Мир Дамад, Мир Фендрески және Молла Садра тек дін ғұламалары ғана емес, сонымен қатар философия, математика, астрономия және сәулет өнерінде де көрнекті жетістіктерге жетті. Исфахан қаласының сәулеттік ғимараттары осы интеллектуалдық өрлеудің материалдық көрінісі ретінде бүгінге дейін сақталған.

Сефеви дәуіріндегі философиялық ойдың дамуына бірнеше фактор әсер еткені белгілі. Біріншіден, шииттік биліктің орнауы діни және интеллектуалдық еркіндікке жол ашты. Екіншіден, шиит ғалымдарының өз сенімдерін қорғау және басқа діни ағымдармен пікірталас жүргізу қажеттілігі философиялық және кәламдық зерттеулерді күшейтті. Үшіншіден, еуропалық миссионерлердің әрекеті шиит ғалымдарын рационалды дәлелдерге сүйенген философиялық қорғанысқа итермеледі. Төртіншіден, Иран жеріндегі бұрыннан қалыптасқан философиялық дәстүр жаңа интеллектуалдық серпіннің негізі болды [6, 26 б.].

Исфахан философиялық мектебі Сефеви дәуірінде рационалды және нақты ғылымдардың (математика, физика) орталығына айналды. Бұл мектеп шамамен бір жарым ғасыр бойы белсенді жұмыс істеп, ислам философиясының дамуына шешуші ықпал етті. Молла Садраның философиялық жүйесі дәл осы ортада қалыптасып, болмыс, таным және діни ақиқат мәселелерін жаңа деңгейде түсіндіруге мүмкіндік берді.

Философия мен кәлам арасындағы айырмашылық бұл кезеңде әдіснамалық тұрғыда айқындалды. Философия «бурһандық» (логика мен ақыл) дәлелдерге, ал кәлам жадалдық тәсілге (ой-пікірді талқыға салу, сұрақ-жауап, дауласып, пікір алмасу) негізделгенімен, шиит ойшылдары бұл екі саланы қарсы қоймай, бірін-бірі толықтыратын таным формалары ретінде

қарастырды. Ақыл мен уахи арасындағы үйлесім ислам философиясының негізгі қағидасына айналды [7, 106 б.].

Исфахан философиялық мектебі – исламдық хикмет тарихындағы ең кемел интеллектуалдық синтездердің бірі. Ол философия, кәлам, ирфан және шариғатты бір жүйеде тоғыстырып, ислам философиясының кейінгі дамуына бағыт-бағдар берді.

Мир Дамад тек фиқһ, хадис сияқты дәстүрлі ілімдерде ғана емес, математика мен астрономия сияқты ілімдерінде де шебер болды. Философия мен кәлам ілімдері бойынша маңызды еңбектер қалдырған. Оның ең маңызды философиялық еңбегі – «القبسات-Қабасат» (قبسات حق اليقين فى حدوث العالم), кейінгі философтар оған түсініктеме мен шолулар жазған. Ал, «صراط المستقيم-сират әл-мустақим», «الافق المبين-әл-афоқ әл-мубин», «الحبل المتين-әл-habбәл мутин», «جذوات-джазуат» және «تقويم الايمان-тақвим әл-иман» кітаптары оның философиялық көзқарастарын көрсетеді. Фиқһ пен хадистер түсініктемелерінде де көптеген философиялық мәселелерге тоқталған. Ол парсы және араб тілдерінде өлең жазған, оған «ишрақ» деген қаламгерлік лақап ат қолданған [8, 52 б.].

Мир Дамад өзінің философиялық білімін Әбделали Қарки, Хусейн бен Әбделсамад Әмили, Шейх Бахай және Сейид Нұрәлдин Әли Мұсауи Әмилидан алған. Оның философиялық тұлғасы Қазвиндегі философиялық орталықта қалыптасқан. Сонымен қатар, ол Шираздағы Джалал әд-Дин Дауаниден және сол орталықтағы басқа философтардан дәріс алған болуы мүмкін.

Аббас әулетінің тарихшысы, Мир Дамадтың замандасы, оны былай дәріптейді: «Ақыл және дәстүрлі ілімдерде өз дәуірінің алдыңғысы... Шындық пен рухани кемелділіктің барлық қырларын қамтиды, адамның ішкі сезімдері мен көкжиектерін ашады. Көптеген дәстүрлі ілімдер мен сирек ғылымдарда (математика, фиқһ, түсіндіру, хадис) жоғары дәрежеге жеткен, фиқһ зерттеушілері оның фәтуаларын мойындаған. Ол дәуір философиясының таңдаулы өкілі, құлшылық пен тақуалықта жоғары дәрежеге жеткен» [8, 163 б.].

Молла Садра да ұстазы Мир Дамадты зор құрметпен еске алады: «Менің ұстазым – діни ілімдерде, Құдай ғылымында, шындыққа жетуде және сенім негізінде білікті, ең ізгі, нұр шашқан ғалым, қасиетті, ең таза, Құдайлық даналыққа ие, Раббани фиқһ шебері... Уақыт белгілері ғажайып, аты Мухаммад, Бағер әл-Дамад Хусейни» [9, 072 б.]. Мир Дамад Исфахан философиялық орталығының басты тұлғасы болып, дәл осы ойлардың арқасында бұл орталық қалыптасып, жұмысын бастаған. Оның философиялық дәрістері арқылы көптеген шәкірттер тәрбиелеген. «Шифа», «Ишарат» және «Қабасат» сияқты еңбектерді зерттеп, түсіндірген шәкірттері – Молла Садра, Шейх Бахаи, Шамсаи Гилани, Халил Ғазвини, Сейид Ахмад Алави – осы орталықтың көрнекті тұлғалары еді.

Мир Дамадтың философиялық бағытында Ибн Сина философиясы мен ишрақ даналығы біріктірілген. Ол бұл бағытты «хикмет-е йамани حکمت یامنی» деп атайды. Бұл хикмет ақылға (бурһанға) ғана емес, құдайлық илһамға, ішкі интуицияға, рухани ашылуға (кашф, ишрақ) сүйенетін хикмет түрі [8, 83 б.]. Ол тек логикалық дәлелдеумен шектелмей, болмысты бір-тұтас метафизикалық шындық ретінде қарастырады. Әрине, бұл философиялық жол Молла Садраның биік ойларының қалыптасуына және «жоғары даналық» (حکمت متعالیه) философиясының пайда болуына негіз болған.

Иранның заманауи философы Сейид Джалал ад-Дин Әштияни Мир Дамад және оның еңбектері туралы былай дейді: «Мир Дамадтың кітаптары ой тереңдігі мен зерттеу көлемі жағынан ислам философиясы еңбектерінде сирек кездеседі және ең жоғары философиялық деңгейде тұр. Оның ойлары мен пікірлерін толық зерттеу қажет, сонда Мир Дамадтың кейінгі философтардың ойына қаншалықты әсер еткенін білуге болады» [9, 91 б.].

Мир Әбу әл-Қасым Фендерески – Исфахан философиялық мектебіндегі көрнекті философ әрі кәламшы. Ол Мир Дамадтан кейін шамамен он жыл өмір сүріп, бірнеше буын шәкірт тәрбиелеген. Мир Фендерески хикмет пен математика саласында ұстаз болды, Ибн Синаның «شفا-Шифа» және «قانون-Қанун» еңбектерін оқытты. Көп жылдар ұстаздық етіп, философия мамандарының басым бөлігі оның шәкірттері болғанына қарамастан, бізге жеткен еңбектері аз. Оның ең маңызды философиялық еңбегі – «رساله صناعیه-Рисала-и Синаийа», онда ғылым мен өнердің мәні мен табиғаты қарастырылады [8, 158б.].

Оның философиялық еңбектері мен пікірлеріне сүйенсек, Мир Фендерески مشاء-машшаи философиясының өкілі, яғни Ибн Сина әдісін ұстанған. Алайда оның рухани жолында ишрақтық және сопылық бағыттың айқын әсері байқалады [8, 162 б.]. Ол Ираннан тыс жерлерге көп саяхат жасаған, өмірінің бір бөлігін Үндістанда өткізген. Сол жерде индуизм ілімімен танысуы, оны тек рационалды ойшыл емес, рухани ізденуші ретінде де көрсетті. Бұл ерекшелік оның өлеңдерінде де көрінеді: «چرخ با این اختران نغز و خوش و زیباستی... – бұл аспан осынау жұлдыздарымен қандай көркем, қандай сұлу, қандай әсем» деген жолдар арқылы ол әлемнің типтік және рухани мәндерін сипаттайды. Мир Фендерески индуизм ілімі туралы «شرح کتاب المهارة-Шарх-и китаб ал-Махара»еңбегінде жазып, ол кітап «شرح جوک-Шарх-и джок» деген атаумен танымал болды [10, 13-22 бб.].

Исфахан ғылыми орталығының белсендісі Садр ад-Дин Ширази (Молла Садра) философиялық ойлаудың кезеңінде ең жоғары деңгейге жетті. Бұл тұлға Ибн Сина (X ғ.) мен Сухравардидан (XI ғ.) кейінгі дәуірде ислам әлемінде өзінің маңыздылығы мен дәрежесі бойынша теңдесі жоқ философ ретінде танылды. Балалық шағынан бастап ерекше ақыл-парасатқа ие болды. Ол білімнің негіздерін туған жері Ширазда меңгеріп, кейін Исфахан ғылыми орталығына аттанды. Мұнда ол Шейх Бахайдан дәстүрлі نقلی (Құран, хадис) ғылымын үйренді, философия мен хикмет ілімін Мир Дамадтан меңгерді [11, 49 б.]. Ол аз уақыт ішінде өз біліктілігімен ұстаздарын артта қалдырды. Кейін ол 15 жыл бойы Иранның Құм қаласына жақын Кахак деген ауылда оңашалану мен рухани тәрбие кезеңінен өтіп, ой бөліп, философияның құпиялары мен сырларын ашты. Осы кезеңде ол дәлелдер мен логикалық пайымдау арқылы қол жетпейтін хикмет пен даналыққа қол жеткізді. Осы кезеңнің соңында оның ой және шындыққа деген тереңдігі «حکمت متعالیه-хикмет-и мута'аллие» деген философиялық жүйеге айналды және ол оны «اسفار-Асфар» кітабында жазып қалдырды. Кейін Аллах-Верди ханның шақыруымен Ширазға оралып, өмірінің соңына дейін ұстаздық етіп, философиялық жазбалармен айналысты. Қажылыққа жаяу барған жетінші сапарында Басра қаласында қайтыс болып, сол жерде жерленді.

Зерттеу

Иран философиясының классикалық дәуірінде Мир Дамадтың философиялық жаңалықтары ерекше рөл атқарды. Оның ең негізгі жаңалығы – وجود (воджуд-болмыс) және ماهیت(mahиат-мән) мәселесін жаңа қырынан қарастыруымен ерекшеленеді. Бұған дейінгі ислам философиясында, әсіресе фалсафалық және кәлам дәстүрінде, вожуд\وجود пен mahиат - мән\ ماهیت бірлігі немесе айырмашылығы мәселесі әрқашан да күрделі болған. Мир Дамад бұл мәселені өзгеше қырынан зерттеді. Ол бұрынғы философтардың көзқарасына қарамастан, іс жүзінде мәннің-ماهیت негізгі, ал болмыстың-وجود мойындалған әрі түсініксіз екенін дәлелдеді [12, 37 б.].

Мир Дамадтың тұжырымдамасы бойынша, егер болмыс-وجود тек қана ақылға негізделген абстрактылы ұғым деп қабылданбаса, онда мән-ماهیت абстрактылы және жалған болуға тиіс. Осы тұрғыдан ол «мәннің түпнегізділігі – اصالت ماهیت» принципіне сүйенді, яғни мәннің (ماهیت) болмыстан бұрын тұрғанын көрсетті. Бұл жаңалық философиялық ойлауды жаңа деңгейге көтеріп, кейінгі ойшылдар, оның ішінде Молла Садра үшін де маңызды негіз болды.

Иран философы, теолог Мұртаза Мотаххаридің пікірінше, философияда бүгінгі күні «болмыстың түпнегізділігі – اصالت وجود» немесе «мәннің түпнегізділігі-اصالت ماهیت» деп аталатын мәселе дәл осы формада алғаш рет Мир Дамад тарапынан енгізілген [12, 87 б.], – дейді.

Кәламшылдар болмысты сыртқы шындықта бар және мәнмен бір деп есептеген. Ал әл-Фараби кәламшылдарға қарсы шығып, болмыстың мәнмен бір еместігін алға тартты. Ол: *ақыл аясында* – ظرف ذهن болмыс мәннен артық болады, ал *сыртқы аяда (шындықта)* – ظرف خارج екеуі бір деп түсіндірді [13, 41 б.].

Осы тұжырым философтар алдында маңызды сұрақ тудырды: «Қалайша болмыс пен мән ақыл аясында бір емес, ал сыртқы шындықта бір бола алады»? Бұған берілген жауап мынадай болды: болмыс – тек шартты ұғым – مفهوم اعتباری, ал ақыл – ذهن оны мәннен – ماهیت бөлек қарастырады. Сондықтан оның сыртқы аяда мәннен артық болуы міндетті емес [13, 108 б.], – деп түсіндіріледі.

Осы кезеңге дейін философтар мынадай ойда болды: егер болмысты шартты және

абстракті деп мойындамасақ, онда ол сыртқы аяда мәннен артық болуы тиіс. Мир Дамад мәселенің құрылымын түбегейлі өзгертті де, былай деді: «*Егер болмысты шартты деп есептемесек, онда керісінше, мән шартты және абстракті болуы тиіс; демек, болмыс – түпнегізді әрі шынайы*» [13, 136 б.]. Осы тұжырым арқылы философияда болмыстың түпнегізділігі мен мәннің түпнегізділігі мәселесі нақты түрде күн тәртібіне қойылды. Мир Дамад бұл дауда мәннің түпнегізділігін (اصالت ماهیت) жақтап, оны қорғады.

Мир Дамад философиялық және кәламдық мәселелердің көпшілігіне өз пікірін білдіріп, тәуелсіз ой көрсеткен. Солардың бірі – әлемнің пайда болуы мен мәңгілігі мәселесі. Бұл тақырып философия мен кәлам ғылымында ең көп талқыланатын мәселелердің бірі. Кәламшылар көзқарасы бойынша, әлемнің пайда болуы Алланың бар екенін дәлелдеудің алғашқы қадамы. Егер оны жоққа шығарса, теологиядағы күшті дәлелдердің бірі жоғалады. Сонымен қатар, бұл мәселе діни сенім тұрғысынан да маңызды, өйткені қасиетті кітаптардың мәтініне сәйкес, әлемді Алла Жаратқан, және барлық діндер оны Құдайдың жасағаны деп таниды.

Кәламшылдардың пайымдауынша, егер әрекет мәңгілік болса, онда оны жасаушы да болмайды. Сол себептен, егер әлем мәңгілік болса, Жаратушы қажетсіз болады, өйткені мәңгілік әлем өз-өзіне жеткілікті. Осылайша, «әлемнің пайда болуы (حادث) және мәңгілігі (قدم)» мәселесі тек философиялық емес, сонымен бірге діни тұрғыдан да өте маңызды тақырыпқа айналады [14, 219 б.].

Кәламшылдар да, философтар да әлемнің «حادث» (жаратылған) екенін мойындайды, яғни әлем мәңгілік емес; бірақ олардың пайымдауында «حادث» болу тәсілі әртүрлі:

1. Кәламшылдар «уақыттық пайда болуына» сенеді.

2. Философтар «заттан туындаған пайда болуына» сенеді.

Пайда болу (حادث) дегеніміз – бұрын жоқ нәрсенің бар болуы. Яғни, бір заттың бұрын болмауы, кейін пайда болуы. Бірінші топ (кәламшылдар) жоқтықты уақыттық тұрғыда түсінеді: «бұрын болмаған, кейін пайда болған» десе, ал екінші топ (философтар) пайда болуды тек уақытқа байланыстырмай, мүмкіншілік және ішкі бос кеңістік тұрғысынан қарайды. Яғни, зат мүмкіндік дәрежесінде бар болғандықтан ғана Жаратушыға мұқтаж [14, 224 б.].

Кәламшылдардың көзқарасы бойынша, әлем уақыттық тұрғыдан пайда болған: яғни әлемнің тарихы бар. Бұл дегеніміз, әлемнің басталатын нүктесі бар: сол нүктеден бұрын әлем жоқ, содан кейін Құдайдың еркімен әлем жаратылып, содан бері жалғасып келеді.

Философиялық бірінші сын: уақыт әлемнен тәуелсіз емес, өйткені уақыт материалдық әлемдегі қозғалыстан пайда болады. Уақыт өз алдына бөлек емес, әлемнің бір бөлігі және әлем жасалғаннан кейін ғана бар болады. Сондықтан «әлем қай сағатта немесе уақыт мезетінде жаратылды» деп айту дұрыс емес [14, 225 б.]. Кәламшылдар бұл сынға былай жауап береді: олар айтқан «уақыт жоқтығы» – ойдан шығарылған уақыт, яғни әлем жаратылмас бұрын Құдайдың бар болуынан ойдан алынған уақыт.

Философтардың сыны:

1. Құдай таза бар, өзгерістен, уақыттан тыс – таза бар болмыс, сондықтан қалайша уақытты ойдан шығара алады?

2. Егер әлем ойдан шығарылған уақытта жаратылған болса, онда әлем шын мәнінде емес, тек ойда пайда болған болып саналады.

Кәламшылдардың «уақыттық пайда болу» тұжырымы себептен туындының өзіне сәйкес келмеу немесе Құдайдың шексіз берілісін түсіндіруде қиындық тудырады. Сондықтан философтар, мысалы Әбу Әли Ибн Сина, әлемді «заттан туындаған пайда болу» (حادث ذاتی) деп түсіндіреді. Олар (философтар) былай дейді: «Кез келген мүмкін нәрсе өз табиғатында жоқ. Егер ол пайда болса, ол себеп арқылы пайда болады. Демек, мүмкін нәрсенің бар болуы оның бұрын жоқ болуынан кейін жүзеге асады. Әлем – мүмкіндік қасиетіне ие заттар жиынтығы, сондықтан өз табиғатында жоқ, тек Жаратушының қажеттілігі арқылы бар болады» [15, 94 б.]. Осылайша, философтар әлемді «заттан туындаған пайда болған» деп есептейді, себебі әлем пайда болғанға дейін жоқ болған.

Кәламшылдар көзқарасы бойынша, салдардың (әлемнің) себепке (Құдайға) мұқтаж болуының негізгі өлшемі – уақыттық пайда болу (حدوث زمانی). Егер әлем уақыттық тұрғыдан мәңгі деп танылса, онда ол себепке де, жаратушыға да мұқтаж емес болып шығады.

Ал философтар үшін мұқтаждықтың өлшемі – мүмкіндік (امکان), пайда болу (حدوث) емес. Сондықтан, әлем уақыттық тұрғыдан мәңгі деп есептелгеннің өзінде, оның мәндік мүмкіндігіне байланысты Құдайға

мұқтаждығы сақталады. Осы мәндік мұқтаждықтың өзінде әлемнің мәндік пайда болуы (حدوث ذاتی) жасырын түрде қамтылған. Сол себепті, бұл мәселе төңірегінде кәламшылдар мен хикмет иелері (философтар) арасында үнемі пікірталас пен қайшылық болып келген.

Мир Дамад бір жағынан уақыттық пайда болуды түбегейлі қабылдамады, екінші жағынан мәндік пайда болуда да кемшілік бар деп санады. Оның пікірінше, мәндік пайда болуда әлемнің жоқтығының алдыңғы, ал болмысының кейінгі болуы - нақты болмыстық алдың-кейін емес, тек ақылдық талдау ғана. Яғни, ақыл тұрғысынан «мүмкін» нәрсенің жоқтығы оның болмысынан бұрын деп қарастырылады [16, 68 б.].

Мир Дамадтың мәндік пайда болуға айтқан тағы бір сынына тоқталсақ, мәндік мүмкіндік дегеніміз – бір нәрсенің болмыс пен болмауға бірдей бейтарап болуы, ал бұл оның нақты жоқтығын білдірмейді. Сондықтан «әлем мүмкін болғандықтан, оның жоқтығы болмысынан бұрын» деп айту дұрыс емес, өйткені бұл жағдайда «пайда болу» ұғымы толық жүзеге аспайды [16, 142 б.]. Осы қиындықтарды шешу және ғасырлар бойғы дауды тоқтату үшін Мир Дамад «дәһрлік пайда болу» (حدوث دهری) теориясын ұсынды. Дәһр – уақыттың абсолюттік, мәңгілік ағымы, яғни адам уақытынан тәуелсіз, бастамасыз уақыт. Худус дәһри – нәрсенің мәңгілік емес, бірақ дәһр аясында кейін пайда болғанын білдіреді.

Дәһрлік пайда болудың негіздерін Ходжи Сабзавари түсіндіру үшін үш негізгі алғышартта атап өтті.

1. Әрбір болмыстың өзіне тән болмыстық аясы (зурф – ظرف) бар. Мысалы, уақыттық болмыстар уақыт аясында ғана өмір сүреді және өз уақытының алдында немесе соңында болмайды. алғышартты атап өтеді:

2. Философтар болмыстағы жаратылғандар мен пайда болғандарды екі тізбекке бөледі:

– *көлденең тізбек:* бір әлемде, бір болмыстық деңгейде бірінен кейін бірі пайда болатын жаратылыстар (мысалы, табиғи әлемдегі уақыттық құбылыстар).

– *тік тізбек:* табиғат әлемі мен Құдайдың затының арасында орналасқан аралық әлемдер – малакут әлемі, одан жоғары мүжаррадат (дерексіз болмыстар) әлемі, ақырында уәжіп болмысқа дейінгі сатылар. Әрбір жоғары әлем төменгісінен болмыстық тұрғыдан күштірек және оны қамтып тұрады.

3. Жоқтық (عدم) – дербес ақиқат емес, ол болмыстан ой арқылы ажыратылып алынатын ұғымдық түсінік. Сондықтан жоқтық барлық үкімдерінде болмыстың ізімен жүреді: болмыс қалай болса, жоқтық та солай түсініледі [14, 224 б.].

Осы алғышарттарға сүйене отырып:

- Уақыттық болмыстың – уақыттық жоқтығы бар.
- Дәһрлік болмыстың (мысалы, малакут әлемінің) – дәһрлік жоқтығы бар.

Табиғат әлеміндегі жаратылыс екі түрлі болмысқа ие: біріншісі, көлденең болмыс – табиғи әлемдегі уақыттық тізбекте. Екіншісі, тік болмыс – малакут әлемінің төменгі сатысында орналасуы арқылы. Сондықтан табиғаттағы әрбір болмысқа екі түрлі жоқтық қатысты болады. Олар: *уақыттық жоқтық* – өз уақытынан бұрын және кейін болмауы тұрғысынан, *дәһрлік жоқтық* – малакут және дәһрлік болмыстар деңгейінде болмауы тұрғысынан. Осылайша, табиғат әлемінің болмысы дәһрлік жоқтықпен алдыңғы ретте қоршалған, яғни әлем дәһрлік пайда болу арқылы пайда болған деп есептеледі. Кейбір зерттеушілер бұл теорияны мәндік пайда болудың өзге бір түсіндірмесі деп санағанымен, шын мәнінде олай емес. Бұл – өте нәзік, терең әрі техникалық-интуитивтік (ذوقی) философиялық тұжырым. Оны толық түсіну шын мәнінде үлкен сабыр мен философиялық дайындықты талап етеді.

Дегенмен, Молла Садра әлемнің пайда болуына қатысты ұсынған шешімі арқылы философтарды мұндай күрделі әрі нәзік талдаулардан белгілі дәрежеде арылтты. Молла Садраның көзқарастарын қарастырғанда, бұл шешімге арнайы тоқталатын боламыз.

Мир Әбу әл-Қасым Фендереси «رساله صناعیه-Рисала-и Санаийе» еңбегінде пайғамбарлардың дәрежелері мен философтардың дәрежелерін салыстыра отырып, білімді ақыл арқылы меңгерудің маңыздылығын көрсетеді: «*Философтар кейде білім мен іс-әрекетте қателесуі мүмкін, ал пайғамбарлар қателеспейді. Философтар білімді зерттеу мен ой арқылы меңгерсе, пайғамбарлар оны илһам және құдайлық жігер арқылы алады. Философтардың ақылдық күші пайғамбарлардағыдай болмайды; пайғамбарларда екі қасиетті сезім (көру және есту) ақыл арқылы хабар алуға қызмет етеді*» [8, 184 б.].

Мир Фендереси ақылдың шыңын пайғамбарлыққа апаратын алғашқы қадам деп есептейді: «*Философтар ақылдың соңы-*

на жеткенде, бұл деңгей пайғамбарлыққа бастау болуы мүмкін». Бұл пікір حكمت الاشراق – ишрақ даналығына қайшы, себебі ишрақшылар пайғамбарлықты ішкі көрініс пен интуициядан бастау деп есептейді. Пайғамбарлар ақыл арқылы емес, толық ішкі көрініс арқылы шынайы білімге жетеді [8, 187 б.].

Молла Садра философиялық ойлау мен руханилықты біріктірген тұңғыш ірі ойшыл болды. Оның еңбектері, әсіресе الحكمة المتعالية في الاسفار (әл-хикмату әл-мутаʿалийә фи-л-асфар-ақыл-ойдың төрт сапарының трансценденттік философиясы) кітабы, философия мен дін арасындағы үйлесімділікті көрсетті. Молла Садра философияны тек логикалық талдау құралы ретінде емес, адам рухының жетілу жолы ретінде қарастырды. Ол философияны екі деңгейде бөліп қарастырды: نظری و عملی حکمت (хикмат-е назари ва амали-теориялық және практикалық хикмет). «Нәзәри» хикметі арқылы адам әлемнің шындықтарын таниды, «амали» хикметі арқылы рухани жетілуге және құдайлық құндылықтарға қол жеткізеді [17, 79 б.].

Молла Садра иман мен ізгі амалдарды (Құранда ерекше мән берілген) философияның теориялық және практикалық мақсаттарына сәйкес байланыстырады: «(бірақ иман еткендер – назарий философияның ең жоғарғы мақсатына, ал ізгі амалдар – практикалық философияның толық мақсаттарына жетеді)».

Молла Садраның ойынша, философия мен дін бір-бірін толықтырады және бір-біріне бағытталған. Оның тафсир және хадиске арналған жазбалары осы ойдың көрінісі. Яғни, оның фило-софиялық ойлары қасиетті салаларда да үзілмейді, керісінше, айқындыққа жетелейді.

Философияның барлық саласы оның Құран мен хадисті түсіндірумен байланысты. Ол шариғаттың ілімдерін олардың құдайдан шыққан ақылға (мүмкіндігінше) және Пайғамбар мен имамдардың ақылына сүйеніп, философиядағы жалпы принциптер ретінде қолданды. Бұл екі жолмен көрініс табады:

1. Ислам ілімдері – барлық шындықтарды танудың негізгі принциптері ретінде: «діннің кейбір құпиялары мен шариғаттың сырлары ақылмен түсіну мүмкіндігінен жоғары». Оларды тек пайғамбарлық және имамдық дәрежелер арқылы тануға болады.

2. Ислам ілімдері – зерттеу мен философиялық талдау нысаны ретінде: Молла Садра әл-Мутааллин «Мафатих әл-Ғайб» еңбегінде Құран мен болмысты теңдестіріп, Құранның «жасырын кілттері» бар екенін және олар арқылы барлық шындықтарды тануға болатынын көрсетеді [17, 126 б.].

Молла Садра әл-Мутааллин өз еңбектерінде философия мен діннің үйлесімділігін үнемі атап көрсетеді. Молла Садра үшін философия мен философиялық пайымдау – құдайлық және діни сипатқа ие. Ол философияны грек ойшылдарына жатқызса да, бұл ойшылдардың өздеріне философиялық нұрды пайғамбарлықтан алғанын атап көрсетеді.

Молла Садраның тағы бір жаңалығы – حرکت جوهری (харакат-е джоуһари-субстанциялық қозғалыс) принципін енгізуінде. Яғни, барлық заттар өздерінің заттық табиғатында үздіксіз қозғалыста, өзгерісте және жаңару жолында. Осы принцип арқылы حدوث (һодус-пайда болу) және قدم (қидәм-мәңгілік) мәселесі шешілді. Егер әлем үздіксіз қозғалыста болса, онда оған бір нақты бастау нүктесін іздеудің қажеті жоқ, өйткені әр сәтте әлем жаңа болып туылады және әр сәтте оған Құдайдың қатысы бар. Бұл тұжырым көптеген философиялық және теологиялық мәселелерді – уақыт, уақытша және мәңгілік, бастапқы және соңғы – түсіндіруге мүмкіндік береді.

Әлемнің пайда болуы (حدوث) мен мәңгілігі (قدم) мәселесін кейбір батыс философтары, (Кант) метафизиканың шешілмейтін жұмбақтары деп есептесе, Молла Садра бұл мәселені тұтас қозғалыс принципі арқылы шешті [14, 225 б.].

Біз жоғарыда Мир Дамадтың бұл күрделі мәселені шешуде حدوث دهری – (уақытқа бағынбайтын, бірақ мәңгі де емес жаратылу) дәһр теориясын ұсынғанын айттық. Алайда, Молла Садра өзінің еңбегінде ұстазының бұл теориясына қолдамады және оны мәселенің шешімі деп есептемеді. Осы себептен, ол әлемнің пайда болуы мәселесін басқа тәсілмен түсіндіреді.

Молла Садра субстанциялық қозғалыс ілімі арқылы дәлелдеген жаратылу (пайда болу) түрі – уақыттық жаратылу (حدوث زمانی худус замани). Ол уақыттық жаратылуды болмыстағы қозғалысқа терең түсіндірме беру арқылы негіздейді [17, 241 б.].

Молла Садра уақытқа байланысты пайда болуды өзінің «Әфсар» кітабында былай сипаттайды: Егер болмыс мәні жағынан

қозғалыста болса, онда ол әр сәтте жаңа болмысқа ие болады, демек, әр сәт алдыңғы болмыстың жоқтығынан кейін келеді».

Молла Садра философиясында جودأصالت (асалату-л-воджуд-болмыстың түпнегізділігі) принципі маңызды орын алады. Ол бойынша барлық заттар өз мәнінде бар болу арқылы мән табады. Бұл тұжырым философиялық және кәламдық көзқарастар арасындағы қарама-қайшылықтарды жеңілдетті. Молла Садраның көзқарасы бойынша, философия мен дін адамға Құдайды таныту және рухани жетілуге жетелеу үшін бір мақсатқа жұмыс жасайды деді.

Молла Садраның «الحكمة المتعاليه فى الاسفار الاربعة العقليه -әл-хикмет әл-мута'аллие фи ал-асфар әл-арбаа әл-'акилия», «الشواهد الربوبيّه-аш-шавахид ар-Раббанийя», «مفاتيح الغيب – мафатих әл-ғайб», «المبداء و المعاد -әл-мабда ва әл-маад», «عرشيه -аршийя» еңбектері кең көлемді, аса маңызды және танымал философиялық бағыт материалы болып саналады. Төрт ғасырдан бері бұл еңбектер сопылар мен философтардың негізгі дереккөзі болып келеді.

Қорытынды

Аталған зерттеуімізде Иран философиясы мен хикметі жан-жақты талданып, Исфахан философиялық мектебінің тарихи-теориялық дамуы қарастырылды. Исфахан мектебі өкілдері – Мир Дамад, Мир Фендерески және Молла Садра философиялық ойлау мен рухани ізденістердің дамуына қосқан үлесі арқылы зерттелді.

Мир Дамадтың тұжырымдары болмыс (وجود) пен мән (ماهية) мәселесін жаңа қырынан қарастыруға бағытталғаны анықталды. Ол философиялық ойлауда маңызды жаңалық енгізіп, мәннің негізгі ұғым ретіндегі рөлін көрсеткен. Мир Фендерески философияны әрі рационалды, әрі рухани тұрғыдан дамытып, مشاء дәстүрін ұстана отырып, өмірлік тәжірибесінде ирфан (عرفان) және ишрақ (اشراق) элементтерін қолданғаны назар аудартты. Оның шығармашылығы философия мен руханилық арасындағы сабақтастықты айқындайды.

Молла Садраның «Хикмет әл-Мутаʿалия» жүйесінде философия мен діннің үйлесімділігін көрсетуі, қозғалыс жауһары (الحركةالجوهرية) принципі арқылы әлемнің үздіксіз қозғалысында екенін дәлелдеуі, сондай-ақ – وجود اصالت болмыстың түпнегізділігі қағидасы философиялық және кәламдық пікірлер арасындағы қарама-қайшылықтарды жеңілдеткені зерттеуде айқындалды. Сонымен қатар, оның тұжырымдары болмыс пен мән, әлемнің пайда болуы мен Құдайға тәуелділік мәселелерін түсінуге мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан қарағанда, Исфахан мектебі философиялық ойлау, рухани ізденіс және дін мен философияны үйлестірудің үлгісі ретінде ерекше мәнге ие болды. Мектептің теориялық және практикалық тұжырымдары қазіргі философиялық зерттеулерде де өзекті болып, рационалды және рухани көзқарастардың үйлесімділігін сақтау жолдарын көрсетеді. Қорыта айтқанда, Исфахан философиясы – Мир Дамадтан бастап Молла Садраға дейін – философиялық ойлау мен рухани ізденісті дамытуда, дін мен философияны үйлестіруде үлгілі мектеп ретінде бағаланады.

Әдебиеттер тізімі

1 Құдайбергенова, Г. К., & Кокеева, Д. М. (2025). Парсы көркем шығармаларында грек философтарының сипаты. Қазақстан шығыстануы ғылыми журналы, 15(3), 303–313. https://doi.org/10.63051/kos.2025.3.303

2 ىي و تخانشزاب :ناريا خيرات. (2022). تخبرادب. ناريا رد راتخاس دنا يسانشب ناريا نيا رد ناتسا نيكيتكلايد ىي كيتكلايد هشيدنا ىي عامتجا راتخاس دنا ريز مدرم ناريا نآ هدنيآ .نالوا پاچ.

3 ىسا مالسا ىي خيرات. ع. (1400). ورسخ هانپ، (جلد 3). مسسوم هسا مالسا نيون تمكح.

4 ىسا مالسا خيرات. ه. (2020). برک ن، (ج. ىيابطابط مجرتم). ريوک تاراشتنا.

5 ظفا، ذ. l. (2019). ىرظن هب خيرات و تمكح مولع رد ناريا (مجنپ پاچ). ريبک ريما تاراشتنا.

6 س. م. ع. (1399). مدرم سلطق، بتکم ناهفصا. تاراشتنا ىطووى.

7 ىمارط ع. (1395). هشر زمز حيکم. ناد شناگشاه تهرا ن.

8 ىسن آبادى، l. ه. (2018). ريم داماد حرش ريم و تاراشتنا ىسدرند ناهفصا.

9 ىسانشتا س. ج. (1387). مالسا ىفسلف آرا و حرش ىسا مالسا ىوزوه ةمه ىملع ةعلاغيلبترتفد، مكرم زكرم تاراشتنا. اردصد.

10 Кокеева, Д. М., & Исмагулова, С. А. (2023). Кабир мұрасындағы діни-философиялық синкретизм. ҚазҰУ хабаршысы. Дінтану сериясы, (34), 13–22. https://doi.org/10.26577//EJRS.2023.v34.i2.r2

11 ىمشاه ى، م. م. (1396). اردصالم هفسلف رد تروريص و تاراشتنا (موس پاچ). ريوک.

12 ناپفنم ن، س. م. (1398). «تيهام» رد ىسانشنعغم ىسا مالسا ىفسلف هژوم آ. داد يرم يعيبطلادعبام ىضوى، (24).

13 ىسانشه نوگ ى، ز., & ىنوتفم ن. (1403). ىپللوم ناجاقآ ىي. بارافه فسلف رد نيقي طيارش و فيرعت آب نآ تبسن و نيقي ىسا مالسا و هفسلف، ناريا، (116), 108–136. https://doi.org/20.1001.1.15600874.1403.29.4.5.5

14 ىس ىئايض. (1404). و هقيقحلاب مدة و ثودح نيبيت ىسا مالسا هفسلف خيرات. نيهلاتملاردصم ءارآ رد هيكت اب زاجملا 4(14). https://doi.org/10.22034/HPI.2024.477415.1102

15 ىنيما ىنزاد، ع. (1394/2015). تمكح تفرف ى نا (پاچ موس). تاراشتنا هسسؤم ىشهوژپ و ىشزوم آ ىنيمخ ى.

16 محمد بن رقاب محمد، مریم دامادی. (1398). تاسبقلا ءغالبلاجهز پاچ و تاراشتنا هسوٴم نارهتٔ هاگشناد.

17 رعاشملا هلاسر ردصلادین یزاریش، م. ب. م. (1400). (موس پاچ) .بات کتان تسوید.

Transliteration

1 Qudaibergenova, G. K., & Kokeyeva, D. M. (2025). Parsi körkem şyğarmalarynda grek filosoftarynyñ sipaty [The Representation of Greek Philosophers in Persian Literary Works]. Qazaqstan şyğystanuy ğylymi jurnaly, 15(3), 303–313. https://doi.org/10.63051/kos.2025.3.303 (In Kazakh)

2 Yadbarakht. (2022). Tarikh-e falsafe-ye Iran: Bazshenakht va peyrizi-ye andishe-ye dialektiki-ye Iraniyan-e bastan dar sakhtar-e ejtemai-ye modern-e Iran-e ayande [The History of Iranian Philosophy: Rediscovering and Establishing the Dialectical Thought of Ancient Iranians within the Social Structure of Iran's Future]. Chap-e avval, London. (In Persian)

3 Khosropanah, A. (2021). Tarikh-e falsafe-ye eslami [The History of Islamic Philosophy] (Vol. 3). Mo'assese-ye Hekmat-e Novin-e Eslami. (In Persian)

4 Corbin, H. (2020). Tarikh-e falsafe-ye eslami [The History of Islamic Philosophy] (J. Tabatabaei, Trans.). Entesharat-e Kavir. (In Persian)

5 Safa, Z. A. (2019). Nazari be tarikh-e hekmat va olum dar Iran [A Survey of the History of Philosophy and Sciences in Iran] (5th ed.). Entesharat-e Amir Kabir. (In Persian)

6 Modarres Motlaq, S. M. A. (2020). Maktab-e Esfahan [The School of Isfahan]. Entesharat-e Tahuri. (In Persian)

7 Taremi, A. (2016). Shahr-e hezar hakim [The City of a Thousand Sages]. Daneshgah-e Tehran. (In Persian)

8 Hosseinabadi, A. H. (2018). Sharh-e hal-e Mir Damad va Mir Fendereski [Biographical Accounts of Mir Damad and Mir Fendereski]. Entesharat-e Esfahan. (In Persian)

9 Ashtiyani, S. J. (2008). Sharh-e hal va ara-ye falsafi-ye Molla Sadra [The Life and Philosophical Views of Mulla Sadra]. Daftar-e Tablighat-e Eslami-ye Howze-ye Elmiye-ye Qom, Markaz-e Entesharat. (In Persian)

10 Kokeyeva, D. M., & Ismagulova, S. A. (2023). Kabir murasyndagy dini-filosofiyalyq sinkretizm [Religious and Philosophical Syncretism in Kabir's Legacy]. QazUU habarshysy. Dintanu seriyasy [Bulletin of KazNU. Religious Studies Series], (34), 13–22. https://doi.org/10.26577//EJRS.2023.v34.i2.r2 (In Kazakh)

11 Hashemi, M. M. (2017). Seyrurat dar falsafe-ye Molla Sadra va Hegel [Becoming in the Philosophy of Mulla Sadra and Hegel] (3rd ed.). Entesharat-e Kavir. (In Persian)

12 Manafian, S. M. (2019). Ma'na-shenasi-ye "mahiyat" dar ma-ba'd al-tabie-ye Mirdamad [An Analysis of the Meaning of "Essence" in Mir Damad's Metaphysics]. Amuzehaye Falsafe-ye Eslami, Daneshgah-e Olum-e Eslami-ye Razavi [Lessons in Islamic Philosophy, Razavi University of Islamic Sciences], (24). (In Persian)

13 Aqajan Mavalaei, Z., & Moftouni, N. (2024). Guneshenasi-ye yaqin va nesbat-e an ba ta'rif va sharayet-e yaqin dar falsafe-ye Farabi [A Typology of Certainty and Its Relation to the Definition and Conditions of Certainty in Al-Farabi's Philosophy]. Falsafe va Kalam-e Eslami, Daneshgah-e Tehran [Islamic Philosophy and Theology, University of Tehran], (116), 108–136. https://doi.org/20.1001.1.15600874.1403.29.4.5.5 (In Persian)

14 Ziaei, S. (2025). Tabyin-e hoduth va qidam bel-haqiqa va al-majaz ba tekye bar ara-ye Sadr al-Mota'allehin [Explaining Origination and Eternity in Reality and Metaphor Based on the Views of Sadr al-Muta'allihin]. Tarikh-e Falsafe-ye Eslami, 4(14). https://doi.org/10.22034/HPI.2024.477415.1102 (In Persian)

15 Amini-Nejad, A. (2015). Hekmat-e erfani [Mystical Wisdom] (3rd ed.). Entesharat-e Mo'assese-ye Amuzeshi va Pazhuheshi-ye Khomeini. (In Persian)

16 Mohammad Baqer ibn Mohammad, Mirdamad. (2019). Al-Qabasat [The Sparks]. Daneshgah-e Tehran, Mo'assese-ye Entesharat va Chap-e Nahj al-Balaghe. (In Persian)

17 Sadr al-Din Shirazi, M. B. M. (2021). Resale-ye al-Masha'er [Treatise on Metaphysical Perceptions] (3rd ed.). Bustan-e Ketab. (In Persian)

Авторлардың үлесі

Г.К. Кудайбергенова – зерттеу тұжырымдамасын әзірлеуге, ғылыми әдебиеттерді талдауға, зерттеу нәтижелерін жинақтауға және мақаланың негізгі мәтінін жазуға үлес қосты. **Д.М. Кокеева** – ғылыми материалдарды жүйелеуге, зерттеу нәтижелерін талдауға, мақаланың мазмұнын жетілдіруге және қолжазбаны редакциялауға үлес қосты.

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Гульбакыт Кализатовна Кудайбергенова	аға оқытушы, PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: gulbahyt2017@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3345-2228
Дарига Молдагалиевна Кокеева	доцент, философия ғылымдарының кандидаты, Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан, email: dmkbuddy@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9637-9067
Гульбакыт Кализатовна Кудайбергенова	старший преподаватель, PhD, Казахский национальный университет имени ал-Фараби. Алматы, Казахстан, email: gulbahyt2017@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3345-2228
Дарига Молдагалиевна Кокеева	доцент, кандидат философских наук, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан, email: dmkbuddy@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9637-9067
Gulbakyt Kudaibergenova	Senior Lecturer, PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: gulbahyt2017@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3345-2228
Dariga Kokeyeva	Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan, email: dmkbuddy@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9637-9067

ҒТАХР 02.51.11 | Ғылыми мақала

ГУМАНИСТІК МОТИВАЦИЯ ЖӘНЕ МОРАЛЬДЫҚ ОСАЛДЫҚ: БАЛАЛАР ФИЛОСОФИЯСЫ ТҰРҒЫСЫНАН СЫНИ ТАЛДАУ

Г.Б. Нұрадин[1], А.Е.Аккулиева[1,2], Ж.Н.Бекенова[2]

АҢДАТПА

Адамзат тарихындағы «көмек көрсету», «жақсылық жасау» сынды гуманистік қызметтер қоғам тарапынан әрдайым адамгершілік биіктік ретінде бағаланады. Алайда бүгінгі күні адамның жақсылық жасау ниетінің этикалық нормалары бұзылып манипуляция нысанына айналды. Заманауи философиялық мәселелерді зерттеу аясында гуманистік мотивацияның демотивациялық парадокске айналып кету қауіпін сейілту үшін оның этикалық негіздерін қайта қарау қажеттілігі бар.

Мақалада балалар моральдық осал топтың негізі ретінде зерттеу нысанына айналды. «Мотивациядан-Манипуляцияға» трансформациясы балалар этикасы үшін шешілмеген философиялық дилемма. Бұл мәселе отандық философияда мүлдем зерттелмеген, әлемдік ғылымда да жүйелі талдау нысанына айналмаған. Мақала авторларының зерттеушілік позициясы практикалық философия тұрғысынан балалардағы гуманистік мотивацияны манипуляциядан қорғаудың этикалық негізін қалыптастыру мүмкіндіктерін қарастыру. Себебі қазіргі қоғамдық кеңістікте балалардың жақсылық жасау ниетін кері пайдалану үрдісі күшейіп, балалардың бейтаныс адамдарға деген табиғи эмпатиясы мен жақсылық жасауға деген ұмтылысы өзіндік қорғаныс аймағын қалыптастырып үлгермеген ересектер үшін қорқыныш сезімін басқаруды күрделендіріп отыр.

Отандық ғылыми-философиялық зерттеу контекстінде балалар этикасындағы «гуманистік мотивация», «моральдық осалдық», «сыни эмпатия» ұғымдарына алғаш рет дербес категория ретіндегі тұжырымдау талпынысы жасалады. Бұл талпыныс балалар этикасындағы гуманистік мотивацияны манипуляциядан қорғаудың философиялық негізін қалыптастыруға практикалық серпін беруі мүмкін. Мақаладағы жаңа серпіннің әдіснамалық классикалық негізін Аристотельдің фронезис ілімі, Канттың деонтологиялық этикасы, Абай мен Фарабидің шығыс және қазақ философиялық дәстүріндегі адамгершілік этикасы ілімдері құраса, заманауи әдіснамалық негізін М.Липманның балалар философиясы (P4C) тұжырымдамасы, Ш.Коэннің манипуляция этикасы т.б. құрайды.

Түйін сөздер: гуманистік мотивация, моральдық осалдық, манипуляция этикасы, балалар философиясы, практикалық философия, сыни эмпатия, фронезис.

[1] М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз, Қазақстан

[2] Әл Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
А.Е.Аккулиева,
akkulieva_asiya@mail.ru

Сілтеме:
Нұрадин Г.Б., Аккулиева А.Е., Бекенов Ж.Н. Гуманистік мотивация және моральдық осалдық: балалар философиясы тұрғысынан сыни талдау // Адам әлемі. – 2026. – Т. 28. – №4(110). – Б. 38-49. – DOI: 10.48010/zeth2d03

Ашық қолжетімділік
© Автор(лар), 2026
Бұл ашық қолжетімді мақала Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) лицензиясының талаптарына сәйкес таратылады.
https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

Редакцияға түсті: 08/06/2026
Қабылданды: 27/08/2026
Онлайн жарияланды: 30/10/2026

Гуманистическая мотивация и моральная уязвимость: критический анализ с точки зрения детской философии

Аннотация. Гуманистические услуги в истории человечества, такие как «оказание помощи», «творение добра», всегда оцениваются обществом как моральное возвышение. Однако сегодня этические нормы желания человека творить добро нарушаются и становятся предметом манипуляций. В рамках изучения современных философских проблем существует необходимость пересмотра этических основ гуманистической мотивации, чтобы развеять угрозу превращения ее в демотивирующий парадокс.

В статье дети стали объектом изучения как основа морально уязвимой группы. Трансформация "от мотивации к манипуляциям" - это нерешенная философская дилемма детской этики. Этот вопрос вообще не изучался в отечественной философии, не стал предметом системного анализа и в мировой науке. Исследовательская позиция авторов статьи рассмотреть возможности формирования этической основы защиты гуманистической мотивации у детей от манипуляций с позиций практической философии. Это связано с тем, что в современном общественном пространстве усиливается тенденция к обратному использованию желания детей делать добро, а естественное сочувствие детей к незнакомцам и желание делать добро усложняют управление чувством страха для взрослых, которые еще не сформировали свою собственную защитную зону.

В контексте отечественного научно-философского исследования впервые делается попытка концептуализации понятий «гуманистическая мотивация», «моральная уязвимость», «критическая эмпатия» в детской этике как самостоятельной категории. Это стремление может дать практический толчок к формированию философской основы защиты гуманистической мотивации в детской этике от манипуляций. Методологическую классическую основу нового импульса в статье составляют учение Аристотеля о фронезисе, деонтологическая этика Канта, нравственная этика Абая и Фараби в восточных и казахских философских традициях, современную методологическую основу составляют концепция детской философии (P£C) М. Липмана, этика манипуляции Ш. Коэна и др.

Ключевые слова: гуманистическая мотивация, моральная уязвимость, этика манипуляции, детская философия, практическая философия, критическая эмпатия, фронтезис.

Humanistic Motivation and Moral Vulnerability:
a Critical Analysis from the Perspective of Children's Philosophy

Abstract. Humanistic acts throughout the history of mankind, such as “helping others”, “doing good”, have always been valued by society as expression of moral elevation. However, today, the ethical principles underlying a person’s desire to do good are being undermined and become the subject of manipulation. In the context of contemporary philosophical inquiry, there is a need to review the ethical foundations of humanistic motivation in order to address the risk of its transformation into a demotivating paradox.

In the article, children were selected as a object of study because they constitute a morally vulnerable group. The transformation “from motivation to manipulation” is an unresolved philosophical dilemma in children’s ethics. This issue has not been studied in Russian philosophy, nor has it become the subject of systematic analysis in international scholarship. The author’s research position is to examine the possibilities of forming an ethical basis for protecting children’s humanistic motivation from manipulation from the standpoint of practical philosophy. This is due to the fact that, in modern public spaces, there is an increasing tendency to exploit children’s desire to do good, while their natural empathy for strangers and desire to do good make it difficult for adults to manage their fears, especially when children have not yet developed their own protective boundaries.

Within Russian philosophical scholarship, an attempt is being made for the first time to conceptualize the terms of “humanistic motivation”, “moral vulnerability”, and “critical empathy” in children’s ethics as an independent analytical category. This attempt may provide practical impetus to the formation of a philosophical basis for protecting humanistic motivation from manipulation in children's ethics. The classical methodological foundation of the article consists of Aristotle’s doctrine of phronesis, Kant’s deontological ethics, the moral philosophy of Abai and al-Farabi in the eastern and Kazakh philosophical traditions, the modern methodological foundation draws on M. Lipman’s concept of Philosophy for Children (P£C) and Sh. Cohen’s work on the ethics of manipulation, among others.

Keywords: Humanistic Motivation, Moral Vulnerability, Ethics of Manipulation, Children's Philosophy, Practical Philosophy, Critical Empathy, Fronthesis.

Кіріспе

Адам баласының жаратылысындағы жақсылық жасауға, көмек беруге, қиналған жанға қол ұшын созуға деген адамгершіліктік ұмтылысы дін, мәдениет, өнер сынды алып рухани кешенді қалыптастырған ең ежелгі әрі ең биік қасиет ретінде дәріптелген. XXI ғасырдың екінші ширегіндегі төртінші өндірістік революциядан (4.0) бесінші өндірістік революцияға (5.0) өту кезіндегі қоғамдық кеңістікте мүлдем өзгеше үрдіс байқалуда. Әуежайда, көшеде, қоғамдық орындарда бейтаныс адамдарға көмек көрсетуге ұмтылғандар жақсылық жасау ниетінің кесірінен алаяқтық пен манипуляцияның құрбанына айналуда. Бұл - жай қылмыстық мәселе емес, бұл - терең этикалық парадокс: адам неғұрлым жақсы болса, соғұрлым осал болады. Бұл құбылыс құндылықтардың инверсиясы ретінде сипатталады: көмек көрсету ниеті бірқатар жағдайда өзінің қарама-қарсы нәтижесіне ұласады (жақсылықтан→жамандыққа, әділдіктен→әділетсіздікке, қамқорлықтан→қауіпке, қайырымдылықтан→қатігездікке, сенімнен→сенімсіздікке, ұмтылудан→тартынуға, шындықтан→өтірікке, батылдықтан→осалдыққа).

Бүгінгі әлемнің алаяқтық пен манипуляцияның негізгі механизмі - адамның жақсылық жасауға деген табиғи ұмтылысын пайдалану. АҚШ-тың Федералдық тергеу бюросы 2024 жылы алаяқтықтан болған шығын рекордтық деңгейге жеткенін жариялады. Жылдық шығын 2023 жылмен салыстырғанда 33 пайызға өсіп, 16,6 миллиард долларға жеткен. Бұл сандардың артында бір ғана «психологиялық механизм» - бейтаныс адаммен сенімге негізделген байланыс орнатып, оның жомарттығы мен жанашырлығын пайдалану. Жаһандық деңгейде интернет-алаяқтық желілері 2023 жылы бүкіл әлемде 25-64 миллиард доллар табыс тапқан. Бұл тек экономикалық шығын емес, бұл қоғамдық сенімнің іргелі дағдарысы.

БҰҰ-ның 2025 жылғы Әлемдік әлеуметтік баяндамасы әлем халықының 60 пайызы

өз өміріне қанағатсыз екенін, сенім мен әлеуметтік байланыстың эрозиясы қоғамды тұрақсыздандырып отырғанын атап өткен. Ең үлкен парадокс: адамдар жәбір көрген сайын жақсылық жасаудан тартынады, қоғамдық алаңда бейтаныс адамға қол ұшын созуға қорқады, бұл шын мәнінде нағыз көмек қажет адамға дер кезінде қол ұшын бермей сағын сындыру, өзгелерден күдер үзуге, көптің ішінде өзін жалғыз сезінуге алып келу. Манипуляция жеке адамды ғана емес - бүкіл қоғамдық адамгершілік мәдениетін жояды.

Болашақты болжаушылар бұл үрдістің тереңдей беретінін ескертеді. Футурологтар жасанды интеллект пен цифрлық технологиялар манипуляцияның жаңа, күрделі түрлерін тудыратынын, ал адамның табиғи эмпатиясы мен жанашырлығы осы технологиялардың негізгі «шабуыл нүктесіне» айналатынын болжайды. Діни дәстүрлер де бұл қауіптен аулақ емес: ислам этикасы зерттеушілері адамның намысын қорғау мен зиян келтіруден сақтану принциптерінің, яғни дәстүрлі моральдық қорғаныш жүйесінің жаңа манипуляция түрлеріне қарсы тұру үшін жеткіліксіз болып қалуы мүмкін екеніне алаңдайды.

Гуманистік мотивация өз табиғатынан манипуляциялық трансформацияға ұшырады. Бұл парадокс тек ересектерге ғана тән емес. Мәселенің ең өткір тұсы - балаларға қатысты жағдай. Балалар - осы құбылыстың ең ауыр моральдық зардабын тартатын осал топ. Себебі баланың игілік ету ниеті ересектің ниетінен түбегейлі өзгеше. Бала әлеміндегі «көмектесу керек» деген сигнал күші аса жойқын, ол ересек адам сияқты жағдаятты сүзгіден өткізіп, эмоцияны тежеп, салдарын өлшеп, манипуляция белгілерін танып рефлексия жасауға мұрша бергізбейді, тікелей әрекет жасауға итермелейді. Кемелденбеген рефлексия баланың гуманистік мотивациясын моральдық осалдықтың қайнар көзіне айналдырады. Осыған орай, ЮНИСЕФ 2024 жылғы «Әлем балалары» баяндамасында балаларды 2050 жылға дейін қоршаған ортадан туындайтын тәуекелдерден қорғау үшін этикалық негізделген саясат қалыптастыру қажеттігін күн тәртібіне қойды.

Осы тұста маңызды зерттеу сұрағы туындайды: гуманистік мотивацияны жою немесе тежеу арқылы баланы қорғауға бола ма? Жауап - жоқ. Баланың игілік ету ниетін жою – оның адамгершілік табиғатын жою деген сөз.

Зерттеудің мақсаты - практикалық философия тұрғысынан балалардағы гуманистік мотивацияны манипуляциялық трансформациядан қорғаудың этикалық негізін қалыптастыру. Осы мақсатқа жету үшін мынадай міндеттер қойылады:

- гуманистік мотивацияның философиялық мазмұнын ашу;
- «моральдық осалдық» категориясын балалар этикасы аясында негіздеу;
- манипуляциялық трансформацияның механизмін сыни талдау;
- «сыни эмпатия» тұжырымдамасын ұсыну;

Мақаланың ғылыми өзектілігі бірнеше өлшемде айқындалады.

Біріншіден, әлеуметтік өзектілік. Әлемде және қазақ қоғамында гуманистік мотивацияны пайдалану арқылы жүзеге асырылатын манипуляция мен алаяқтықтың жиелеуіне байланысты қоғамдық сенімнің эрозиясы, адамгершіліктен безіну, «жақсылық жасама, зиян тигізесің» деген деструктивті тұжырымдаманың қалыптасуы, аса маңызды сан ғасырлық қазақы тәрбиенің тұтастығы сынға ілінді.

Екіншіден, педагогикалық өзектілік: балаларды манипуляциядан қорғаудың этикалық негіздері бүгінде отандық білім жүйесінде теориялық тұрғыдан қалыптаспаған.

Үшіншіден, философиялық өзектілік: «моральдық осалдық» ұғымы психологияда белгілі болғанмен, балалар этикасындағы дербес философиялық категория ретінде зерттелмеген.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы екі деңгейде айқындалады.

Бірінші деңгей - концептуалдық жаңалық: «моральдық осалдық» ұғымы балалар этикасындағы дербес философиялық категория ретінде негізделеді. Психологиядағы «осалдық» ұғымынан «моральдық осалдық» ұғымының айырмашылығы оның «патология» еместігінде, ол - адамгершіліктің табиғи, қажетті белгісі ретінде қаралады. Бұл - бала бойындағы жақсылыққа деген құштарлықтың философиялық баламасы.

Екінші деңгей - тұжырымдамалық жаңалық: «сыни эмпатия» тұжырымдамасы ұсынылады. Бұл тұжырымдама эмпатияны жою немесе тежеу емес, оны сыни рефлексиямен ұштастыру идеясына негізделген, яғни «сезу және терең ойлану» синтезі.

Мақаланың ғылыми базасы халықаралық және отандық дереккөздерге сүйенеді. Халықаралық деңгейде: манипуляцияның анықтамасы мен моральдық мәртебесін кешенді зерттеген ғалым Шломо Коэн (2025) «The Concept and Ethics of Manipulation» [1] еңбегі, ғылым мен технологияның, адам агенттілігінің осалдықтары, оларды пайдалану әдістері түсінігін арттыру манипуляциясының этикасын зерттеген Миша Вернер (2024) «Influencer-Centered Accounts of Manipulation» [2] ғылыми мақаласы, Манипуляцияның тұрмыстық белең алуын моральдық тұрғыдан сыни талдау жасаған Майкл Кленк (2024) өзінің «Ethics of Generative AI and Manipulation» [3]. Басылымдар Springer және Scopus сынды беделді индексіндегі еңбектер. Балалар философиясы бойынша: балалардың манипуляциядан өзін-өзі қорғауы тұжырымдамасын жасаған Франсини Тибалдео (2023) [4], балалар бойындағы адамгершілік тәрбиенің қажеттілігін дәлелдеген Мендонса Д. және Франкен Фигейредо (2022) [5] - Springer монографиялары, моральдық осалдық теориясы бойынша Маккензи, Роджерс және Доддс (2014) [6] жинағы пайдаланылады. Отандық деңгейде: Е.Шермұхамбетов және т.б. (2024) [7] ұлттық бірегейлікке тигізер морльдың ықпалын зерттесе, Г.Барлыбаева және т.б. (2023) [8], адамгершілік туралы жазған және Н.Х.Калишева және т.б. (2012) [9] қазақ халқының философиялық ойлауындағы этика мәселесі бағытында жазылған еңбектер негізінде алынды.

Классикалық іргетас ретінде Аристотель суреттеген «фронезис», яғни практикалық даналық, Кант айтқан «практикалық парасат», М.Липман мен Э.Маргарет Шарптың «P4C Балаларға арналған философия» бағдарламасы Әл-Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» еңбегі мен Абай Құнанбайдың «Қара сөздері» пайдаланылады.

Әдіснама

Мақаланың теориялық-философиялық сипаты жоғары деңгейлі беделді басылымдарда жарық көрген халықаралық және отандық жариялымдардан тұрады. Кіріспеде көрсетілгендей мақаланың мақсат-міндеттерінің әдіснамалық негізін аналитикалық этика мен моральдық философия сынды практикалық философияның интердисциплинарлық тәсілі құрайды.

Мақалада гуманистік мотивацияның философиялық мазмұнын ашу «концептуалдық талдау» әдісі арқылы орындалып анықтамалар тұжырымдалады. Бұл әдіс аналитикалық философиядағы классикалық үлгіге сүйенеді, яғни «гуманистік мотивация» ұғымының қажетті және жеткілікті белгілері анықталып, ол «альтруизм», «просоциалдық мінез-құлық» және «моральдық агенттілік» ұғымдарынан ажыратылады. Мақаланың негізгі ұғымы болып табылатын «моральдық осалдық» категориясын «феноменологиялық дескрипция» әдісі арқылы балалар этикасы аясында негіздеу көзделді. Іргелі ғылыми әдістердің бірі «сыни дискурс-талдау» манипуляциялық трансформация механизмдерін ашу мақсатында қолданылады. «Сыни эмпатия» ұғымы «нормативтік конструктивизм» теориялық әдісі арқылы талданып тұжырымдалады. Мақаланың өзегі қазақ философиялық дәстүріндегі «адамгершілік» тұжырымының синтезі.

Дереккөздерді пайдалану туралы. Классикалық еңбектерге сілтеме жасау барысында «dual citation» (қос дәйексөз) тәсілі қолданылды: түпнұсқа тіліндегі дәйексөздер өз бетбелгісімен, ал мазмұндық талдау орыс тіліндегі аудармалар негізінде жүргізілді. Аударма нұсқаларының беттеу жүйесі түпнұсқамен сәйкес келмегендіктен, аталған дереккөздерге басылым атауы ғана көрсетілді.

Негізгі бөлім

Гуманистік мотивация және моральдық осалдық: фронезистен практикалық этикаға дейін

Бұл бөлімше Аристотель, Кант, Әл-Фараби, Абай сынды ойшылдардың тұжырымдарын талқылайды, сол себепті мақаланың классикалық теориялық базасын құрайды. Қазіргі цифрлық дәуірде балалар күнделікті өмірде ақпараттық, коммерциялық және саяси манипуляцияның күшейіп бара жатқан ықпалымен бетпе-бет келеді. Бұл жағдай ересектер тарапынан балалық шақтың философиялық және этикалық өлшемін жаңаша ойластыруды талап етеді.

Балалық шақтың философиялық-этикалық өлшемін талдауда алдымен бір

стереотипке назар аудару қажет: «ана баласын сүйеді, сондықтан оған жақсылық жасайды!» деген тұжырым. Бұл қағида қоғамда нормативтік күш ретінде қалыптасқан, яғни ол биологиялық байланыстан моральдық міндеттілікке дейінгі жолды тікелей өтуді болжайды. Алайда мұндай болжам философиялық тұрғыдан сыналмаған күйінде қалып отыр. Эрих Фромм сүюдің табиғатын нақты анықтайды: «Сүю - табиғи нәрсе емес. Ол тәртіпті, шоғырлануды, шыдамдылықты, сенімді және нарциссизмді жеңуді талап етеді. Ол - сезім емес, іс-тәжірибе». Демек, аналық сүйіспеншілік биологиялық актіден автоматты түрде туындамайды. Ол - еркін, саналы, тәрбиеленген акт [10]. «Ана баласын туғаны үшін сүйеді!» деген тезисті өмір шындығы жоққа шығармаса да, «Сүйеді, сондықтан оған жақсылық жасайды!» деген тізбек логикалық тұрғыдан толық емес. Өмірде өз баласына жамандық жасаған аналардың болуы осы тізбектегі бос буынды, яғни практикалық даналықтың жоқтығын айқындайды.

Симона де Бовуар «аналықтың» мифологизациясына тікелей сын айтады: «Әйел болып тумайды - әйел болып қалыптасады. Ешқандай биологиялық, психикалық, экономикалық тағдыр әйел адамның қоғамдағы бейнесін айқындамайды, оны тұтас өркениет жасайды». Аналықтың идеализациялануы, оның «мәңгілік сүйіспеншілік» ретінде мифологизациялануы кейбір тұрмыстық ауыр жағдайларда аналардың моральдық жауапкершілігін жасырып тастауы мүмкін. Осы тұрғыдан балалық шақтың моральдық осалдығы аналық стереотиптің сыртында емес, ішінде қалыптасады [11].

Мұндай парадоксалды күрделі тұжырымды тарқату үшін әлемдік озық ойлардың іргетасы Аристотель сынды классиктерге жүгінген жөн. Аристотельдің «фронезис» ұғымы жалпы нормадан нақты жағдайға дұрыс жетуді қамтамасыз ететін практикалық даналық. Аристотель: «Практикалық даналық - іс-әрекетпен байланысты, ақылмен жүретін және адам үшін жақсылық пен жамандықты қамтитын шынайы қасиет. Практикалық даналық жалпылықпен ғана шектелмейді, ол жеке жағдайларды да танып-білуі тиіс: ол іс-әрекетпен байланысты, ал іс-әрекет жеке жағдайларға қатысты» [12].

Өмірде ананың өз баласына жасаған қастандығын «жауыз ана» деп атап оны қаралау мәселенің шешіміне әкелмейді. Алайда ол анада сүйіспеншілік «бар» деп болжау немесе негіздеу жеткіліксіз. Жағдаятты орын алған сәтте нақты сол ана мен баланың іс-әрекеттері арқылы жүзеге асыру - фронезисті талап етеді. «Сүюді білу» мен «сүюді дұрыс жүзеге асыру» арасындағы алшақтық гуманистік мотивацияның да, моральдық осалдықтың тоғысқан тұсы.

Талқылаудан екі аргумент шығады: біріншісі, «фронезис» - моральдық осалдықты абстракциядан нақтылыққа айналдырады, «баланы қорғау керек!» деген жалпы норманы баланың моральдық осалдығын сезінуі мен оған жауап беру қабілетіне ауыстырады. Екіншісі, гуманистік мотивация «фронезиссіз» формализмге айналады, яғни жәй ғана ниет пен ынта жеткіліксіз, олар практикалық даналықпен нақтыланбаса іске аспайды. Бұл екі аргумент бірлесе отырып, балалық шақтың этикалық өлшемін жаңарту үшін ересектерге биологиялық немесе нормативтік статустан гөрі дамытылған моральдық-практикалық қабілет қажет екенін дәлелдейді. Аристотель «Никомахтық этика» еңбегінде фронезисті адамгершілік іс-әрекеттің басты зияткерлік қасиеті ретінде сипаттайды. Ол жалпы принциптер мен нақты жағдайды байланыстыратын «адамға нені жақсы істеу керегін» ажырататын практикалық парасат [12].

«Фронезис» - теориялық білімнен ерекшеленеді, ол тек шындықты танып қоймайды, сонымен бірге дұрыс іс-әрекетке бастайды. Бұл ерекшелік гуманистік мотивацияны түсіну үшін іргелі маңызға ие.

«Гуманистік мотивация» - «басқаға жақсылық жасау туралы» абстрактілі ниет емес, нақты жағдайда адамның мүддесін ескере отырып іс-әрекет жасауға дайындық, яғни практикалық даналықпен ұштасқан моральдық бейімділік болып табылады.

Канттың «практикалық парасат» тұжырымдамасы бұл мазмұнды бір маңызды өлшеммен толықтырады. «Практикалық парасаттың сыны» еңбегінде Кант моральдық мотивацияның шынайылығын сыртқы нәтиже арқылы емес, субъектінің ішкі максимасы арқылы бағалайды [13]. Адам тек «ереже орындалғандықтан» емес, парыз сезімімен іс-әрекет жасаған кезде ғана нақты моральдық агент болады. Балалар контекстінде бұл тезис ерекше маңызды: егер бала мақтау естуі немесе ұрыс естімеуі үшін «жақсы» мінез-құлық көрсетсе, онда

оның мотивациясы гуманистік болмайды, манипуляцияға қарай жылжиды.

Гуманистік мотивацияның батыстық әлеуметтік өлшемін Әл-Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» еңбегі арқылы шығыстық өлшеммен үндестіруге болады. Әл-Фарабидің тұжырымы бойынша адамды жетілуге жеткізетін тәрбие теориялық білім мен практикалық адамгершілік қасиеттерді бір уақытта қалыптастыруы тиіс. Себебі адамгершілік нормалары адамда жүре келе қалыптасады, адамгершіліксіз адам болу мүмкін емес. Адам ізгілікке жеткенде ғана оған әлемнің терең заңдылықтары ашылады, ол ұсақ-түйектермен емес, іргелі принциптермен өмір сүре бастайды және бұл принциптер адамгершілік принциптері болып табылады [9, 10]. Әл-Фарабиді тану процесін арсыздықтан тазару деп түсінген жөн. Ол адамгершілік категорияларын қиындатпады, бірақ адамгершіліктің онтологиясын құруға және оны түсіндіруге қол жетімді етуге тырысты. Адамгершіліксіз лайықты қоғам құру мүмкін емес «Ұлы империялардың құлауы әрдайым моральдың құлдырауымен байланысты!» деген нақты тұжырымға келді. Осылайша Әл-Фараби философиясында философиялық мораль - моральдық философияға айналады.

Фарабидің ізгілік, адамгершілік жүйесінің логикалық жалғасы - «Толық адам» ұғымы. Абай бір ұғыммен ақылды, қайырымды, жігерлі адам болудың үштұғырлы шартын айта отырып, рационалдылық пен эмпатияны бөлмейді, керісінше, оларды моральдық жетілудің бірлескен шарты ретінде таниды. Абай адамшылық адамның ең терең «ішкі сезімінен» туындауы тиіс деген пікірді ұстанады. Ол өзінің 38-ші қара сөзінде «Әуелі адамның адамдығы ақыл, ғылым деген ...» [14, 38 қ.с.] дей келе, адамның жақсысы адамға жақсылық жасаған адам, адамның адамшылығы оның ішкі сезімнің тазалығында деген тұжырым жасайды, оны гуманистік мотивацияның қазақ философиялық дәстүріндегі балама деуге негіз бар.

Дала философиясының ауқымды кеңістік игеріп уақытқа теңестірген қазақ халқының кең дүниетанымы мен әлемге деген терең көзқарасы бүгінгі күні «Қазақстандық философия» ретінде әлемдік аренаға шығуда. Бұл турасында академик Ә.Нысанбаев «Қазақстандық философия - бұл өте көп қырлы құбылыс, тағдыры өте қиын, оның негізін қалаушылардың, ізбасарлардың, еліктеушілердің және жойғыштардың тағдырына ұқсас. Оның ерекше мазмұны – түркі-ислам дәстүріне негізделген руханиадамгершілік. Қазақстандық философияның кезеңдері Қазақстанның тарихи тағдырларымен байланысты: түркі, ислам-Түркі, қазақ және Қазақстан, оның ішінде сызықтық кеңестік кезең және мүлдем сызықтық емес – қазіргі философиялаудың тәуелсіз кезеңі ерекшеленеді» - деп әлем халықтарының ойлау жүйесіндегі қазақ халқының орны мен рөлін негіздеп берді [16, 48 б.].

Аталған классикалық іргелі тұжырымдар гуманистік мотивация - жеке «психологиялық мотив» емес қоғамдық болмысқа тамыр жайған феномен екенінің дәлелі. Осы философиялық мол мұраның практикалық тәрбиеге ауысуын М.Липман мен Э.Маргарет Шарптың «Балаларға арналған философия» (P4C) бағдарламасы және оны ары қарай жүзеге асырып дамыта зерттеген ізбасарлары іске асырды.

Философ Роберто Франсини Тибалдео және Паоло Бекки ойшыл Ханс Джонастың мұрасына сүйене отырып, осалдықтың философиялық (онтологиялық және этикалық) таксономиясын зерттейді. Олардың пікірінше P4C бағдарламасының басты педагогикалық мақсаты - балада «зерттеу қауымдастығы» (community of inquiry) арқылы дербес ойлау, сыни пайымдау және эмпатиялық тыңдау қабілеттерін бір мезгілде дамыту [4, 45-67 б.]. Бұл тәсіл фронезис идеясын педагогикалық практикаға тікелей аударады: бала нақты диалог барысында дұрыс пен бұрысты, адамгершілік пен зорлықты ажырата білуге дағдыланады. Алайда гуманистік мотивацияны қорғаудың этикалық мәселесі оның осалдығын мойындаудан басталады.

К.Маккензи, В.Роджерс және С.Доддстың «осалдық таксономиясы» бойынша «тума осалдық» (inherent vulnerability) - адам болмысының ажырамас белгісі, ал «патогендік осалдық» (pathogenic vulnerability) - сыртқы жүйелер мен қарым-қатынастар адамды одан сайын осал ететін жағдайда пайда болады [6, 7–29 б.]. Балалар екі түрдің де ең жоғары деңгейінде тұрады: олар когнитивтік жетілмегендігі, тәуелділік жағдайы және моральдық тәжірибенің аздығы себебінен бір мезгілде «туа осал» да, «жағдайлық осал» да болып табылады. Бұл осалдық гуманистік

мотивацияны манипуляцияның алғашқы нысанасына айналдырады: баланың «басқаға жақсылық жасағысы келеді» деген ниеті нақ осы нүктеден басталып «моральдық осалдық» арқылы бұрмалануы мүмкін. Демек, гуманистік мотивация - адамның іс-әрекетіне моральдық мазмұн беретін ішкі бейімділік ретінде Аристотель айтқан практикалық даналық дәстүрінде, Кант тұжырымдаған категориялық императив логикасында, Әл-Фарабидің тәрбиелік мұраты мен Абайдың «адамшылық» тұжырымында да бір іргелі идеяны бекітеді. Шынайы гуманистік мотивация - сыртқы бақылаусыз, ішкі ерік-жігерден туатын, моральдық агенттілікпен ұштасқан феномен. Дәл осы «ішкі, көрінбейтін» белгі оны манипуляцияға осал ете отырып, осалдықтан қорғауды этикалық міндет ретінде алға қояды. Күнделікті өмірде ересектер балалар қамқорлығының бақылаулық аралық шегін мөлшерлемейді, соған сәйкес қамқорлық кей жағдайда жетіспейді, кей жағдайда асып кетуі мүмкін. Ата-ана баланың өсу динамикасына қарай физикалық және моральдық қолдау өлшем шекарасын анықтауды, моральдық қамқорлыққа қарағанда физикалық қамқорлықты ертерек қысқарту керектігін есепке алмай, баланы жеке меншікке айналдырады.

Осылайша, гуманистік мотивация мен моральдық осалдық арасындағы байланыс бір ғана бағытта ғана емес, қарама қарсы бағытта жүзеге асады: қамқорлықтың жетіспеушілігі мен оның шамадан тыс болуы. Бала тәрбиесіндегі «гиперқамқорлық» феномені ересектің баланы дербес моральдық субъект ретінде емес, өзінің жеке меншігі ретінде қабылдауының практикалық көрінісі. Мұндай қатынаста бала ересектің эмоциялық қажеттіліктерін өтейтін объектіге айналады да, оның өзіндік агенттілігі жүйелі түрде тежеледі.

Физикалық және моральдық қолдаудың баланың жас мөлшеріне сәйкестендірілмеуі осалдықтың ерекше түрін қалыптастыруы мүмкін. Жасына лайық дербестіктен айырылған бала сыртқы бағдарға тәуелді болып өседі: өз шешімін өзі қабылдауға, қатені өзі бағалауға, жауапкершілікті өзі сезінуге мүмкіндік берілмеген субъект моральдық жетілудің маңызды кезеңдерін өткізіп алады. Аристотельдің фронезис тұжырымдамасы тұрғысынан бұл практикалық даналықтың дамымай қалуы, яғни болашақ ересектің нақты жағдайда дұрыс шешім қабылдау қабілетінің атрофиясы. Демек, моральдық осалдық тек жетіспеушіліктен емес, артықшылықтан да туындайды. Гуманистік мотивацияның аутентикалығы оның қарқындылығымен емес, баланың жас мөлшері мен дамуына сәйкестігімен өлшенеді. Осы өлшем фронезистің негізгі функциясын анықтайды: практикалық даналық - жалпы қамқорлықты нақты баланың нақты кезеңіндегі нақты мұқтаждығына дәл жеткізу қабілеті.

Манипуляциялық трансформацияның механизмі және балалар этикасына тигізетін зияны

Бұл бөлімше манипуляция ұғымын зерттеу жұмыстарымен халықаралық деңгейге танылған Вернер, Кленк, Коэннің сыни талдамалық базасын құрайды.

Манипуляция - баланың ерік-жігерін, таңдау еркіндігін және моральдық агенттілігін жасырын бұрмалайтын ықпал ету тәсілі ретінде этикалық тәрбиенің орталық мәселесіне айналуда [1, 52 б.]. Манипуляция ұғымын философиялық тұрғыдан нақтылау осы зерттеудің екінші теориялық міндеті болып табылады. Ш.Коэн манипуляцияны «зиянды деп санауға болмайтын, алайда жиі зиянды болатын» ықпал ету тәсілі ретінде сипаттайды [1, 37-52 б.]. Оның тұжырымдамасы бойынша манипуляция - адамның рационалдылығын толық жоймайды, бірақ оны жасырын бұрмалайды. Нәтижесінде нысана «өз еркімен» шешім қабылдағандай сезінеді, ал шындығында сол шешімнің нақты мазмұны алдын ала қалыптастырылған болады.

М.Х.Вернер манипуляцияның «ықпал етушіге бағытталған» (influencer-centered) моделін ұсынады [2, 585-590 б.]. Бұл модель бойынша манипуляция ықпал етушінің нысананың рационалдылық нормаларына сәйкес келмейтін бейімділіктерін саналы түрде пайдалану әрекеті. Балалар контекстінде бұл анықтама ерекше маңызды: бала «рационалдылықтың нормаларын» толық меңгермегендіктен, манипулятор оның бейімділіктерін — достыққа, мақтауға, ойынға деген сенімін айрықша жеңілдікпен пайдалана алады.

М.Кленк цифрлық ортадағы манипуляцияны талдай отырып, «дизайнға бағытталған» (design-oriented) манипуля-

ция тұжырымдамасын алға тартады [3, 1-10 б.]. Жасанды интеллект технологияларының дамуы манипуляцияны жаппай, автоматтандырылған және жасырын етуге мүмкіндік береді. Балалар аудиториясы үшін бұл ерекше қауіпті: алгоритмдік жүйелер баланың эмоциялық реакциясы мен таңдау үлгілерін нақты талдап, одан пайдаланатын осал нүктелерді дәл анықтай алады.

Манипуляциялық трансформацияның механизмін Маккензи мен оның әріптестері тұжырымдаған осалдық таксономиясымен байланыстыруға болады.

Біріншіден, манипулятор баланың «тума осалдығын», яғни эмоциялық тәуелділігін және сенгіштігін анықтайды.

Екіншіден, сыртқы ортаны баланың осал нүктелерін күшейтетін «патогендік» жағдайға айналдырады.

Үшіншіден, баланың ерік-жігерін емес бейімділіктерін басқарады, сол арқылы баланың гуманистік мотивациясын өзінің мақсаты үшін «жанармай» ретінде пайдаланады [6, 20-25 б.].

Бұл процестің ерекше қаупі - манипуляцияның нысанасы болған бала оны жиі байқамайды. Себебі гуманистік мотивация «жақсы, елгезек болуға», «ата-анасы, үлкендер мен достарына көмектесуге» деген ниет манипулятордың талаптарымен немесе арнайы қойылыммен сырт көзге сенімді түрде сәйкес келеді. Бала автоматты тұрғыда «жақсы іс жасап жатырмын» деп ойлайды, ал шын мәнінде оның гуманистік мотивациясы манипуляциялық мақсатқа қызмет етуге мәжбүрленеді. Коэн бұл жағдайды «моральдық мотивацияны паразиттік пайдалану» деп сипаттайды [1, 89-94 б.].

Отандық ғалым Б.А.Абдыханова манипуляцияны ғылыми тұрғыда анықтауға ұмтылған Бессонов, Волкогонов, Шостром, Сагатовский, Шиллер, Доценко, Ортега-и-Гассет және басқа авторлардың анықтамаларын талдай отырып, манипуляцияның екі жақтылығын көрсететін қорытындыға келеді. Ғалым пікірінше зерттеулердегі «манипуляция» термині тек жағымсыз мағынада түсіндірілмеуі тиіс. «Манипуляция күштеу арқылы жүзеге асырылатын, жасырын үстемдікке ие, рухани әсер ету формасы, екінші біреудің талаптілегін ескерместен жасырын билік қолдану, екінші біреуді объект, зат ретінде пайдалану, оны басқару және оған бақылау жасау» деп түсіндірілуімен қатар «Қоғамда ортақ ой, ортақ қоғамдық ұстаным, позиция болмаса анархия орын алады. Сол себепті ақпараттарда манипуляцияның орын алуын орынды деп те айтуға болады. Манипуляция жасауға әрекет ету саяси тарих заңдылығымен ортақ ұстанымдарды қалыптастыру үшін қажет» [15, 21 б.].

Қазақ этикалық дәстүрі манипуляцияның бұл механизмін «жасандылық» пен «шынайылық» арасындағы шешімді айырмашылық арқылы сипаттайды. Абай адамның ішкі «нұрын» сөндіретін сыртқы күштер туралы «Жамандықтан қорқып жүрмей, жақсылыққа ынта қой!» деген нұсқау манипуляцияға тән «қорқыту-марапаттау» логикасының баламалы жолын, яғни ішкі гуманистік ынтаны күшейтуді ұсынады. Ол өзінің 17-ші қара сөзіндегі диалогында: «Жақсылыққа елжіреп еритұғын – мен, жаманшылықтан жиреніп тулап кететұғын - мен, әділет, нысап, ұят, рақым, мейірбаншылық дейтұғын нәрселердің бәрі менен шығады, менсіз осылардың көрген күні не? ...» [14, 17 қ.с.]. Абайдың позитивті философиялық-педагогикалық позициясы талқылаудағы «манипуляция этикасына» тікелей барып тіреледі.

Сонымен, манипуляциялық трансформация - баланың гуманистік мотивациясын ішкі ерік-жігерінен ажыратып, сыртқы мақсатқа бағындыру процесі және ол бір мезгілде бірнеше өлшемдерде қатар жүзеге асуымен ерекшеленеді: Вернердің психологиялық, Кленктің технологиялық және Коэннің этикалық өлшемдері. Бұл өлшемдердің жиынтығы әсіресе балалардың манипуляцияға қарсы тұрудың ережелік ғана емес, кешенді, тұлғалық-философиялық болуын талап етеді.

Сыни эмпатия тұжырымдамасы

Бұл бөлімше негізі Липман мен Шарптың «P4C Балаларға арналған философия» бағдарламасына негізделген конструктивті ұсынысынан тұрады. Алдыңғы екі бөлімшеде жасалған талдау мынадай теориялық тоқырауды айқындайды: «гуманистік мотивация» - шынайы болуы және қорғалуы тиіс феномен, «манипуляция» - аталған феноменнің «ішкі» белгісін, ерік пен ниеттің органикалық бірлігін бұзады. Ғалымдар тоқырауды шешу үшін «сыни эмпатия» тұжырымдамасын ұсынады.

«Сыни эмпатия» - эмпатияның пассивтік, рефлекссіз жұмыс жасауы-

на жол бермей, оны рефлексиялық-сыни қабілетпен кедестіретін моральдық дағды. Классикалық эмпатия тұжырымдамасынан айырмашылығы: сыни эмпатия тек «өзгенің сезімін сезіну» ғана емес, сол сезімнің өзінің де, өзгенің де шынайылығын бағалау қабілетін де қамтиды. Манипулятор эмпатияны «өзгеге жанашырлық» деген ниет арқылы пайдаланатындықтан, дәл осы бағалау қабілеті, «сыни рефлексия» болып табылады. Манипуляциялық ықпал ету нысананың осал нүктесін дәл анықтау арқылы қамқорлық тапшылығын сезінген бала жанашырлық сөзге, материалдық қысымды басынан өткерген адам қаржылай ұсынысқа, ал шамадан тыс бақылауда өскен тұлға «еркіндік» иллюзиясына топ ете қалады. Осылайша манипулятор жалпы психологиялық әсер емес, жеке осалдықты нысанаға алған жасырын стратегия қолданады. «Сыни рефлексия» - эмпатияны манипуляциядан қорғаудың іргелі механизміне айналады.

P4C бағдарламасы сыни эмпатияның педагогикалық прототипін ұсынады: «зерттеу қауымдастығы» диалогы барысындағы «эмпатия» үлесіне балалардың бір мезгілде тыңдауын алсақ балалардың көп сұрақтар сұрауын «сын» деп тұжырымдауға болады. [10, 58–71 б.]. Бұл синтез манипуляцияға қарсы тұрудың нақты дағдысын «осы ниет шынайы ма? осы сезім манипуляция тудырды ма?» деген сұрақ қою қабілетін дамытады.

Дүниежүзілік тәжірибеде манипуляторлардың логикасын кері қолдану тиімділігі арнайы мекемелерде ұтымды пайдаланылады. Мысалы, АҚШ-та алаяқ Фрэнк Абаньяле FBI консультантына айналып, банктік қауіпсіздік жүйесін өз бұрынғы схемалары арқылы нығайтқан тарихи прецедент бар. Хакер Кевин Митник де осы жолды таңдаған. Манипулятордың ойлау логикасын түсінген адам ғана оған қарсы тұра алады, бұл принцип балалар этикасында да жұмыс істейді: манипуляция механизмін білген бала оны тани алады.

Эдинбург университетінің Childlight институты 2024 жылы жарияланған жаһандық зерттеуінде жыл сайын 300 миллионнан астам бала, яғни әлем балаларының сегізінен бірі - онлайн манипуляция мен алдаудың нысанасына айналатынын анықтаған. UNICEF деректері бойынша онлайн алаяқтар баланың сенімін алдымен жанашырлық пен достық арқылы орнатады. Бұл баланың гуманистік мотивациясы манипуляцияның бастапқы нүктесіне айналатынының сандық дәлелі.

Көпұлтты Қазақстан өзін сыртқы әлемнен оқшаулай алмайды, тек жағымсыз әсерлерді бейтараптандыру арқылы дами алады, мысалы, отбасылық құндылықтардың сақталуына кері әсерін тигізетін жыныстық революцияның салдары немесе есірткіні қолдануға деген неғұрлым рұқсат етілген көзқарас, «сананы кеңейту» үшін заттар және т. б. Дәстүрлі, Мұсылмандық және зайырлы мәдениеттердің принциптері мен нормаларының үйлесімі ғана еркін ақпарат алмасуды және пікірлердің плюрализмін қамтамасыз ете алады, қазіргі заманғы тәуекелдер, сын-қатерлер мен қатерлер жағдайында Қазақстан ұлтының тұрақты дамуы мүддесі үшін тұрақты ақпараттық және идеологиялық кеңістік құруға ықпал етеді [7, 2-3 б.].

Осындай статустағы Қазақстанның балаларды өзін-өзі қорғай алауы, қауіпсіз әрі жеткілікті қоғамда өмір сүруі, құбылмалы заманға лайықты адаптивті мінез-құлыққа тәрбиелеуі қазіргі орта білім беру дискурсының басты мәселесіне айналды. Балалардың күрделі моральдық, әлеуметтік және эмоционалдық қиындықтарға ұшырауының алдын алу, егер ұшыраса, онда оның салдарларымен жұмыс істеу және оң нәтижеге қол жеткізу мақсатында стандартталған бағалауға бағытталған орта білім беру практикасы, оқу жетістіктері мен контексттері жеткіліксіз.

Индонезиялық ғалымдардың 2026 жылы жариялаған зерттеуі «когнитивті-бағдарлы бағыт көбінесе оқытудың аффективті және моральдық өлшемдерін шеттетеді, нәтижесінде оқушылардың этикалық сана-сезімін, эмпатиясын және әлеуметтік жауапкершілігін дамыту мүмкіндіктері шектеулі болады. Демек, мектептер мінез-құлық проблемаларына, моральдық пайымдаулардың әлсіреуіне және жасөспірімдер арасындағы тұлғааралық сыйластықтың төмендеуіне жиі тап болады, бұл білім беру идеалдары мен сынып шындықтары арасындағы сәйкессіздікті көрсетеді» [17, 13-14] деген қорытындыға келген.

Зерттеушілер сынаққа қатысушыларды тәрбиелеуді философиялық немесе психологиялық линзалар арқылы зерттеді және гуманистік теория мен гуманистік

психологияны негіз ете отырып әлемдік білім беру контекстіндегі оқушылардың тәжірибесін, эмоцияларын және ішкі мотивациясын бағалайтын, оқушыға бағытталған тәсілдерге назар аудару тенденциясына оң баға бере отырып гуманистік практикадағы «философиялық үйлесімділік» пен «нақты білім беру бағытының» әлі де әлсіз екендігін дәлелдеуге тырысады. Зерттеушілер ары қарайғы зерттеу бағыты осы екі перспективаны біртұтас тұжырымдамалық шеңберге біріктіру деген ұсыным білдіреді және мұндай ұстанымға келуіне сынақ барысындағы бытыраңқы, терең мағынасыз құндылықтар мен педагогикалық стратегиялар, этикалық негізсіз тәрбиелеу құралдары мен олардың стандарттық сәйкессіздігі ықпал еткенін алға тартты. Мұндай жағдайдағы негізгі қажеттілік - нормативтік-құқықтық білім беру мақсаттары мен практикалық философиялық, психологиялық тәсілдерді біріктіретін кешен деген ұсыныстарын да білдірді.

Қорытынды

Зерттеу барысында практикалық философия тұрғысынан балалардағы гуманистік мотивацияны манипуляциялық трансформациядан қорғаудың этикалық негізі қалыптастырылды. Төмендегідей қорытындылар тұжырымдалды:

Бірінші, гуманистік мотивация - сыртқы бақылаусыз, ішкі ерік-жігерден туатын, моральдық агенттілікпен ұштасқан феномен. Аристотельдің фронезисі, Канттың практикалық парасаты, Әл-Фарабидің адамгершілік қағидалары және Абайдың «толық адам», «адамшылық» тұжырымдары осы анықтаманың философиялық тірегін қалайды.

Екінші, «моральдық осалдық» балалар этикасының орталық категориясы болып табылады. Балалардың «тума» және «патогендік» осалдығы гуманистік мотивацияны манипуляцияның ерекше жемтігіне айналдырады.

Үшінші, манипуляциялық трансформация баланың гуманистік мотивациясын оның ішкі ерік-жігерінен ажыратып, сыртқы мақсатқа бағындырады. Бұл процесс психологиялық, технологиялық және этикалық өлшемдерде бір мезгілде жүреді.

Төртінші, «сыни эмпатия» тұжырымдамасы эмпатия мен сыни рефлексияның синтезі ретінде манипуляцияға қарсы тұрудың іргелі дағдысын қалыптастырады.

Авторлар мақалада талқыланған балалардың гуманистік мотивациясының манипуляцияға айналып кету қаупінің алдын алу мақсатындағы болашақ бағыт - әлемдік аренада ұтымды жүзеге асып жатқан P4C бағдарлама моделін қолданыстағы педагогикалық дәстүрімен байланыстыру арқылы практикалық философиялық ұстанымдар қалыптастыру және оны қазақстандық мектеп контекстінде эмпирикалық тексеруден өткізу қажеттілігін алға тарта отырып, отандық философтар, педагогтер мен психологтардың «балалар философиясы» кешенін құруы тиімді болуы мүмкін екендігін негіздейді.

Әдебиеттер тізімі

1 Cohen, S. (2025). *The concept and ethics of manipulation*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9781009443432

2 Werner, M. H. (2024). Influencer-centered accounts of manipulation. *Ethical Theory and Moral Practice, 27*(4), 585–599. https://doi.org/10.1007/s10677-024-10458-9

3 Klenk, M. (2024). Ethics of generative AI and manipulation: A design-oriented research agenda. *Ethics and Information Technology, 26*(1), Article 1–15. https://doi.org/10.1007/s10676-024-09745-x

4 Franzini Tibaldeo, R. (2023). *Matthew Lipman and Ann Margaret Sharp: Philosophy for children's educational revolution*. Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-031-24148-2

5 Mendonça, D., & Franken Figueiredo, F. (Eds.). (2022). *Conceptions of childhood and moral education in philosophy for children*. J. B. Metzler. https://doi.org/10.1007/978-3-662-64180-4

6 Mackenzie, C., Rogers, W., & Dodds, S. (Eds.). (2014). *Vulnerability: New essays in ethics and feminist philosophy*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199316649.001.0001

7 Chermukhambetov, Y., Barlybayeva, G., Nussipova, G., et al. (2024). Spiritual and moral aspects of the human problem in the national consciousness of the Kazakh people. *Pharos Journal of Theology, 105*(5), 1–17. https://doi.org/10.46222/pharosjot.105.59

8 Барлыбаева, Г., Нусипова, Г., & Кельдинова, А. (2023). Феномен справедливости в казахской философской мысли. *Аль-Фараби, 82*(2), 98–108. https://doi.org/10.48010/2023.2/1999-5911.09

9 Калишева, Н. Х., & Нүсіпова, Г. И. (2025). Жалпыадамзаттық гуманизм идеалдары аясындағы Әбу Насыр әл-Фараби ілімі. *Аль-Фараби*, (4[89]), 3–12. https://doi.org/10.48010/2025.4/1999-5911.01

10 Fromm, E. (1956). *The art of loving*. Harper & Brothers.

11 Фромм, Э. (2015). *Искусство любить* (А. В. Александрова, Пер.). АСТ.

12 Beauvoir, S. de. (1949). *Le deuxième sexe*. Gallimard.

13 Бовуар, С. де. (2017). *Второй пол* (А. А. Сабашникова, И. Малахова, & Е. Орлова, Пер.). Азбука-Аттикус.

14 Aristotle. (1998). *Nicomachean ethics* (W. D. Ross, Trans.). Oxford University Press.

15 Аристотель. (1997). *Никомахова этика* (Н. В. Брагинская, Пер.). Эксмо-Пресс.

16 Kant, I. (1788). *Kritik der praktischen Vernunft*.

17 Кант, И. (2021). *Критика практического разума* (Н. М. Соколов, Пер.). Юрайт.

18 Құнанбайұлы, А. (1977). *Шығармаларының толық жинағы* (Т. 2). Жазушы.

19 Нысанбаев, А. Н., & Сейтахметова, Н. Л. (2013). Философия возвращения: Опыт казахстанской философии. *Вопросы философии*, (7), 46–56.

20 Абдыханова, Б. А., & Stephanie, H. (2025). Манипуляция түсінігі туралы мәдени-философиялық дискурс. *Шәкәрім университетінің хабаршысы. Филология сериясы, 1*(1), 14–23. https://philological.vestnik.shakarim.kz/index.php/my/article/view/25

21 Risanti, Y., Rahman, M. F., Sugiarti, L. R., & Suhariadi, F. (2026). Integration of educational philosophy and humanistic psychology in junior high school students' character formation. *Jurnal Ilmiah Pendidikan Citra Bakti, 13*(1), 12–20. https://doi.org/10.38048/jipcb.v12i4.6499

Transliteration

1 Cohen, S. (2025). The concept and ethics of manipulation. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9781009443432

2 Werner, M. H. (2024). Influencer-centered accounts of manipulation. Ethical Theory and Moral Practice, 27(4), 585–599. https://doi.org/10.1007/s10677-024-10458-9

3 Klenk, M. (2024). Ethics of generative AI and manipulation: A design-oriented research agenda. Ethics and Information Technology, 26(1), Article 1–15. https://doi.org/10.1007/s10676-024-09745-x

4 Franzini Tibaldeo, R. (2023). Matthew Lipman and Ann Margaret Sharp: Philosophy for children's educational revolution. Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-031-24148-2

5 Mendonça, D., & Franken Figueiredo, F. (Eds.). (2022). Conceptions of childhood and moral education in philosophy for children. J. B. Metzler. https://doi.org/10.1007/978-3-662-64180-4

6 Mackenzie, C., Rogers, W., & Dodds, S. (Eds.). (2014). Vulnerability: New essays in ethics and feminist philosophy. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199316649.001.0001

7 Chermukhambetov, Y., Barlybayeva, G., Nussipova, G., et al. (2024). Spiritual and moral aspects of the human problem in the national consciousness of the Kazakh people. Pharos Journal of Theology, 105(5), 1–17. https://doi.org/10.46222/pharosjot.105.59

8 Barlybayeva, G., Nusipova, G., & Keldinova, A. (2023). Fenomen spravedlivosti v kazahskoj filosofskoj mysli [The Phenomenon of Justice in Kazakh Philosophical Thought]. Al-Farabi, 82(2), 98–108. https://doi.org/10.48010/2023.2/1999-5911.09 (In Russian)

9 Kalisheva, N. H., & Nüsipova, G. I. (2025). Zhalpyadamzattyq gumanizm ideal'dary ayasynda Äbu Nasyr äl-Farabi ilimi [The Teachings of Abu Nasr al-Farabi in the Context of the Ideals of Universal Humanism]. Al-Farabi, (4[89]), 3–12. https://doi.org/10.48010/2025.4/1999-5911.01 (In Kazakh)

10 Fromm, E. (1956). The art of loving. Harper & Brothers.

11 Fromm, E. (2015). Iskusstvo ljubit' [The Art of Loving] (A. V. Aleksandrova, Trans.). AST. (In Russian)

12 Beauvoir, S. de. (1949). Le deuxième sexe. Gallimard.

13 Beauvoir, S. de. (2017). Vtoroj pol [The Second Sex] (A. A. Sabashnikova, I. Malahova, & E. Orlova, Trans.). Azbuka-Attikus. (In Russian)

14 Aristotle. (1998). Nicomachean ethics (W. D. Ross, Trans.). Oxford University Press.

15 Aristotel'. (1997). Nikomahova jetika [Nicomachean Ethics] (N. V. Braginskaja, Trans.). Jeksmo-Press. (In Russian)

16 Kant, I. (1788). Kritik der praktischen Vernunft [Critique of Practical Reason].

17 Kant, I. (2021). Kritika prakticheskogo razuma [Critique of Practical Reason] (N. M. Sokolov, Trans.). Jurajt. (In Russian)

18 Qunanbaiuly, A. (1977). Shyğarmalarynyñ tolyq jinağy [Complete Collection of Works] (Vol. 2). Jazushy. (In Kazakh)

19 Nysanbaev, A. N., & Seitakhmetova, N. L. (2013). Filosofija vozvrashchenija: Opyt kazahstanskoj filosofii [The Philosophy of Return: An Experience of Kazakhstani Philosophy]. Voprosy filosofii, (7), 46–56. (In Russian)

20 Abdykhanova, B. A., & Stephanie, H. (2025). Manipuljacija tusinigi turaly madeni-filosofijalyq diskurs [A Cultural and Philosophical Discourse on the Concept of Manipulation]. Shäkärim universitetiniñ habarshysy. Filologija serijasy, 1(1), 14–23. https://philological.vestnik.shakarim.kz/index.php/my/article/view/25 (In Kazakh)

21 Risanti, Y., Rahman, M. F., Sugiarti, L. R., & Suhariadi, F. (2026). Integration of educational philosophy and humanistic psychology in junior high school students' character formation. Jurnal Ilmiah Pendidikan Citra Bakti, 13(1), 12–20. https://doi.org/10.38048/jipcb.v12i4.6499

Авторлардың үлесі

Нұрадин Г.Б., идея ұсынушы, ғылыми проблема қойып оның теориялық құрылымын, дәлелді концептуализациясын жасаушы, мақаланың зерттеу дизайны, зерттеудің мақсаты мен қорытындысын қалыптастырушы. **Аккулиева А.Е.,** мақала әдістемесін құрушы, материалды сұрыптаушы, талаптарға сәйкестендіруші әрі әрлеуші. **Бекенова Ж.Н.**, мақала бағыты бойынша ғылыми жарияланымдардың авторларына шолу жасаушы.

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Гулхан Болатқызы Нұрадин қауымдастырылған профессор (доцент), философия және саясаттану кафедрасының профессор м.а., философия ғылымдарының кандидаты, М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз, Қазақстан, email: gnuradin@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-4067-9831

Асия Ертаевна Аккулиева PhD докторант, аға оқытушысы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз, Қазақстан, email: asiya1511725@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-6050-7389

Жумагул Нурдаулетовна Бекенова PhD, Әл Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: bekenova.zhumagul@kaznu.kz, ORCID ID: 0000-0001-5618-4556

Гулхан Болатовна Нурадин ассоциированный профессор (доцент), и.о. профессора кафедры философии и политологии, кандидат философских наук, Таразский университет имени М.Х.Дулати, Тараз, Казахстан, email: gnuradin@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-4067-9831

Асия Ертаевна Аккулиева PhD докторант, старший преподаватель, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Таразский университет имени М.Х.Дулати, Тараз, Казахстан, email: asiya1511725@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-6050-7389

Жумагул Нурдаулетовна Бекенова PhD, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: bekenova.zhumagul@kaznu.kz. ORCID ID: 0000-0001-5618-4556

Gulkhan Nuradin Associate Professor, Acting Professor of the Department of Philosophy and Political Science, Candidate of Philosophical Sciences, M.H.Dulaty Taraz University, Taraz, Kazakhstan, email: gnuradin@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-4067-9831

Asiya Akkulieva PhD student, Senior Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, M.H. Dulaty Taraz University, Taraz, Kazakhstan, email: asiya1511725@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-6050-7389

Zhumagul Bekenova PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: bekenova.zhumagul@kaznu.kz. ORCID: 0000-0001-5618-4556

МРНТИ 02.31.31 | Научная статья

ЭМПИРИЧЕСКОЕ И ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ В МЕДИЦИНСКОЙ НАУКЕ: ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ

Р.А.Кизуб

АННОТАЦИЯ

Медицина является очень специфической наукой, в которой практическая ее ориентация тесно сопряжена с построением теорий о болезнях и о способах излечения от них. Поэтому эмпирическое и теоретическое в содержании медицины теснейшим образом связаны, иной раз до взаимопроникновения. Эмпирическое – наблюдение, описание, опыт, измерения, эксперимент выступают в качестве начального этапа развития медицинской науки, теоретическое – понятия, анализ, синтез, предположение, гипотеза, идея, моделирование, теория – в качестве следующего. Но такое разделение условно, и было бы неверным представлять дело так, что медицинское познание линейно движется от эмпирического уровня к теоретическому. В медицинской науке имеет место взаимное обоснование эмпирического и теоретического друг другом, а также внутреннее их взаимообогащение одного другим, что образует так называемую диалектику эмпирического и теоретического. Предметом медицины является человек, и медицина приблизилась к пониманию человека как существа развивающегося, трансцендирующего. Поэтому обретение медициной целостного видения болезни и здоровья человека, а в конечном счете целостностного видения человека - насущная задача современной медицины. Понимание органического единства эмпирического и теоретического в медицине – шаг на этом пути. Разорванность медицины на сотни и тысячи заболеваний происходит не в последнюю очередь и в силу разделения единого медицинского познания на эмпирию и теорию. Объединение их способствует сущностному единству медицины.

Ключевые слова: медицина, человек, эмпирическое, теоретическое, философия медицины, болезнь, здоровье.

Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека, Ташкент, Республика Узбекистан

Автор-корреспондент:
Р.А. Кизуб,
buzikr@mail.ru

Цитирование:
Кизуб Р. А. Эмпирическое и теоретическое в медицинской науке: философский анализ // Адам әлемі. – 2026. – Т. 28. – №4(110). – С. 50-60. – DOI: 10.48010/ety2ac14

Открытый доступ
© Автор(ы), 2026
Это статья открытого доступа, распространяемая в соответствии с условиями международной лицензии Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0).
https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

Поступила: 15/09/2026
Принята: 17/10/2026
Опубликована онлайн: 30/10/2026

Медицина ғылымындағы эмпирикалық және теориялық: философиялық талдау

Аңдатпа. Медицина – практикалық бағыты аурулар мен оларды емдеу әдістеріне қатысты теориялардың дамуымен тығыз ұштасқан, өте ерекше ғылым. Нәтижесінде, медицинаның эмпириялық және теориялық құрамдас бөліктері бір-бірімен ажырамас байланыста болады, тіпті кейде бір-біріне терең еніп, өзара кірігіп кетеді. Бақылау, сипаттау, тәжірибе, өлшеу және эксперимент жасауды қамтитын эмпириялық деңгей медицина ғылымының дамуындағы бастапқы кезең болса, ұғымдар, талдау, синтез, болжамдар, гипотезалар, идеялар, модельдеу және теорияларды қамтитын теориялық деңгей келесі кезеңді құрайды. Алайда, бұл бөлініс шартты сипатқа ие; медициналық білім эмпириялық деңгейден теориялық деңгейге қарай сызықтық түрде дамиды деп санау қате болар еді. Медицина ғылымында эмпириялық және теориялық аспектілер бір-бірін негіздеп, ішкі жағынан байытып отырады. Бұл динамика «эмпириялық пен теориялықтың диалектикасы» деп аталады. Медицинаның зерттеу нысаны – үнемі дамып, өзін-өзі жетілдіріп отыратын адам болғандықтан, адам денсаулығы мен ауруларына, сайып келгенде, адамның өзіне тұтас тұрғыдан қарау қазіргі заманғы медицинаның маңызды міндеті болып қала береді. Медицинадағы эмпириялық және теориялық тұстардың органикалық бірлігін мойындау – осы мақсатқа жету жолындағы бір қадам. Медицинаның жүздеген, тіпті мыңдаған жекелеген ауруларға жіктеліп, бөлшектенуі – медициналық білімнің эмпириялық және теориялық болып екіге бөлінуімен де тығыз байланысты. Осы аспектілерді қайта біріктіру медицинаның түпкілікті тұтастығын нығайтуға ықпал етеді.

Түйін сөздер: медицина, адам, эмпирикалық, теориялық, медицина философиясы, ауру, Денсаулық.

The Empirical and the Theoretical in Medical Science: A Philosophical Analysis

Abstract. Medicine is a very specific science, in which its practical orientation is closely linked to the construction of theories about diseases and ways to cure them. Therefore, the empirical and theoretical in the content of medicine are closely related, sometimes to the point of interpenetration. Empirical – observation, description, experience, measurements, experiment act as the initial stage of the development of medical science, theoretical – concepts, analysis, synthesis, assumption, hypothesis, idea, modeling, theory – as the next. But such a division is

conditional, and it would be wrong to imagine that medical knowledge moves linearly from the empirical to the theoretical level. In medical science, there is a mutual substantiation of empirical and theoretical by each other, as well as their internal mutual enrichment by one another, which forms the so-called dialectic of empirical and theoretical. The subject of medicine is man, and medicine has come closer to understanding man as a developing, transcendent being. Therefore, the acquisition by medicine of a holistic vision of human disease and health, and ultimately a holistic vision of man, is an urgent task of modern medicine. Understanding the organic unity of empirical and theoretical in medicine is a step along this path. The fragmentation of medicine into hundreds and thousands of diseases occurs not least because of the division of unified medical knowledge into empiricism and theory. Combining them contributes to the essential unity of medicine.

Keywords: Medicine, Human Being, Empirical, Theoretical, Philosophy of Medicine, Disease, Health.

Введение

Медицина практически ориентированная наука. В обществе медицина представлена через врачебный, медицинский персонал, который осуществляет задачи здравоохранения. Конечно, в содержании здравоохранения, как системы, есть поликлиники, есть больницы, есть министерство здравоохранения, есть чиновничий аппарат на местах, есть стратегические документы, концептуально определяющие развитие здравоохранения, есть постановления и распоряжения по тактическому осуществлению этих стратегий, все это есть. Но на передний план представленности медицины перед обществом вынесен именно медицинский персонал, он репрезентирует медицину в обществе. Врачи на основе своих знаний ставят диагнозы заболеваний пациентов и затем лечат больных. То есть, мы видим медицину в чисто практическом ее проявлении, в форме деятельности по оздоровлению населения. Отсюда можно сделать вполне оправданный вывод о том, что медицина есть практика лечения болезней, что медицина есть практика. А где же медицина как наука с ее теоретическим содержанием? Есть ли в медицине заметный теоретический слой? Конечно же, есть: прежде, чем лечить болезнь, надо овладеть знаниями об излечении той или иной болезни, умениями ставить диагноз по признакам болезни, по симптоматике болезней. Кроме того, нужна система медицинского образования. Нужны медицинские знания, и само их наличие указывает на присутствие теории в содержании медицины. Но все равно остается вопрос: медицина это преимущественно практика или и теория в значительной мере? Собственно, в этом вопросе и заключено содержание проблемы, вынесенной в название статьи.

Итак, медицина в очень существенной мере ориентирована на практику, на излечение болезней – в этом ее смысл, но он не может быть реализован вне эмпирико-теоретического синтеза медицинских знаний. Очевидно, что, наряду с доминирующей практической составляющей, медицина является развивающимся знанием, нацеленным на познание болезни, и здесь теория играет важнейшую роль. Медицина является совокупностью теорий о человеческом организме в патологии и в здравии. Так было в древности, когда медицина представляла собой нерасчлененное знание о человеке по широкому спектру: от знания закономерностей тела до закономерностей духа и философии. И хотя с тех пор прошло много времени, и многое изменилось как в познании, так и в жизни человечества, но этот синкретизм познавательной и практической составляющих медицины сохранился.

Следует подчеркнуть, что как практика медицины, так и формы познания в ней исторически развивались, и на разных этапах развития содержание медицины было различным. Поэтому можно говорить об историчности медицинского познания. Историю медицины можно периодизировать по нескольким критериям или же в соответствии с рядом важных признаков. Достаточно оправданным представляется подход, при котором этапы развития медицины совпадают с периодизацией всемирной истории: античность, Средние века, Возрождение, Просвещение, Новое время, новейшее время. Соответственно, периоды развития медицины: медицина в античности, в Средние века и т.д. В каждую, из обозначенных эпох, медицина накапливала знания о человеке, его болезнях, методах лечения, формулировала присущее времени понимание сути здоровья человека. И передавала это знание следующей эпохе, которая, в свою очередь, добавляла к корпусу медицинских знаний новое знание, нередко вступающее в противоречия с предыдущим. Затем этот период развития медицины передавал «эстафету» следующему периоду. Развитие медицинских знаний было преемственным, но не линейным – имели место крупные открытия, новации,

как бы мы сегодня сказали, «прорывные технологии».

Врачи античности и средних веков, акцентировали свое внимание на конкретных принципах функционирования организма, с ними связывая болезнь и здоровье: Гиппократ - на сохранении правильного соотношения жидкостей и воздуха в организме [1]; Гелен на анатомическом, физиологическом и психическом (теория темпераментов) состоянии человека [2] - это Гелену принадлежит афоризм «Хороший врач должен быть философом»; Авиценна - на стихиях, как основе жизни: воздухе, воде, земле, огонь, которым соответствуют четыре состояния организма: сухость, влажность, холод, тепло [3]. Но эти классики медицины не уходили от целостного видения человеческого организма, они удерживали предмет медицины – болезнь и здоровье человека в относительном единстве. В последующие периоды развития медицины ее теория и практика стали базироваться на все более и более дифференцированном понимании как болезней, так и способов ее лечения, что развело практику и теорию медицины, и теперь приходится доказывать их единство. Частным, но важным моментом единства практики и теории в медицине выступает проблема соотношения эмпирического и теоретического в медицине, к рассмотрению которой мы и перейдем. Но предварительно обратимся к этому соотношению в науке в целом, так как многие аспекты соотношения теоретического и эмпирического носят общий для науки характер, и их рассмотрение может быть полезным при конкретизации их в медицине.

Методология

Комплексный характер исследования гносеологических аспектов философии медицины, осуществленный в статье, потребовал привлечения историко-логического метода, которым реконструирована история развития медицинского познания; герменевтического метода, необходимого для раскрытия содержания этого познания; методами феноменологии и структурно-функционального анализа исследованы логико-гносеологические и методологические проблемы медицинской науки. Широко использовался эпистемологический метод. Все перечисленные методы применялись в их целостности и единстве

Теоретическое и эмпирическое в научном познании

В развитии науки можно выделить эмпирический этап и этап теоретический. Эмпирическое (т.е. опытное, практическое, экспериментальное) в научном познании, как правило, предшествует теоретическому уровню. Наука накапливает эмпирический массив, обобщает его, систематизирует, обнаруживает противоречия, пытается решить их – все это в основном уровень эмпирического познания. На самом раннем этапе развития науки Нового времени эмпирический уровень был представлен наблюдениями, сбором фактов и их обобщением. По мере развития науки эмпирическое все в большей степени представлено экспериментом (как запланированным и осуществленным наблюдением, т.е. наблюдением явления в искусственно созданных условиях). Эксперимент – один из самых распространенных методов научного познания. Он начинает употребляться и быстро развивается в Новое время, когда закладываются основы современной науки.

С какого-то уровня развития научного познания эмпирический этап трансформируется в теоретический. Но этот теоретический этап не отрицает, не опровергает и не отказывается от уровня эмпирического. Теоретический уровень развития научного познания опирается на эмпирическое, зависит от последнего, теоретически обобщает его. На теоретическом уровне познание оперирует в основном, понятиями, рассуждениями, гипотетическими предположениями, выдвижение моделей, теоретическими выводами, построением теории. Теоретическое, тем самым, как бы завершает собой эмпирическое, следует по времени за ним.

Но было бы неверным представлять дело так, что научное познание линейно двигается от эмпирического уровня к теоретическому. Между этими двумя уровнями научного познания существует достаточно сложное соотношение. Да, теория возникает, как правило, на базе эмпирических данных, и потому теория следует по времени за эмпирией. Но более внимательный анализ показывает, что сбор эмпирических данных происходит не как попало, не хаотично, не наугад. Сбору фактических данных, отбору эмпирических фактов, явлений предшествует и направляет этот отбор

некоторое теоретическое представление о том, каким примерно должен быть этот массив явлений, фактов. Нечто общее уже предварительно присутствует, когда ученый работает на уровне эмпирии. Помимо этого, оказывается, что человеческие чувства, с помощью которых ученый осуществляет деятельность на эмпирическом уровне, развиваются, совершенствуются, оттачиваются общими теоретическими положениями, идеями, концепциями, мировоззрением, господствующим в данную эпоху и т.д. Чувства человека окультурены, теоретически воспитаны. Следовательно, в эмпирии с самого начала присутствует теоретический момент, и нет эмпирического уровня, свободного от теории - теоретическое в какой-то мере предшествует эмпирическому и формирует его.

Это взаимное обоснование эмпирического и теоретического в научном познании друг другом, а также внутреннее их проникновение одного в другое образует так называемую диалектику эмпирического и теоретического. На практике теоретическое и эмпирическое в науке сосуществуют одновременно, и их обособление друг от друга (подобное произведенному нами) оправдывается только целями специального анализа.

Эмпирический уровень познания способен собрать множество данных, результатов наблюдений, осуществить концентрацию опыта и т.д., но не способен сделать обобщающие выводы, вывести закономерности совокупности фактов, не может осуществить анализ, а затем синтез знаний о полученных данных, на может выдвинуть гипотезу, провести доказательство, построить теорию исследуемой области явлений. Все это осуществляется на теоретическом уровне научного познания [4, 5].

Роль эксперимента в научном познании огромна. В структуре науки эксперимент оправдано занимает одно из центральных по значению мест. Результаты эксперимента часто оказываются решающим аргументом в пользу той или иной теории. Наука Нового времени едва ли не целиком базируется на эксперименте. В настоящее время это привело к безусловному признанию результатов эксперимента в качестве научной истины. А это, в свою очередь, породило огромную волну фальсифицированных экспериментов, результаты которых невозможно воспроизвести. Поэтому на новейшем уровне развития науки ученые вынуждены реанимировать такую форму познания как наблюдение, наблюдения за процессами в их естественном протекании, а не в искусственно сконструированных условиях, как то имеет место в эксперименте. Эпистемология склонна вновь признать наблюдение за процессами достаточно достоверным способом изучения явлений [6].

Диалектика эмпирического и теоретического в медицине

Содержание эмпирического и теоретического и их взаимодействия в медицинской науке, как проблема и самой медицины, и ее методологии, является существенным моментом современной медицины. Понимание эмпирического и теоретического в медицине в настоящее время заметным образом трансформируется. Вот пример: в диагностических целях применяется новая медицинская техника, вобравшая в себя предшествующие теоретические разработки, в том числе в последнее время использующая искусственный интеллект. Это эмпирический или теоретический уровни медицины? Можно отнести эту деятельность к эмпирической – новейший прибор нужен для получения эмпирических данных о состоянии организма человека. Никакой теоретической работы пока на производится. Просто сбор данных. Но в медицинский прибор, вложено много такого, что при всем желании нельзя отнести к эмпирическому уровню познания. Так это эмпирический или теоретический уровень медицины? Приходится признать, что и тот, и другой. А это означает, что деление процесса познания в медицинской науке на эмпирический и теоретический уровни уже не срабатывает и уже не эффективно для понимания этого процесса. Следовательно, классическая структура научного познания должна быть в настоящее время уточнена в отношении медицинской науки. Впрочем, не только в отношении медицинской науки; сегодня всякий научный эксперимент использует развитую техническую базу, воплощающую на практике теоретические достижения.

Рассмотрим конкретнее содержание эмпирического и теоретического в медицине в отдельности, а затем соотнесем это содержание и постараемся увидеть их единство.

Эмпирическое в медицине

К каких формах наличествует эмпирическое в медицине? Уже упоминалось, что эмпирическим уровнем является само лечение болезни. Общеклинические и вообще лабораторные анализы, постановка диагноза, выбор протокола лечения, смена его по необходимости, назначение физиотерапевтических процедур, реабилитация – все это медицинская практика, практическая клиническая медицина, и в этом смысле – эмпирия медицины. Наблюдение, опыт, эксперимент в этически дозволенных объемах, измерения, описание, классификация – это также эмпирические формы медицины, но уже, скорее, медицинской науки.

Этап накопления фактов и наблюдений в медицине – вполне удовлетворительный уровень практической медицины. «Природа медицины, ее существо, исходная точка, основание и первичная, чистая форма проявления – практический опыт. Исторически медицина рождается в опыте реальной деятельности» [7, с. 243]. Но со временем накопившиеся факты перестают укладываться в имеющиеся представления о содержании той или иной болезни и ее причинах. Тогда факты, как эмпирическая реальность медицинской науки, дополняются наблюдением, опытом, экспериментом.

Многократно повторяющиеся факты или события откладываются в опыте. Опыт предстает как эмпирическая форма; но опыт уже выходит за пределы только факта, опыт формализуется, он уже осмысляется и изучается. Опыт связан в том числе с экспериментальной деятельностью. Эксперимент в науке является одним из средств доказательства гипотезы в отношении закономерности группы явлений: эксперимент сознательно конструируется, им проверяются предположения и догадки. Эксперимент в медицине очень специфичен. В медицине нельзя ставить эксперимент над человеком, над протеканием его болезни. А проверить предположения и гипотезы надо. Как поступает медицина? Доказательные опыты и эксперименты ставятся на животных, анатомически и физиологически близких человеку.

Эксперименты на животных в медицинских целях имеют определенный смысл. Но эти эксперименты, также как и их результаты и возможности их распространения на людей не следует преувеличивать. На биологическом и, отчасти, физиологическом уровне, подобные эксперименты дают вполне удовлетворительный результат. Однако человек существенно отличается от животного; и насколько он отличен от животного, настолько результаты экспериментов, проведенных на животных, несопоставимы в их приложении к человеку. Человек не просто биологическое существо, он существо биосоциальное, а если говорить еще глубже, то человек - существо духовное, и духовность является сущностью человека. Поэтому результаты экспериментов на животных нельзя некритически переносить на человека, они не носят доказательного характера. Духовные силы человека способны как усиливать эффект эксперимента на животном, так и блокировать эти результаты.

В самой же медицине возможности эксперимента, как правило, ограничены добровольным участием в тестировании новых лекарственных средств или сравнением результатов в параллельных группах испытуемых. Если в естественных науках эксперимент – одно из основных средств познания, то эксперимент в медицине ограничен и по значению, и по объему, и по логическому статусу. «Как любая наука и практическая деятельность, в момент своего возникновения и становления медицина в качестве основного методологического инструмента взяла на вооружение эмпирический метод познания действительности. Благодаря ему происходило первоначальное накопление фактов о здоровье и нездоровье человека, заболеваниях, методах их выявления, лечении и профилактике. Это позволило обозначить круг понятий, определяющих суть медицины, наблюдаемые в ней взаимосвязи и взаимообусловленности… Однако дальнейшее познание действительности с целью формирования теории, раскрывающей внутренние причины возникновения, формирования, развития наблюдаемых фактов, определение законов их развития и, как следствие, прогнозирование направления этого развития, возможно лишь на основе аналитических методов» [8, с. 140].

Теоретическое в медицине

Анализ и синтез - ежедневные приемы как мышления, так и практики врача. Анализ предполагает разложение целого на части с последующим изучением этих частей

целого по отдельности. Это достаточно продуктивный метод познания, и так как сразу познать целое в его сущности невозможно, а анализ позволяет, хотя и по частям, но все же познать исследуемый предмет, то анализ является самым распространенным способом научного познания на теоретическом уровне. При этом перед ученым встает предельно трудная задача: осуществив анализ, ученый должен затем синтезировать те фрагменты знания, которые получены в анализе частей целого, т.е. «сложить» знание частей в знание целого – а это сложнейшая задача.

Медицина редко изучает человека целиком, как правило, изучаются отдельные органы человеческого организма; а это и есть анализ в действии. Отдельные органы человека изучены хорошо, и заболевания этих органов также изучены. Но именно потому, что органы человека медицина изучает по отдельности, то и все болезни она изучает тоже по отдельности; и получается, что заболеваний человека великое множество (тысячи), и все они слабо увязаны между собой – медицина не интегрирует знания об этих болезни. Вот почему медицина лечит болезни, а не человека. Анализ, как разложение тела человека на части, выявил принципиальную ограниченность современной медицины и поставил ее перед неразрешимой на сегодняшний день задачей – сделать предметом медицины целостность организма и лечить человека в его целостности. Определенным выходом из этой ситуации может быть переход от чрезмерной дифференциации медицинских дисциплин к их новому синтезу на основе философской концепции сущности человека, рассматривая его болезнь как патологию не только тела, но и сбоя в его мировоззрении. «Различаясь в методах лечения, каждое сложившееся направление медицины имеет в настоящем развитую методологическую базу, которая на основе общефилософских представлений о природе человека, его места в мире, смысле жизни, отвечает на вопросы, достаточно общие для большинства школ: какова роль болезни в ряду других проявлений жизнедеятельности, каковы наиболее общие механизмы возникновения и развития болезни, каким образом применяемые средства лечения вмешиваются в течение болезни и способствуют выздоровлению, как избежать возникновения болезни» [9, с. 82].

Пока аналитические методы в медицине развиваются в иных направлениях. «Аналитика в здравоохранении включает в себя несколько ключевых компонентов, среди которых статистический анализ, предсказательная аналитика и обработка больших данных. Статистический анализ позволяет систематизировать и обработать информацию, основываясь на исторических данных, а предсказательная аналитика помогает прогнозировать будущие результаты и выявлять потенциальные риски» [10].

К теоретическим формам медицинской науки относятся гипотеза и идея – эвристические методы познания. Медицина предполагает непрерывное выдвижение гипотез: человек и его болезни практически бесконечная сфера гипотетического. Известно крылатое изречение С.П. Боткина: «Гипотеза есть основная форма клинического мышления». Каким бы объемом клинических данных врач не располагал, диагноз болезни всегда во многом гипотеза. То же и в отношении идеи, как теоретической формы медицинского знания - идеи относительно болезни и здоровья, сменяя друг друга, возникают непрерывно.

Говоря о теоретических формах медицинского познания, нельзя не упомянуть такой феномен как интуиция. Интуиция мало исследована, хотя ее значение в научном познании велико. Интуитивные прорывы в науке в условиях, когда имеющихся знаний не хватает для следующего принципиально нового шага, крайне важны и необходимы. Интуиция иррациональна, но лишь до тех пор, пока она не осознана в логических понятиях, после чего она укладывается в рациональное понимание изучаемых процессов. В отношении медицины исследователи «отмечают, что важность интуиции возрастает в острых случаях заболевания, когда перед врачом возникает задача найти быстрый способ выхода из создавшейся сложной ситуации, и нет времени для размышления и детального рассмотрения всех сторон ее решения. Вот тогда на помощь приходит накопленный ранее врачебный практический опыт и интуиция» [11, с. 59].

Моделирование как патологических процессов, так и способов излечения болезни является одной из наиболее распространенных теоретических форм медицинского познания. Как вообще возможно моделирование в медицинской науке, какие

элементы, будь то патологического процесса или процесса излечения позволяют построить модель таких процессов? Модель базируется на важнейших факторах патологии, на росте их количества, на их динамике. Следовательно, надо знать или предположить какие факторы наиболее важны, и выдвинуть идеи об их взаимодействии. Модель в общем как форма познания, исходит из объективного, реального положения дел, она не эффективна, если она не коррелирует с реальностью. То есть, модель есть частью реальность, а частью идеальное представление о связи элементов системы, которую модель отображает. Модель динамична, она должна быть способной к развитию – ведь реальность, ею представленная, развивается. В последнее время метод моделирования все шире применяется в медицинской науке, этот метод близок содержанию медицины, с его помощью можно воссоздавать, а, следовательно, частично понимать сложные системные процессы в организме человека, например, усвоение лекарственных препаратов различными органами. С развитием 3D моделирования медицина увидела в нем открывающиеся возможности для «печати» органов и возрастания эффекта персонифицированной медицины [12].

В методологии науки оправданно сложилось понимание теории как синтеза многих разрозненных элементов знания, полученного различным путем. Теория завершает процесс познания того или иного фрагмента реальности, она – итог познания. Теория обобщает исторически полученные знания. Она – вершина процесса познания. Она – цель познания. Создать теорию чего-либо, значит познать изучаемый предмет.

В медицине дело обстоит не так. Теория не является целью в медицине. На основе теоретических построений разрабатывается методика лечения болезни. Лечение болезни – ключевой момент в медицинской науке. Помогают теоретические знания достижению этой цели – хорошо, не помогают, медицина ищет другие пути излечения. Теория в медицине, как и во всякой другой науке, важна и нужна, но не теорией завершаются научные поиски в медицине. Теория – переходной момент между двумя состояниями – фиксированием заболевания и его излечением. На основе теории возникают методики лечения, далее теория может развиваться к новым принципам излечения, а может продолжить чисто теоретическое развитие. Но развитие медицины в форме чистой теории не может быть длительным, так как самостоятельного значения медицинские теории не имеют. Они должны выходить на практику, без этого в медицинских теориях потребности нет.

С этим уточнением следует признать, что теория, как структурный элемент познания в медицине, важна и необходима. Наука вообще может пониматься как совокупность ряда теорий, разработанных в пределах той или иной науки. В медицине очень много теорий, в том числе и альтернативных. Когда теории достигают доказательного уровня, из них составляется медицинское знание. Не подтвержденные теории отбрасываются. Сегодня в медицине актуальны теория этиологии и патогенеза болезней, стрессорно-адаптационная теория и иные. Говоря о современных теориях в медицине, академик РАМН Ю.П. Лисицын уточняет: к основным направлениям «...развития медицинской науки и здравоохранения, можно отнести, например, доказательства единых процессов, лежащих в основе патологии возникновения и развития всех экзогенных по происхождению, и наследственных эндогенных заболеваний на субклеточном, молекулярном уровне: это интоксикация и зашлакованность продуктами метаболизма» [13, с. 11].

На сегодняшний день имеется несколько наиболее признанных теорий, объясняющих механизмы возникновения болезней и отсюда – стратегии их лечения. Это теории, в которых в спрессованном виде изложена причина и суть болезней, эти теории явились концентрацией многолетнего опыта, наблюдений, экспериментов. Обращение к этим теориям позволяет приблизится к пониманию сущности теоретического в медицинской науке и его связи с эмпирическими исследованиями.

Гомеостатическая теория: основана на идее о том, что организм стремится поддерживать внутреннее равновесие, и болезнь часто возникает, когда механизмы поддержания равновесия перестают справляться с патологией (экспериментальные основания этой теории лежат в физиологии, биохимии, нейроэндокринной регуляции, наблюдении за реакциями организма на нагрузку). Вторая теория – *теория адап-*

тации, базируется на понимании болезни как сбоя в механизмах адаптации организма к внешним и внутренним воздействиям. Сбой происходит по схеме: воздействие → адаптация → компенсация → истощение → патология; экспериментальной основой этой теории явились данные физиологии, обширных экспериментальных исследований и клинических наблюдений. *Теория систем*, в которой организм рассматривается не как набор отдельных органов, а как единая взаимосвязанная система; лечить, соответственно, надо весь организм, а не только «место, где появилась проблема»; теория основана на длительных наблюдениях за реакциями организма на изолированное лечение отдельных органов. *Теория воспаления как универсального механизма,* при котором воспаление рассматривается не только как симптом инфекции, а как универсальная реакция организма на повреждение; теория обобщила множество фактов реакции организма по схеме: повреждение → иммунный ответ → воспаление → восстановление (в случаях выздоровления), а в случаях заболевания: хронический стимул → хроническое воспаление → повреждение тканей → заболевание. *Генетико-эпигенетическая теория* - генетика задаёт определённую предрасположенность, но экспрессия генов зависит от среды и образа жизни. Схема: генетическая предрасположенность + среда + образ жизни + время → фенотип/болезнь; тем самым генетическая предрасположенность не обязательно приводит к заболеванию. *Теория накопления риска* – болезнь возникает не из одного фактора риска, а из накопления многих факторов; организм определённое время компенсирует повреждение, а затем наступает момент, когда компенсация становится недостаточной; экспериментальной базой явились клинические наблюдения.

Многообразие медицинских теорий ставит вопрос об истине в медицине. Казалось бы, медицина, как практически ориентированная наука, в практике и обретает истину – подтвердилось предположение и гипотеза в процессе лечения, следовательно, предположение было верным, истинным. Но на практике часто бывает так, что сегодня подтвердилось, а завтра нет, предположение оказалось неверным. Болезни мутируют, оказывают свое влияние и особенности личности больного, общая атмосфера социума, окружающая среда и т.п. Истина достижима в медицине вместе с достижением здоровья; истина – здоровье человека. То есть, истина объектно-субъективна. Как это конкретизируется в медицине? Лечение болезни можно проводить методом проб и ошибок, а можно базируясь на знании теории болезни и практики ее лечения (то есть, теоретического и эмпирического). Причем практика лечения вырастает из теории и предшествующей медицинской практики. Тем самым медицинская наука вносит свой вклад в понимание истины в научном познании.

Соотношение эмпирического и теоретического в медицине

На всех этапах истории медицины практика медицины и ее теоретические построения дополняли друг друга, зависели друг от друга, взаимопроникали. Происходит это и сегодня. Это естественно, так как эмпирическое и теоретическое являются внутренне едиными формами научного, в том числе и медицинского познания. «Медицинское знание, имеющее в конечном итоге строго прикладную цель, строится из понятий и категорий фундаментальных наук как естественного цикла (анатомии, физиологии, химии и т.д.), так и гуманитарного (антропологии, психологии, истории и т.д.). Затем следует центральная составляющая медицинского знания – теория и опыт, которыми располагает клиническая медицина» [14, с. 174].

Медицина древняя наука, и ее эпистемология богата самыми разными подходами и интерпретациями. «Деятельность, связанная с производством и использованием знаний, называется эпистемической практикой. Такие практики рассматриваются в биомедицинской и клинической литературе, социальных науках о медицине, философии науки и философии медицины, а также в других немедицинских литературных источниках. Было выявлено множество различных типов утверждений о знании, каждое из которых имеет различное применение и логику обоснования. Необходима общая концептуальная основа для того, чтобы поместить эти разнообразные вклады в медицинскую эпистемологию и увидеть, как они взаимодействуют друг с другом» [15, p. 461].

Но практическая составляющая медицины доминировала почти всегда в истории.

Это и понятно: людям не очень нужны теоретические поиски медицины: эффективное лечение болезни – вот, что ожидают от медицины. То обстоятельство, что эффективность медицины зависит, в том числе, и от истинности ее теории, большинству людей не интересно и не важно: излечивает медицина от болезней – хорошо, не может вылечить – плохо.

Поэтому «В медицине, несмотря на огромный рост знаний, до сих пор, как и в момент ее возникновения и становления, господствующим познавательным методом остается метод эмпирический. Это выражается, в частности, в отсутствии построения сущностных определений таких основополагающих понятий, как здоровье, нездоровье, болезнь, функциональная недостаточность, организм, человек и т.д., что было показано многими и исследователями, а также формальным, но не сущностным построением классификации болезней, отсутствием сущностной классификации симптомов. Например, до сих пор каждая патология рассматривается как цельное явление, «вещь в себе», и даже хорошая изученность патогенеза большинства заболеваний не стала основанием для того, чтобы рассматривать болезнь как совокупность процессов – в общем случае весьма вариабельную. Эмпирическое состояние существующих медицинских теорий, отсутствие сущностных подходов к пониманию феномена болезни является причиной господства до сих пор метода диагностики «по похожести», несмотря на декларируемое использование подхода анализ–синтез» [8, с. 141].

Эмпирия накапливалась – все достижения предшествующего времени входили в состав медицинских знаний. Но и объяснения медицинских наблюдений и опыта накапливались. Вместе с тем, «Эмпиризм в медицине (наблюдение как основа доказательства) сам по себе недостаточен для построения медицинских теорий, и акцентирование на нем снижает уровень понимания изучаемых процессов» [16, с. 724]. Вместе с тем, эмпирия, особенно в форме эксперимента, позволяет уточнить связь психо-соматического состояния человека с характером патологических процессов. Конечно, только лишь экспериментальными средствами эту связь не выяснить. Но эксперимент дает фактологическую базу для последующих теоретических обсуждений, моделей и теорий этой связи. В медицине накопление эмпирии переходит в теорию, а теория способствует получению новых данных. А на основе новых данных возникают новые теоретические построения. Так, обогащая друг друга, эмпирическое и теоретическое приближаются к установлению причин патологий – что крайне важно для медицины.

Кроме того, существует такой феномен как теоретическая нагруженность фактов. Факт или событие существует объективно, но возможность человека увидеть факт, зависит от «разрешающей» способности человека – разные люди в одном и том же событии или факте видят разное содержание (субъективизм познания). И сама способность рассмотреть содержание факта зависит от образованности человека, от его теоретической подготовки, от уровня культуры. Получается, что даже в таком, казалось бы, очевидно эмпирическом фрагменте познания, как факт, как событие внутренним образом присутствует теоретический элемент; медицинские знания, тем самым, интегративны.

Интегративный характер медицинских знаний мог бы привести медицину к пониманию сущности если не всех, то большинства болезней именно в силу всестороннего и глубокого их видения, но вместо этого интеграция знания ведет к дифференциации медицинских специальностей и направлений. Как подчеркивается в ряде исследований этой ситуации «…особенность медицинского познания заключается в его комплексности, и при этом, что очень важно, оно не представляет собой определенного единства. Хотя цель медицины в конечном счете всегда практическая — конкретная помощь страдающему человеку, но в процессе ее реализации медицинское знание неизбежно распадается на несколько уровней, каждый из которых имеет особые задачи и методы» [17, с.116]. Эти аспекты медицинского познания всесторонне исследуют в своей монографии Н. Бойд и Дж. Боген [18].

Глубокое проникновение эмпирических и теоретических форм развития медицины можно увидеть в фармакопии при синтезе новых лекарственных форм: этот синтез осуществляется и теоретическим изысканиями и экспериментально: в фармакопии и химии экспериментами с уже существующими лекарственными формами и теоретическими расчетами пытаются создать новые лекарства с предзаданными свойствами.

Заключение

В медицине, как и во многих других науках, имеет место увеличение ее направлений, дисциплин, расширяется предмет ее исследований. Этот процесс «…идет подчас необузданными темпами, хаотично, не планово. Прежде всего, в неоправданном дроблении медицины на многочисленные дисциплины, проблемы, курсы и т. п. По подсчетам ВОЗ, в настоящее время насчитывается более 800 дисциплин, наук, направлений в медицине и здравоохранении, и число их неудержимо растет. Понятно, что охватить эту массу дисциплин и проблем не в состоянии ни одна современная система медицинского образования. Вместо врача, исцеляющего организм человека в его психосоматическом единстве, на сцене появляются десятки, если не сотни «медицинских техников», специализирующихся в какой-то узкой области знаний и практики» [19, с.81].

Лечение болезней человека сопряжено с лечением отдельных его органов; это вынужденный метод, все осознают его недостатки, но он господствует сегодня. Философия медицины уже давно говорит о необходимости смены парадигмы лечения болезней. Вместо того, чтобы лечить отдельные органы человеческого тела, следует лечить весь организм. Более того, человек – биосоциальное существо, и потому лечить необходимо и биологическую его составляющую, и социальную. А также и нравственно-духовную составляющую человека. То есть, лечить надо всего человека целиком. Отсюда и мысль о том, что медицина должна понимать человека в единстве всех его измерений.

Сделаем одно замечание, на первый взгляд, противоречащее только что изложенному, но на самом деле уточняющее его. Предметом медицины, каковым бы мы его не обозначали, в конечном счете, является человек: больной ли, относительно здоровый ли – но нуждающийся в лечении. И коль скоро предметом медицины является человек, то это сразу выводит нас в сферу почти бесконечную, так как человек – существо развивающееся, неопределенное во многих отношениях. Вот отсюда и проистекают все проблемы медицины и практического, и логико – гносеологического уровня. Как видно, эти проблемы носят объективный характер. И, следовательно, никаким частным углублением в практику медицины и в ее методологические основания вопрос не решить. Здесь должен быть подход, соответствующий сложности предмета медицины: если ее предмет человек во всей глубокой совокупности его свойств и качеств, то и решение проблем развития медицины должно быть столь же глубоким.

Поэтому возвращение медицины к целостному взгляду на болезнь и на здоровье человека, а в конечном счете на целостность человека – насущная задача современной медицины. Понимание органического единства эмпирического и теоретического в медицине – шаг на этом пути. Разорванность медицины на сотни и тысячи заболеваний происходит не в последнюю очередь и в силу разделения единого медицинского познания на эмпирию и теорию. Объединение их способствует единству медицины.

Список литературы

1 Гиппократ. (1994). *Сочинения. Избранные книги* (Кн. 1). Сварог.

2 Гален, К. (2014). *Сочинения* (Т. 1). Весть.

3 Авиценна. (2000). *Канон врачебной науки*. Попурри.

4 Ушаков, Е. В. (2020). *Философия и методология науки: Учебник и практикум для вузов*. Юрайт.

5 Лебедев, С. А. (2024). *Философия и методология науки: Актуальные проблемы*. Издательство Московского университета.

6 Boyd, N. M., & Matthiessen, D. (2023). Observations, experiments, and arguments for epistemic superiority in scientific methodology. *PhilSci-Archive*. https://philsci-archive.pitt.edu/id/eprint/22359/

7 Власова, Л. А. (2014). Формирование клинического мышления врача. В *Философия медицины — самосознание терапии. Вызовы времени и современная российская медицина: Сборник статей и тезисов докладов* (Т. 1, с. 241–246). УГМУ.

8 Волкова, Н. И., & Волков, А. В. (2023). От медицины эмпирической — к медицине аналитической. *Терапия*, (10), 139–147.

9 Песоцкая, Е. Н., Белова, Л. А., & Макарова, Ю. А. (2014). Современные медицинские теории и подходы и проблема причинности заболеваний. *Евразийский Союз Ученых (ЕСУ)*, (VIII, раздел «Медицинские науки»), 82–84.

10 Аналитика в сфере здравоохранения. (n.d.). AppTask. https://apptask.ru/blog/analitika-v-sfere-zdravooxraneniia

11 Дубров, А. П. (2010). Проблемные вопросы традиционной медицины: Роль и значение интуиции во врачебной практике. *Традиционная медицина*, (2[21]), 57–61.

12 3D моделирование в медицине: Революция в диагностике и лечении. (n.d.). Sky.pro. https://sky.pro/wiki/digital-art/3d-modelirovanie-dlya-nauki-i-mediciny-primery-i-sovety/

13 Лисицын, Ю. П. (2012). Введение в общую теорию медицины. *Бюллетень Национального научно-исследовательского института общественного здоровья имени Н. А. Семашко*, (S1), 10–12.

14 Мирошников, Ю. И. (2009). Специфика медицинского познания и проблема целостности его предмета. *Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения Российской академии наук*, (9), 171–184.

15 Khushf, G. (2013). A framework for understanding medical epistemologies. *The Journal of Medicine and Philosophy, 38*(5), 461–486. https://doi.org/10.1093/jmp/jht044

16 Harari, E. (2001). Whose evidence? Lessons from the philosophy of science and the epistemology of medicine. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry, 35*(6), 724–730. https://doi.org/10.1046/j.1440-1614.2001.00957.x

17 Панова, Е. Л. (2013). Состояние медицинского познания как условие развития биотехнологий. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Философия*, (4), 115–124.

18 Boyd, N., & Bogen, J. (2026). Theory and observation in science. In E. N. Zalta & U. Nodelman (Eds.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2026 ed.). https://plato.stanford.edu/archives/spr2026/entries/science-theory-observation/

19 Кох, Е. С. (2014). Факторы развития медицинского знания и здравоохранения в XXI веке. В *Философия медицины — самосознание терапии. Вызовы времени и современная российская медицина: Сборник статей и тезисов докладов* (Т. 1, с. 79–83). УГМУ.

Transliteration

1 Gippokrat. (1994). *Sochinenija*. *Izbrannye knigi* [Writings: Selected Books] (Book 1). Svarog. (In Russian)

2 Galen, K. (2014). Sochinenija [Writings] (Vol. 1). Vest'. (In Russian)

3 Avicenna. (2000). *Kanon vrachebnoj nauki* [The Canon of Medicine]. Popurri. (In Russian)

4 Ushakov, E. V. (2020). *Filosofija i metodologija nauki: Uchebnik i praktikum dlja vuzov* [Philosophy and Methodology of Science: Textbook and Practical Course for Universities]. Jurajt. (In Russian)

5 Lebedev, S. A. (2024). *Filosofija i metodologija nauki: Aktual'nye problemy* [Philosophy and Methodology of Science: Current Issues]. Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta. (In Russian)

6 Boyd, N. M., & Matthiessen, D. (2023). Observations, experiments, and arguments for epistemic superiority in scientific methodology. *PhilSci-Archive*. https://philsci-archive.pitt.edu/id/eprint/22359/

7 Vlasova, L. A. (2014). Formirovanie klinicheskogo myshlenija vracha [The Formation of Clinical Thinking in Physicians]. In *Filosofija mediciny — samosoznanie terapii. Vyzovy vremeni i sovremennaja rossijskaja medicina: Sbornik statej i tezisov dokladov* (Vol. 1, pp. 241–246). UGMU. (In Russian)

8 Volkova, N. I., & Volkov, A. V. (2023). Ot mediciny empiricheskoj — k medicine analiticheskoj [From Empirical Medicine to Analytical Medicine]. *Terapiya*, (10), 139–147. (In Russian)

9 Pesockaja, E. N., Belova, L. A., & Makarova, Ju. A. (2014). Sovremennye medicinskie teorii i podhody i problema prichinnosti zabolevanij [Contemporary Medical Theories and Approaches and the Problem of Disease Causation]. *Evrazijskij Sojuz Uchenyh* (ESU), (VIII, section "Medical Sciences"), 82–84. (In Russian)

10 Analitika v sfere zdravoohranenija [Analytics in Healthcare]. (n.d.). AppTask. https://apptask.ru/blog/analitika-v-sfere-zdravooxraneniia (In Russian)

11 Dubrov, A. P. (2010). Problemnye voprosy tradicionnoj mediciny: Rol' i znachenie intuicii vo vrachebnoj praktike [Problematic Issues in Traditional Medicine: The Role and Significance of Intuition in Medical Practice]. *Tradicionnaja medicina*, (2[21]), 57–61. (In Russian)

12 3D modelirovanie v medicine: Revoljucija v diagnostike i lechenii [3D Modeling in Medicine: A Revolution in Diagnosis and Treatment]. (n.d.). Sky.pro. https://sky.pro/wiki/digital-art/3d-modelirovanie-dlya-nauki-i-mediciny-primery-i-sovety/ (In Russian)

13 Lisicyn, Ju. P. (2012). Vvedenie v obshchuju teoriju mediciny [Introduction to the General Theory of Medicine]. *Bjulleten' Nacional'nogo nauchno-issledovatel'skogo instituta obshchestvennogo zdorov'ja imeni N. A. Semashko*, (S1), 10–12. (In Russian)

14 Miroshnikov, Ju. I. (2009). Specifika medicinskogo poznanija i problema celostnosti ego predmeta [The Specificity of Medical Cognition and the Problem of the Integrity of Its Subject]. *Nauchnyj ezhegodnik Instituta filosofii i prava Ural'skogo otdelenija Rossijskoj akademii nauk*, (9), 171–184. (In Russian)

15 Khushf, G. (2013). A framework for understanding medical epistemologies. *The Journal of Medicine and Philosophy*, 38(5), 461–486. https://doi.org/10.1093/jmp/jht044

16 Harari, E. (2001). Whose evidence? Lessons from the philosophy of science and the epistemology of medicine. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 35(6), 724–730. https://doi.org/10.1046/j.1440-1614.2001.00957.x

17 Panova, E. L. (2013). Sostojanie medicinskogo poznanija kak uslovie razvitija biotehnologij [The State of Medical Cognition as a Condition for the Development of Biotechnology]. *Vestnik Rossijskogo universiteta druzhby narodov. Serija: Filosofija*, (4), 115–124. (In Russian)

18 Boyd, N., & Bogen, J. (2026). Theory and observation in science. In E. N. Zalta & U. Nodelman (Eds.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2026 ed.). https://plato.stanford.edu/archives/spr2026/entries/science-theory-observation/

19 Koh, E. S. (2014). Faktory razvitija medicinskogo znanija i zdravoohranenija v XXI veke [Factors in the Development of Medical Knowledge and Healthcare in the Twenty-First Century]. In *Filosofija mediciny — samosoznanie terapii. Vyzovy vremeni i sovremennaja rossijskaja medicina: Sbornik statej i tezisov dokladov* (Vol. 1, pp. 79–83). UGMU. (In Russian)

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРЕ

Роман Александрович Кизуб	PhD докторант, Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека, Ташкент, Республика Узбекистан, email: buzikr@mail.ru
Роман Александрович Кизуб	PhD докторант, Мирзо Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті, Ташкент, Өзбекстан Республикасы, email: buzikr@mail.ru
Roman Kizub	PhD student, National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Tashkent, Republic of Uzbekistan, email: buzikr@mail.ru

IRSTI 02.11.21 | Research Article

TEACHING ENGLISH THROUGH THE PHILOSOPHY OF CRITICAL PEDAGOGY: A THEORETICAL-CONCEPTUAL ANALYSIS AND PROPOSED RESEARCH DESIGN FOR THE FREIREAN APPROACH IN THE KAZAKHSTANI EDUCATIONAL CONTEXT

A.S. Nabidullin[1], T.A. Merkibayev[2], G.R. Nurekesheva[2], M.A. Tastemir[2]

ABSTRACT

Freirean critical pedagogy, as theorized in Paulo Freire's Pedagogy of the Oppressed, represents one of the most philosophically generative traditions in education — yet its implications for English language teaching in postcolonial and transitional contexts remain substantially underexplored in Kazakhstani scholarship and insufficiently implemented in Kazakhstani pedagogical practice. This article develops a theoretical-conceptual analysis of the significance of the Freirean framework for English language instruction across diverse faculty specializations at Kazakhstani higher education institutions, and proposes a quasi-experimental mixed-methods research design through which its transformative potential could be empirically examined.

Drawing on Freirean critical pedagogy, dialogic education theory, and critical applied linguistics, the article articulates four dimensions of critical communicative competence — critical text analysis, dialogic argumentation, problem-posing discourse production, and epistemic reflexivity in academic writing — that a Freirean instructional program would be expected to cultivate more effectively than conventional communicative language teaching. A detailed research design is proposed, comprising an eighteen-week intervention with eighty undergraduate students from four faculty specializations — political science, natural sciences, law, and economics — together with the sampling, allocation, ethical, instrumentation, and analysis procedures required for a methodologically rigorous empirical test of this proposal.

The article situates the proposed Kazakhstani design within a comparative review of critical-pedagogy-informed English programs in the United States, Brazil, the United Kingdom, and Finland, drawn from published literature, and identifies the institutional adaptations that would be necessary for the Freirean approach to be implemented systematically in the post-Soviet Kazakhstani context. The article argues, on philosophical and theoretical grounds — pending the empirical validation that the proposed design is intended to provide — that integrating critical pedagogy philosophy into English language instruction has the potential to be more than a methodological innovation, reshaping the relationship between language, consciousness, and social agency among Kazakhstani university students.

Keywords: Critical Pedagogy, English Language Teaching, Dialogic Education, Problem-Posing, Emancipatory Learning, Higher Education.

[1]Michigan State University, Department of Education, Lansing, US

[2]Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

Corresponding author:
A.S. Nabidullin,
anabidullin@vk.com

Citation:
Nabidullin A.S., Merkibayev T.A., Nurekesheva G.R., Tastemir M.A. Teaching English Through the Philosophy of Critical Pedagogy: a Theoretical-Conceptual Analysis and Proposed Research Design for the Freirean Approach in the Kazakhstani Educational Context // Adam Alemi. – 2026. – Vol. 28. – No. 3 (109). – P. 61–72. – DOI: 10.48010/fvdnrr58

Open Access
© The Author(s), 2026
This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0).
https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

Received: 19/05/2026
Accepted: 26/08/2026
Published online: 30/09/2026

Сыни педагогика философиясы негізінде ағылшын тілін оқыту: Фрейре тәсілінің қазақстандық білім беру контексіндегі маңызы

Аңдатпа. Паулу Фрейренің «Pedagogy of the Oppressed» еңбегінде теориялық тұрғыда негізделген сыни педагогика білім берудің ең терең әрі философиялық жағынан тиімді дәстүрлерінің бірін білдіреді — алайда оның постколониалдық және өтпелі кезең контекстіндегі ағылшын тілін оқытуға қатысты салдары қазақстандық ғылыми әдебиетте жеткілікті зерттелмеген және отандық педагогикалық практикада толыққанды іске асырылмаған. Бұл мақала Фрейре тәсілінің Қазақстан жоғары оқу орындарының әртүрлі факультет мамандықтарында ағылшын тілін оқытудағы маңыздылығына арналған теориялық-тұжырымдамалық талдау ұсынады және оның өзгертушілік әлеуетін эмпирикалық түрде тексеруге мүмкіндік беретін квазиэксперименттік аралас-әдістер зерттеу дизайнын ұсынады.

Фрейренің сыни педагогикасына, диалогтік білім беру теориясына және сыни қолданбалы лингвистикаға сүйене отырып, мақалада Фрейре тәсіліне негізделген оқыту бағдарламасы дәстүрлі коммуникативтік тіл оқытуға қарағанда тиімдірек дамытады деп болжанатын сыни коммуникативтік құзыреттіліктің төрт өлшемі

— мәтінді сыни талдау, диалогтік аргументация, проблема-қою дискурсын жасау және академиялық жазудағы эпистемикалық рефлексия — сипатталады. Он сегіз аптаға есептелген, төрт мамандықтан сексен студентті қамтитын араласу бағдарламасы бойынша егжей-тегжейлі зерттеу дизайны, соның ішінде іріктеу, топтарға бөлу, этикалық, аспаптық және талдау рәсімдері ұсынылады, олар осы тұжырымдаманы әдіснамалық тұрғыдан қатаң эмпирикалық тексеруге мүмкіндік береді.

Мақала ұсынылған қазақстандық дизайнды жарияланған әдебиеттерге сүйене отырып, АҚШ, Бразилия, Ұлыбритания және Финляндия университеттеріндегі сыни педагогика бағдарламаларымен салыстырмалы контексте қарастырады және Фрейре тәсілін постсоветтік Қазақстан контексінде жүйелі түрде іске асыру үшін қажетті институттық бейімдеулерді анықтайды. Мақала — ұсынылған дизайн беруге тиіс эмпирикалық растауды күте отырып — философиялық және теориялық негіздерде сыни педагогика философиясын ағылшын тілін оқытуға кіріктірудің жай ғана әдістемелік жаңашылдықтан асып, қазақстандық студенттердің тіл, сана және әлеуметтік агенттілік арасындағы қатынасын өзгерту әлеуетіне ие екенін тұжырымдайды.

Түйін сөздер: сыни педагогика, ағылшын тілін оқыту, диалогтік білім беру, проблема-қою, азаттық бағытындағы оқыту, жоғары білім.

Обучение английскому языку через философию критической педагогики: значимость подхода Фрейре в казахстанском образовательном контексте

Аннотация. Критическая педагогика Паулу Фрейре, теоретически обоснованная в его фундаментальном труде «Pedagogy of the Oppressed», представляет одну из наиболее философски продуктивных традиций в истории педагогической мысли — однако её значение для обучения английскому языку в постколониальных и транзитивных образовательных контекстах остаётся в значительной мере неисследованным в казахстанской научной литературе и недостаточно реализованным в отечественной педагогической практике. Настоящая статья предлагает теоретико-концептуальный анализ значимости фрейровской концепции для обучения английскому языку на различных факультетах казахстанских вузов и предлагает квазиэкспериментальный дизайн исследования смешанных методов, позволяющий эмпирически проверить её трансформирующий потенциал.

Опираясь на критическую педагогику Фрейре, теорию диалогического образования и критическую прикладную лингвистику, статья формулирует четыре измерения критической коммуникативной компетентности — критический анализ текста, диалогическую аргументацию, производство проблематизирующего дискурса и эпистемическую рефлексивность в академическом письме, — развитие которых, как ожидается, программа обучения на основе принципов Фрейре будет стимулировать эффективнее, чем традиционная коммуникативная методика. Предлагается детальный дизайн исследования, охватывающий восемнадцатинедельную программу с участием восьмидесяти студентов четырёх специальностей, включая процедуры выборки, распределения по группам, этического сопровождения, инструментария и анализа данных, необходимые для методологически строгой эмпирической проверки данного предложения.

Статья помещает предлагаемый казахстанский дизайн в сравнительный контекст программ критической педагогики в университетах США, Бразилии, Великобритании и Финляндии, основываясь на опубликованной литературе, и определяет институциональные адаптации, необходимые для системного внедрения фрейровского подхода в постсоветском казахстанском контексте. Статья утверждает — на философских и теоретических основаниях, в ожидании эмпирического подтверждения, которое призван обеспечить предложенный дизайн, — что интеграция философии критической педагогики в обучение английскому языку потенциально способна выйти за рамки методологического новшества и преобразовать отношения между языком, сознанием и социальной субъектностью казахстанских студентов.

Ключевые слова: критическая педагогика, обучение английскому языку, диалогическое образование, проблематизация, эмансипирующее обучение, высшее образование.

Introduction

The question of why and how English is taught in non-Anglophone educational contexts is never merely a technical or methodological question. It is, at its philosophical core, a question about power — about whose knowledge counts as legitimate, whose ways of knowing are valued, whose voices are amplified and whose are silenced by the structures of language education. It is a question about consciousness — about whether the acquisition of a global language deepens learners' critical awareness of their own situatedness in historical, political, and cultural relations of domination and possibility, or whether it merely trains them in the linguistic codes of compliance with existing arrangements of power. And it is a question about freedom — about whether education, including language education, serves the reproduction of existing social relations or the cultivation of the critical consciousness through which those relations might be understood, interrogated, and transformed [1; 2].

These are precisely the questions that Paulo Freire placed at the center of educational philosophy in his epochal work Pedagogy of the Oppressed, first published in Portuguese in 1968 and subsequently translated into over thirty languages, becoming one of the most widely cited texts in the history of educational thought. Freire's fundamental philosophical diagnosis — that conventional education

functions as a «banking» system in which educators deposit pre-formed knowledge into passive student recipients, thereby reproducing the epistemic and social relations of domination rather than cultivating the critical consciousness necessary for emancipatory action — has proved to be not merely a critique of mid-twentieth-century Brazilian education but a diagnosis of structural features of educational systems across vastly different historical, cultural, and political contexts [1; 3].

Kazakhstan presents a context of exceptional significance for the application of Freirean critical pedagogy to English language instruction. As a nation navigating the complex intellectual and institutional legacies of Soviet education — characterized by centralized curriculum authority, transmission-oriented pedagogy, and the systematic suppression of critical inquiry — while simultaneously pursuing ambitious programs of educational internationalization and democratic reform, Kazakhstan stands at a philosophical crossroads whose resolution will profoundly shape the intellectual formation of its coming generations. The national commitment to trilingual education, the development of English as a medium of international scholarly communication, and the broader aspiration for the formation of critically thinking, globally engaged citizens articulated in successive state education programs all converge in generating both the imperative and the opportunity for a fundamentally transformed approach to English language pedagogy.

Yet the dominant approach to English language instruction at Kazakhstani universities remains firmly anchored in what Freire [1] would recognize as the banking model: students are positioned as recipients of preformed linguistic knowledge — grammatical rules, vocabulary lists, communicative formulas — transmitted by teacher-authorities whose role is to deposit this knowledge efficiently and to assess the accuracy of its reproduction. The critical consciousness, dialogic engagement, and emancipatory agency that Freire identified as the constitutive goals of genuine education are systematically absent from this model — and their absence is not a peripheral pedagogical deficiency but a philosophical failure of the first order, one that reproduces precisely the epistemic passivity and uncritical compliance that democratic educational reform is committed to overturning.

This study was designed to investigate four specific research questions generated by this philosophical and empirical situation. First: does the integration of Freirean critical pedagogy principles into English language instruction produce measurably superior outcomes across the four dimensions of critical communicative competence identified as constitutive of genuinely emancipatory language education? Second: what philosophical mechanisms — related to consciousness-raising, dialogic encounter, problem-posing, and epistemic reflexivity — mediate the relationship between critical pedagogy-informed instruction and competence development? Third: how does the Kazakhstani implementation of Freirean English pedagogy compare structurally and philosophically with analogous programs at universities in the United States, Brazil, the United Kingdom, and Finland? Fourth: what institutional, curricular, and policy reforms are necessary to systematize the Freirean approach to English instruction within Kazakhstani higher education?

Methodology

The theoretical architecture of this study is constructed upon three philosophically interconnected intellectual traditions that together constitute the foundation of critical pedagogy-informed English language instruction: Freirean critical pedagogy as a philosophy of consciousness and emancipatory education; the philosophy of dialogic education as theorized by Freire, Bakhtin, and their intellectual successors; and critical applied linguistics as the disciplinary intersection through which these philosophical traditions are translated into language teaching theory and practice.

Freire's critical pedagogy, as elaborated across Pedagogy of the Oppressed [1], Education for Critical Consciousness [4], and Pedagogy of Hope [5], rests upon a fundamental ontological distinction between two modes of human being-in-the-world: the mode of naïve consciousness, in which human beings experience themselves as passive objects of historical forces and institutional arrangements they neither understand nor control; and the mode of critical consciousness — conscientização — in which human beings apprehend their situatedness within historically constituted relations of power and possibility, and thereby discover their capacity as subjects to name, analyze, and

transform the conditions of their existence. For Freire, education is the primary institutional site through which this ontological transformation — from passivity to agency, from naïve to critical consciousness — either occurs or is systematically prevented [1; 3].

The banking model of education, in Freire's analysis, is the institutional form through which the transformation to critical consciousness is prevented. By positioning students as passive receptacles for teacher-deposited knowledge — as objects to be filled rather than subjects to inquire — banking education reproduces the epistemic relations of domination that characterize oppressive social arrangements. The student who learns to receive, memorize, and reproduce teacher-authorized knowledge without critical interrogation is simultaneously learning the fundamental disposition of the oppressed: the disposition of objects rather than subjects, of those who accept rather than question, of those for whom the world as given is the world as necessary. Applied to language education, the banking model produces students who can reproduce grammatical rules and communicative formulas without ever deploying language as an instrument of critical inquiry, dialogic encounter, or transformative naming of their world [1; 6].

Against the banking model, Freire proposes problem-posing education as the dialogic alternative through which critical consciousness is cultivated. Problem-posing education begins not from teacher-authorized content but from generative themes — the existentially significant problems, contradictions, and possibilities embedded in learners' concrete life situations — which are named, analyzed, and transformed through a dialogic process in which teachers and students are co-investigators of their shared world. In the language classroom, this Freirean inversion means replacing linguistic exercises abstracted from learners' lived experience with problem-posing activities that engage students in critical analysis of the texts, discourses, and communicative situations that constitute their actual social reality — including the political rhetoric they encounter in public life, the professional discourses of their disciplinary fields, and the global linguistic power relations within which the English language itself is embedded [1; 7].

The philosophy of dialogic education, as theorized by Freire and independently developed by Bakhtin [8], provides a second philosophical pillar for the theoretical framework. For Freire, genuine dialogue is not merely a pedagogical technique but an ontological necessity — the mode of human encounter through which consciousness is constituted, knowledge is constructed, and critical understanding is developed. Authentic dialogue requires what Freire terms 'love, humility, faith, hope, and critical thinking' — not the false dialogue of the banking classroom in which teacher-questions are disguised depositing operations, but the genuine encounter of two subjects each bringing their own knowledge, experience, and critical perspective to the collaborative investigation of their shared world. Bakhtin's parallel theorization of dialogism — the irreducible heteroglossia of language, the constitutively answerable nature of all utterance, the impossibility of meaning outside the dialogic encounter of voices — provides a linguistic-philosophical complement to Freire's educational philosophy that grounds dialogic English instruction in a sophisticated theory of language as inherently relational, contested, and meaning-making [1; 8].

Critical applied linguistics, as developed by Pennycook [6], Norton [9], and Canagarajah [10], provides the third theoretical pillar by situating the Freirean framework within the specific theoretical debates of language teaching scholarship. Critical applied linguistics holds that language teaching is never a politically neutral technical practice but always an intervention in the social relations of power, identity, and knowledge that shape learners' lives. The choice of what texts to read, what topics to discuss, what forms of language to value, and what communicative purposes to cultivate in the English classroom are never merely pedagogical choices but ideological ones — choices that either reproduce or challenge the existing arrangements of linguistic power that position certain speakers, certain discourses, and certain ways of knowing as legitimate and others as marginal. For English language teaching in postcolonial contexts such as Kazakhstan, where the global dominance of English is entangled with complex histories of Soviet language policy, post-independence national identity construction, and contemporary geopolitical positioning, these ideological dimensions of language teaching are of particular urgency and complexity. Closely related is the view of discourse as a site where social power is enacted, reproduced, and contest-

ed through control over text and talk, which makes the analysis of classroom discourse a political as well as a linguistic undertaking [11].

Together, these three theoretical traditions generate a coherent and philosophically rigorous framework for designing, implementing, and evaluating Freirean critical pedagogy-informed English instruction. The framework holds that genuinely emancipatory English language education must: begin from learners' existentially significant generative themes rather than from pre-formed linguistic content; cultivate critical consciousness through problem-posing rather than knowledge-banking; develop authentic dialogue rather than scripted communicative exchanges; engage critically with the ideological dimensions of the texts and discourses it employs; and position students as epistemic subjects — knowers and namers of their world — rather than as linguistic objects to be filled with teacher-authorized language [1; 2; 6].

Main part

Review of the Literature on Critical Pedagogy-Informed Language Teaching

The empirical and philosophical literature on Freirean critical pedagogy in language education spans five decades and multiple national contexts, generating a rich and theoretically sophisticated body of scholarship that simultaneously validates the philosophical premises of the Freirean framework and documents the considerable institutional, cultural, and pedagogical challenges associated with its implementation in diverse educational settings. This review synthesizes three bodies of literature: international theoretical and empirical scholarship on critical pedagogy-informed language teaching; comparative analysis of Freirean language programs in the United States, Brazil, the United Kingdom, and Finland; and the emerging literature on critical pedagogy and English language instruction in Kazakhstani and post-Soviet higher education.

Foundational and Tertiary-Level Scholarship

The foundational empirical case for critical pedagogy-informed language teaching was established through a series of landmark studies conducted in adult literacy contexts in Brazil and the United States during the 1970s and 1980s. Freire's own literacy campaigns in northeast Brazil, documented in Education for Critical Consciousness [4], demonstrated that problem-posing instruction organized around culturally significant generative themes produced dramatic accelerations in literacy acquisition compared to conventional phonics-based approaches — a finding that Freire explained not in terms of more efficient decoding instruction but in terms of the qualitatively different relationship to language cultivated when learners engage with words as instruments of naming and transforming their world rather than as technical symbols to be mechanically decoded. These findings were extended to English as a Second Language contexts in the United States by Auerbach and Wallerstein [12], whose influential curriculum framework for Freirean ESL instruction demonstrated that problem-posing approaches organized around learners' workplace experiences, community struggles, and immigration experiences produced superior engagement, retention, and critical communicative competence compared to conventional ESL curricula.

Subsequent scholarship has extended the Freirean framework to tertiary English language education across a wide range of national and disciplinary contexts. Canagarajah's landmark study [10] of English teaching in Sri Lanka — conducted against the backdrop of postcolonial language politics and civil conflict — documented the sophisticated ways in which both students and teachers navigated the tensions between the globally dominant discourses encoded in English textbooks and their own locally situated knowledge, values, and communicative purposes. Canagarajah's concept of 'safe houses' — the informal spaces within official classroom structures in which students developed critical perspectives on the dominant discourses they were being asked to acquire — provides a theoretically nuanced account of the micro-politics of critical pedagogy in contexts where institutional constraints prevent its explicit implementation. A related line of argument concerns the notion of authentic language itself: authenticity, on this view, is not a property inherent in a text but depends on the community in which the text functions and on the learners' relationship to that community, which is why the choice of classroom materials is never neutral [13].

Comparative Analysis: United States, Brazil, and Finland

Comparative analysis of critical pedagogy-informed English programs in the Unit-

ed States reveals a distinctive institutional tradition shaped by the particular dynamics of American higher education and the long-standing influence of the critical pedagogy movement in American educational theory. At progressive institutions such as Hampshire College, Evergreen State College, and the City University of New York, Freirean approaches to English composition and academic literacy have been institutionalized through writing-across-the-curriculum programs that center student voice, critical text analysis, and dialogic inquiry as the organizing principles of academic literacy instruction [2; 3]. Research documenting outcomes from these programs consistently demonstrates superior gains in critical writing, argumentative sophistication, and epistemic engagement compared to conventional composition instruction — findings that parallel those reported in the present study.

In Brazil — the originary context of Freirean pedagogy — critical pedagogy has achieved the deepest institutional embedding of any national context, with Freirean principles formally incorporated into national education policy through the Lei de Diretrizes e Bases da Educação Nacional (1996) and subsequently elaborated in municipal education programs in São Paulo and Porto Alegre [14]. Brazilian university English programs informed by Freirean principles have been extensively documented in the Applied Linguistics literature, with research demonstrating that students who engage critically with the global political economy of English — analyzing the colonial histories, contemporary power asymmetries, and national identity implications of English language use in Brazil — develop both superior critical communicative competence and more nuanced, agentive orientations toward English as a resource rather than a burden [6].

In Finland — the European national context with perhaps the most philosophically sophisticated tradition of critical education — Freirean influences have been integrated into a broader tradition of dialogic, student-centered pedagogy rooted in the work of Finnish educational philosophers and refined through decades of curriculum development. Finnish university English programs characteristically emphasize critical media literacy, dialogic discussion of socially significant issues, and the integration of English language development with broader civic and democratic education goals — an approach whose philosophical kinship with Freirean problem-posing education is explicit in the theoretical writings of Finnish educational scholars [15].

Critical Pedagogy in Kazakhstani Higher Education

Research on critical pedagogy in Kazakhstani higher education remains sparse. Still, it carries real intellectual weight. A 2022 philosophical analysis published in Adam Alemi examined this gap directly. The study argued that the post-Soviet Kazakhstani educational system retains structural features of the banking model. These features are fundamentally incompatible with critical thinking. They also conflict with democratic participation and emancipatory agency. Yet these are exactly the qualities that contemporary Kazakhstani education policy aims to cultivate. The study concluded that critical pedagogy offers the most theoretically coherent response to this incompatibility.

A 2021 mixed-methods observational study, also published in Adam Alemi, took a different approach. It documented the systematic absence of dialogic and problem-posing pedagogies in Kazakhstani university English classrooms. Teacher-fronted transmission instruction dominated over 87% of observed classroom time. Student-initiated critical inquiry occurred in fewer than 3% of observed episodes. This gap between policy rhetoric and classroom practice is stark.

A 2023 theoretical contribution to Adam Alemi built on this foundation. It proposed a Freirean-informed framework for English language curriculum reform in Kazakhstani higher education. This framework stands as the immediate theoretical precursor to the intervention described in this study.

Research Design and Philosophical Orientation of the Instructional Program

This article proposes a quasi-experimental mixed-methods design as the basis for future empirical validation of the theoretical claims developed in the Methodology section and in Subsection 1. Under this design, eighty undergraduate students from four faculty specializations at two Kazakhstani universities — political science (n=20), natural sciences (n=20), law (n=20), and economics (n=20) — would be allocated to experimental and control conditions: forty in an experimental group receiving

Freirean critical pedagogy-informed English instruction and forty in a control group receiving conventional communicative language teaching. The intervention is designed to span eighteen weeks, with both groups receiving three 90-minute sessions per week. Pre-test equivalence across all four assessment dimensions would need to be statistically confirmed before post-test comparisons could be meaningfully interpreted; the procedures for this check are specified in Subsection 5.

The experimental instructional program is organized around six thematic cycles, each developed through the Freirean methodology of generative theme identification, codification, decodification, and dialogic problem-posing. The six generative themes — to be selected through pre-instruction interviews and a Freirean 'thematic investigation' process involving consultation with student participants — are: (1) Language, power, and identity in a globalizing world; (2) Academic knowledge and epistemic authority: whose knowledge counts?; (3) Democratic participation and the language of public life; (4) Professional ethics and critical responsibility in one's field; (5) Environmental justice and the language of scientific and political accountability; and (6) Education itself: the philosophy and politics of learning. Each thematic cycle would employ a structured sequence of Freirean pedagogical moves: initial codification of the generative theme in a rich text or scenario; dialogic decodification through small-group critical discussion in English; problem-posing analysis identifying contradictions and possibilities within the theme; and creative-critical production in which students generate their own English-language texts — arguments, analyses, dialogues, position papers — through which they name and engage the problem from their own situated perspectives.

Ethical Considerations for the Proposed Study

Any implementation of the design described here would require prior review and approval by the relevant university research ethics committee(s) before recruitment or data collection begins; no data collection has taken place under this design, and the procedures below describe the safeguards that would need to be built into its implementation. Participation would be voluntary and based on written informed consent obtained from all participants prior to enrollment, with an explicit statement of participants' right to withdraw at any stage without academic penalty. Participants would be informed, in language accessible to first- and second-year undergraduates, of the study's aims, procedures, expected duration, and the fact that the experimental and control conditions differ pedagogically. Confidentiality would be maintained by assigning each participant a coded identifier at the point of consent; only the coded dataset would be used in analysis and reporting, with the key linking codes to identities stored separately and accessible only to the principal investigators. Audio recordings of dialogic discussions and interview transcripts would be anonymized during transcription, and any illustrative quotations reported in publications would be stripped of identifying details. Because the design relies on intact class groups rather than individual randomization, particular attention would need to be paid to ensuring that control-group students are not disadvantaged relative to their institution's standard curriculum, including offering control-group participants access to the experimental curriculum materials at the conclusion of the study.

Sample, Allocation, and Participant Characteristics

Allocation to condition is proposed at the level of intact class cohorts rather than individual students, since institutional timetabling at Kazakhstani universities does not permit individual-level randomization within a single obligatory English course; cohorts would instead be matched on pre-test scores across the four assessment dimensions and on faculty specialization before being assigned to the experimental or control condition, with the matching procedure and resulting equivalence statistics reported in full. Proposed inclusion criteria are: enrollment as a first-year student in the obligatory English course at one of the two participating universities; a placement-test proficiency level of at least B1; and provision of written informed consent. Proposed exclusion criteria are: documented prior systematic exposure to critical-pedagogy-informed instruction (which would confound the comparison with the control condition); and inability to commit to the full eighteen-week schedule of sessions. Instructors delivering the experimental condition would be required to hold at least a master's degree in TESOL or Applied Linguis-

tics and a minimum of three years of university teaching experience, and would complete a structured pre-intervention training workshop in Freirean pedagogical theory and the specific six-stage instructional sequence described in Subsection 2; the same instructors would not teach both conditions, to reduce the risk of cross-condition contamination. Intervention fidelity would be monitored through a fidelity checklist derived from the six-stage sequence, completed by an independent observer for a random sample of at least 20% of sessions in each thematic cycle, supplemented by audio or video recording of the same sample for later verification; fidelity scores would be reported descriptively and any systematic deviation from the intended sequence would be documented rather than treated as noise. Attrition would be tracked from enrollment to post-test, with reasons for withdrawal recorded where available, baseline characteristics of completers compared against those of participants lost to follow-up, participant flow reported in a CONSORT-style diagram, and both intention-to-treat and completer-only analyses planned and reported side by side so that the sensitivity of the results to attrition can be assessed.

Instrumentation: Validity and Reliability

The rubrics for the four assessed dimensions of critical communicative competence — critical text analysis, dialogic argumentation, problem-posing discourse production, and epistemic reflexivity in academic writing — would need to be developed through an iterative process: initial construction of rubric descriptors directly from the theoretical constructs defined in the Methodology section; review by an expert panel of applied linguists and critical-pedagogy specialists for content validity; and piloting with a cohort comparable to, but not part of, the study sample. Internal consistency of each rubric subscale would be assessed using Cronbach's alpha, with a minimum acceptable threshold of .70 set in advance; subscales falling below this threshold would be revised and re-piloted rather than retained. Inter-rater reliability would be established by having two independent, trained raters — blind to condition and, where feasible, to time point — double-score at least 20% of all responses, with agreement quantified using intraclass correlation coefficients for continuous scores and weighted kappa for categorical judgments; a pre-specified reconciliation procedure (discussion to consensus, with a third rater adjudicating any disagreement that discussion does not resolve) would govern the treatment of scoring discrepancies. Where inferential statistical tests are planned to compare conditions, the assumptions underlying those tests — normality of residuals, checked via the Shapiro-Wilk test, and homogeneity of variance, checked via Levene's test — would be verified before the tests are run, with non-parametric alternatives (e.g., the Mann-Whitney U test) specified in advance for use where these assumptions are violated. Effect sizes would be reported together with 95% confidence intervals rather than as point estimates alone, so that the precision, and not only the direction, of any observed differences can be assessed.

Qualitative Analysis Procedure

The qualitative strand — comprising critical reflection journals and semi-structured exit interviews with a subsample of experimental-group participants — would be analyzed using Braun and Clarke's six-phase thematic analysis approach: familiarization with the data; generation of initial codes; searching for candidate themes; reviewing themes against the coded extracts and the full dataset; defining and naming themes; and producing the final analytic account. Two researchers would independently code a common subset of the material (at least 25% of journals and interview transcripts), compare their codes, and reconcile discrepancies through discussion; where consensus could not be reached, a third researcher familiar with the theoretical framework would adjudicate. A theme would be considered established for reporting purposes only where it recurred across a pre-specified minimum proportion of participants (at least half of those interviewed) and was judged, in discussion among the coding team, to be theoretically significant in relation to the Freirean framework set out in the Methodology section, rather than being retained on frequency grounds alone. An audit trail documenting coding decisions, disagreements, and their resolution would be maintained throughout to support the dependability of the analysis.

Anticipated Outcomes: Theoretical Predictions

This article does not report empirical results, since the design set out above has not

yet been implemented. Based on the theoretical mechanisms discussed in the Methodology section and the pattern of findings reported for comparable international programs reviewed in Subsection 1, several directional predictions can be formulated for the purpose of guiding the proposed empirical test: the experimental group is predicted to outperform the control group across all four assessed dimensions of critical communicative competence; the largest relative gain is predicted for problem-posing discourse production, since this dimension is most directly targeted by dialogic decodification and generative-theme pedagogy; and, qualitatively, participation in the experimental condition is expected to be associated with reports consistent with a shift from what Freire [1] terms naïve to critical consciousness. These are predictions to be tested, not findings already obtained, and their confirmation, partial confirmation, or disconfirmation is the empirical task that implementation of the design described in Subsections 2–6 is intended to accomplish.

Comparative International Context: An Indicative, Not Benchmarked, Comparison

The following comparison draws on the literature reviewed in Subsection 1 to situate the proposed Kazakhstani design relative to established critical-pedagogy-informed English programs internationally. Because the underlying instruments, samples, and evaluation frameworks used to document outcomes in these programs are not comparable to one another, and none of them are directly comparable to the not-yet-implemented Kazakhstani design proposed here, the comparison below is limited to institutional and philosophical positioning rather than outcome magnitudes; it should be read as an indicative contextual comparison, not as a quantitative benchmark.

Table 1 - Institutional and Philosophical Positioning of Critical-Pedagogy-Informed English Programs.

Program / Context	Philosophical Basis	Institutional Embedding	Source(s)
United States (e.g., Hampshire College, Evergreen State College, CUNY)	Critical pedagogy integrated with writing-across-the-curriculum	Full institutional embedding via WAC programs	[2; 3]
Brazil	Freirean, nationally codified	Full — incorporated into national education law (LDB, 1996) and municipal programs	[6; 14]
Finland	Dialogic, student-centered, civic-integrated	Integrated into the national curriculum tradition	[15]
Kazakhstan (proposed)	Freirean pilot	Not yet institutionally embedded; single-course pilot proposed in this article	This proposal

Read this way, the comparison suggests that American and Brazilian programs are embedded within broader institutional commitments to critical pedagogy as an educational philosophy - commitments expressed in curriculum policy, faculty development, and assessment frameworks - that the Kazakhstani pilot proposed here, operating without such embedding, does not yet share. Whether the proposed Kazakhstani design would, if implemented, produce outcomes of a similar order of magnitude to those reported for these established programs is an empirical question that this comparison cannot answer and that the design in Subsections 2–6 is intended to investigate directly.

Anticipated Mechanisms of Change: a Theoretically Grounded Qualitative Agenda

The qualitative strand of the proposed design is intended to investigate a set of theoretically anticipated dimensions of change, grounded in the theoretical framework developed in the Methodology section and in patterns documented in comparable international qualitative studies of critical-pedagogy language classrooms [1; 7; 10]. These anticipated dimensions — to be treated as a coding framework to be tested against the data, not as findings already established — are: (1) epistemological awakening, a hypothesized shift in participants' understanding of knowledge from a body of facts to be received and reproduced toward a dialogic, historically situated, and contested construction in which the learner is implicated as agent; (2) discovery of voice, the hypothesized recognition that one's own perspective and critical judgment constitute legitimate epistemic contributions, including in English; (3) critical interrogation of English itself, a hypothesized movement from uncrit-

ical instrumentalism toward critical awareness of the global political economy of English and its implications for Kazakhstani linguistic identity; (4) solidarity and dialogic community, the hypothesized experience of the Freirean classroom as a qualitatively different social space characterized by mutual respect and collaborative inquiry; and (5) transformation and agency, a hypothesized enhanced sense of capacity for critical action expressed in English. Whether, and to what extent, these dimensions are actually observed in participants' journals and interviews — rather than assumed in advance — is precisely what the coding procedure specified in Subsection 6 is designed to establish.

Limitations of the Proposed Study

Several limitations qualify both the proposed design itself and the philosophical arguments advanced elsewhere in this article. First, because allocation to condition would occur at the level of intact class cohorts rather than individually randomized students, the quasi-experimental design cannot fully separate treatment effects from cohort-level confounds such as instructor effects or pre-existing group composition; a substantially larger number of independently allocated cohorts than is logistically feasible for a single pilot would be required to disentangle these statistically, and this constraint should be borne in mind when interpreting any future results. Second, a planned sample of eighty participants is adequate, on conventional power calculations, for detecting only large effect sizes; it is underpowered for detecting small-to-moderate effects, and any effects observed at this scale would require replication in a larger sample before they could be treated as robust. Third, the two-university, four-specialization setting limits the generalizability of any future findings to Kazakhstan's higher education system as a whole, which encompasses a substantially more heterogeneous range of institutional types, regional contexts, and student populations than this design captures; extension to regional universities, technical institutes, and other faculty specializations would be a necessary next step before broader claims could be supported. Fourth, and most fundamentally, this article presents a proposed design and a philosophical rationale rather than completed empirical findings: the directional predictions formulated in Subsection 7 remain to be tested, and the philosophical arguments developed in the Introduction and the Methodology section concerning the ontological and ethical significance of the Freirean framework should be read as philosophical-normative claims, defended on theoretical and interpretive grounds, rather than as conclusions that have already been empirically established.

Conclusion

This article has developed a philosophical and theoretical case, grounded in Freirean critical pedagogy, dialogic education theory, and critical applied linguistics, for the significance of integrating critical pedagogy into English language instruction at Kazakhstani universities, and has proposed a detailed quasi-experimental mixed-methods design through which the transformative claims of that case could be empirically tested. It is important to be precise about the epistemic status of these claims: the arguments concerning the ontological and philosophical significance of the Freirean framework, developed in the Introduction and the Methodology section, are advanced as philosophical-normative claims, defended on theoretical and interpretive grounds; the four-dimension model of critical communicative competence and the directional predictions formulated in Subsection 7, by contrast, are empirical claims that the proposed design is intended to test, and that remain, at the time of writing, unconfirmed.

The comparative review in Subsection 8 situates the proposed Kazakhstani design within an international landscape of critical-pedagogy-informed English programs in the United States, Brazil, and Finland. As that section makes clear, the comparison is indicative of differing institutional and philosophical positioning rather than a benchmarked comparison of outcome magnitudes, since the instruments, samples, and evaluation frameworks used to document outcomes in these established programs are not directly comparable to one another, still less to a design that has not yet been implemented in the Kazakhstani context.

On this more measured basis, several philosophical-practical recommendations can be offered — framed as directions warranting further institutional consideration and empirical investigation, rather than as conclusions already established by completed research. First,

the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan could consider commissioning and supporting the development of a national philosophical framework for critical pedagogy-informed English language instruction, situating emancipatory education as an explicit goal of university English teaching alongside the communicative and professional competence goals currently dominant; such a framework should draw upon the Freirean theoretical tradition, the established practices of critical pedagogy-informed language teaching internationally, and the specific philosophical and cultural resources of Kazakhstani educational tradition, while explicitly anticipating empirical piloting of the kind proposed in Subsections 2–6 of the Main part before wider adoption.

Second, universities could establish interdisciplinary communities of philosophical-pedagogical inquiry — bringing together English language specialists, educational philosophers, and faculty from diverse disciplines — through which the theoretical and practical dimensions of critical pedagogy-informed English instruction can be collectively explored, developed, and refined ahead of and alongside any empirical piloting. The isolation of language instruction from the broader philosophical and disciplinary life of the university is itself a structural feature of the banking model; its dissolution through genuine interdisciplinary collaboration is arguably a necessary, though not on its own sufficient, condition for the institutionalization of Freirean principles.

Third, should the proposed design in Subsections 2–6 of the Main part be implemented and its predictions confirmed, English language curricula across faculty specializations could be reconsidered around Freirean generative themes drawn from the specific intellectual, professional, and civic concerns of each disciplinary context. Fourth, assessment frameworks for English language proficiency could, on the same condition, be expanded to include measures of critical communicative competence — critical text analysis, dialogic argumentation, problem-posing discourse, and epistemic reflexivity — alongside the receptive and productive accuracy measures currently prioritized. Fifth, the professional development of English language instructors could include philosophical education in critical pedagogy theory, so that teachers are positioned to engage with the Freirean framework as a philosophical orientation and not merely as a technique. Each of these recommendations, however, is properly understood as contingent on the empirical validation that the design proposed in Subsections 2–6 of the Main part — and not the philosophical argument alone — is intended to provide.

The integration of Freirean critical pedagogy into Kazakhstani English language instruction is best understood, on the philosophical analysis developed here, not merely as a methodological reform but as a potential philosophical transformation — a shift in the understanding of what language education is for, what kind of human beings it forms, and what kind of society it serves. Whether this potential is realized, and to what degree, under the concrete conditions of Kazakhstani higher education is an empirical question that the design proposed in this article is intended to help answer, not one this article claims already to have settled. On philosophical grounds alone, the argument developed here suggests that the choice between the banking model and the problem-posing alternative is not merely a choice between more or less effective language-teaching methodologies; whether it is also, empirically, a choice for measurably better outcomes is a claim this article proposes to test, rather than one it claims to have already demonstrated.

References

1 Freire, P. (1970). Pedagogy of the oppressed (M. B. Ramos, Trans.). Herder and Herder.

2 Giroux, H. A. (1988). Teachers as intellectuals: Toward a critical pedagogy of learning. Bergin & Garvey.

3 McLaren, P. (2000). Che Guevara, Paulo Freire, and the pedagogy of revolution. Rowman & Littlefield Publishers.

4 Freire, P. (1973). Education for critical consciousness. Seabury Press.

5 Freire, P. (1994). Pedagogy of hope: Reliving pedagogy of the oppressed (R. R. Barr, Trans.). Continuum.

6 Pennycook, A. (2001). Critical applied linguistics: A critical introduction. Lawrence Erlbaum Associates.

7 Norton, B., & Toohey, K. (Eds.). (2004). Critical pedagogies and language learning. Cambridge University Press.

8 Bakhtin, M. M. (1981). The dialogic imagination: Four essays (M. Holquist, Ed.; C. Emerson & M. Holquist, Trans.). University of Texas Press.

9 Norton, B. (2000). Identity and language learning: Gender, ethnicity and educational change. Longman.

10 Canagarajah, A. S. (1999). Resisting linguistic imperialism in English teaching. Oxford University Press.

11 van Dijk, T. A. (2008). Discourse and power. Palgrave Macmillan.

12 Auerbach, E. R., & Wallerstein, N. (1987). ESL for action: Problem-posing at work. Addison-Wesley.

13 Widdowson, H. G. (1998). Context, community, and authentic language. TESOL Quarterly, 32(4), 705–716. https://doi.org/10.2307/3588001

14 Gadotti, M. (1996). Paulo Freire: Uma biobibliografia [Paulo Freire: A Bio-Bibliography]. Cortez; Instituto Paulo Freire; UNESCO. (In Portuguese)

15 Niemi, H. (2012). The societal factors contributing to education and schooling in Finland. In H. Niemi, A. Toom, & A. Kallioniemi (Eds.), Miracle of education: The principles and practices of teaching and learning in Finnish schools (pp. 19–38). Sense Publishers.

Author Contributions

In writing this article, the authors' contributions are equally distributed and divided among themselves according to the following criteria. **Nabidullin A.S., Merkibayev T.A.** – data collection, analysis and processing, drafting the initial version of the manuscript, and editing. **Nurekesheva G.R., Tastemir M.A.** – development of the research methodology, editing, and critical review.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Aibolat Nabidullin	Senior Lecturer, PhD, VIPP, Michigan State University, Lansing, USA, email: anabidullin@vk.com, ORCID ID: 0000-0003-0331-9562
Tulegen Merkibayev	Senior lecturer, PhD, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, email: tmerkibaev@bk.ru, ORCID ID: 0000-0001-5642-3940
Gulsim Nurekeshova	Acting associate professor, Candidate of Philological Sciences, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, email: Gulnaz_N71@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-4883-9043
Meruyert Tastemir	Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, email: m.tastemir@abaiunversity.edu.kz, ORCID ID: 0009-0002-2952-2550
Айболат Сарсенбаевич Набидуллин	аға оқытушы, PhD, VIPP, Мичиган штатының университеті, Лансинг, АҚШ, email: anabidullin@vk.com, ORCID ID: 0000-0003-0331-9562
Төлеген Асылбекұлы Меркібаев	аға оқытушы, PhD, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, email: tmerkibaev@bk.ru, ORCID ID: 0000-0001-5642-3940
Гульсим Рахметбековна Нурекешова	қауымдастырылған профессор м.а., филология ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, email: Gulnaz_N71@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-4883-9043
Меруерт Алмазқызы Тастемір	Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, email: m.tastemir@abaiunversity.edu.kz, ORCID ID: 0009-0002-2952-2550
Айболат Сарсенбаевич Набидуллин	старший преподаватель, PhD, VIPP, Мичиганский государственный университет, Лансинг, США, email: anabidullin@vk.com, ORCID ID: 0000-0003-0331-9562
Тулеген Асылбекович Меркибаев	старший преподаватель, PhD, Казахский Национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан, email: tmerkibaev@bk.ru, ORCID ID: 0000-0001-5642-3940
Гульсим Рахметбековна Нурекешова	и.о.ассоциированного профессора, кандидат филологических наук, Казахский Национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан, email: Gulnaz_N71@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-4883-9043
Меруерт Алмазовна Тастемир	Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан, email: m.tastemir@abaiunversity.edu.kz, ORCID ID: 0009-0002-2952-2550

ЖАСТАР УАҚЫТЫ: САЛЫСТЫРМАЛЫ ТРЕНДТЕР ЖӘНЕ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАР

Ж.Е. Мырзабеков[1], Т. Еркінұлы[2]

АҢДАТПА

Мақалада жастардың көзқарастары мен құндылықтарын әлеуметтік-философиялық талдау аспектілері қарастырылды. Жастар әлеуметтік топ ретінде қоғамдардың даму индексін анықтаушы барометр ретінде зерттелді. Мақала тақырыбының өзектілігін жастардың қоғамдық өзгерістің субъектісі және мемлекеттік саясаттың объектісі ретінде зерттеу құрайды. Жастар жаңа ұрпақ мағынасында өзіндік ерекшелікті құндылықтарға ие жасампаздық іс-әрекеттілік субъектісі болып табылады. Мақалада жастардың қоғамдық мінез-құлығындағы өзгерістерді әлеуметтік зерттеулердің нәтижелерімен салыстырмалы талдау әдістері қолданылды. Жастардың саяси-құқықтық мәдениетін қалыптастырудағы рөлі, қазіргі заманғы жастық трендтердің түрлері қарастырылды. Қазіргі қазақстандық қоғамдағы жастардың трендтері мен Шығыс Европа елдеріндегі жастардың дүниетанымындағы түйсіктердің екі түрлі сипаттарға ие екендігі анықталды. Мемлекеттік саясаттың жастар мәселесіндегі түйткілді нәрсе, ол ешқандай әлеуметтік – саяси үдерістерге араласқысы келмейтін NEET – жастар контингентінің қоғамдық пікірлері зерттелді. Антропологиялық көзқарасқа сәйкес жастар жаңа ұрпақ, әлеуметтік индивид ретінде эмпирикалық және трансценденталды субъект болып саналады. Жастар қоғамдық субъектілікті саяси қызметпен байланыстырады және олардың қоғамдық мінез-құлығында жасампаздық әрекеттер басым болады. Сонымен бірге жастар әлеуметтік топ ретінде руханилық ізденістегі әлеуметтік субъект ретінде орнығады. Жастардың қоғамдық мінез-құлығына позитивтілік тән және олардың негізгі тобы білімдерді, құндылықтарды трансценденталды формаларды конструкциялау қабілеттеріне ие.

Түйін сөздер: жастар, әлеуметтік топ, құндылықтар, өмірлік және идеялық трендтер, әлеуметтік деректер, мінез-құлық, қоғамдық пікір.

[1]Ш.Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті, Тараз, Қазақстан

[2]М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Ж.Е. Мырзабеков,
myrzabekovjambul1978@gmail.com

Сілтеме:
Мырзабеков Ж.Е., Еркінұлы Т. Жастар уақыты: салыстырмалы трендтер және трансформациялар // Адам әлемі. – 2026. – Т. 28. – №4(110). – Б. 73-85. – DOI: 10.48010/k18z0j12

Ашық қолжетімділік
© Автор(лар), 2026
Бұл ашық қолжетімді мақала Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) лицензиясының талаптарына сәйкес таратылады.
https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

Редакцияға түсті: 13/01/2026
Қабылданды: 27/08/2026
Онлайн жарияланды: 30/10/2026

Время молодежи: сравнительные тренды и трансформации

Аннотация. В статье рассмотрены аспекты социально-философского анализа взглядов и ценностей молодежи. Молодежь как социальная группа изучена как барометр, определяющий индекс развития обществ. Актуальность темы статьи составляет исследование молодежи как субъекта общественных преобразований и объекта государственной политики.

Молодежь является субъектом созидательной деятельности, обладающим уникальными ценностями в контексте значений нового поколения. В статье использованы методы сравнительного анализа изменений общественного поведения молодежи с результатами социальных исследований. Рассмотрена роль молодежи в формировании политической культуры, виды современных молодежных трендов. Установлено, что тренды молодежи в современном казахстанском обществе и восприятие в мировоззрении молодежи в странах Восточной Европы имеют два характера. Была изучена проблема государственной политики в вопросах молодежи, общественное мнение контингента NEET-молодежи, которые не хотят вмешиваться ни в какие социально-политические процессы. Согласно антропологическому подходу, молодежь как новое поколение, социальный индивид является эмпирическим субъектом. Молодежь связывает общественную субъектность с политической деятельностью и в их общественном поведении преобладают созидательные действия. При этом молодежь позиционируется как социальная группа как социальный субъект духовного поиска. Поэтому общественное настроение молодежи характеризуется позитивностью, и для большинства из них характерны навыки неспособности конструировать знания, ценности, трансцендентальные формы.

Ключевые слова: молодежь, социальная группа, ценности, жизненные и идейные тренды, социальные данные.

Youth Time: Comparative Trends and Transformations

Abstract. The article considers aspects of socio-philosophical analysis of the views and values of young people. Youth, as a social group, is studied as a barometer that indicates the level of societal development. The relevance of the article lies in the study of youth as a subject of social transformations and an object of state policy.

Youth are subjects of creative activity, possessing unique values in the context of the new generation. The article uses comparative analysis to examine changes in young people's social behaviour in relation to the results of social research.The role of youth in the formation of work culture, types of contemporary youth trends is considered. It has been established that youth trends in contemporary Kazakhstani society and perceptions among young people in Eastern European countries have a dual character. The issue of state policy on youth affairs, public opinion regarding the group of NEET youth who do not wish to participate in socio-political processes has been studied. Young people associate social subjectivity with political activity, while creative actions prevail in their social behavior. At the same time, young people are positioned as a social group and as social subjects engaged in spiritual search. Therefore, the public mood among young people is characterised by positivity and most of them are characterised by an inability to construct knowledge, values, and transcendental forms.

Keywords: Youth, Social Group, Values, Life And Ideological Trends, Social Data.

Кіріспе

Жастар әлеуметтік топ ретінде кез-келген қоғамның демографиялық және әлеуметтік сапасын құрайды. Қазіргі заманғы ойлауда жастар дегеніміз - 14-35 жас аралығындағы қоғамның ең белсенді бөлігі. Қазақстан Республикасының халқы 2026 жылдың 1 қыркүйегінде 20 миллион 618 мың адамды құрады [1]. Философия ғылымында бір ұрпақтың жас өлшемі 30 жасты құрайды. Бұл әдістеме Платонның 50 жас адамның акме, яғни, даналыққа толысуының жастық ерекшелігімен есептеледі. Өз кезегінде Платон ұсынған 50 жас - даналық жасы деген ұғым, қазіргі уақытта елді басқарушыларға қойылатын сайлау цензіне айналды. Қазіргі заманғы жаһандану тенденцияларындағы өзгерістер, еңбек нарықтарының талаптары адамның ұрпақтық ұлғаю, есею жылдарын 14 жаспен 35 жастың аралығында зерттеп отыр.

Қазақ халқының дәстүрлі және мұсылмандық дүниетанымында адамның есеюі он үш жаста, оның отау иесі, яғни қоғамдық жауапкершілігінің, этикалық міндетінің орнығуымен байланысты қарастырылады. Жалпы халықтың 2026 жылдың қыркүйек айындағы демографиялық бөлінісіне сәйкес, 14-35 жас аралығындағы жастардың саны 5 млн 890 мың адамды құрайды. Бұл көрсеткіш жалпы халықтың 29% білдіреді және қазақстандық қоғамның демографиялық, жас ерекшеліктік құрылымының 50%-ын 1-35 жас аралығындағы балалар, жасөспірімдер және жастардың құрайтынын айқындайды [2]. Қазақстандық қоғам демографиялық бөліністе жас, болашақтың қоғамы болып саналады. Ұрпақтардың жас ерекшеліктік медианасын анықтаудың қажеттіліктері жастарды ата, аға ұрпақтың сабақтастығында прогрессивті шарттардың негізінде тәрбиелеу.

Жастар уақытының өзектілігі олардың қоғамдық субъект ретінде жасампаздық әрекетін зерттеу арқылы анықталады. Жастардың құндылықтарының уақыт ағысына және рухына қарай өзгерісі қазіргі мульти мәдениет синтезінде диалектикалық қайшылықтарға, ұлттық және жаһандық мәдениеттердің болмыстық мәндегі қарама-қарсылықтарға жіктелуімен сипатталады. Жастар уақытының ерекшеліктерін зерттеудің мақсатын жастардың қоғамдық мінез-құлығындағы трендтік өзгерістерді салыстырмалы талдау құрайды. Салыстырмалы талдау әдісі жастар саясатын, жастардың қоғамдық қажеттіліктеріне қатысты әлеуметтік зерттеулер нәтижелерін, мемлекеттік бағдарламалар мен тұжырымдамалардың мазмұнын зерттеу арқылы орын алды. Мақаланың зерттеулік міндеттерін жастарды тұрақты құндылықтық өзгерістердің субъектісі ретінде қарастыру, жастардың қазіргі қоғамдық мәселелерін, олардың іс-әрекеттілігіндегі ұрпақтық қатынасты, мемлекеттік жастар саясатындағы жаңа бағыттарды зерделеу түзеді. Теориялық зерттеулер бойынша, жастар эмприкалық субъект болады. Себебі жастар өмірдің бастапқы жасөспірімдік кезеңінен бастап біртұтас қауымдастықты құрайды. Дегенмен өмірлік қажеттіліктер, қоғамдағы әртүрлі теріс мінез-құлық, жастардың жаһандық және аймақтық мәдени, саяси, технологиялық үдерістерге қатысуы олардың дүниені қайта пайымдауына, әлеуметтік жіктелуіне әкеледі.

Жастарға уақыт рухын түйсіну қасиеттері тән, бірақ, бұл бастапқы сезім мен көңілкүйді қажетті практикалық білімге альтерациялауда бірқатар мәселелер туындайды. Өйткені, қоғам аспектісінен алғанда, жастардың қоғамдық субъектілігін олардың тәжірибесіздігіне алып, терістеу жиі орын алады. Сондықтан жастар мәселесі мен болмысына қатысты релациялық қатынаста жиі диалектикалық қайшылық орын алады.

Әдіснама

Мақалада ғылыми зерттеу әдісінің тұжырымдамалық және компаративистік талдау түрлері қолданылды. Бұл зерт-

теу әдістері жастардың қоғамдық мінез-құлықтарының формаларын және феномендік ерекшеліктерін философиялық тұжырымдар, ой көзқарастарды саралау мақсатында қолданылды. Жастардың қоғамдық құбылыстарға қатысты ой-пікірлерін зерттеген әлеуметтік зерттеулердің қорытындылары жастардың мінез-құлығындағы өзгерістер мен ауытқуларды анықтау үшін қолданылды. Жастар құбылысын зерттеуде эмпирикалық деректер ретінде «Жастар» ғылыми-зерттеу орталығы 2022 жылы жариялаған «Қазақстандағы NEET жастардың әлеуметтік ұстанымдары» әлеуметтанулық зерттеу нәтижелері бойынша талдамалық баяндама, 2023 жылы жариялаған «Қазақстан жастары» әлеуметтанулық зерттеу нәтижелері бойынша аналитикалық баяндама, ЮНИСЕФ басшылығымен 2021 жылы жарияланған «Формирование жизнистойкого поколения в Центральной Азии и Европе» аналитикалық зерттеу нәтижелері қолданылды. Мақаланың зерттеу әдіснамасында компартивистік талдауды қолдану жастардың болмысына, өмірлік қажеттіліктеріне, өзінің өмірін пайымдай алу, жастық «Мен», жасампаздық, атарихилық, мінезсіз «Мен» концептілерін қоғамдық субъектілік аспектісінде салыстырмалы зерттеуге мүмкіндік береді.

Жастар категориясы - пәнаралық зерттеу саласына тиісті мәселе. Сондықтан жастардың қоғамдық субъектілігін философиялық рефлексиялау, оның топтық, тұлғалық сана-сезіміндегі уақыттық өзгерістерін зерттеуге қатысты көптеген мақалалар жарияланған. Жастардың өмірлік құндылықтарын философиялық талдауда Готфрид Швейгер «ерекше игіліктер» ретінде зерттеп, «Жастық кезең өз-өзімен және әлеуметтік әлеммен белсенді өзара іс-қимыл жасауға мүмкіндік беретін жылдам әсерлі когнитивтік және эмоционалдық дамумен сипатталады» [3]. Сонымен бірге Л.Ю. Зайниева жастардың саяси өмірге қатысуын және саяси жүйедегі рөлін зерттейді [4]. Отандық зерттеуші Ж. Хамзина мен Е. Бурибаев жастарға қатысты мемлекеттік саясаттың әлеуметтік-экономикалық мәселелерін зерттейді [5]. Г.К. Барлыбаева өз зерттеуінде қазіргі заман жағдайында жастардың құндылықтарына үш фактордың: «урбанизация – жаһандану – цифрландыру» үдерістерінің ықпалын анықтайды [6].

Негізгі бөлім

Жастар дүниетанымының философиялық негіздері және құндылықтық бағдарлары

Жастар категориясы әлеуметтік-философиялық ғылымда ювенология саласы ретінде зерттеледі. Жастар философиялық тұрғыда жаңа күш, жаңа идея, рух пен белсенділіктің қайнары, энергиялық қуаты ретінде зерттеледі.

Вильгельм Виндельбандта жастардың, жалпы адамның дүниетанымына қатысты құндылықтарды «қазіргі заманғы индивид өзінің табиғаты бойынша бас тартушы», - мағынасында анықтайды [7, с. 139]. Бұл ойлаудың түріне мәдениеттің тұтас ортақ игерілуінен саналы бас тарту тән, бірақ ол адамның өмірлік іс-әрекеттілігінің өзекті, биік этикалық құндылықтарынан бас тартуды білдірмейді, керісінше, ескі этикалық құндылықтар мен өмірлік қағидалардың жаңа өмірге, жаңа қоғамға сәйкестігінің мәніне, тереңіне бойлауды, жастардың сыни көзқарастарын айқындайды.

Вильгельм Виндельбандтың зерттеулерінде, әрбір философиялық жүйе өзі уақытының рухымен, оның тарихи, өмірлік сәттерімен тыныс алады. Жаңа ұрпақтар дәуірдің өзгерістерін мойындамайтын тұрақты күйлерді, формаларды қабылдай алмайды. Өйткені, ұрпақ өмірдің ішкі қозғалысына, туындылыққа бейім, олар жаңа мазмұнға, қазіргі заманғы уақыттың міндеттеріне сәйкес келеді және дәстүрлердің қозғалысы мен бағыттылығын анықтайды. «Біз бұрынғыны өзгеріссіз деп қабылдай алмаймыз, яки, біздің өзіміз өзгеге айналдық», - деген пікірімен түйіндейді [7, с. 295]. Ұрпақтық қатынастарға даналық, адамгершілік, өмірлік, тәжірибелік білімдерді игеру, еңбек бөлінісін орнықтыру, адамзаттың бейбітшілікке және еркіндікке ұмтылысы, жасампаздық, әділетсіздікпен күрес, түпнұсқалық, ерік-жігерді тәрбиелеу, күш қуатты шыңдау, белсенділікті арттыру секілді құндылықтар тән. Бұл құндылықтар қоғамдық болмыста аға ұрпақ пен жас ұрпақ арасындағы қоғамдық қызметтілік мәніне қатысты сыни ойлаудың туындауына негіз болады.

Вильгельм Виндельбандтың зерттеуінше, жас ұрпақтың ең үлкен кемшілігі, ол қазіргі заманғы білім алу кезінде тарихи білімнің

мәнін жоққа шығаруы және көптеген жағдайларда, тарихтың сабағын қайта бағалауға уақыттың, мүмкіндіктің болмауы. Индивидтер тарихи ойлауды негізге алып, өздерін тәрбиелеуі тиіс және бұл тұлғалық байлығы мен нәзіктігіне, еркіндікке, ішкі өмірінің дербестігіне, түпнұсқалығына қол жеткізуге мүмкіндік береді және адам тегінің, ұрпақтың тарихи жиынтықтық ойлауы арқылы жүзеге асады.

Карл Ясперстің пікірінше, жас ұрпаққа берілетін тәрбиенің мақсаты зиялылық пен білімділік арқылы біртұтас рухты түзу. Жаңа ұрпақты тәрбиелеу болашақ адамның болмысын анықтаушы құрал ретінде орын алады.

Карл Ясперс қоғамда жастардың орнын бағалауда, оларды болашақты анықтаушы субъект ретінде қарастырады. Жастардың жекелікті және ұжымдық саналығына энантидромия құбылысы тән. Бұл жастардың рухани қажеттілігіндегі бос кеңістіктерді толтыруға ұмтылысындағы құндылықтық адасуының салдары болып табылады. Ювенологиялық тұрғыдан алғанда жастардың әлеуметтік бейнесінде құндылықтық дифференциация, стигмаларға бейімділік орын алады. Стигмалық қалыптасу салдарынан жастардың девиациялық және делинквентті орталардың ықпалына түсуі, ақылсыздық формасында шатасуы жиі көрініс береді. Сана энантидромиясы – аға ұрпақ пен жас ұрпақ арасындағы құндылықтық пен қағидалық қайшылық салдары, сонымен қатар, жеке және қоғамдық санадағы шынайы «Мен» мен идеалды «Меннің» қақтығысы. Бұл мәселе қоғамда құндылықтық бос кеңістіктер орын алғанда көрініс береді және адамның сеніміндегі құндылықтық бағдарлардың өзгерістеріне негіз болады. Психоанализде, ұжымдық бейсаналықтағы энантидромия - «Эдип жасөспірімі» (А.Панарин) санасының оянуына түрткі болып, қылмыстық тұлғаның туындауына, оның өшпенділігіне себеп болады.

«Әркім жастардың болашақты иеленетінін анық біледі. Бүтіндіктің рухынан туындаған тәрбие субстанционалдық түрде жастардың өздігінен жетілмегенін біледі. Олар құрмет тұтады, тыңдайды, сенеді және жастар ретіндегі мәнділікке ие емес; яки жастар болашақ үшін дайындық және байланған мүмкіндік. Ыдырау жағдайының шартында жастар құндылыққа өз-өздігінен ие болады. Сондықтан жастар өзін қайнар секілді сезінеді», - деп атап көрсетеді [8, с. 354]. Сондықтан да жастарда максималистік көзқарас басым болады. Жалпы жастар әлеуметтік топ ретінде, Карл Гюстав Юнгтің архетиптеріндегі «күннің толысуы» формасында түсініледі, бағаланады. «Жастар үшін таң жұлдызы Шолпан туғандай, ал аға ұрпақ әдеттіліктің батпағының күйкі тірлігіне шомғандай көрінеді» [9, с. 108]. Себебі, жастардың танымдық мәселесіне қатысты біржақты кінәлау басым болады. Жастар бүгінгілікте өзін түйсінгісі, пайымдағысы келеді және олар алдын-ала жазылған әлеуметтік рөлдерге бағынғысы келмейді. Жастардың сана-сезіміндегі мұндай протестілік мінез-құлық аға буынның оларды үнемі басқаруға, рухани жетектеуге ұмтылысынан, шамадан тыс формалауға тәрбиелеу ниетінен туындайды. Сондықтан жастарға, кейде таңдау еркіндігі мен өзінің өмірлік құндылықтарын басқару жетіспейді, бірақ реляциялық қатынастарда кедергілерді еңсеруге дайын тұрады. Өйткені, жастарға қатысты «тәрбиелеушінің өзіне тәрбиеші қажет» (К.Маркс). Жастардың болашаққа көзқарасы мен ойлауы айқын болғанымен, олар өздерін көкжиекте қандай жағдайдың күтіп тұрғанын, өмірде кім болатынын әлі де толық бағалай алмайды. Сондықтан жастардың көпшілігіне болашақ бұлыңғыр, белгісіздік жағдайында елестейді, ал мұндай қоғамдарда әлеуметтік лифтілер бұзылатын болса, онда біз экономикалық капиталы дамыған елдер үшін тұтынушы, ресурс түрінде қала береміз. Бұл өз кезегінде, жастардың шынайылықты бағамдаудағы «Меніне» теріс ықпал етіп, олардың өз өмірін пайымдауына, ал тарихилық, мінезсіз «Меннің» қалыптасуына, құндылықтық диссонансқа, жастардың психоэмоционалдық денсаулығына кері әсер жасайды. Бұл өз кезегінде жастардың сана-сезімінде өзін жастықтан алшақ ұстауына, жастықты үнемі еңсеруге қажетті әлдене ретінде қабылдауына әкеледі.

Қазақстандық философ Сергей Колчигин жастарды «жас сана болашақпен детерминделген, олар оқиғаларды жеделдетуге ұмтылушы, дүниені өзінің санасында шынайылықпен барлық уақытта белсенді өзара әрекетте құруға, жасампаздыққа ие», - деген ойда қарастырады [10, с. 4]. Сонымен бірге Сергей Колчигин жастардың негізгі қасиеті ретінде, олардың болмысқа эквиваленттілігі мен сәйкестігін анықтап, уақытты идея, пайымдау формасы және

көзқарас нүктесі ретінде белгілейді. Жастар уақытты қоғамдық идея ретінде пайымдау қызметінен айырылған жағдайда, оның құндылықтары бос кеңістікке орнығып, әлсіз, әрекетсіз, ұйқыда, карнавалдық санаға, ретритистік құбылмалыққа ие ұрпақты қалыптастыруы мүмкін. Қазақстандық философ Г.Қ.Барлыбаева жастардың сана-сезіміндегі өзгерістерді жаһандану үдерісінің ықпалымен байланысты қарастырып, оның урбанизация мен цифрландырудың рухани құндылықтардың өзіндік қайта бағамдалуымен қайта пайымдалуының кеңістігі болатынын атап көрсетеді. «Руханилықтың концептуалды екі мағынаға ие болуы тек теориялық мәселе емес, ол өзінің көпбейнелі табиғатының көрінісі. Рухани интеллект адамдардың жылдам өзгермелі шынайылыққа сәйкес келуіне әкеледі» [6]. Сондықтан жастардың ұжымдық саналығында руханилық пен өмірлік құндылықтардың, қоғамдық практиканың синтезделуіне мемлекет те, мәдениет те мүдделі болуы керек.

Қазақстан жастарының әлеуметтік мәселелері және мемлекеттік жастар саясатының басым бағыттары

Қазақстан Республикасы Үкіметінің ұлттық, мәдени және жастар саласындағы саясаты қағидаларының бірін ұрпақтар сабақтастығы және отбасылық құндылықтарды дамыту құрайды. Ол Қазақстан Республикасының «Мемлекеттік жастар саясаты туралы» заңының нормаларымен анықталған. Бұл бағыт «Ұрпақтар сабақтастығы және отбасылық тәрбиенің басымдығы» ретінде заңның 3-бабының 2-тармағына сәйкес мемлекеттік жастар саясатының міндеттері ретінде бекітілген [11]. Аталған заңның тиісті қағидасын жүзеге асыру үшін қазіргі кезде «Тәуелсіздік ұрпақтары» жобасы жүзеге асырылуда. Бұл жобаның мақсаты - қазақстандық қоғамдағы белсенді жастардың ғылым, мәдениет, ақпараттық технологиялар, бизнес және медиа салаларындағы жетістіктерін гранттық қаржыландыру. Қаржылық грант көлемі 3 млн теңгені құрайды.

Ұрпақтардың сабақтастығын және қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Ұлттық даму жоспарында креативті ұрпақ, болашақ ұрпақ және өскелең ұрпақ ұғымдары енгізілген. Болашақ ұрпақ ұғымы адамның денсаулығын және қаржылық жағдайын жақсарту мақсатында, креативті ұрпақ инновациялық мәдениетті танымал ету, ғылыми техникалық қызметке ынталандыру, табысқа, бәсекеге қабілеттілікке, жасампаздыққа бағдарланған адамдар тобы ретінде қарастырылған. Аталған ұлттық жоспарда «өскелең ұрпақтың тәрбие процессі өз біліміне, салауатты өмірі мен кәсіби жетістіктеріне, өзінің жеріне, ауылына, өңіріне, атажұртына, мәдениеті мен тіліне сүйіспеншілікті, салиқалы көзқарас секілді элементтерді қамтиды», - деп нақтыланған [12]. Қазақстандық қоғамдағы ұрпақтар сабақтастығы үдерісін позитивті және креативті бағытта дамыту қазіргі әлемнің талабы болады.

Жастар философиясы жаңа мінез-құлық үлгілерін, құндылықтық өзгерістерін зерттейді. Жастардың қоғамдық болмысындағы өзгерістерді зерттеу мақсатында «Жастар» ғылыми зерттеу орталығы «Қазақстан жастары» тақырыбында жыл сайын әлеуметтік зерттеу жүргізіп, ұлттық баяндаманы ұсынады. Әлеуметтік зерттеу 14-35 жас аралығындағы адамдардың арасында 2000 респондентті іріктеп, алып жүргізген. Зерттеу кезінде жастар өздерінің құндылықтарының басым бағыттары ретінде «отбасы (72,6%), достық (32,3%), денсаулық (26,9%), сенім, дін (18,7%), жан тыныштығы (17,5%)» секілді ұғымдарды атап көрсеткен [13, б. 54]. Қазақстандық жастардың материалдық емес құндылықтарды таңдауы біздің танымымыздағы ұрпақтар сабақтастығының ментальды байланысын немесе бірізділігін көрсетіп отыр. Себебі, аға ұрпақтың қоғамдық мінез-құлығында саяси белсенділіктің төмен болуы, конформистік құндылықтар белгілі бір деңгейде өздері тәрбиелеген жас ұрпақтың санасына да ықпалын сақтайды.

Бұл тенденция қоғамдық пікірдің және жағдайдағы әлеуметтік уақыт генезисінде қоғамдық үлесім еліме болсын деген жақсы, ізгі құндылықты танытады. Дәстүрлі құндылықтардың жастардың өмірін басқаруда ықпалын сақтап қалуы жақсы үдеріс болғанымен, адамның өзінің жеке даму уақытының шектелуіне себеп болады. Аталған зерттеуде жастардың қоғамдық пікірінде «кәсіп (2,9%), қоғамдық танылу (3,4%), биліктің болуы (4 %)» [13, б. 55] деңгейінде ғана орын алуы олардың іс-

әрекеттелігіндегі абсенттік көңіл күйді сипаттайды. Жастардың әлеуметтік, саяси және мәдени танымының құндылықтық бағдарларына әлеуметтік институттар мен тұлғалар кеңінен ықпал жасайды. Танымдық бағыттылықты анықтау мақсатында «Сіз кімнің пікіріне сенім білдіресіз» деген сауалға, жастар «билік өкіліне (30,4%), ондай адамдар жоқ (19,4%), саяси партия басшылары (10,3%), ғалымдар (10%), бизнесмендер (9%), дәрігерлер (9%), вайнерлер (4,1%), спортшылар (4,1%) сенетіндерін атап көрсеткен [13, б. 55]. Мұндай көзқарастың жастардың санасында орын алуы, олардың ойлаудың дайын формасын қабылдайтынын және сыни, танымдық, ізденушілік әрекеттерге дайын емес екендігін білдіреді.

Жастар философиясының негізгі зерттеу бағытын олардың қоғамдық, мемлекеттік және ұлттық қауіпсіздік мәселелерінде кең, гуманитарлық, техникалық білімдерін дамыту болып табылады. Жастардың ғылыми-танымдық, экономикалық іс-әрекеттеріндегі құзыреттіліктерін ақпараттық құралдар, телевизия арқылы насихаттау, танымалдық деңгейін арттыру қажеттіліктерін туындатып отыр.

Жастардың әлеуметтік, саяси мінез-құлығындағы оптимистік көзқарастармен пессимистік көңіл-күйді анықтауға болады. Өйткені, жастардың сана-сезіміне белсенділік, универсалдылық және жақсыға, игілікке ұмтылу, скептицизм құндылықтары тән болғаннан кейін, олар қоғамның саяси өміріндегі кедергілерге, әлеуметтік лифтілердің бұзылуына күмәнмен қарайды.

Зерттеуші Б. Ракишева қазақстандық жастар арасында жүргізген зерттеулерінде, жастардың шетелдерге миграция жасауының факторларын бөліп көрсетеді, олар: экономикалық жағдайлар, әлеуметтік-психологиялық факторлар, білім саласындағы жағдайлар, саяси факторлар тобы.

Сонымен бірге, жастардың эммиграциясына «тиімсіз мемлекеттік басқару, шенеуніктердің жауапсыздығы, сыбайлас жемқорлыққа бейімдігі; адамның өзін-өзі жүзеге асыруы мен мансаптық өсу болашағының, кәсіптік қажеттіліктің төмендігі; елдің дамуының төмен деңгейі, архаизация; болашақ пен балаларының болашағына деген сенімсіздік; жұмыссыздық, әлеуметтік кепілдіктердің төмен деңгейі, медицина мен білім сапасының төмендеуі, адам құқықтарының жиі бұзылуы» [14, с. 20]. Жастардың ұрпақтық санасында аға ұрпақтың құндылықтық бағдар қызметін атқаратыны әлеуметтік зерттеу нәтижелерінде көрініс берген.

Сауалнамаға қатысқан жастардың «дінге сенімі (83%), олардың діни салттарды күнделікті тұрақты орындауы (8,9%), діни салттарды діни мейрамдарда орындауы (38,1%), діни салттарды мүлдем орындамауы (36,1%) көрсеткен, бірақ респонденттердің дін туралы мәліметті, білімді ата-аналары мен туысқандарынан (41,8%), дүниеге келгеннен (27,3%), арнайы әдебиеттерден, интернеттен (4,1%), дін қайраткерлерінен болған әңгімеден (3,8%), ештеңе ықпал еткен жоқ (8,6%), өмірдегі маңызды оқиға (6,4%), мен әлі шешім қабылдаған жоқпын (4,7%) деген пікірлерін ұсынған [13, б. 58-59]. Бұл қоғамдық пікір жастардың діни бірегейлігінің тәртіпсіз, арнайы діни білімсіз қалыптасып жатқанын көрсетеді. Жастардың қоғамдық діни санасына экстремистік мүдделері бар тұлғалардың ықпалы жылдам таралуынан аталған жағдайдың салдарларын анықтаймыз.

Жастардың қазіргі заманғы дүниетанымын әлеуметтік конструкциялаудың жаңа трендтері қалыптасқан. Бұл трендтер 1985 жылдан бастап VUCA, 2020 жылдардан бастап BANI, RUPT, TUNA дүниетанымдық және экономикалық мәдениеттегі ұрпақтық ерекшеліктер ретінде дамып отыр. Бұл дүниетанымдық трендтердің мақсаты адамның әлемдегі өзгерістерге бейімделуін, жаһандық өзгерістерге сәйкес жаңа лидерлік қабілеттерді қалыптастыру болып табылады.

VUCA дүниетанымдық құндылығы басқарушылық, лидерлік шешімдерді қазіргілікте қабылдауды көздейтін және тұрақсыздық, белгісіздік, күрделілік, қос мағыналық қағидалары арқылы бағалауды ұсынады.

Тұрақсыздық – өзгерістердің дәрежелік деңгейімен және күнделікті өмірдегі мәселелік кедергілермен түсіндіріледі; Белгісіздік – сыртқы оқиғаларды алдынала болжаудың, өлшеудің қиындығымен, әлеуметтік ортаның өзгермелігімен сипатталады; Күрделілік – ақпараттың көлемділігінің оны өңдеудегі қиындығымен түсіндіріледі; Қос мағыналық – оқиғаларды түсінудің қиындығы, мүдделердің қақтығысымен сипатталады.

Жастардың құндылығындағы өзгерістерді бейнелейтін үлгі BANI моделін білдіреді. Бұл модельдің авторы Джамай Кашио «Біз хаос дәуірінде, құрылымдардан қажырлы бас тартушы дәуірде өмір сүрудеміз. Бұл тек қана тұрақсыздық емес, бұл шынайылық» [15]. BANI моделі әлемдегі өзгерістерді нәзіктік, қауіп, линиялық еместік, қол жетімсіздік құндылықтары арқылы сипаттайды.

Нәзіктік – әлемнің әлсіз нәзік жүйе екендігімен сипатталады, әлемдік жүйедегі кез-келген дағдарыс себеп салдарлы мәнге ие, сол үшін жастарға қабілет пен тұрақтылық құндылықтары қажет. Қауіп, үрей – шешім қабылдаудағы әрбір уақыттың мәнділігімен сипатталады, сол үшін жастардың бойында қырағылық пен жан ашу құндылықтары орын алуы тиіс; Линиялық еместік – шешімдерді дұрыс қабылдамау салдарының күйретуші сипатқа ие болуымен түсіндіріледі, кез келген оқиға бірден туындауы және әрекеттің нәтижесі бірден болмауы мүмкін, бұл жастардан контекст пен бейімделуді талап етеді; Қол жетімсіздік – әлемнің түсініксіз, ақпараттардың көптігінен күтілмейтін сипаттарға ие болуымен түсіндіріледі, ол үшін жастарға интуиция мен ашықтық құндылықтары қажет.

RUPT моделі жылдамдық, болжап болмайтын, парадоксальдық, шатасқан құндылықтарымен сипатталады.

TUNA моделі қызу қандылық, белгісіздік, романтизм, сантүрлілік құндылықтарын білдіреді.

Қазақстандық қоғамда жастардың трендттері ретінде «қаржылық тәуелсіздік (48,1%), қашықтықтан жұмыс істеу (26%), діншілдік (14,4%), беделді тұлғаның жоқтығы (11,4%), қатысу еркіндігі (10,2%), фитнес және диета, дұрыс тамақтану (5,9%), құндылықтар бойынша бірігу (5,1%)» [13, б. 87]. Жастардың әлеуметтік мінез-құлығындағы өзгерістер көп бейнелі және әртүрлі шарттардың негізінде орын алып отыр. Жастардың басым көпшілігінің қаржылық тәуелсіздікті қазіргі заманғы тренд ретінде таңдауы экономикалық кеңістікті дамыту үшін қажетті ресурс болып табылады.

Готфрид Швейгер жастардың өмірлік қажеттіліктеріне қатысты «ерекше игіліктер» ретінде ұсынған моделі, оларға автономдық, аутенттілік, релациялық қатынастар және тарихи практикалар, тұлғалықты қалыптастыру мәселелерін қамтиды [3]. Бұл мәселе жастарға қатысты мемлекеттік саясатты ешқандай идеологиялық қысымсыз үш жақты кешенді жүргізуді қамтиды. Тиісінше, мемлекеттік және қоғамдық саясат жастардың өмірлік қажеттіліктерін, құндылықтарын қолдау жағдайында әлеуметтік, отбасылық, институтционалдық деңгейлерде біртұтас құрылым ретінде орын алуы қажет. Өйткені өмірлік кезеңдердің шекаралары айқын емес болып, жастардың өзін-өзі және қоршаған әлемді идентификациялауына кері ықпал жасайды және оның этикалық, нормативтік салдарлары орын алады. Нәтижесінде, білім беру мен қоғамдық қатынастардағы өзгерістер кәсіптік, релятивистік, мәдени идентфкациялар мәселесінде сыни кері байланыстың жоғалуына, өзіндік идентификацияны салыстыру, тексеру, қолдану шарттарындағы девиацияларға әкеледі. Бұл мәселе саяси және күнделікті релациялардағы әлеуметтік лифтілер, шынайы «Менді» патриоттық мақтанышқа, Отанға адалдыққа, сүйіспеншілікке және пайдалы әсер коэффициентіне айналдырумен бағаланады.

Жастардың саяси үдерістерге қатысу мәдениеті әлі қалыптаспаған және ол белсенділік әрекет ретінде тек ірі қала тұрғындарына тән жағдай.

Жастардың дүниетанымына, олардың әлеуметтік, экономикалық қажеттіліктеріне қатысты мәселелердің ірі бес бағыты анықталды.

1) жастардың материалдық қолдауға мұқтаждығы;

2) жастардың жұмыссыздығы мәселесі;

3) жастардың ауылдан қалаға, республикадан шетелдерге миграциясы;

4) жастардың баспанамен қамтылуы;

5) жастардың бос уақытын тиімді ұйымдастыру, білім алуын қолдау.

Сондықтан жастар саласындағы мемлекеттік саясат кешенді жүргізіліп, «Дипломмен ауылға», «Жасыл ел» және «Жастар практикасы», «Жастар кадрлық резерві», «Үздік бітіруші жастарды мемлекеттік қызметтегі төменгі әкімшілік лауазымдарға конкурссыз қабылдау», «Жастарды баспанамен қамту» бағдарламалары жүзеге асуда. Өйткені жастардың мінезінде болашаққа деген сенімсіздік, жемқорлыққа төзбеу, жоғары жылдамдықты интернетке қажеттілік, өз мамандығы бойынша жұмысқа орналасу қиындығы мен жұмыс тәжірибесінің жоқтығы, жұмыспен қамту орталықтарынан еңбек нарығы тура-

лы ақпараттың жеткіліксіздігі мәселелері кездеседі.

ЮНИСЕФ Шығыс Европа мен Орталық Азия мемлекеттеріндегі жастардың арасындағы ұрпақтық ерекшеліктерді анықтау мақсатында зерттеу жүргізген. Зерттеу нәтижелерінде қазақстандық қоғамдағы жастардың мәселелерінен өзгешелікті көзқарастар анықталған. Атап айтқанда, шығыс европалық елдердегі жастардың ойлауына мектеп жасында және білім беру ұйымдарында еңбектік, кәсіпкерлік құзыреттіліктерді игеру, ол дағдыларды нарықтық қатынастар талаптарына сәйкестендіру, білім алудағы және қарым-қатынастағы инклюзивтілік, жасыл экология мен сандық экономика мәселелерін шешу міндеттері тән болған. Зерттеуге қатысқан респонденттерге «Мектеп сізді болашаққа дайындай ма?» деген сұрақ қойылып, мынадай жауаптар алынған. Респонденттер «өте аз дайындайды (39%), мүлдем дайындамайды (17%), белгілі бір деңгейде дайындайды (32,8%), ия, толығымен дайындайды (11%) [16, с. 5]. Бұл - қазақстандық білім беру жүйесінің алдында да тұрған өзекті мәселелердің бірі. Жастардың кәсіптік білім алуы үдерісінде теориялық білім мен өндірістік, тәжірибелік білімнің бір- бірінен алшақтығы кездеседі.

ЮНИСЕФ-тің аталған зерттеуінде ұрпақтың уақыты өмірдің барлық кезеңінде жаңа білімдерге ие болу, өмірге тұрақты, кәсіби, бәсекеге қабілетті, әлеуметтік әділеттілікке ие қабілеттерді меңгеру ретінде анықталған. Зерттеуге қатысқан респонденттер, адамның танымы мен қоғамдық ойлауына «сыни ойлау және мәселелерді шеше білу» (32,5%), шет тілдерін меңгеру (26,1%), креативтілік пен кәсіпкерлік (12,6%), сандық дағдылар (6,2%), топтағы ынтымақтастық (5,7%), математикалық және ғылыми жаңалықтар (5,3%), жұмысты орындау үшін техникалық дағдылар (4,8%) құндылықтары қажет деп анықтаған [16, с. 25]. Бұл кәсіби дағдылар қазақстандық жастардың санасы үшін қажетті құндылықтар саналады. Өйткені, қазіргі заманғы әлемде ақпараттардың шектеусіз ағыны адамның қабілеті үшін сыни ойлау құзыреттіліктерінің қажеттілігін алдыға шығарып отыр.

Сыни ойлау инклюзивтілік, адам теңдігін, оның дискриминациядан қорғалуын қамтамасыз етеді. Жастардың санасында сыни ойлау құндылығы еңбек нарығындағы икемділік, дүниені тереңінен түсіну, өмір сүрудің жоғары сапасына қол жеткізуге әкеледі.

Қоғамның экономикалық жүйесіндегі теориялық білім мен тәжірибелік дағдылардың сәйкессіздігі NEET жастар мәселесін туындатып отыр. NEET жастар дегеніміз еш жерде жұмыс істемейтін, экономикалық және саяси қызығушылығы төмен жастардың әлеуметтік тобы. Бұл термин халықаралық еңбек ұйымының жастар жұмыссыздығын жою мақсатында енгізілген.

NEET жастарды анықтау формуласы: NEET коэффиценті (%) = (Жұмыссыз жастар + Жұмыс күшіне тартылмаған жастар) – (Білім беру немесе оқыту саласындағы жұмыссыз жастар) + білім беру немесе оқыту саласындағы жұмыс күшіне тартылмаған жастар) / жастар * 100.

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2019 жылдың 10 желтоқсанында жастар жылының жабылуында сөйлеген баяндамасында: «Ата бабамыздың көптеген ұрпақтары өздерінің ізбасарларының тәуелсіз, еркін, ізгілікті мемлекетте және бақытты өмір сүргенін армандап өтті. Елімізде 14 жасқа дейінгі балалардың саны 5 миллион адамнан асты, бірақ қоғамдық өмірге араласпайтын, жұмыс істемейтін NEET жастардың көбейіп, бос жүргендері жалпы жастардың 20 % құрап отыр», - деген ойды келтірді [17].

Қоғамда NEET жастардың үлесінің орын алуы олардың кәсіптік іс-әрекеттілікке кеш араласуынан және жұмыссыздықтың салдарынан туындап отыр. Қазақстанда «NEET жастардың үлесі 6,9% құраған, оның өнеркәсіп жақсы дамыған аймақтарда Павлодар, Петропавл, Қостанай, Абай облыстарында 4,4-3,5% көрсеткен, ал жаңадан құрылған Ұлытау облысында, халқының саны аз болсада 12,6%», - көрсетіп отыр [18, б. 6]. Бұл көрсеткіштердің Павлодар, Петропавл, Қостанай облыстарында төмен болуы, шекаралық аумақтағы жастардың Ресей Федерациясының территориясында еңбек ету мақсатындағы эммиграциясымен түсіндіріледі.

Жастар ғылыми-зерттеу орталығы 2022 жылы Қазақстандағы NEET жастардың өзіндік ерекшеліктерін, қоғамдық институттармен өзара іс-қимылын, әлеуметтік бейнесін анықтау мақсатында 14-28 жас аралығындағы жастардың арасында жап-

пай сауалнама және тереңдетілген сұхбат әдістерімен әлеуметтік зерттеулер жүргізген.

Зерттеу барысында жастардың қоғамдық өмірге, оның ішінде еңбек үдерістеріне, саяси істерге, мәдени шығармашылық іс-әрекеттілікке қатыспауының себептері талданған және іріктеме жиынтығында 2000 респонденттi қамтыған. Зерттеу кезінде NEET жастар санатына кіретін топтың құндылықтары ретінде «берік отбасы құру (47,1%), көп ақша табу (37,9%), өз үйің не пәтерінің болуы (37,9%), жақсы, қызықты жұмыс табу (32,6%), денсаулық (36,5%)», материалдық емес құндылықтардан жақсы білім алу (30,1%), сенімді, адал дос табу (22,4%), адамдарға көмектесу (12,7%), өз ісін жүзеге асыру (11,6%) ұғымдары анықталған [18, б. 8]. Бұл құндылықтардан байқайтынымыз, ол қазіргі жастардың басым көпшілігіне көп табыс табу, қызықты жұмыс табу мақсаты тән.

Дегенмен жастардың психологиялық көңіл-күйіндегі жалқаулық, енжарлық секілді әрекеттердің салдарынан өзінің мүмкіндіктерін бағалаудың, тәуекелдің, шешім қабылдаудың төмен деңгейі орын алып отыр. Жастардың кәсіпкерлік мінез-құлығы мен дағдысы жүйеленбегендіктен олардың прагматикалық ойлау, сыни ойлау құндылықтары да өз деңгейінде орнықпаған. Жалпы NEET жастардың сыни ойлауындағы қайшылықты болашақты бағалауынан анықтай аламыз. Зерттеу нәтижелеріне сәйкес, жастардың мінез-құлығында елдің, өзінің болашағына деген сенім мен үміт сезімдері және болашақты ойламау, немқұрайлық, үрей сезімдері тең түсіп отыр, яғни респонденттер «болашақ туралы ойламаймын (11,1%), шарасыздық (2,5%), немқұрайлылық (6,7%), алаңдаушылық, қорқыныш (18,6%), сенімділік (22,6%), үміт (35,6%)», - деп көрсеткен [18, б. 20].

Жастар - қоғамның ең икемді және кәсіптік қайта даярлау, идеялық тәрбиелеу үдерістерінен жеңіл және қиындықсыз өте алатын бөлігі. Жастарды қазіргі технологиялық үдерістерге сәйкес инженерлік білімдерге, орта кәсіптік білімдерге қайта бейімдеуге болады.

NEET жастар санатын девиациялық мінез-құлық формасы ретінде қарастыра алмаймыз, өйткені, жастардың немқұрайлығы мен енжарлығынан теріс-мінез құлық, қылмыстық әрекет орын алмайды. Дегенмен жастардың жалақының төмен деңгейін, психологиялық күйзелісін, менмендігін себеп етіп, қоғамдық өмірге қатысудан тыс қалуы болашақ үшін қабылданбайтын әрекеттердің бірі болып саналады. Жастардың жас және жыныстық ерекшеліктеріне дискриминация жасау, көбінде, қыздардың еңбекқорлығына күмәнмен қарау тенденциясы дұрыс емес көзқарасты білдіреді.

Жас ұрпақтарға тән жеке және әлеуметтік маркерлер:

– ғылыми әдебиеттердің орнына жеңіл, классикалық емес шығармаларға, әлеуметтік желілердің ұсынған деректері негізінде фрагментарлы ойлаудың орын алуы;

– ұлттық дәстүрлерді діни сенім бойынша теріс деп қабылдайтын ұрпақтың қалыптасуы;

– ұлттық дәстүрлерді құрметтейтін, бірақ қолданбайтын жастардың көбеюі, бұл үдеріс отбасы құруда кездейсоқ қатынастардың орын алуынан, азаматтық некенің көбеюінен көрінуде, қыздардың дәстүрлі шығыстық пайымға қарағанда уақытынан кеш 30 жастан кейін тұрмысқа шығуы;

– ұлттық дәстүрлерді өмір салты ретінде қабылдайтын жастардың сақталуы, отбасылық қатынаста жастар бір бірін таныса да, ата-анасының, жеңгесінің ұсынысы бойынша үйленуі;

– жастардың әлеуметтік-экономикалық жағдайын сыбайлас жемқорлық фактісі арқылы шешуге бейімдігінің артуы;

– орыс тілінің ресми және бейресми тілдік қолданыста үстемдігінің сақталуы, ресейлік насихат құралдарын тұтынудың, ойлаудың артуы;

– ақпараттардың жалғандығын ажырата алатын, сыни ойлайтын жастардың қалыптасуы;

– ағылшын тіліне сұраныстың күшейуі;

– экономикалық сауатты ұрпақ қалыптасқанымен, әлеуметтік лифтілердің бұзылуы салдарынан скептикалық ойдың қалыптасуы.

Елімізде жастардың қоғамдық қызметін басқару және реттеу мақсатында 227 жастар орталықтары, 547 жастардың қоғамдық ұйымдары жұмыс істейді. Шынында да біздің елімізде ауыл жастарының қоғамдық мәселелерін, олардың бос уақытын тиімді ұйымдастыру менеджменті дамымаған. Соның салдарынан көптеген жастар ірі қалаларға қоныс аудару арқылы өзінің құндылықтарын қайта қалыптастыруға тырысады.

Зерттеуге қатысқан әрбір респондент бос уақытын «достарымен (75,6%), отбасымен (51,8%), туыстарымен (38,7%), виртуалды кеңістікте (14,8%), хобби, спорт (6,8%), серіктес, таныстармен (14,4%) өткізетінін атап көрсеткен [18, б. 42]. Жастардың бос уақытын дұрыс ұйымдастырмаудың салдарынан олардың қоғамдық мінез-құлығының радикализациялануы, жұмыс істеу мақсатында шетелдерге қоныс аударуы және наркотикалық заттарға құмарлықтың артуы орын алады. Жастардың табиғатына жаңа нәрселерге көзсіз қызығу, еліту және сынап көру қасиеттері тән.

Философиялық тұрғыдан алғанда, замандастар мен жас ұрпақтар ақиқаттың жаңа түрін тапқан адамдарға ақылсыз адам ретінде қарайды. Адамның ақылы, интеллектісі ерік-жігердің құралына айналып, жастардың бойында құндылықтарды мойындау көмескілікке ие болады. Жастардың албырттығы оларды жеңіл өмір сүруге бейімдеп, еңбек құндылықтарын әлсіретеді және уайымшылдық салдарынан өз өмірін құмарға айналдырады. Бұл әрекеттер қазіргі заманғы жастардың негативті жағымсыз әлеуметтік бейнесін білдіреді. Әсіресе, жастардың арасында наркотикалық құмарлық дертінің жылдам таралуы, оның «меф ұрпақтары» атауына ие болуы, букмекерлік құмарлық ойындарына араласуы белең алуда.

ҚР Ішкі істер министрлігінің 2023 жылғы 14 наурыздағы есебі бойынша, «елімізде 90 мың адам алкоголді тәуелділік тізімінде, 18 мың нашақорлық ауруы бар адамдар тіркелген, олардың 1500 әйел, 100 ден астамы кәмелетке толмаған балаларды құрайды» [19]. Нашақорлық ғасыр дерті десек те, бұл қоғамдық мәселенің жастар арасында көбейіп, қылмыстық әрекеттердің орын алуының, көбеюінің басты себебі болып отыр. Сондықтан жас ұрпақтық сана-сезімін, ойлауын, ерекшеліктерін басшылыққа ала отырып, бұл саланы мемлекеттік реттеу кешенді жүргізілуі тиіс.

Пауль Наторптың көзқарасынша, өскелең ұрпаққа қоғамдыққа, достыққа, жолдастық рухқа және даңқты сүюге деген күшті қажеттіліктер тән. «Жас ұрпақ өнеркәсіптік ғасыр дәстүрлерін меңгерген, өмірдің ең сәнді, өте үлкен толқыны. Ол өмірге толық берілген, оның дұрыс еместігін, қауіптілігін сезінбейді. Сондықтан жастар өз әрекеттерін еркіндіктің ақиқатына қол жеткізудеміз деп ақтауға тырысады» [20, с. 200]. Жастардың тәрбиесін жетілдірудің құндылықтары ретінде шаруашылық іс-әрекеттілікті, еркіндікті, дербестікті, өзіндік болмысты, мектептен тыс тәрбиені, дербестікті атап көрсетеді.

Қазақстан Республикасы мемлекеттік жастар саясатының 2023-2029 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы Үкімет қаулысы 2023 жылдың 28 наурызында қабылданған. Тұжырымдама 7 бағытқа арналып түзілген. Тұжырымдамада жастар саясатын дамытудың жақсы интегративтік мәселелері көтерілген. Солардың бірі «Алғашқы жұмыс орны», «Ұрпақтар келісімшарты» жобалары.

«Алғашқы жұмыс орны» жобасы бойынша жұмыссыз жүрген жастарды халықты жұмыспен қамту орталықтары арқылы 24 айға жұмысқа қабылдау және жергілікті әкімдіктер арқылы бір реттік 30 айлық есептік көрсеткіш көлемінде субсидиялау қарастырылған.

«Ұрпақтар келісімшарты» жобасы зейнет жасына толған азаматтардың орнын жастармен алмастыруды көздейді, яғни жастарды 18 айлық уақытқа жұмысқа орналастыру қарастырылған. Сонымен қатар жастардың еңбек ақыларын 6 ай бойы субсидиялау ұсынылған [21]. Жалпы Қазақстан Республикасының жастар саясатында көптеген өзгерістер орын алған. Мысалы, депутаттар сайлауында жастар квотасының белгіленуі (30%), жастардың мемлекеттік қызмет саласындағы үлесін арттыру (27,9%), «Серпін» жастардың білім алуына гранттар ұсыну, кәсіп бастау үшін ставкасы төмендетілген несиелер беру, 35 жасқа дейінгі отбасыларға тұрғын үйлер бөлу және т.б.

Қорытынды

Адам футурологиялық аспектіде постиндустриалды дүниені білім мен ғылым технологиясының негізінде жасауға көшуде. Біздің қоғам индустриалдылықтың қамытынан құтылу үшін ойлау, жасампаз болу әрекеттілігіне ауысуы тиіс. Постиндустриалдылық болашақтың утопиясы болғанымен, ол әлемнің дамыған елдерінде шынайылыққа қадам басуда. Оған ғылыми-техникалық революцияның жетістіктерін қолдану арқылы сумен қозғалатын автокөліктер, ұшатын көлік

құралдары, эрганомикалық ақылды қалаларды жасаушы АҚШ, Жапония, Оңтүстік Корея, Қытай секілді елдер жатады. Цифрлық ақшалар криптолар құнының әлемдік нарықтағы негізсіз шарықтауы, дүние нарығының әлі де өндірілген тауар және ақша қатынасына тәуелді екенін білдіреді. Дегенмен футурологтардың постиндустриалды қоғамнан ең үлкен үміті, ол адам арасындағы теңсіздікті экономикалық та, гендерлік те ұғымда жою болып табылады. Анри Бергсон сипаттаған сананың уақытта ұзақтыққа созыла алу мүмкіндігі осы цифрлық технологияларда мүмкіндікке айналды.

Бұл үдеріске біздің ұрпақтардың кірігуі, олар технологияның прагматикалық санасын қабылдаған кезде және қоғамдық жауапкершілікті мәдениет, өркениет түріндегі жасампаздық ретінде түсінгенде жүзеге асады. Тұтынушылық пайымды еңсеру арқылы өндіруші қоғамды құру технологиялық құралдарды өзіміздің болмысымызға біртұтас интеграциялау арқылы орнығады. Әрине бұл көпжақты, көпбейнелі үдеріс, оның ақиқаттылығын үйлесімділікке айналдыру жолында адам–қоғам–мемлекет бір шынайылықты түзуі тиіс.

Қазіргі заманғы жастардың құндылықтарына сандық сауаттылық және этика құзіреттіліктерін ендіру қажеттілігі жатады. Жастар және жасөспірімдер жоғары цифрлық сауаттылыққа ие. Бұл өз кезегінде жастардың өзге адамдардың жеке кеңістігіне енуі, олардың психологиялық мінез-құлығына ықпал жасауы орын алуда. Жастар сандық номад мәртебесін үйдегі, смартфондағы интернет мәселесімен шатастырып алуда. Көптеген жастар интернет әлеміндегі қылмыстық қаржылық топтардың торына ілігіп, виртуалды қор биржаларына ақша салу арқылы зардаптар тартуда. Мемлекеттің қауіпсіздік саласындағы саясаты кибер шабуылдармен күрес жүргізуде қаржылық топтардың қызметін де бақылауға алып, құқықтық нормаларын жасауы қажет.

Жастар - жазықтықта өрістелген қазіргі заманғы индивид. Жастардың қозғалыстағы энтелехиясы буырқанған және аға ұрпақ тәжірибелерін сынау, бас тарту, өзіндік жолды іздеу, адасу қасиеттеріне ие әлеуметтік топ ретінде анықталды. Жастардың әлеуметтік бейнесіне сананың энантидромиясы, еңбек бөлінісіндегі өз орнын іздеу, жасампаздық әрекеттері тән. Бұл жастар арасындағы әлемдік және жергілікті трендтер қайшылығы негізінде айқындалды. Жастардың әлемдік трендтеріне адам теңдгі, инклюзивтілік, жасыл экология, сандық экономика, шетел тілдерін меңгеру, кәсіпкерлік, креативтілік, сыни ойлау құндылықтарының тиістілігі анықталды. Қазақстандық жастардың әлеуметтік бейнесіне қаржылық тәуелсіздік, еркіндік, билікке қызығу, жұмыссыздық салдарынан діни сенімнің артуы құндылықтары тән.

Жастар арасында қоғамдағы әлеуметтік, гендерлік, теңдік мәселелерін шешуге деген қозғалыстардың қатары көбейіп келеді. Сондықтан Қазақстан Республикасының Үкіметі мемлекеттік жастар саясатының 2023-2029 жылдарға қабылдаған тұжырымдамасында белгіленген міндеттерін нақты мемлекеттік бағдарламаға айналдырып, бүкіл қазақстандық жастардың қажеттіліктерін, идеяларын бір жерден басқаратын мемлекеттік органдарды құруы қажет. Жастардың әлеуметтік, мәдениеттік және волонтерлік жұмыстарына орталықтанған басқарушы мекемелер жауапты болуы қажет.

Мемлекеттік саясат – белсенді жастардың әлеуметтік-экономикалық үдерістерде өзін жүзеге асыру үшін қажетті мүмкіндіктерді жасақтап, әлеуметтік мобильдігін қамтамасыз етуі қажет. Шектелген қаржылық құралдар жастардың тікелей тұтынушылық қабілетін қалыптастырады. Ж. Хамзина мен Е.Бурибаев жастар саласындағы мемлекеттік саясатты жетілдірудің бағыттары ретінде «1) жоғары сапалы өмір сүруді қамтуды; 2) болжалды еңбек нарығын қалыптастыруды; 3) жастардың денсаулығын сақтауды және салауатты өмір сүру орталарын құруды», - ұсынады [5].

Жалпы жастар саласындағы мемлекеттік саясатты эффективті жасау үшін мемлекеттің мақсаты мен оған қол жеткізудегі құралдары өзара сәйкестікте болуы қажет. Сондықтан мемлекет өзінің жұртшылыққа жариялаған декларативті қағидаларын қатаң сақтап, жастарды жұмыс ресурсы, «дене» түрі ретінде қарастырмастан, олардың әлеуметтік-экономикалық саладағы жасампаздығына жағдай жасап, саяси лифтілерді жасақтауы қажет. Өйткені, жастардың мәселесі тек қана еңбек ету, мол байлыққа ие болу міндеттеріне түйінделмейді, жастар мемлекетшілдік, адалдық, руханилық, эстетикалық

сұлулық пен шығармашылық реляцияларға мұқтаж. Жастар саласындағы мемлекеттік саясат рухани орталықтарды құру, жастар бизнесіне субсидия бөлу, дарынды жастарды қолдау арқылы өзінің өзектілігін сақтайды.

Әдебиеттер тізімі

1 Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. (2026). *Демографическая статистика*. https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/demography/

2 Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. (2026). *Численность населения по полу и по отдельным возрастным группам на начало 2026 года*. https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/demography/publications/281559/

3 Gottfried, Sh. (2026). The special goods adolescence. *Washington University Review of Philosophy, 5*, 89–112. https://doi.org/10.5840/wurop2026510

4 Зайниева, Л. Ю., & Суимбаева, Э. (2024). Жастар парламентаризмі дамуының көпдеңгейлі. *Қоғам және дәуір*, (1), 30–45.

5 Khamzina, Zh., Buribayev, E., & Buribayeva, A. (2025). A mosaic of values: The transformation of youth orientations in the sociocultural dynamics of Kazakhstan. *Topos*, (2[55]), 267–297. https://doi.org/10.61095/815-0047-2025-2-267-297

6 Barlybaeva, G., Nussipova, G., Keldinova, A., Koyanbayeva, G., Zhanabayeva, D., & Madalieva, Zh. (2026). Spiritual values and personality formation of youth in the context of contemporary social transformation in Kazakhstan. *Space and Culture, India, 14*(1), 76–100. https://doi.org/10.20896/7jens105

7 Виндельбанд, В. (1995). *Дух и история: Избранное*. Юрист.

8 Ясперс, К. (1994). *Смысл и назначение истории*. Республика.

9 Гегель, Г. В. Ф. (1974). *Энциклопедия философских наук: Наука логики* (Т. 1). Мысль.

10 Колчигин, С. Ю. (2020). Феномен сознания: Фазы развития. *Адам әлемі*, (2[84]), 3–11.

11 Қазақстан Республикасының Заңы. (2015, 9 ақпан). *Мемлекеттік жастар саясаты туралы* (№ 285-V). Әділет. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000285

12 Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы. (2021, 26 ақпан). *2025 жылға дейінгі Ұлттық даму жоспарын бекіту туралы* (№ 521).

13 *Қазақстан жастары: Әлеуметтанулық зерттеу*. (2023). Жастар ғылыми-зерттеу орталығы.

14 Ракишева, Б. (2020). *Нелегальная миграция казахстанцев в Южную Корею*. Казахстанский совет по международным отношениям, ЦСИ.

15 Cascio, J. (2020). Facing the age of chaos. *Medium*. https://medium.com/@cascio/facing-the-age-of-chaos-b00687b1f51d

16 Детский фонд ООН (ЮНИСЕФ) & Европейский фонд образования. (2021). *Формирование жизнестойкого поколения в Центральной Азии и Европе*.

17 Мемлекет басшысының Жастар жылының жабылуы және Волонтер жылының басталу салтанатына қатысты. (n.d.). Ақорда. https://www.akorda.kz/

18 *Қазақстандағы NEET жастардың әлеуметтік ұстанымдары*. (2023). Жастар ғылыми-зерттеу орталығы.

19 Есірткі сайттарын анықтау және бұғаттау үшін жасанды интеллект пайдаланылатын болады. Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің ресми ақпараттық ресурсы. https://primeminister.kz/kz/news/esirtki

20 Наторп, П. (2006). *Избранные работы*. Территория будущего.

21 Қазақстан Республикасы Үкіметі. (2023, 28 наурыз). *Қазақстан Республикасының мемлекеттік жастар саясатының 2023–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы* (№ 247 қаулы). Әділет. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000247

Transliteration

1 Byuro natsional'noy statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazakhstan. (2026). *Demograficheskaya statistika* [Demographic statistics]. https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/demography/ (In Russian)

2 Byuro natsional'noy statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazakhstan. (2026). *Chislennost' naseleniya po polu i po otdel'nym vozrastnym gruppam na nachalo 2026 goda* [Population by sex and selected age groups at the beginning of 2026]. https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/demography/publications/281559/ (In Russian)

3 Gottfried, Sh. (2026). The special goods adolescence. *Washington University Review of Philosophy*, 5, 89–112. https://doi.org/10.5840/wurop2026510

4 Zainiyeva, L. Yu., & Suimbayeva, E. (2024). Zhastar parlamentarizmi damuynyn kopleveldi [The multilevel development of youth parliamentarism]. *Qogam zhane dauir*, (1), 30–45. (In Kazakh)

5 Khamzina, Zh., Buribayev, E., & Buribayeva, A. (2025). A mosaic of values: The transformation of youth orientations in the sociocultural dynamics of Kazakhstan. *Topos*, (2[55]), 267–297. https://doi.org/10.61095/815-0047-2025-2-267-297

6 Barlybaeva, G., Nussipova, G., Keldinova, A., Koyanbayeva, G., Zhanabayeva, D., & Madalieva, Zh. (2026). Spiritual values and personality formation of youth in the context of contemporary social transformation in Kazakhstan. *Space and Culture, India,* 14(1), 76–100. https://doi.org/10.20896/7jens105

7 Vindel'band, V. (1995). *Dukh i istoriya: Izbrannoye* [Spirit and history: Selected works]. Yurist. (In Russian)

8 Yaspers, K. (1994). *Smysl i naznacheniye istorii* [The origin and goal of history]. Respublika. (In Russian)

9 Gegel', G. V. F. (1974). Entsiklopediya filosofskikh nauk: Nauka logiki [Encyclopedia of the philosophical sciences: The science of logic] (Vol. 1). *Mysl'*. (In Russian)

10 Kolchigin, S. Yu. (2020). Fenomen soznaniya: Fazy razvitiya [The phenomenon of consciousness: Stages of development]. *Adam Alemi,* (2[84]), 3–11. (In Russian)

11 Qazaqstan Respublikasynyn Zany. (2015, February 9). *Memlekettik zhastar sayasaty turaly* [On state youth policy] (No. 285-V). Adilet. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000285 (In Kazakh)

12 Qazaqstan Respublikasy Prezidentinin Zharlygy. (2021, February 26). *2025 zhylga deiingi Ulttyq damu zhosparyn bekitu turaly* [On approval of the National Development Plan until 2025] (No. 521). (In Kazakh)

13 Qazaqstan zhastary: Aleumettanulyq zertteu [Youth of Kazakhstan: A sociological study]. (2023). Zhastar gylymi-zertteu ortalygy. (In Kazakh)

14 Rakisheva, B. (2020). *Nelegal'naya migratsiya kazakhstantsev v Yuzhnuyu Koreyu* [Illegal migration of Kazakhstanis to South Korea]. Kazakhstan Council on International Relations; Center for Social and Political Research. (In Russian)

15 Cascio, J. (2020). Facing the age of chaos. Medium. https://medium.com/@cascio/facing-the-age-of-chaos-b00687b1f51d

16 Detskiy fond OON (YuNISEF) & Yevropeyskiy fond obrazovaniya. (2021). *Formirovaniye zhiznestoykogo pokoleniya v Tsentral'noy Azii i Yevrope* [Building a resilient generation in Central Asia and Europe]. (In Russian)

17 Memleket basshysynyn Zhastar zhylynyn zhabyluy zhane Volonter zhylynyn bastalu saltanatyna qatysty [The Head of State attends the closing ceremony of the Year of Youth and the opening ceremony of the Year of Volunteers]. Aqorda. https://www.akorda.kz/ (In Kazakh)

18 *Qazaqstandagy NEET zhastardyn aleumettik ustanymdary* [Social attitudes of NEET youth in Kazakhstan]. (2023). Zhastar gylymi-zertteu ortalygy. (In Kazakh)

19 Esirtki saittyn anyqtau zhane buғatтau ushin zhasandy intellekt paidalanylatyn bolady [Artificial intelligence to be used to identify and block drug-related websites]. (n.d.). Official Information Resource of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan. https://primeminister.kz/kz/news/esirtki (In Kazakh)

20 Natorp, P. (2006). *Izbrannyye raboty* [Selected works]. Territoriya budushchego. (In Russian)

21 Qazaqstan Respublikasy Ukimeti. (2023, March 28). *Qazaqstan Respublikasynyn memlekettik zhastar sayasatynyn 2023–2029 zhyldarga arnalgan tuzhyrymdamasyn bekitu turaly* [On approval of the Concept of State Youth Policy of the Republic of Kazakhstan for 2023–2029] (Resolution No. 247). Adilet. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000247 (In Kazakh)

Авторлардың үлесі

Мырзабеков Ж.Е., зерттеу тұжырымдамасын әзірлеу, ғылыми әдебиеттерді талдау, мақаланың негізгі мәтінін дайындау. **Еркінұлы Т.,** зерттеу материалдарын жүйелеу, алынған нәтижелерді талдау, ғылыми тұжырымдарды нақтылау.

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Жамбыл Ерғараұлы Мырзабеков	кафедра меңгерушісі, PhD, Ш.Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті, Тараз, Қазақстан, email: myrzabekovjambul1978@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-4141-0279
Талғат Еркінұлы	кафедра меңгерушісі, PhD, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан, email: erkinulyt@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-1653-9935
Жамбыл Ергараевич Мырзабеков	заведующий кафедры, PhD, Международный Таразский университет имени Шерхана Муртазы, Тараз, Казахстан, email: myrzabekovjambul1978@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-4141-0279
Талгат Еркинулы	заведующий кафедры, PhD, Южно-Казахстанский университет имени М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан, email: erkinulyt@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-1653-9935
Zhambul Murzabekov	Head of the Department, PhD, Sherkhan Murtaza International Taraz University, email: myrzabekovjambul1978@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-4141-0279
Talgat Erkinuly	Head of the Department, PhD, M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan, email: erkinulyt@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-1653-9935

IRSTI 11.25.91 | Research Article

PUBLIC DIPLOMACY IN CENTRAL ASIA: SOCIAL AND INSTITUTIONAL DIMENSIONS IN KAZAKHSTAN AND UZBEKISTAN

K. Sabirov[1], Sh. Pulatov[2]

ABSTRACT

This article examines public and people-to-people diplomacy as an emerging social infrastructure of regionalism in Central Asia, with a comparative focus on Kazakhstan and Uzbekistan. It distinguishes public diplomacy from soft power, cultural diplomacy, citizen diplomacy, Track II diplomacy, and digital diplomacy, and uses "societal diplomacy" as an analytical umbrella for sustained cross-border interaction among state-enabled and non-state actors. Methodologically, the study combines institutional analysis, structured comparison, and qualitative content analysis of legislation, presidential and governmental documents, Shanghai Cooperation Organisation materials, United Nations documents, and peer-reviewed scholarship. The empirical period extends from Uzbekistan's regional opening after 2017 to 25 September 2026, with earlier developments included where necessary to explain institutional trajectories. The findings identify two complementary models. Uzbekistan has developed a relatively specialized, outward-facing model centred on the SCO Centre for Public Diplomacy. Kazakhstan has historically relied on a distributed ecosystem of interethnic, interfaith, cultural, and multilateral platforms; in 2026, this architecture was reconfigured through the establishment of Qazaqstan Halyq Kenesi and its inaugural session. The article argues that these trajectories can be connected through a light, networked Central Asian Public Diplomacy Network aligned with Central Asia–2040. Such an architecture could institutionalize reciprocal exchanges, youth and academic mobility, interfaith dialogue, digital cooperation, and Track II problem-solving while supporting relevant Sustainable Development Goals.

Keywords: Public Diplomacy, People-To-People Diplomacy, Central Asia, Kazakhstan, Uzbekistan, Regional Integration, Shanghai Cooperation Organisation.

[1] SCO Center for Public Diplomacy in Uzbekistan, Tashkent, Uzbekistan

[2] L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Corresponding author:
Sh. Pulatov,
pulatovs@mail.ru

Citation:
Sabirov K., Pulatov Sh. Public diplomacy in Central Asia: social and institutional dimensions in Kazakhstan and Uzbekistan // Adam Alemi. – 2026. – Vol. 28. – No. 4 (110). – P. 86–96. – DOI: 10.48010/esjsct80

Open Access
© The Author(s), 2026
This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0).
https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

Received: 01/09/2026
Accepted: 15/10/2026
Published online: 30/10/2026

Орталық Азиядағы халық дипломатиясы: Қазақстан мен Өзбекстанның әлеуметтік және институционалдық өлшемдері

Аңдатпа. Мақалада қоғамдық және халықтық дипломатия Орталық Азиядағы өңіршілдіктің қалыптасып келе жатқан әлеуметтік инфрақұрылымы ретінде қарастырылып, Қазақстан мен Өзбекстан тәжірибесіне салыстырмалы талдау жасалады. Қоғамдық дипломатия «жұмсақ күштен», мәдени дипломатиядан, азаматтық дипломатиядан, Track II дипломатиясынан және цифрлық дипломатиядан ажыратылады; ал «societal diplomacy» ұғымы мемлекет қолдайтын және мемлекеттік емес акторлардың тұрақты трансшекаралық өзара іс-қимылын қамтитын талдамалық ұғым ретінде пайдаланылады. Әдіснамалық тұрғыдан зерттеу институционалдық талдауды, құрылымдалған салыстыруды және заңнамаға, президенттік және үкіметтік құжаттарға, Шанхай ынтымақтастық ұйымының материалдарына, БҰҰ құжаттарына және рецензияланатын ғылыми әдебиетке сапалық контент-талдауды біріктіреді. Эмпирикалық кезең Өзбекстанның 2017 жылдан кейінгі өңірлік ашықтық саясатының жандануынан 2026 жылғы 25 қыркүйекке дейінгі аралықты қамтиды; институционалдық траекторияларды түсіндіру үшін қажет болған жағдайда ертеректегі оқиғалар да қарастырылады. Нәтижелер өзара толықтырушы екі модельді айқындайды. Өзбекстанда ШЫҰ Халықтық дипломатия орталығына негізделген салыстырмалы түрде маманданған және сыртқы байланыстарға бағдарланған модель қалыптасты. Қазақстан тарихи тұрғыдан этносаралық, конфессияаралық, мәдени және көпжақты платформалардың бөлінген экожүйесіне сүйенді; 2026 жылы бұл архитектура Қазақстан Халық Кеңесінің құрылуы және оның алғашқы сессиясының өтуі арқылы қайта құрылды. Мақала осы траекторияларды «Орталық Азия–2040» тұжырымдамасымен үйлестірілген икемді, желілік Орталық Азиялық қоғамдық дипломатия желісі арқылы байланыстыруға болатынын негіздейді. Мұндай архитектура өзара алмасуларды, жастар мен академиялық ұтқырлықты, конфессияаралық диалогты, цифрлық ынтымақтастықты және Track II форматындағы проблемаларды бірлесіп шешуді институционалдандырып, тиісті Тұрақты даму мақсаттарына үлес қоса алады.

Түйін сөздер: қоғамдық дипломатия, халықтық дипломатия, Орталық Азия, Қазақстан, Өзбекстан, өңірлік интеграция, ШЫҰ.

Народная дипломатия в Центральной Азии: социальные и институциональные измерения Казахстана и Узбекистана

Аннотация. В статье публичная и народная дипломатия рассматриваются как формирующаяся социальная инфраструктура регионализма в Центральной Азии с акцентом на сравнительный анализ Казахстана и Узбекистана. Публичная дипломатия разграничивается с «мягкой силой», культурной дипломатией, гражданской дипломатией, дипломатией «второго трека» (Track II) и цифровой дипломатией; понятие «societal diplomacy» используется как аналитическое обозначение устойчивого трансграничного взаимодействия государственных, поддерживаемых государством и негосударственных акторов. Методологически исследование сочетает институциональный анализ, структурированное сравнение и качественный контент-анализ законодательства, президентских и правительственных документов, материалов Шанхайской организации сотрудничества, документов ООН и рецензируемой научной литературы. Эмпирический период охватывает время от активизации региональной открытости Узбекистана после 2017 года до 25 сентября 2026 года; более ранние события учитываются там, где это необходимо для объяснения институциональных траекторий. Выявлены две взаимодополняющие модели. В Узбекистане сформировалась относительно специализированная и внешне ориентированная модель, центром которой выступает Центр народной дипломатии ШОС. Казахстан исторически опирался на распределенную экосистему межэтнических, межрелигиозных, культурных и многосторонних платформ; в 2026 году эта архитектура была перестроена через создание и проведение первой сессии Қазақстан Халық Кеңесі. Обосновывается возможность соединения этих траекторий посредством гибкой сетевой Центральноазиатской сети публичной дипломатии, согласованной с концепцией «Центральная Азия-2040». Такая архитектура способна институционализировать взаимные обмены, молодежную и академическую мобильность, межрелигиозный диалог, цифровое сотрудничество и решение проблем в формате Track II, одновременно содействуя достижению соответствующих Целей устойчивого развития.

Ключевые слова: публичная дипломатия, народная дипломатия, Центральная Азия, Казахстан, Узбекистан, региональная интеграция, ШОС.

Introduction

International politics is increasingly shaped by a paradox. Interstate rivalry, geopolitical fragmentation, information disorder and transnational security risks have increased the demand for resilient diplomatic channels, yet the legitimacy and practical reach of purely official communication are often insufficient to sustain trust across societies. Public diplomacy therefore matters not because it replaces conventional diplomacy, but because it operates in the social space in which foreign-policy decisions are interpreted, accepted, contested and translated into long-term perceptions [1]. Nye's concept of soft power clarifies why attraction, credibility and the perceived legitimacy of policy can affect international outcomes, while the public-diplomacy literature demonstrates that the mechanisms through which such attraction is cultivated are institutionally diverse and increasingly relational. Nye, Cull, Melissen and Gilboa provide complementary rather than interchangeable foundations for that argument.

Central Asia offers a particularly important setting for studying this transformation. Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan and Uzbekistan possess dense historical, cultural, linguistic, economic and human interconnections, while post-Soveiet state-building produced strong sovereign institutions and uneven formal regionalization. Earlier analyses often assessed Central Asian regionalism in terms of its failure to reproduce highly institutionalized integration models [2]. More recent scholarship has instead emphasized regional practices, endogenous ordering, consultation and forms of cooperation that do not necessarily require supranational authority.

This conceptual shift has acquired growing empirical relevance. The Consultative Meetings of the Heads of State have contributed to a more explicitly Central Asian framework for regional coordination, and in 2024, the five states approved the Concept for the Development of Regional Cooperation "Central Asia-2040", prepared at Kazakhstan's initiative. Official Kazakhstani materials frame the concept as a long-term guide for five-sided cooperation across security, connectivity, innovation, environmental challenges and common regional development [3].

The social dimension of this regionalism, however, remains less systematically institutionalized than presidential, diplomatic and economic cooperation. The present study builds on an original Uzbek-language manuscript that identified culture, education, science, youth, sport, tourism, information technologies, heritage preservation and civil-society contacts as major fields of people-to-people diplomacy. The present article develops that argument at the conceptual and comparative levels. Existing studies of cultural and public diplomacy in Central Asia also demonstrate the relevance of

cultural instruments, external public-diplomacy models and national adaptation, but they do not by themselves provide a comparative institutional account of Kazakhstan and Uzbekistan as complementary regional trajectories [4]. Rather than treating xalq diplomatiyasi (people-to-people diplomacy) as a generic designation for all benevolent international contacts, this article asks how distinct varieties of societal interaction can become durable mechanisms of regional cooperation.

Three questions guide the analysis. First, how should public diplomacy, people-to-people diplomacy, citizen diplomacy, Track II diplomacy, cultural diplomacy, and digital diplomacy be distinguished in a Central Asian context? Second, what do the institutional trajectories of Uzbekistan and Kazakhstan reveal about specialized and distributed approaches to societal diplomacy? Third, what institutional architecture could connect the existing national and multilateral mechanisms without creating a costly or politically unrealistic supranational organization?

The central argument is that public and people-to-people diplomacy in Central Asia can be conceptualized as an emerging social infrastructure of regionalism. Uzbekistan represents a relatively specialized, outward-facing, and SCO-anchored trajectory, most visibly through the SCO People's Diplomacy Centre in Uzbekistan [5]. Kazakhstan has historically followed a more distributed trajectory involving consultative, interethnic, interfaith, cultural and multilateral institutions. The Kazakhstani model entered a major period of institutional reconfiguration in 2026 with the establishment of Qazaqstan Halyq Kenesi. Accordingly, the Assembly of the People of Kazakhstan is treated here as an institutional predecessor and a source of accumulated experience rather than as an unchanged present-day institution.

The article contributes to the literature in three respects. Conceptually, it advances the notion of people-to-people regionalism, defined as relational capacity generated through repeated cross-border interactions among institutions and social groups. Empirically, it brings the comparison of Kazakhstan and Uzbekistan up to 25 September 2026, including the inaugural session of Qazaqstan Halyq Kenesi on 23-24 September 2026. Practically, it proposes a Central Asian Public Diplomacy Network (CAPDN) aligned with Central Asia-2040 and selected UN Sustainable Development Goals. The network is conceived not as another supranational body but as a coordination architecture connecting institutions that already exist [6].

Methodology

The study employs a qualitative comparative research design focused on Kazakhstan and Uzbekistan. Case selection follows a most-similar systems logic: the two states share geographic proximity, extensive bilateral ties, historical and cultural interconnections, and a growing commitment to Central Asian regional cooperation, while differing in the institutional organization of public and people-to-people diplomacy. Three complementary methods are used. First, institutional analysis identifies the legal mandates, organizational locations, and policy functions of relevant bodies and initiatives. Second, structured comparison evaluates both cases against common dimensions: institutional specialization, state–society interface, target publics, multilateral anchoring, thematic reach, continuity, digital capacity, and links to regional policy. Third, qualitative content analysis is applied to legislation, presidential and governmental documents, SCO and United Nations materials, and peer-reviewed scholarship. The documentary corpus is purposively selected for relevance and authority rather than statistical representativeness, and official documents are treated as evidence of formal mandates and declared policy objectives, not as proof that intended outcomes were achieved. The empirical period runs from the acceleration of Uzbekistan's regional opening after 2017 through 25 September 2026; earlier material is included where necessary to explain institutional trajectories. Source triangulation is used to compare official records with academic literature. The study evaluates institutional capacity and plausible mechanisms – repeated interaction, continuity of communication, cross-border networking, and opportunities for regional identity formation – without claiming that public diplomacy independently causes regional integration, conflict prevention, or measurable changes in mass attitudes.

Main part

Comparative Analysis

Uzbekistan's contemporary trajectory in societal diplomacy is closely connected with

its broader reorientation toward Central Asian cooperation after 2017. Greater emphasis on good-neighbourliness, political dialogue, cross-border connectivity and interaction with neighbouring societies created a more enabling environment for people-to-people relations. One particularly distinctive institutional manifestation is the SCO People's Diplomacy Centre in Uzbekistan.

Official SCO material surrounding the Centre's development defined its mission broadly: strengthening mutual trust and good-neighbourliness, supporting interethnic and intercivilizational dialogue, developing cultural and humanitarian links, expanding interaction among civil-society organizations, youth and women, and facilitating media and information contacts [7]. The Centre therefore represents more than cultural programming narrowly understood. Its formal logic combines elements of public diplomacy, people-to-people exchange and multilateral civil-society networking.

This institutional role became increasingly visible in the SCO's wider cultural-humanitarian agenda. The second SCO Public Diplomacy Forum was held in Tashkent in May 2022 under a theme linking people's diplomacy and mutual understanding with development; official SCO reporting connected such interaction to cooperation in science, education, culture, sport, tourism and city-to-city relations [8]. The 2022 Samarkand summit documentation also recognized the role of public-diplomacy institutions and people-to-people contacts within the organization's broader cooperation.

Institutional continuity remained visible after Uzbekistan's SCO chairmanship. In March 2025, SCO Secretary-General Nurlan Yermekbayev visited the Centre and discussed cooperation with Kabuljon Sabirov in fields including culture, science, technology, education, information and journalism [5]. During 2026, the SCO's cultural-humanitarian agenda included multiple formats relevant to people-to-people diplomacy, including women's leadership, science, education, innovation and humanitarian cooperation.

These developments support the characterization of Uzbekistan's model as relatively specialized and externally oriented. A dedicated centre gives people's diplomacy a recognizable institutional address, allows expertise and institutional memory to accumulate and makes it easier to convene heterogeneous actors under a common framework. Association with the SCO also gives the institution access to a much wider multinational network.

Specialization nonetheless has limitations. A designated centre may overlap with the functions of ministries, universities, friendship societies, cultural institutions, youth bodies, NGOs, and other organizations. It may also become excessively dependent on a single institutional agenda or funding stream. The appropriate policy response is therefore not further concentration, but network governance: a specialist institution can act as a hub without becoming a monopoly over societal diplomacy.

Kazakhstan offers a contrasting institutional trajectory. Historically, the country relied less on a single specialized public-diplomacy centre and more on a distributed ecosystem of institutions concerned with interethnic interaction, social cohesion, interfaith dialogue, international humanitarian initiatives and consultative participation.

For approximately three decades, the Assembly of the People of Kazakhstan represented an important component of this ecosystem. Its primary mandate was domestic, but its institutional experience in ethnocultural representation, dialogue, mediation and societal consultation generated resources with international relevance. Kazakhstani scholarly literature has associated people's diplomacy and cultural diplomacy with interethnic dialogue, cultural exchange and broader international relations [9].

However, a publishable article updated to September 2026 must reflect a major institutional change. President Kassym-Jomart Tokayev's address to the fifth National Kurultai proposed Qazaqstan Halyq Kenesi as a high-level consultative mechanism preserving strategic continuity with earlier consultative institutions. The new framework was subsequently formalized in constitutional legislation [10].

The Constitutional Law "Qazaqstan Halyq Kenesi" was adopted on 5 June 2026 and entered into force on 1 July 2026, simultaneously invalidating the 2008 Law on the Assembly of the People of Kazakhstan. The new framework defines Halyq Kenesi as the highest constitutional consultative body representing the interests of the people, with powers that include national dialogue, public harmony and interaction with civil society and international organizations [6]. The institutional transition moved from legal establishment to operational launch in September: the President convened the first

session for 23–24 September 2026, and the inaugural session formally began the work of the new body. This development allows the article to treat the Assembly as an institutional predecessor and accumulated repertoire of societal diplomacy while analysing Halyq Kenesi as an operating, though still new, constitutional framework.

A second major Kazakhstani component is the Congress of Leaders of World and Traditional Religions. Its importance to public diplomacy lies in its ability to transform Kazakhstan's domestic and international identity as a site of interfaith dialogue into a recurrent transnational platform. The eighth Congress, held in Astana on 17–18 September 2025, adopted the Astana Peace Declaration 2025. The declaration linked interreligious and intercultural dialogue with peace, social stability, participation of young people and women, education, environmental responsibility, responsible approaches to artificial intelligence and implementation of the SDGs [11].

This evolution is analytically revealing. Interfaith diplomacy in Kazakhstan is no longer confined to theological dialogue. It increasingly intersects with peacebuilding, youth engagement, digital ethics, environmental responsibility and the governance of societal diversity. The Congress therefore illustrates how a platform originally defined around religion can perform wider functions of societal and intercivilizational diplomacy.

Kazakhstan's role in Central Asian regional architecture is further reflected in Central Asia–2040. Prepared at Kazakhstan's initiative and approved at the 2024 summit in Astana, the concept sets out a long-term perspective for five-sided regional cooperation and is linked in official materials to historical-cultural commonality, stability, connectivity, innovation, environmental questions and a shared development horizon [3]. It offers a suitable political umbrella for institutionalizing a stronger people-to-people component because it is Central Asian in ownership while remaining compatible with sovereign, intergovernmental regionalism.

The Kazakhstan-Uzbekistan bilateral relationship constitutes an especially important laboratory for this argument. Their Treaty on Allied Relations was signed on 22 December 2022 and entered into force on 30 May 2024 [12]. The alliance framework is increasingly accompanied by mechanisms below the presidential level.

In August 2024, the two presidents supported transformation of the regional forum into a Council of Regional Leaders. The first meeting of the Council of Regional Leaders of Kazakhstan and Uzbekistan took place in Aktau on 24 July 2026, providing governors, ministries, agencies and other actors with a more direct subnational channel [13]. Such a mechanism is significant for people-to-people regionalism because border and regional authorities operate close to practical issues – mobility, trade, tourism, cultural exchange, transport and local economic cooperation – that shape everyday perceptions of bilateral relations.

The social layer is reinforced by educational and cultural-humanitarian cooperation. In 2026, the bilateral agenda continued to emphasize cultural and educational links, while the two culture ministries agreed on a 2026-2027 cultural-humanitarian cooperation plan [14]. The implication is that allied relations increasingly rest not only on presidential and intergovernmental agreements but on a denser set of subnational, educational and cultural contacts.

A broader regional development strengthens the argument. In July 2026, Uzbekistan's president described deeper Central Asian cooperation as gradually contributing to a common regional identity while preserving national identities, and called for stronger institutions, direct regional interaction, digital services and integrated infrastructure for education, science and innovation [15]. This formulation closely corresponds to the mechanism proposed in the present article: regional identity does not require the weakening of national identity; it can develop through repeated cooperation layered above sovereign states.

The Uzbek and Kazakhstani cases can therefore be summarized as follows.

Table 1 - Comparative Institutional Models of Societal Diplomacy

Dimension	Uzbekistan	Kazakhstan	Comparative Implication
Core trajectory	Specialized, outward-facing and strongly SCO-linked	Historically distributed; undergoing institutional consolidation/reconfiguration in 2026	The models are complementary rather than mutually exclusive

Dimension	Uzbekistan	Kazakhstan	Comparative Implication
Key institutional anchor	SCO Centre for Public Diplomacy in Uzbekistan	Assembly of the People of Kazakhstan as institutional predecessor; Qazaqstan Halyq Kenesi from 2026; Congress infrastructure	A regional network can connect specialized hubs with broader institutional ecosystems
Primary strengths	Clear mandate, recognizable convening platform, strong SCO interface	Dense experience in state–society, interethnic, interfaith, and multilateral dialogue	Specialization and institutional diversity can reinforce one another
Main risks	Functional duplication; over-concentration; dependence on a particular organizational agenda	Loss of accumulated networks during institutional restructuring; diffusion of responsibility	Regional architecture should preserve plural nodes and transparent coordination
Regional channels	SCO forums, youth, media, education, culture, think tanks	Central Asia–2040, interfaith Congress, UN SDG infrastructure, regional and bilateral councils	Connecting these channels can deepen people-to-people regionalism

The comparison should not be interpreted as a ranking. Uzbekistan's relative advantage lies in institutional clarity and the existence of a recognizable centre dedicated to people's diplomacy. Kazakhstan's comparative strength lies in the breadth of an ecosystem that connects domestic societal management with interfaith, multilateral, and regional initiatives. The Uzbek model risks excessive institutional concentration; whereas the Kazakhstani model risks fragmentation or loss of continuity during restructuring. Their combination is therefore more promising than the replication of either model throughout the region.

Table 2 - Timeline of Selected Institutional and Policy Developments

Period	Initiative or development	Regional significance
1995-2025	Development of the Assembly of the People of Kazakhstan as a major state –society platform	Accumulation of institutional experience in interethnic and intercultural dialogue
2018-2019	Institutional development of the SCO People's Diplomacy Centre in Uzbekistan	Specialized institutionalization of people's diplomacy
2022	Second SCO People's Diplomacy Forum in Tashkent and Samarkand SCO summit	Greater normalization of people-to-people and cultural-humanitarian cooperation within the SCO
2022-2024	Kazakhstan-Uzbekistan Treaty on Allied Relations signed and enters into force	Stronger political framework for bilateral societal and interregional cooperation
2024	Central Asia-2040 approved at the Astana Consultative Meeting	Long-term framework for endogenous five-state regional cooperation
2025	Eighth Congress of Leaders of World and Traditional Religions; UN regional SDG architecture in Almaty	Connects interfaith dialogue, peace, youth, digital ethics, and sustainable development
2026	Qazaqstan Halyq Kenesi established in law and preceding Assembly regulatory structure reorganized	Major transition in Kazakhstan's consultative and harmony architecture
2026	First Council of Regional Leaders of Kazakhstan and Uzbekistan and new cultural-humanitarian program	Adds subnational and cultural dimensions to allied relations
2026	Expansion of SCO people-to-people, youth, think-tank, women's, and intercultural formats	Indicates denser multilevel societal interaction within the wider SCO space

The bilateral case illustrates why people-to-people diplomacy should not be treated as ceremonial friendship alone. Regions sharing borders confront practical questions of movement, transport, trade, environmental management, tourism, educational access, and cultural exchange. Repeated cooperation among universities, professional communities, regional leaders, and civil-society institutions can lower the social transaction costs involved in implementing interstate agreements. Such connections cannot eliminate political disputes, but they can multiply the number of channels through which relations are maintained.

In this respect, reciprocity is critical. Public diplomacy ceases to build trust if neighbouring societies perceive it merely as a vehicle for uni-

lateral national branding or political messaging. The social infrastructure of regionalism requires opportunities for Central Asian partners to co-design programmes, rotate leadership, and retain identifiable institutional ownership.

Discussion and Policy Recommendations

The comparison supports the central proposition that the next stage of Central Asian public diplomacy should focus on network-building rather than event accumulation. Counting conferences, festivals, visits, or media products risks confusing diplomatic activity with institutionalization. A more meaningful test is whether relationships become reciprocal, durable, cross-sectoral, and capable of continuing through political and bureaucratic change.

This perspective also clarifies the connection between public diplomacy and regional integration. The relevant mechanism is not persuasion alone. Repeated interaction creates familiarity; familiarity can reduce uncertainty; professional networks can preserve communication; and shared projects can produce constituencies with an interest in continuing cooperation. These processes do not mechanically create trust, but they generate conditions in which trust and practical cooperation are more likely to be sustained.

University consortia, for example, can maintain research collaboration and mobility. Local governments can address tourism, urban development and border-region connectivity. Think tanks can test policy options in settings that are less politically restrictive than formal negotiation. Interfaith and cultural figures can preserve channels of dialogue when governmental rhetoric becomes tense. Youth programs can create long-term professional relationships among future academic, administrative and business elites. Digital platforms can extend access to educational and cultural resources beyond participants who can physically travel.

These mechanisms suggest a move from event-based people's diplomacy to networked people-to-people regionalism.

The proposed institutional response is a Central Asian Public Diplomacy Network (CAPDN). It should be established not as a treaty-based supranational organization but as a light coordination architecture associated politically with the Consultative Meetings of the Heads of State and the Central Asia-2040 agenda. Such a design would be more consistent with Central Asia's current preference for sovereign, intergovernmental regional cooperation [16].

A rotating coordination function or small secretariat could work with national focal points nominated by all five Central Asian states. Those focal points should not monopolize national public diplomacy. Their role should be coordinative: mapping institutions, maintaining a common project registry and calendar, issuing transparent calls for joint projects, facilitating cross-border institutional matchmaking, monitoring reciprocity, and supporting evaluation.

For Kazakhstan, participation could draw on Qazaqstan Halyq Kenesi's consultative architecture, institutions responsible for interfaith dialogue and the Congress, foreign-policy and cultural bodies, universities, think tanks and other societal organizations. The first session of Halyq Kenesi in September 2026 moved the institution beyond the purely transitional stage, although its long-term practices and inter-institutional routines remain in formation. Preservation of accumulated expertise from the preceding Assembly ecosystem should therefore remain an explicit objective [17].

The network should develop around thematic clusters rather than one undifferentiated program. A youth and education cluster could facilitate student and researcher mobility, joint summer schools, co-taught modules, multilingual academic resources, networks of young researchers and regional innovation competitions. A culture and heritage cluster could link museums, libraries, archives, archaeological and conservation specialists, writers and translators. Shared digitization and preservation projects would be particularly valuable because Central Asian cultural heritage often transcends contemporary state borders.

A Track II and mediation cluster should connect think tanks, universities, former officials, and conflict-resolution specialists for problem-solving discussions concerning issues that are difficult to explore in formal settings. This would conform more closely to the established Track II and multi-track diplomacy literature than the common practice of applying the term to any unofficial cultural event [18].

An interfaith and intercultural dialogue cluster could draw on Kazakhstan's accumulated Congress experience without reducing the

network to religious dialogue. The 2025 Astana Peace Declaration connects interreligious engagement with education, youth, peace, digital responsibility and sustainable development, demonstrating the potential for such an expanded agenda [11].

A digital-resilience cluster should focus on digital literacy, responsible AI, synthetic media, online hate, cross-border fact-checking research and the institutional capacity to maintain interaction during crises. Digital diplomacy should not become a centralized information campaign. Scholarship on relational and digital-diplomacy shows that technology changes the communicative environment and that credibility depends on interaction and networks rather than one-way broadcasting [19].

A climate, water and public-health cluster would expand people-to-people diplomacy beyond the traditional cultural-humanitarian field. Scientists, universities, local communities, professional associations and NGOs can support official negotiations by providing joint knowledge, professional continuity and public communication.

Sports, tourism and city diplomacy should likewise be incorporated. Sports competitions, traditional games, festivals, joint tourism routes, gastronomic initiatives and sister-city programs can reach audiences that academic and diplomatic institutions rarely engage. Their value, however, should be assessed according to the durability of the partnerships they create, not attendance numbers alone.

The digital component deserves particular safeguards. A regional platform seeking to build trust should operate with transparent institutional authorship, multilingual access, appropriate protection of personal information, identifiable distinctions between dialogue and political advertising, and real opportunities for participants to respond. A highly centralized propaganda-oriented mechanism would undermine the very relational credibility the network is intended to cultivate. Evaluation should therefore move beyond output indicators. The number of conferences, posts, participants or signed memoranda is useful administratively but insufficient analytically. CAPDN could monitor:

— The proportion of genuinely reciprocal projects.

— Institutional and geographic diversity.

— Participation of women and young people.

— Continuity of partnerships over several years.

— Jointly authored research and cultural products.

— Creation of new cross-border organizational ties.

— Involvement of non-state partners in project design.

— Where reliable survey data are available, changes in knowledge, attitudes, or trust.

For Track II initiatives, evaluation should consider whether relationships or ideas feed into policy processes while protecting the confidentiality necessary for problem-solving dialogue.

The United Nations Sustainable Development Goals provide a useful normative and policy framework, though societal diplomacy should not be reduced to SDG implementation alone. The 2030 Agenda explicitly places partnership and integrated action at the centre of sustainable development [20].

The strongest links are with SDG 16, through dialogue, conflict prevention, and inclusive institutions; SDG 17, through multi-stakeholder partnerships; SDG 4, through educational and scientific cooperation; SDG 10, through inclusion and intercultural engagement; and SDG 11.4, through cultural heritage preservation. Water and environmental cooperation can also support SDGs 6 and 13 [20].

Kazakhstan provides an important institutional interface in this area. In August 2025, Kazakhstan and the United Nations formalized the establishment in Almaty of the UN Regional Centre for the Sustainable Development Goals for Central Asia and Afghanistan, designed to facilitate coordinated regional action, knowledge and collaboration among governments and other stakeholders [21]. CAPDN should therefore cooperate with the UN regional infrastructure instead of duplicating it.

Three strategic risks must be addressed. The first is politicization. When universities, cultural institutions or civic organizations are treated only as instruments for promoting government narratives, their independent credibility can deteriorate. The second is asymmetry. Central Asian states and institutions possess different financial, demographic, and administrative capacities. Better-funded countries should not automatically control agendas. Rotation, co-design and shared ownership should therefore be built into governance. The third is institutional proliferation. Central Asian states already participate in the SCO, CICA, the Or-

ganization of Turkic States, CIS structures, UN programs and numerous "Central Asia Plus" mechanisms. CAPDN would add value only if it connects existing institutions and addresses a genuine coordination gap, rather than creating another cycle of high-level meetings.

Implementation should consequently be incremental.

The first stage should map existing people-to-people and public-diplomacy institutions across the five states. The second should establish national focal points and a multilingual digital registry. The third should create a small competitive funding mechanism for projects that involve organizations from at least two Central Asian states, with preference for three or more. The fourth should establish thematic networks with rotating coordinators. The fifth should publish a biennial Central Asian Societal Connectivity Report measuring cross-border institutional relations and, where methodologically possible, incorporating comparative public-opinion data.

Such a sequence would make public diplomacy increasingly evidence-based without requiring a large new organization.

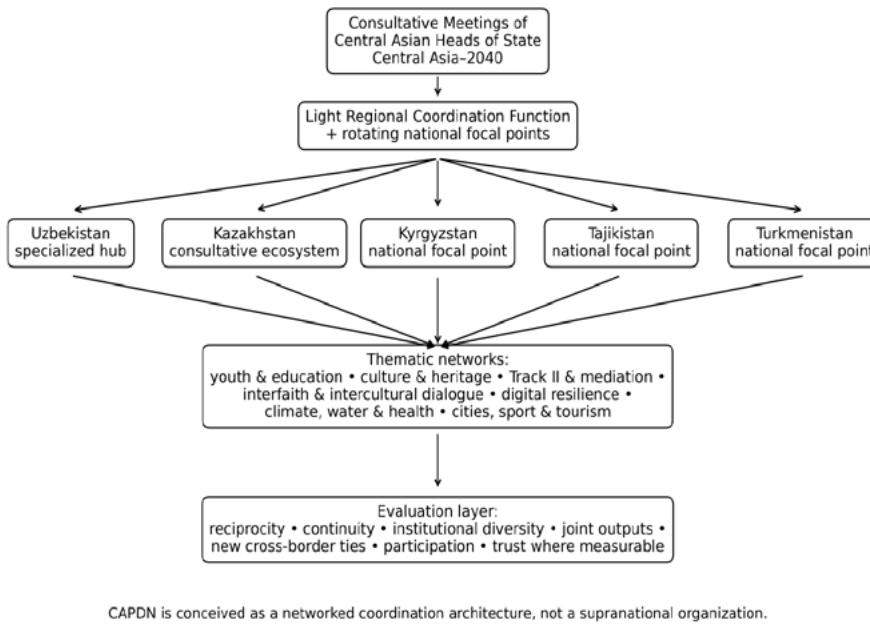

Figure 1 - Proposed Central Asian Public Diplomacy Network

Table 3 - Proposed CAPDN Policy Modules and Sustainable Development Goal Linkages

Policy module	Illustrative instruments	Principal SDG link
Youth and education	Mobility, joint modules, summer schools, and young-researcher networks	SDG 4; SDG 17
Culture and heritage	Museum and archival digitization, translation, restoration, and shared heritage projects	SDG 11.4; SDG 17
Track II and mediation	Expert dialogues, border-region problem-solving, and mediation training	SDG 16; SDG 17
Interfaith and intercultural dialogue	Youth networks, educational dialogue, and anti-hate initiatives	SDG 10; SDG 16
Digital resilience	Media literacy, verification networks, AI, and synthetic-media dialogue	SDG 9; SDG 16
Climate, water and health	Professional networks, citizen science, and cross-border public communication	SDGs 3, 6, 13 and 17
Cities, sport and tourism	Sister-city networks, routes, festivals, sports, and destination cooperation	SDGs 8, 11 and 17

Conclusion

Public diplomacy in Central Asia is entering a qualitatively different stage. The region does not lack declarations supporting friendship, good-neighbourliness, and cultural exchange. The more significant question is whether such commitments can be embedded in institutions and networks that persist across political cycles and connect citizens, professionals and communities to regional cooperation.

The comparison between Uzbekistan and Kazakhstan demonstrates that relevant foundations already exist, but they have developed through different institutional logics. Uzbekistan has established a relatively specialized model in which the SCO People's Diplomacy Centre serves as a visible organizational hub and connects national initiatives to the SCO's expanding cultural-humanitarian agenda. Official SCO materials confirm the Centre's orientation toward trust, cultural-humanitarian ties and civil-society interaction, while later SCO initiatives show continued expansion of people-to-people formats.

Kazakhstan has historically relied on a more distributed institutional model, combining interethnic consultation, interfaith diplomacy, cultural initiatives and multilateral platforms. The 2026 establishment of Qazaqstan Halyq Kenesi represents not a reason to disregard the earlier Assembly experience but a reason to analyze institutional continuity and change more carefully. By 23-24 September 2026, the new body had held its inaugural session, marking the transition from legal establishment to operational activity [6]. The Congress of Leaders of World and Traditional Religions, Central Asia-2040 and the UN regional sustainable-development platform in Almaty provide additional outward-facing components whose significance extends beyond national boundaries.

The Kazakhstan-Uzbekistan relationship illustrates how the two trajectories can converge. The formal architecture of allied relations now operates alongside direct interregional cooperation and structured cultural-humanitarian engagement [12]. These mechanisms cannot replace negotiations over trade, transport, water, security or borders, but they can make cooperation more socially resilient by multiplying channels of communication and developing groups with a practical interest in continuity.

The principal conclusion is therefore that Central Asia should move from event-based people's diplomacy toward networked people-to-people regionalism. A Central Asian Public Diplomacy Network aligned with Central Asia-2040 could connect national focal points, universities, think tanks, cultural institutions, interfaith platforms, young people, media organizations, municipalities and professional communities. Its objective should not be to manufacture a single homogeneous Central Asian identity or subordinate civil society to governmental communication. It should provide an institutional environment in which distinct national societies can interact repeatedly while gradually developing a practical sense of regional belonging.

Trust, from this perspective, is not a rhetorical resource that can be activated only during crises. It is an institutional asset accumulated through repeated interaction. Official diplomacy remains indispensable, but it becomes more resilient when societies have parallel channels of knowledge, dialogue and cooperation. In Central Asia, where common history and geographic proximity create both opportunities and sensitivities, public diplomacy can help transform cultural affinity into sustained regional capacity.

Funding

This research was funded by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan – Grant AP26197871 "The Issue of Institutionalization of Conflictology in the Countries of the Central Asian Five: Status and Development Strategy".

References

1 Nye, J. S. (2008). Public diplomacy and soft power. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science, 616*(1), 94–109. https://doi.org/10.1177/0002716207311699

2 Rakhimov, M. (2010). Internal and external dynamics of regional cooperation in Central Asia. *Journal of Eurasian Studies, 1*(2), 95–101. https://doi.org/10.1016/j.euras.2010.04.002

3 Government of the Republic of Kazakhstan. (2024, August 8). *The renaissance of Central Asia: Towards sustainable development and prosperity*. https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-ottawa/press/news/details/824165?lang=en

4 Palkova, A., Bukovskis, K., & Shamilov, M. (2020). Public diplomacy of Japan in Central Asia: The examples of Uzbekistan and Kazakhstan. *International Relations and International Law Journal, 92*(4). https://doi.org/10.26577/IRILJ.2020.v92.i4.01

5 Shanghai Cooperation Organisation. (2025,

March 6). *SCO Secretary-General visits the SCO People's Diplomacy Centre in Uzbekistan*. https://eng.sectsco.org/20250306/1710627.html

6 Republic of Kazakhstan. (2026, June 5). *Constitutional Law "On Qazaqstan Halyq Kenesi"* (No. 298-VIII). Adilet Legal Information System. https://old.adilet.zan.kz/eng/docs/Z2600000298

7 Shanghai Cooperation Organisation. (2019, January 29). *The SCO Centre for Public Diplomacy must become a platform for cultivating mutual trust between nations*. https://eng.sectsco.org/20190129/508261.html

8 Shanghai Cooperation Organisation. (2022, May 13). *Second SCO People's Diplomacy Forum held in Tashkent*. https://eng.sectsco.org/20220513/836534.html

9 Abzhaparova, L. Zh., & Sarsembayeva, A. B. (2013). Narodnaia diplomatiia kak faktor mezhdunarodnykh otnoshenii: Istoricheskii opyt Kazakhstana [People's diplomacy as a factor of international relations: Kazakhstan's historical experience]. *Fundamental'nye issledovaniia*, (11–7), 1520–1523.

10 President of the Republic of Kazakhstan. (2026). *Address by the Head of State Kassym-Jomart Tokayev at the Fifth Session of the National Kurultai*. Akorda. https://www.akorda.kz/en/address-by-the-head-of-state-kassym-jomart-tokayev-at-the-5th-session-of-the-national-kurultai-21061

11 VIII Congress of the Leaders of World and Traditional Religions. (2025, September 17–18). *Astana Peace Declaration 2025*. https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-bucharest/press/events/details/40217?lang=en

12 Republic of Kazakhstan. (2022, December 22). *Treaty between the Republic of Kazakhstan and the Republic of Uzbekistan on allied relations*. https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/article/details/171373

13 Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan. (2026, July 24). *First meeting of the Council of Regional Leaders of Kazakhstan and Uzbekistan*. https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-tashkent/press/press-releases/details/19286?lang=en

14 Ministerstvo kul'tury i informatsii Respubliki Kazakhstan. (2026). Ministerstva kul'tury Kazakhstana i Uzbekistana podpisali Plan kul'turno-gumanitarnogo sotrudnichestva na 2026–2027 gody [The Ministries of Culture of Kazakhstan and Uzbekistan signed a cultural and humanitarian cooperation plan for 2026–2027]. https://www.gov.kz/memleket/entities/mam/press/news/details/1235899?lang=ru

15 President of the Republic of Uzbekistan. (2026, July 31). *President of Uzbekistan outlines prospects for advancing regional cooperation among the Central Asian countries and Azerbaijan*. https://president.uz/en/lists/view/9476

16 Costa Buranelli, F. (2021). Central Asian regionalism or Central Asian order? Some reflections. *Central Asian Affairs, 8*(1), 1–26. https://doi.org/10.30965/22142290-bja10015

17 President of the Republic of Kazakhstan. (2026, September 22). *On convening the first session of Qazaqstan Halyq Kenesi* (Presidential Order No. 331). https://www.ortcom.kz/ru/deyatelnost-glavy-gosudarstva/1790065951

18 Diamond, L., & McDonald, J. W. (1996). *Multi-track diplomacy: A systems approach to peace* (3rd ed.). Kumarian Press.

19 Bjola, C., & Holmes, M. (Eds.). (2015). *Digital diplomacy: Theory and practice*. Routledge.

20 United Nations General Assembly. (2015, September 25). *Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development* (A/RES/70/1). https://sdgs.un.org/2030agenda

21 President of the Republic of Kazakhstan. (2025, August 3). *President Kassym-Jomart Tokayev and Secretary-General António Guterres visited the UN Regional Centre in Almaty*. Akorda. https://www.akorda.kz/en/president-kassym-jomart-tokayev-and-secretary-general-antnio-guterres-visited-the-un-regional-centre-in-almaty-374716

Author Contributions

Sabirov K. contributed to conceptualization, the Uzbekistan case study and collection of SCO-related institutional materials. **Pulstov Sh.** contributed to the Kazakhstan case study, comparative framework, methodology and substantive revision. Both authors contributed to writing, reviewed the final manuscript and approved it for submission.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Kabuljon Sabirov — Director of the SCO Center for Public Diplomacy in Uzbekistan, Tashkent, Uzbekistan, email: info@scocenter.uz, ORCID ID: 0009-0009-9721-0509

Sherzod Pulatov — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, email: pulatovs@mail.ru, ORCID ID: 0009-0005-8199-4506

Кабулжон Сабиров — Өзбекстандағы ШЫҰ Халықтық дипломатия орталығының директоры, Ташкент, Өзбекстан, email: info@scocenter.uz, ORCID ID: 0009-0009-9721-0509

Шерзод Пулатов — PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, email: pulatovs@mail.ru, ORCID ID: 0009-0005-8199-4506

Кабулжон Сабиров — директор Центра народной дипломатии ШОС в Узбекистане, Ташкент, Узбекистан, email: info@scocenter.uz, ORCID ID: 0009-0009-9721-0509

Шерзод Пулатов — PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, email: pulatovs@mail.ru, ORCID ID: 0009-0005-8199-4506

IRSTI 11.15.25 | Research Article

TRANSFORMATION OF INTERNAL EDUCATIONAL MIGRATION IN KAZAKHSTAN UNDER THE INFLUENCE OF THE DEVELOPMENT OF BRANCHES OF FOREIGN UNIVERSITIES

I.S. Rystina[1], D.M. Aikenova[2]

ABSTRACT

This study examines branches and partnership programs of foreign universities as an instrument of state's regional policy in Kazakhstan and analyzes their relationship with internal educational migration. The empirical basis comprises (1) data from the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan on 40 international projects (33 currently operating and 7 scheduled to open in 2026), including branches, campuses of foreign universities, double-degree programs and Lu Ban workshops, and data on the regions of origin of 9,418 students as of May 2026; (2) an expert survey of 151 representatives of local executive bodies, universities, colleges and schools from 14 regions of the country, conducted in April-July 2026. Institutional, comparative and systems approaches were applied. The study identifies four international models for using foreign university branches in public policy. Enrolment data reveal two patterns: predominantly local enrolment, consistent with a potential retention function, and interregional recruitment, in which a notable share of students come from other regions. The data confirm interregional student mobility but do not allow causal conclusions about a reduction in youth outmigration; expert assessments reflect expectations rather than measured effects. The findings can inform state policy on the geographical distribution of international university projects and the design of their monitoring.

Keywords: Branches of Foreign Universities, Regional Migration, Human Capital, Higher Education.

[1] L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

[2] Astana International university, Astana, Kazakhstan

Corresponding author:
D.M. Aikenova,
aikenova.dina@gmail.com

Citation:
Rystina I.S., Aikenova D.M. Transformation of internal educational migration in Kazakhstan under the influence of the development of branches of foreign universities // Adam Alemi. – 2026. – Vol. 28. – No. 4 (110). – P. 97–109. – DOI: 10.48010/exfaz724

Open Access
© The Author(s), 2026
This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0).
https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

Received: 24/07/2026
Accepted: 15/10/2026
Published online: 30/10/2026

Шетелдік университеттер филиалдарының дамуы ықпалымен Қазақстандағы ішкі білім беру көші-қонының трансформациясы

Аңдатпа. Бұл зерттеуде шетелдік университеттердің филиалдары мен серіктестік бағдарламалары Қазақстандағы мемлекеттік өңірлік саясаттың құралы ретінде қарастырылып, олардың ішкі білім беру көші-қонымен байланысы талданады. Эмпирикалық негізді: (1) Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің 40 халықаралық жоба (оның ішінде 33-і жұмыс істейді, 7-еуі 2026 жылы ашылады; филиалдар, шетелдік университеттердің кампустары, қос дипломдық бағдарламалар және Лубань шеберханалары) және 2026 жылғы мамырдағы жағдай бойынша 9418 студенттің өңірлік шығу тегі туралы деректері; (2) 2026 жылғы сәуір-шілде айларында еліміздің 14 өңіріндегі жергілікті атқарушы органдардың, жоғары оқу орындарының, колледждер мен мектептердің 151 өкілі арасында жүргізілген сараптамалық сауалнама құрайды. Зерттеуде институционалдық, салыстырмалы және жүйелік тәсілдер қолданылды. Шетелдік университеттер филиалдарын мемлекеттік саясатта пайдаланудың төрт халықаралық моделі айқындалды. Контингент деректері екі үлгіні көрсетеді: студенттердің басым бөлігі жергілікті жастардан тұратын үлгі (жастарды өңірде ұстап қалудың ықтимал функциясы) және студенттердің едәуір бөлігі басқа өңірлерден келетін өңіраралық тарту үлгісі. Деректер студенттердің өңіраралық ұтқырлығы фактісін растайды, бірақ жастардың кетуі азаяды деген себеп-салдарлық қорытынды жасауға мүмкіндік бермейді; сарапшылардың бағалаулары өлшенген нәтижелерді емес, күтулерді көрсетеді. Алынған нәтижелер халықаралық университеттік жобаларды аумақтық орналастыру және олардың мониторингін ұйымдастыру саласындағы мемлекеттік саясатты жетілдіруде пайдаланылуы мүмкін.

Түйін сөздер: шетелдік университеттердің филиалдары, аймақтық көші-қон, адами капитал, жоғары білім.

Трансформация внутренней образовательной миграции в Казахстане под влиянием развития филиалов зарубежных университетов

Аннотация. В исследовании филиалы и партнёрские программы зарубежных университетов рассматриваются как инструмент государственной региональной политики Казахстана и анализируется их связь с

внутренней образовательной миграцией. Эмпирическую базу составили: (1) данные Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан о 40 международных проектах (33 действующих и 7 открывающихся в 2026 г.), включая филиалы, кампусы зарубежных университетов, программы двойного диплома и мастерские Лубань, и о региональном происхождении 9418 студентов по состоянию на май 2026 г.; (2) экспертный опрос 151 представителя местных исполнительных органов, вузов, колледжей и школ из 14 регионов страны, проведённый в апреле-июле 2026 г. Использованы институциональный, сравнительный и системный подходы. Выделены четыре международные модели использования филиалов зарубежных университетов в государственной политике. Данные о контингенте выявляют два паттерна: преимущественно местный набор, соответствующий потенциальной удерживающей функции, и межрегиональный набор, при котором заметная доля студентов прибывает из других регионов. Эти данные подтверждают факт межрегиональной мобильности студентов, но не позволяют делать причинные выводы о снижении оттока молодёжи; экспертные оценки отражают ожидания, а не измеренные эффекты. Результаты могут быть использованы при совершенствовании государственной политики в области территориального размещения международных университетских проектов и организации их мониторинга.

Ключевые слова: филиалы зарубежных университетов, региональная миграция, человеческий капитал, высшее образование.

Introduction

Higher education is no longer viewed solely as a social sector responsible for training personnel. Universities increasingly act as institutions of territorial development that concentrate human capital, innovation and economic activity. Over the past two decades, many states have therefore used higher education as an instrument of regional policy aimed at reducing spatial disparities, increasing regional competitiveness and developing the knowledge economy [1; 2]. In this context, university branches abroad have been described as the educational counterpart of business globalization [3].

The establishment of international branch campuses has become one of the most dynamic developments of international higher education, alongside the continued growth of international student mobility [4; 5]. Initially, such projects were regarded mainly as a mechanism for exporting educational services and expanding the global presence of leading universities; today, states increasingly use them to modernize national education systems, transfer technology, attract investment and create new regional development centers [6–9].

Kazakhstan has followed this trend. The Concept for the Development of Higher Education and Science for 2023–2029 [10] envisages attracting leading foreign universities to open branches in the country, and by 2026 the MSHE register included 40 international university projects, 33 of which were operational [11; 12]. Many of them are located outside Almaty and Astana, which raises the question of how such projects relate to internal educational migration – a persistent problem for regions that lose young people to the largest cities. The aim of this article is to determine the role of foreign university branches and partnership programs in Kazakhstan's regional policy and to examine their relationship with internal educational migration, distinguishing documented student mobility from expert expectations. The article addresses three research questions:

1. which international models for using foreign university branches exist, and which of them the Kazakh model most closely resembles;

2. what patterns of interregional mobility are observed in student enrolment at international projects;

3. how regional experts assess the current and expected effects of these projects.

Literature review

The theoretical framework of the study combines four interrelated approaches.

First, human capital theory (G. Becker, T. Schultz) treats education as a strategic investment that increases labor productivity and contributes to long-term economic growth [13; 14]. In R. Lucas's endogenous growth model, the external effects of human capital explain why skilled people and economic activity concentrate in particular places [15].

Second, the new economic geography (P. Krugman) explains the spatial concentration of economic activity and human capital in the largest cities through agglomeration effects. Within this approach, educational migration can be seen as one of the factors reinforcing interregional imbalances [16].

Third, growth pole theory (F. Perroux) makes it possible to consider universities as institutions around which new centers of economic activity, innovation and territorial development may form [17].

Fourth, the concepts of regional innovation systems (P. Cooke) and the Triple Helix mod-

el (H. Etzkowitz, L. Leydesdorff) show that the contribution of universities to territorial development is greatest when they cooperate closely with government and business in education and training, research and technology transfer [18; 19].

At the same time, most research on foreign university branches focuses on the internationalization of higher education, academic mobility, institutional strategies and the quality of educational programs [6; 8; 9]. Their relationship with internal educational migration, the spatial distribution of human capital and regional development has received much less attention, especially in post-Soviet countries.

Methodology

The study combines institutional, comparative and systems approaches with the analysis of two empirical datasets: administrative data on international projects and an expert survey.

The institutional approach was used to analyze the policy of the Republic of Kazakhstan on the development of foreign university branches and to assess their place in the system of regional development.

The comparative approach made it possible to compare the Kazakh model with international experience in establishing and operating foreign university branches.

The systems approach was applied to analyze the relationship between educational policy, internal educational migration, human capital and the socio-economic development of the regions.

Terminology. The projects analyzed differ in legal and organizational status. The article follows the typology used by the MSHE [12]. A **foreign university branch** is a separate structural unit of a foreign university operating in Kazakhstan, as a rule on the basis of a Kazakhstani partner university. A **foreign university campus** is an educational organization established in Kazakhstan by a foreign university under its own brand (e.g., De Montfort University Kazakhstan). A **double-degree program** is an educational program implemented by a Kazakhstani university jointly with a foreign partner, whose graduates receive degrees of both universities. A **strategic partnership** and a **consortium** are long-term cooperation frameworks between a Kazakhstani university and one or more foreign universities. A **certification center** is a Lu Ban workshop, a Chinese vocational and technical training center established together with a Kazakhstani partner. Double-degree programs, strategic partnerships and consortia are referred to collectively as **partnership programs**, and the term **international project** is used as an umbrella term for all of the above. Elsewhere, the term **campus** is used only when referring to the international literature (international branch campus), the international models in Table 2, or physical infrastructure.

Data sources. The study draws on (1) data from the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (MSHE): materials on international projects as of July 2026 [11], the MSHE register map of international university projects and project profiles (year of opening, programs, enrolment) [12], and data on student enrolment by region of origin as of May 2026 [20]; (2) regulatory documents, primarily the Concept for the Development of Higher Education and Science for 2023–2029 [10]; (3) the authors' expert survey.

Classification of projects. Each project was assigned to one of the six MSHE types – branch, foreign university campus, double-degree program, strategic partnership, consortium or certification center (Lu Ban workshop) – according to the MSHE register map [12]. The type, location, partner university, year of opening, status and enrolment of each project are given in Appendix A (Table A1). Quantitative indicators are reported for all projects combined and, where possible, separately by type.

Expert survey. The survey was conducted from April to July 2026 using an online questionnaire (Google Forms). The expert method was chosen because enrolment statistics do not capture the perception of educational migration and of international projects at the regional level. Purposive (expert) sampling was used: invitations were distributed through regional education departments, universities and schools. The inclusion criteria were (1) current employment in a local executive body, higher education institution, college or secondary school; (2) a managerial position or at least 5 years of professional experience in education or regional administration; (3) involvement in admission, career guidance, youth policy or regional development. Participation was voluntary and anonymous. A total of 151 completed questionnaires from 14 regions representing the northern, central, eastern, western and southern parts of the country were included in the analysis (Table 1). The expert nature of

the sample is supported by the participants' professional experience: 81.5% of respondents had more than 10 years of experience, including 52.3% who had more than 20 years.

Table 1 – Structure of the Expert Sample (N = 151)

Characteristic	**n**	**%**
Type of organization		
Higher education institutions	55	36.4
Local executive bodies	44	29.1
Secondary schools (principals and staff)	37	24.5
Colleges and other educational organizations	15	9.9
Professional experience		
More than 20 years	79	52.3
10–20 years	44	29.1
Less than 10 years	28	18.5
Total	**151**	**100.0**

Note: Compiled by the authors based on the expert survey.

The questionnaire contained 17 questions grouped into four sections: (1) respondent profile (type of organization, region, work experience); (2) assessment of educational migration in the region (the perceived relevance of educational migration on a five-point scale, change in the outflow of young people over the past three years, main destinations); (3) assessment of the existing and expected effects of international projects, including questions asked only of respondents from regions where such a project operates; (4) conditions and priorities for the location of new projects. Closed-ended questions used single-choice, multiple-choice and five-point Likert-type response formats; two questions were open-ended.

Data processing. Responses were exported from Google Forms and processed in MS Excel. Percentages are calculated from the number of valid answers to each question: N = 151 for questions asked of all respondents; n = 97 for questions asked of respondents from regions with an operating project; and the respective group sizes (n = 55, 44 and 37) for comparisons by type of organization. For five-point scales, the proportion of responses rated 4 and 5 is reported; for multiple-response questions, totals exceed 100%. Open-ended answers were coded thematically. Given the purposive, non-probability sample, the results are analyzed descriptively and interpreted as reflecting the views of the expert community rather than those of the regional population; differences between groups are not tested for statistical significance.

Levels of evidence. The analysis distinguishes three levels: (1) documented interregional mobility – the regional origin of students enrolled in international projects at a single point in time (MSHE data); (2) expert assessments and expectations (survey data); (3) the causal effect of projects on migration, i.e., whether students would have left their region or chosen another destination in the absence of the project. The third level cannot be established with the available cross-sectional data, as this would require comparison with the period before the projects opened or with a control group. Accordingly, the terms "retention" and "attraction" are used below to describe enrolment patterns rather than proven effects.

Foreign University Branches as an Instrument of State Policy: International Experience

In this study, foreign university branches and partnership programs are considered an instrument of state regional policy that may influence the educational attractiveness of territories, the redistribution of internal migration flows and the development of regional human capital.

International experience shows that states use foreign university branches to address a wide range of tasks that go far beyond the internationalization of higher education. Depending on national priorities, they become a tool for developing the knowledge economy, modernizing the higher education system, training personnel for priority industries or developing particular territories. Similar organizational arrangements may serve different strategic goals, and the examples below also differ in their institutional structure (branches, joint universities, education hubs hosting several institutions). The typology is therefore

based on public policy goals rather than on countries or legal status.

The first model aims to create large international education centers of global significance.

Its best-known examples are Education City in Qatar and Dubai International Academic City in the United Arab Emirates.

In both cases, government policy brings together leading foreign universities, research centers, innovation infrastructure and members of the international academic community within a single urban agglomeration. This creates a highly competitive educational environment that attracts international students, researchers and investment, and foreign universities become part of the strategy of economic diversification and of positioning the country in the global knowledge economy [7].

This model, however, primarily strengthens already established global cities and does not aim to reduce internal regional disparities.

The second model integrates foreign universities into the comprehensive development of special economic zones and innovation territories.

The most notable examples are EduCity Iskandar in Malaysia and Incheon Global Campus in the Republic of Korea, where universities are part of a unified infrastructure that includes technology parks, research centers, a modern urban environment and high-tech enterprises (on the concept of education hubs and knowledge-innovation clusters, see [7]).

Unlike international education hubs, the main purpose of this model is not to export educational services but to provide personnel for new economic centers and to increase the investment attractiveness of the territory. Universities become one of the elements of a comprehensive regional development strategy.

The third model is particularly evident in China, where joint educational institutions are created with the mandatory participation of national universities.

The best-known examples are the University of Nottingham Ningbo China and Xi'an Jiaotong–Liverpool University. China's state policy focuses on the transfer of modern educational technologies, the development of research infrastructure, improving the quality of professional training and modernizing the national higher education system [21].

Unlike the previous models, the key result here is not so much the attraction of international students as the institutional development of national universities and the integration of international educational standards into the national higher education system.

The fourth model treats foreign university branches as an element of state spatial development policy.

In this case, decisions on opening branches take into account the sectoral specialization of the region, the economy's demand for personnel, research potential and the demographic situation. Branches are expected to retain young people, attract students from other regions, supply the economy with qualified personnel and create new concentrations of human capital.

Elements of this model can be identified in regional projects in China and Malaysia, where foreign universities are integrated into government programs of territorial development and economic diversification [7; 21]. It should be emphasized that this model is identified analytically: the international literature describes it less systematically than the first three, and its effects on internal migration have rarely been measured.

This model is of greatest interest for the present study, as it allows foreign university branches to be considered as a potential tool for redistributing human capital and increasing regional competitiveness.

The comparative analysis shows that differences between national approaches are determined primarily by the objectives of public policy rather than by the organizational form of the branches. This makes it possible to identify four main models for using foreign university branches in public policy (Table 2).

Table 2 – Typology of International Models of Using Foreign University Branches in Public Policy

The model	The main goal of public policy	Typical examples	Expected main effect
International educational hubs	Formation of a global educational and scientific center	Education City (Qatar), Dubai International Academic City (UAE)	Attracting international students, researchers and investment
Educational clusters within special economic zones	Integrated development of new territories	EduCity Iskandar (Malaysia), Incheon Global Campus (Republic of Korea)	Staffing new sectors of the economy and increasing the investment attractiveness of the region

Joint universities	Modernization of the national higher education system	University of Nottingham Ningbo China, Xi'an Jiaotong–Liverpool University (China)	Transfer of educational technologies and development of national universities
Branch campuses as a tool of regional policy	Development of human capital and spatial development of regions	Regional projects in China and Malaysia	Redistribution of educational migration, strengthening of regional human resources and formation of new growth centers

Note: Compiled by the authors based on [7; 9; 21].

International experience thus shows a gradual shift in the role of foreign university branches: initially regarded mainly as a tool for internationalizing higher education, they are increasingly becoming part of state policy on human capital and territorial development. It is from this perspective that the current policy of the Republic of Kazakhstan is analyzed below.

Kazakhstan's Model of Developing Foreign University Branches and Partnership Programs

International cooperation in higher education has a history of more than twenty years in Kazakhstan. Until the early 2020s, it was represented mainly by branches of Russian universities, the best known of which are the Kazakhstan branch of Lomonosov Moscow State University and the Kostanay branch of Chelyabinsk State University. Despite their importance, these projects developed separately and did not form a unified state policy in the field of transnational higher education. Such a policy took shape in the 2020s, including within the framework of the Concept for the Development of Higher Education and Science for 2023–2029 [10].

According to the MSHE register of international university projects [12], Kazakhstan had 40 such projects in 2026: 33 operating and 7 scheduled to open in 2026. Apart from the multinational group of strategic partners of Nazarbayev University, these projects involve universities from 12 countries. The largest numbers of projects listed in the register involve universities from Russia (8), the United Kingdom (7), the USA (6) and China (6), followed by the Republic of Korea (4), France and Germany (2 each); Italy, Poland, Türkiye, Uzbekistan and Hungary are represented by one project each (Appendix A, Table A1). This structure indicates a diversified pattern of international cooperation without dependence on a single education system.

The projects differ in organizational and legal status and cannot be treated as a homogeneous category. The MSHE distinguishes 23 branches, 5 foreign university campuses, 6 double-degree programs, 3 certification centers (Lu Ban workshops), 1 strategic partnership and 1 consortium [12]. Branches thus account for more than half of the projects, while about one fifth are partnership programs implemented by Kazakhstani universities without a separate structural unit of the foreign partner. The total number of projects therefore characterizes the scale of transnational cooperation but not the number of conventional branch campuses with comparable academic autonomy and involvement of the parent university. To ensure comparability, the type of each project discussed below is specified, and conclusions based on enrolment data refer to international projects as a whole rather than to branches only.

The network has expanded rapidly [12]. De Montfort University Kazakhstan began operating in 2021; in 2022, the MEPhI branch, the double-degree program of City University of Hong Kong and the strategic partnership with the University of Arizona were launched; in 2023, Heriot-Watt University and Northwestern Polytechnical University branches were established, along with a Lu Ban workshop. The most intensive expansion occurred in 2024–2025. In 2024, projects involving Coventry University, Queen's University Belfast, Penn State, Beijing Language and Culture University, the D. Mendeleev University of Chemical Technology, SeoulTech, the University of Minnesota, the University of Lorraine, the Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers and the Kazakhstan–German consortium were launched; in 2025, projects involving MGIMO, Gubkin University, Cardiff University, Woosong University, Marche Polytechnic University, the New York Film Academy and Arizona State University followed. Seven more projects, including KAIST and the University of Debrecen, are scheduled to open in 2026.

Most of the new projects have not yet completed a full educational cycle, which limits the possibility of assessing their impact on graduation, employment and the retention of graduates in the regions.

A key feature of the Kazakh model is the wider geographical distribution of international higher education. New projects have appeared in Aktobe, Atyrau, Kyzylorda, Petropavlovsk, Taraz, Taldykorgan, Semey, Turkestan, Ust-Kamenogorsk and Kostanay; as a result, international programs are now represented in 14 administrative-territorial units of the country.

It is, however, premature to speak of full decentralization. Of the 33 projects, 11 are located in Almaty, 6 in Astana and 2 in Shymkent: 19 projects (57.6%) are concentrated in the three cities of republican significance, and 14 (42.4%) are located in other regions.

This reflects two multidirectional processes. On the one hand, government policy promotes international programs outside the largest agglomerations. On the other hand, Almaty and Astana retain advantages related to the concentration of leading universities, research infrastructure, English-speaking faculty, potential applicants and employers.

From the perspective of the new economic geography, this configuration is to be expected: knowledge-economy institutions tend to locate where human capital and infrastructure are already concentrated [16]. The current Kazakh model can therefore be described as hybrid: it combines the continued dominance of the largest educational centers with the gradual regionalization of the network.

The second feature is a pronounced focus on engineering, technical and natural sciences. According to the MSHE, about 80% of the educational programs implemented belong to technical fields, while the rest cover business, education and creative industries [11].

The branch of Gubkin University in Atyrau implements programs in oil and gas technologies.

In Aktobe, the Heriot-Watt University branch at Zhubanov University provides training in electrical power engineering, petroleum engineering, energy management and computer engineering.

In Kyzylorda, the double-degree program of SeoulTech and Korkyt Ata University covers computer science, information systems, programming, cybersecurity, data management and artificial intelligence architecture.

In Taldykorgan, the programs of the Marche Polytechnic University branch focus on agriculture, agronomy and environmental protection.

The strategic partnership of the University of Arizona and Kozybayev University (North Kazakhstan University) in Petropavlovsk is also indicative: along with information systems, it offers programs in biotechnology, plant science, plant protection, chemical expertise, electronics, pedagogy and inclusive education. This combination corresponds to the agricultural specialization of the North Kazakhstan region while also expanding the regional range of educational offerings in the social and digital spheres.

This orientation is consistent with the concepts of regional innovation systems and the Triple Helix, according to which a university becomes a factor of territorial development when it cooperates closely with regional government and the regional economy [18; 19]. Whether such cooperation actually develops can be assessed only after the first cohorts of graduates enter the labor market.

International projects and interregional student mobility: local and interregional enrolment patterns

According to the MSHE, as of May 2026, the 33 projects for which enrolment data are available had a total of 9,418 students [20]. More than 2,000 students (over 20% of the total) came from other regions of Kazakhstan, and more than 400 were international students. These figures show that international projects are already part of interregional and international educational mobility. However, they describe the composition of the student body at one point in time and do not show how migration flows have changed since the projects opened.

The composition of enrolment differs considerably across projects. Analysis of students' regional origin makes it possible to distinguish two patterns.

The first is a local enrolment pattern, in which most students are residents of the host region.

At the Heriot-Watt University branch in Aktobe, 437 of 514 students (85%) are residents of Aktobe region. At the Gubkin University branch, 90 of 97 students (about 93%) come from Atyrau region. At the Kostanay branch of Chelyabinsk State University, 1,792 of 2,021 students (88.7%) are residents of Kostanay region.

These projects mainly expand the educational offer for local youth. Such a composition is consistent with a potential retention function; however, the data do not show how many of these students would otherwise have left

the region, so the retention effect itself cannot be measured on this basis.

The second is an interregional enrolment pattern, in which a notable share of students comes from other regions.

The most significant example is the strategic partnership of the University of Arizona and Kozybayev University in Petropavlovsk. Of its 1,234 students, 925 are from North Kazakhstan region and 309 (about 25%) from other regions of the country, including 74 from Turkestan region, 43 from Kyzylorda region, 26 from Akmola region, 15 each from Aktobe and Mangystau regions, 12 from Almaty region, 10 each from East Kazakhstan and Zhambyl regions, 8 from Zhetisu region and 7 from Karaganda region.

From the perspective of growth pole theory, this case is of particular interest. Petropavlovsk is not usually regarded as a major destination of interregional educational migration, yet the program enrols students from almost all regions of the country, including the remote southern and western regions. This suggests that the academic brand, program content and state support may partly offset the peripheral position of a city. To confirm that the partnership has generated a new flow rather than redistributed an existing one, the regional origin of its students should be compared with the enrolment of North Kazakhstan University before 2022; such data were not available for this study.

At the same time, most of the program's students still come from North Kazakhstan region. The project thus combines both patterns: a predominantly local student body and an additional inflow from other regions.

The mobility of students from Mangystau region deserves special attention. The region is geographically remote from the main educational centers, which increases transport and housing costs. Nevertheless, the regional breakdown shows at least 69 students from Mangystau region enrolled in 15 international projects.

Notably, the educational geography of these students is not limited to Almaty and Astana: they follow new interregional routes that differ from the traditional movement to the two largest cities.

Thus, the relationship between international projects and internal educational mobility is not uniform. Some projects mainly enrol local students, others draw on neighboring regions, and still others recruit nationwide. These differences may be related to the reputation of the foreign partner, the program profile, the number of state-funded places, transport accessibility, the availability of dormitories and the size of the host university; testing these factors requires project-level data that are not yet available.

The analysis also reveals a number of limitations.

First, most new projects are at an early stage: a significant share opened in 2024–2025 and do not yet have enough graduates to assess their impact on regional labor markets.

Second, projects are highly concentrated in the largest cities: although international education is spreading to the regions, more than half of the network (17 of 33 projects) is located in Almaty and Astana.

Third, organizational heterogeneity complicates comparison: a branch, an independent foreign educational institution and a joint program differ in scale, autonomy and the depth of the foreign partner's involvement.

Fourth, enrolment data show students' place of origin but not their migration motivation. The presence of students from another region confirms the fact of mobility but does not show where they would have enrolled in the absence of the project, and the lack of data for the period before the projects opened does not allow changes in flows to be assessed.

Fifth, there are still no systematic data on graduate employment and retention in the regions, employer involvement, research outputs and the impact of projects on innovation. These indicators are needed to test the propositions of the theory of regional innovation systems and the Triple Helix model.

Enrolment data therefore record the movement of students but do not reveal changes in young people's educational preferences, the perception of international projects at the regional level or their expected socio-economic effects. These questions were addressed in the expert survey.

Results and discussion: expert assessments of the role of international projects in regional development

The results below reflect the opinions and expectations of experts (the second level of evidence) and should not be interpreted as measured effects of the projects.

The survey indicates that experts regard educational migration as a significant problem of regional development. 47.7% of respondents

rated its relevance at 4–5 points on a five-point scale, and 56.3% reported an increase in the outflow of young people over the past three years. The main destinations named were Astana (79.5%) and Almaty (66.2%); 39.1% named foreign universities and only 10.6% universities in other regions of Kazakhstan (multiple answers were allowed).

These assessments are consistent with the propositions of the new economic geography concerning the concentration of human capital in the largest centers: according to the experts, despite the expansion of the regional university network, educational flows in Kazakhstan remain predominantly centripetal.

School representatives perceive this trend most acutely: 75.7% of principals and school staff (n = 37) reported an increase in educational migration, compared with 52.7% of university representatives (n = 55) and 50% of representatives of local executive bodies (n = 44).

This difference may reflect the position of professional groups in the education system: schools directly observe graduates' choices, whereas universities and local authorities assess migration indirectly.

Experts generally assess the potential of international projects positively: 49.7% of respondents expect a high or very high impact on the socio-economic development of the regions, 31.8% a moderate impact and 18.6% a low impact.

Two migration-related effects stand out among the expected results: retention of young people in the region (49%) and an inflow of students from other regions (46.4%). Almost as many experts associate the projects with training qualified personnel (49%) and improving the quality of education (44.4%). Thus, experts perceive international projects both as an instrument of educational policy and as a potential mechanism for the territorial redistribution of human capital.

Of the 151 participants, 97 reported that a foreign university branch (in the respondents' understanding, which may include partnership programs) operates in their region. Of these, 63.5% believe that after its opening there was a noticeable inflow of students from other regions (about half of this group described it as significant and the other half as moderate), and 78.6% noted an increase in the region's attractiveness for students. These are respondents' perceptions: the enrolment data presented above confirm interregional recruitment for some projects (e.g., in Petropavlovsk) but show predominantly local enrolment for others (e.g., in Aktobe and Atyrau).

The survey also shows that experts perceive the potential influence of the projects most clearly in the educational sphere. Assessments of their impact on investment attractiveness, innovation and the regional economy reflect expectations rather than observed results, since most projects opened recently and do not yet have graduates, employment outcomes or completed research and industrial projects.

The highest level of agreement (90.1%) was with the statement that branches should be located taking into account the economic specialization of the region. 87.4% of respondents agreed that branches could become regional centers of science and innovation, and 84.1% that they could increase the investment attractiveness of the region. These figures reflect expectations about the potential of the projects rather than an assessment of their current performance.

Among the main conditions for the successful operation of international projects, respondents most often named modern campus infrastructure, research laboratories, academic autonomy and partnerships with regional enterprises. As priority fields for new projects, they named artificial intelligence, engineering, agriculture, medicine and information technology. This set combines a nationwide technological agenda with the specific personnel needs of the regions.

Conclusion

The study shows that the development of foreign university branches and partnership programs has become one of the priorities of state policy in Kazakhstan and has become an area of state policy combining the tasks of internationalizing higher education, developing human capital and promoting regional development.

International experience shows that foreign university branches can be used to increase the competitiveness of national education systems, develop educational exports, create global education hubs or modernize the university sector. The Kazakh model has a different configuration of priorities: international projects are linked to spatial development, training personnel for priority sectors of the

economy and strengthening regional educational capacity. At the same time, the network remains concentrated in Almaty and Astana, so the model is best described as hybrid.

Enrolment data show that international projects are already associated with interregional student mobility: more than 20% of their students come from other regions, and two enrolment patterns can be distinguished – predominantly local and interregional. Experts expect the projects to help retain young people and attract students to the regions. However, the available data do not allow us to conclude that international projects reduce the outflow of young people or have created new migration flows: this requires comparison with the period before the projects opened and longitudinal data on graduates.

The study has several limitations. Most projects started operating recently, which does not allow long-term effects to be assessed. There are no systematic data on graduates' employment and retention in host regions, the research output and productivity of the projects or their impact on regional labor markets. Enrolment data are cross-sectional and do not allow students' educational trajectories before and after the projects opened to be traced. The expert sample is purposive, so the survey results reflect the views of the professional community and cannot be generalized to the population of the regions.

Further research should analyze the long-term migration trajectories of graduates, compare the regional origin of students before and after the projects opened, assess the contribution of the projects to regional human capital and their interaction with employers and innovation infrastructure, and compare the effectiveness of different types of transnational education projects. The results can be used to improve state policy on the development of foreign university branches, to plan their territorial location and to design a monitoring system that records the regional origin of students and the destinations of graduates.

References

1 OECD. (2007). *Higher education and regions: Globally competitive, locally engaged*. OECD Publishing.

2 World Bank. (2019). *World development report 2019: The changing nature of work*. World Bank.

3 Бердыбаев, Н. М. (2023). Международный университет: Понятие, тенденции развития в научной доктрине и механизме правового регулирования. *Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан*, (1[72]), 233–242.

4 UNESCO Institute for Statistics. (2025). *Global flow of tertiary-level students*. UNESCO Institute for Statistics.

5 OECD. (2024). *Education at a glance 2024: OECD indicators*. OECD Publishing.

6 Knight, J. (2006). *Higher education crossing borders: A guide to the implications of the General Agreement on Trade in Services (GATS) for cross-border education*. UNESCO; Commonwealth of Learning.

7 Knight, J. (Ed.). (2014). *International education hubs: Student, talent, knowledge-innovation models*. Springer. https://doi.org/10.1007/978-94-007-7025-6

8 Lane, J. E., & Kinser, K. (Eds.). (2011). *Multinational colleges and universities: Leading, governing, and managing international branch campuses*. Jossey-Bass.

9 Wilkins, S., & Huisman, J. (2012). The international branch campus as transnational strategy in higher education. *Higher Education, 64*(5), 627–645.

10 Правительство Республики Казахстан. (2023, 28 марта). *Об утверждении Концепции развития высшего образования и науки в Республике Казахстан на 2023–2029 годы* (Постановление № 248). Әділет. https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000248

11 Министерство науки и высшего образования Республики Казахстан. (2026). *Материалы по развитию филиалов зарубежных университетов в Республике Казахстан (по состоянию на июль 2026 г.)* [Неопубликованные материалы].

12 Министерство науки и высшего образования Республики Казахстан. (2026). *Казахстан — региональный образовательный хаб: Презентационные материалы* [Презентация].

13 Becker, G. S. (1993). *Human capital: A theoretical and empirical analysis, with special reference to education* (3rd ed.). University of Chicago Press.

14 Schultz, T. W. (1971). *Investment in human capital: The role of education and of research*. Free Press.

15 Lucas, R. E. (1988). On the mechanics of economic development. *Journal of Monetary Economics, 22*(1), 3–42. https://doi.org/10.1016/0304-3932(88)90168-7

16 Krugman, P. (1991). *Geography and trade*. MIT Press.

17 Perroux, F. (1955). Note sur la notion de «pôle de croissance». *Économie appliquée, 8*(1–2), 307–320.

18 Cooke, P. (1992). Regional innovation systems: Competitive regulation in the new Europe. *Geoforum, 23*(3), 365–382.

19 Etzkowitz, H., & Leydesdorff, L. (1995). The triple helix: University–industry–government relations: A laboratory for knowledge-based economic development. *EASST Review, 14*(1), 14–19.

20 Министерство науки и высшего образования Республики Казахстан. (2026). *Сведения о контингенте обучающихся в филиалах зарубежных университетов Республики Казахстан (по состоянию на май 2026 г.)* [Неопубликованные материалы].

21 Feng, Y. (2013). University of Nottingham Ningbo China and Xi'an Jiaotong-Liverpool University: Globalization of higher education in China. *Higher Education, 65*(4), 471–485. https://doi.org/10.1007/s10734-012-9558-8

Transliteration

1 OECD. (2007). Higher education and regions: Globally competitive, locally engaged. OECD Publishing.

2 World Bank. (2019). World development report 2019: The changing nature of work. World Bank.

3 Berdybayev, N. M. (2023). Mezhdunarodnyy universitet: Ponyatiye, tendentsii razvitiya v nauchnoy doktrine i mekhanizme pravovogo regulirovaniya [International university: Concept and development trends in scholarly doctrine and the mechanism of legal regulation]. Vestnik Instituta zakonodatel'stva i pravovoy informatsii Respubliki Kazakhstan, (1[72]), 233–242. (In Russian)

4 UNESCO Institute for Statistics. (2025). Global flow of tertiary-level students. UNESCO Institute for Statistics.

5 OECD. (2024). Education at a glance 2024: OECD indicators. OECD Publishing.

6 Knight, J. (2006). Higher education crossing borders: A guide to the implications of the General Agreement on Trade in Services (GATS) for cross-border education. UNESCO; Commonwealth of Learning.

7 Knight, J. (Ed.). (2014). International education hubs: Student, talent, knowledge-innovation models. Springer. https://doi.org/10.1007/978-94-007-7025-6

8 Lane, J. E., & Kinser, K. (Eds.). (2011). Multinational colleges and universities: Leading, governing, and managing international branch campuses. Jossey-Bass.

9 Wilkins, S., & Huisman, J. (2012). The international branch campus as transnational strategy in higher education. Higher Education, 64(5), 627–645.

10 Pravitel'stvo Respubliki Kazakhstan. (2023, March 28). Ob utverzhdenii Kontseptsii razvitiya vysshego obrazovaniya i nauki v Respublike Kazakhstan na 2023–2029 gody [On approval of the Concept for the Development of Higher Education and Science in the Republic of Kazakhstan for 2023–2029] (Resolution No. 248). Adilet. https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000248 (In Russian)

11 Ministerstvo nauki i vysshego obrazovaniya Respubliki Kazakhstan. (2026). Materialy po razvitiyu filialov zarubezhnykh universitetov v Respublike Kazakhstan (po sostoyaniyu na iyul' 2026 g.) [Materials on the development of branches of foreign universities in the Republic of Kazakhstan (as of July 2026)] [Unpublished materials]. (In Russian)

12 Ministerstvo nauki i vysshego obrazovaniya Respubliki Kazakhstan. (2026). Kazakhstan — regional'nyy obrazovatel'nyy khab: Prezentatsionnyye materialy [Kazakhstan as a regional education hub: Presentation materials] [Presentation]. (In Russian)

13 Becker, G. S. (1993). Human capital: A theoretical and empirical analysis, with special reference to education (3rd ed.). University of Chicago Press.

14 Schultz, T. W. (1971). Investment in human capital: The role of education and of research. Free Press.

15 Lucas, R. E. (1988). On the mechanics of economic development. Journal of Monetary Economics, 22(1), 3–42. https://doi.org/10.1016/0304-3932(88)90168-7

16 Krugman, P. (1991). Geography and trade. MIT Press.

17 Perroux, F. (1955). Note sur la notion de «pôle de croissance» [Note on the concept of a "growth pole"]. Économie appliquée, 8(1–2), 307–320. (In French)

18 Cooke, P. (1992). Regional innovation systems: Competitive regulation in the new Europe. Geoforum, 23(3), 365–382.

19 Etzkowitz, H., & Leydesdorff, L. (1995). The triple helix: University–industry–government relations: A laboratory for knowledge-based economic development. EASST Review, 14(1), 14–19.

20 Ministerstvo nauki i vysshego obrazovaniya Respubliki Kazakhstan. (2026). Svedeniya o kontingente obuchayushchikhsya v filialakh zarubezhnykh universitetov Respubliki Kazakhstan (po sostoyaniyu na may 2026 g.) [Data on student enrolment at branches of foreign universities in the Republic of Kazakhstan (as of May 2026)] [Unpublished materials]. (In Russian)

21 Feng, Y. (2013). University of Nottingham Ningbo China and Xi'an Jiaotong-Liverpool University: Globalization of higher education in China. Higher Education, 65(4), 471–485. https://doi.org/10.1007/s10734-012-9558-8

Author Contributions

Rystina I. - prepared the initial draft of the manuscript, participated in the development of practical recommendations, contributed to the refinement and revision of the empirical material. **Aikenova D.** - served as the corresponding author, expanded, developed the conceptual framework of the study, refined the research methodology and and was responsible for the technical formatting of the work.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Indira Rystina	Professor, PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, email: indira.rystina@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3853-3502
Dina Aikenova	Associate Professor, PhD, Astana International University, Astana, Kazakhstan, email: aikenova.dina@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5341-5379
Индира Садыбекқызы Рыстина	профессор, PhD, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, email: indira.rystina@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3853-3502
Дина Маратовна Айкенова	доцент, PhD, Астана халықаралық университеті, Астана, Қазақстан, email: aikenova.dina@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5341-5379
Индира Садыбековна Рыстина	профессор, PhD, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, email: indira.rystina@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3853-3502
Дина Маратовна Айкенова	доцент, PhD, Международный университет Астана, Астана, Казахстан, email: aikenova.dina@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5341-5379

Appendix A. International University Projects in Kazakhstan

Table A1 – International University Projects in the MSHE Register (2026)

No.	Foreign university / Kazakhstani host institution	Country of Origin	Project Type (MSHE)	City	Year Opened	Status	Students, total (MSHE profiles)	Host-region residents / students (May 2026)
1	Lomonosov Moscow State University (Kazakhstan branch)	Russia	Branch	Astana	before 2020	Operating	–	–
2	Chelyabinsk State University (Kostanay branch)	Russia	Branch	Kostanay	before 2020	Operating	–	1,792 / 2,021
3	Moscow Aviation Institute (Baikonur branch)	Russia	Branch	Baikonur	[–]	Operating	–	–
4	NRNU MEPhI / Al-Farabi Kazakh National University	Russia	Branch	Almaty	2022	Operating	167	–
5	Heriot-Watt University / Zhubanov University	United Kingdom	Branch	Aktobe	2023	Operating	518	437 / 514
6	Northwestern Polytechnical University / Al-Farabi Kazakh National University	China	Branch	Almaty	2023	Operating	200	–
7	Penn State (Mont Alto) / Satbayev University	USA	Branch	Almaty	2024	Operating	5	–
8	Queen's University Belfast / Narxoz University	United Kingdom	Branch	Almaty	2024	Operating	47	–
9	Beijing Language and Culture University / Astana International University	China	Branch	Astana	2024	Operating	243	–
10	D. Mendeleev University of Chemical Technology / Dulaty University	Russia	Branch	Taraz	2024	Operating	82	–
11	Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers / Kazakh National Agrarian Research University	Uzbekistan	Branch	Almaty	2024	Operating	88	–
12	University of Lorraine / Abai Kazakh National Pedagogical University	France	Branch	Almaty	2024	Operating	540	–
13	WSG University (Bydgoszcz) / Shakarim University	Poland	Branch	Semey	[–]	Operating	–	–
14	Gubkin University / Utebayev Atyrau University of Oil and Gas	Russia	Branch	Atyrau	2025	Operating	100	90 / 97
15	Marche Polytechnic University / Zhetysu University	Italy	Branch	Taldykorgan	2025	Operating	32	–
16	New York Film Academy (NYFA Kazakhstan)	USA	Branch*	Kaskelen (Almaty region)	2025	No marker	100	–
17	Arizona State University / Auezov University	USA	Branch*	Shymkent, Almaty	2025	No marker	–	–
18	Grenoble INP – Phelma, UGA / Satbayev University	France	Branch*	Almaty	2026	No marker	–	–
19	Colorado School of Mines	USA	Branch*	Zhezkazgan	2026	No marker	–	–
20	University of Exeter / Karaganda Technical University	United Kingdom	Branch*	Karaganda	2026	No marker	–	–
21	University of Glasgow	United Kingdom	Branch*	[–]	2026	No marker	–	–
22	Ufa State Petroleum Technological University / Zhangir Khan University	Russia	Branch	Uralsk	2026	Opening 2026	–	–
23	University of Debrecen / Astana IT University	Hungary	Branch	Astana	2026	Opening 2026	–	–
24	Anhalt University of Applied Sciences / Almaty University of Power Engineering and Telecommunications	Germany	Branch	Almaty	2025–2026	Opening 2026	52	–

No.	Foreign university / Kazakhstani host institution	Country of Origin	Project Type (MSHE)	City	Year Opened	Status	Students, total (MSHE profiles)	Host-region residents / students (May 2026)
25	De Montfort University Kazakhstan	United Kingdom	Foreign university campus	Almaty	2021	Operating	1,000+	–
26	Coventry University Kazakhstan	United Kingdom	Foreign university campus	Astana	2024	Operating	418	–
27	Cardiff University Kazakhstan	United Kingdom	Foreign university campus	Astana	2025	Operating	316	–
28	Woosong University Kazakhstan	Republic of Korea	Foreign university campus	Turkestan	2025	Operating	108	–
29	KAIST	Republic of Korea	Foreign university campus	Alatau	2026	Opening 2026	–	–
30	University of Minnesota / Baitursynov University	USA	Double-degree program	Kostanay	2024	Operating	23	–
31	City University of Hong Kong / Satbayev University	China	Double-degree program	Almaty	2022	Operating	105	–
32	SeoulTech / Korkyt Ata University	Republic of Korea	Double-degree program	Kyzylorda	2024	Operating	241	–
33	MGIMO / L. N. Gumilyov Eurasian National University	Russia	Double-degree program	Astana	2025	Operating	104	–
34	Dong-Eui University / Baitursynov University	Republic of Korea	Double-degree program	Kostanay	2026	Opening 2026	–	–
35	Gazi University / Zhanibekov University	Türkiye	Double-degree program	Shymkent	2026	Opening 2026	–	–
36	University of Arizona / Kozybayev University	USA	Strategic partnership	Petropavlovsk	2022	Operating	1,000+	925 / 1,234
37	Strategic partners of Nazarbayev University (University of Cambridge, UCL, University of Pennsylvania, University of Wisconsin, University of Warwick, Duke Fuqua, UPMC, Lee Kuan Yew School, ORAU, Berkeley Lab, University of Pittsburgh, Colorado School of Mines)	Multinational	Strategic partnership	Astana	–	Operating	–	–
38	Kazakhstan–German consortium (TU Berlin, TU Darmstadt, TUHH, HS Koblenz, htw saar, HS Hof, HS Mittweida, TH Wildau) / Yessenov University	Germany	Consortium	Aktau	2024	Operating	155	–
39	Lu Ban workshop / Serikbayev East Kazakhstan Technical University	China	Certification center	Ust-Kamenogorsk	2023	Operating	453 (incl. ENU)	–
40	Lu Ban workshop / Academy of Logistics and Transport	China	Certification center	Almaty	[–]	Operating	–	–
41	Lu Ban workshop / L. N. Gumilyov Eurasian National University	China	Certification center	Astana	2026	Opening 2026	–	–

Note: Compiled by the authors based on [12; 20].

МРНТИ 11.15.25 | Научная статья

КРЕАТИВНЫЕ ИНДУСТРИИ И ГОРОДСКАЯ ПОЛИТИКА В КАЗАХСТАНЕ: ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ АКИМАТОВ АЛМАТЫ И АСТАНЫ

Б.С.Бухарбаев

АННОТАЦИЯ

В статье исследуется, как акиматы Алматы и Астаны выстраивают инструменты поддержки креативных индустрий в условиях неполной децентрализации. Проблема связана с разрывом между национальной целью удвоить вклад креативного сектора в ВВП к 2029 году и ограниченной бюджетной самостоятельностью городов. Теоретической рамкой служит концепция метауправления, в которой акимат рассматривается как институциональный посредник между государственной вертикалью, бизнесом, университетами и культурными организациями. Цель работы состоит в объяснении различий в институциональной плотности креативной политики двух крупнейших городов страны. Эмпирическую базу составили планы развития городов, нормативные акты, бюджетные материалы и ряды Бюро национальной статистики за 2018–2024 годы. Применены структурированное сравнение кейсов, анализ документов с открытой кодовой книгой и диагностический индекс IMKC. В 2024 году на Алматы и Астану пришлось 76,6% креативной валовой добавленной стоимости страны, причем Астана специализирована на креативном секторе сильнее (коэффициент локализации 3,0 против 1,9). Индекс IMKC составил 5,0 для Алматы и 3,0 для Астаны. В 2021 году, когда Алматы создавал профильное управление и закладывал в план индикатор, фонд и хабы, креативный сектор Астаны был крупнее. Гипотеза о прямой зависимости институциональной плотности от экономического веса сектора поэтому не подтверждается. Различие определяется управленческим выбором акимата и распределением ролей между городом и республиканскими органами, сосредоточенными в столице. Новизна работы заключается в операционализации функций городского метауправления для постсоветского города и в диагностическом инструменте их сравнения.

Ключевые слова: креативные индустрии, городская политика, метауправление, акимат, институциональный посредник, Алматы, Астана, неполная децентрализация.

Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Автор-корреспондент:
Б.С. Бухарбаев,
teriskakpai@gmail.com

Цитирование:
Бухарбаев Б.С. Креативные индустрии и городская политика в Казахстане: институциональные инструменты акиматов Алматы и Астаны // Адам әлемі.
– 2026. – Т. 28. – №4(110).
– С. 110-120.
– DOI: 10.48010/97ehhx92

Открытый доступ
© Автор(ы), 2026
Это статья открытого доступа, распространяемая в соответствии с условиями международной лицензии Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0).
https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

Поступила: 30/07/2026
Принята: 15/09/2026
Опубликована онлайн: 30/10/2026

Қазақстандағы креативті индустриялар және қалалық саясат: Алматы мен Астана әкімдіктерінің институционалдық құралдары

Аңдатпа. Мақалада Алматы және Астана әкімдіктерінің толық емес орталықсыздандыру жағдайында креативті индустрияларды қолдау құралдарын қалай қалыптастыратыны зерттеледі. Мәселе креативті сектордың ЖІӨ-дегі үлесін 2029 жылға қарай екі есе арттыру жөніндегі ұлттық мақсат пен қалалардың шектеулі бюджеттік дербестігі арасындағы алшақтыққа байланысты. Теориялық негіз ретінде метабасқару тұжырымдамасы алынды, онда әкімдік мемлекеттік вертикаль, бизнес, университеттер және мәдени ұйымдар арасындағы институционалдық делдал ретінде қарастырылады. Жұмыстың мақсаты елдің ең ірі екі қаласындағы креативті саясаттың институционалдық тығыздығындағы айырмашылықтарды түсіндіру болып табылады. Эмпирикалық базаны қалалардың даму жоспарлары, нормативтік құқықтық актілер, бюджеттік материалдар және Ұлттық статистика бюросының 2018–2024 жылдардағы деректері құрады. Жағдайларды құрылымдық салыстыру, ашық кодтау кітабы бар құжаттық талдау және IMKC диагностикалық индексі қолданылды. 2024 жылы елдің креативті жалпы қосылған құнының 76,6%-ы Алматы мен Астанаға тиесілі болды, бұл ретте Астана креативті секторға күштірек мамандандырылған (оқшаулау коэффициенті Астанада 3,0, Алматыда 1,9). IMKC индексі Алматы үшін 5,0, Астана үшін 3,0 болды. 2021 жылы Алматы бейінді басқарма құрып, жоспарға индикаторды, қорды және хабтарды енгізген кезде Астананың креативті секторы ірірек болды. Сондықтан институционалдық тығыздықтың сектордың экономикалық салмағына тікелей тәуелділігі туралы гипотеза расталмайды. Айырмашылық әкімдіктің басқарушылық таңдауымен және қала мен астанада шоғырланған республикалық органдар арасындағы рөлдердің бөлінуімен айқындалады. Жұмыстың жаңалығы посткеңестік

қала үшін қалалық метабасқару функцияларын операционализациялауда және оларды салыстыруға арналған диагностикалық құралда.

Түйін сөздер: креативті индустриялар, қалалық саясат, метабасқару, әкімдік, институционалдық делдал, Алматы, Астана, толық емес орталықсыздандыру.

Creative Industries and Urban Policy in Kazakhstan:
Institutional Instruments of the Almaty and Astana Akimats

Abstract. The article examines how the akimats of Almaty and Astana build instruments to support creative industries under incomplete decentralization. The problem lies in the gap between the national goal of doubling the creative sector's contribution to GDP by 2029 and the limited fiscal autonomy of cities. The theoretical framework is metagovernance, in which the akimat is treated as an institutional intermediary between the state hierarchy, business, universities and cultural organizations. The aim is to explain differences in the institutional density of creative policy in the country's two largest cities. The empirical base includes city development plans, legal acts, budget materials and Bureau of National Statistics series for 2018–2024. The study combines a structured comparison of cases, document analysis with an open codebook and the diagnostic IMKC index. In 2024, Almaty and Astana accounted for 76.6% of the country's creative gross value added, while Astana is more specialized in the creative sector (location quotient 3.0 against 1.9). The IMKC index equals 5.0 for Almaty and 3.0 for Astana. In 2021, when Almaty created a dedicated department and wrote an indicator, a fund and hubs into its plan, Astana's creative sector was larger. The hypothesis that institutional density directly follows the economic weight of the sector is therefore not supported. The difference stems from the akimat's managerial choice and from the division of roles between the city and the national bodies concentrated in the capital. The novelty lies in operationalizing the functions of urban metagovernance for a post-Soviet city and in a diagnostic tool for comparing them.

Keywords: Creative Industries, Urban Policy, Metagovernance, Akimat, Institutional Intermediary, Almaty, Astana, Incomplete Decentralization.

Введение

Креативные индустрии стали частью экономической повестки государства. На заседании Правительства 18 марта 2025 года поставлена задача увеличить долю креативной валовой добавленной стоимости в ВВП примерно с 1% до 2% к 2029 году [1]. Стратегическую рамку сектора задала Концепция развития креативных индустрий на 2021–2025 годы [2]. Перечень видов креативной деятельности утвержден постановлением Правительства от 6 июня 2023 года № 448, а с ноября 2025 года действует обновленный перечень, утвержденный приказом Министра культуры и информации № 572-НҚ [3; 4]. Закон от 18 февраля 2026 года № 266-VIII ЗРК закрепил понятия креативных индустрий и их субъектов, ввел реестр субъектов и наделил местные исполнительные органы полномочием создавать условия для развития предпринимательства в этой сфере [5].

В 2024 году на Алматы и Астану пришлось 76,6% креативной валовой добавленной стоимости страны [6]. Самостоятельность городской власти при этом ограничена, поскольку финансовая зависимость от республиканского уровня и вертикальная подотчетность сохраняются [7; 8]. Исследования культурной политики Алматы и Астаны подчеркивают, что развитие креативной среды здесь направлялось сверху [9; 10]. Относительно слабо изученным остается вопрос о том, почему крупнейшие города одной страны, действуя в общей правовой рамке, выстраивают инструменты креативной политики разной плотности. Ответ важен и для регионов, где по поручению Главы государства должны появиться центры креативной индустрии в каждом областном центре и крупном городе [11].

Исследовательский вопрос сформулирован следующим образом: почему при сопоставимом экономическом весе креативного сектора акиматы Алматы и Астаны выстроили контуры поддержки разной институциональной плотности? Цель работы состоит в объяснении этого различия через функции городского метауправления. Проверяются конкурирующие гипотезы. Согласно первой, институциональная плотность следует за экономическим весом сектора. Согласно второй, она определяется управленческим выбором акимата и распределением ролей между городом и республиканскими органами. Вторая гипотеза была бы опровергнута, если бы в период институционального выбора, то есть в 2020–2021 годах, Алматы уже превосходил Астану по объему креативного сектора. Вклад статьи состоит в операционализации функций городского метауправления для постсоветского города, в открытой кодовой книге диагностического индекса IMKC и в эмпирическом разграничении экономического веса сектора и институциональной плотности политики.

Методология

Исследование построено как структурированное сравнение двух кейсов, подобранных по принципу наиболее похожих систем. Алматы и Астана относятся к высшему уровню административно-территориального деления наравне с областями, действуют в одной правовой и бюджетной рамке, концентрируют основную часть креативной экономики и при этом различаются набором инструментов. Сравнение дополнено отслеживанием последовательности событий внутри каждого кейса, что позволяет проверить, предшествовал ли рост сектора созданию инструментов.

Документальную базу составили план развития Алматы на 2021–2025 годы в редакции решения маслихата от 9 декабря 2022 года № 192 [12], планы развития Астаны на 2021–2025 и 2026–2030 годы [13; 14], решение маслихата Алматы о бюджете на 2025–2027 годы [15], нормативные акты о креативных индустриях, официальные сообщения и материалы деловых изданий. Данные администраций о числе мероприятий и туристов рассматриваются как самоотчет и используются только для описания масштаба.

Количественная часть опирается на динамические таблицы Бюро национальной статистики о валовой добавленной стоимости креативных видов деятельности [6]. За 2018–2024 годы показатель рассчитан по перечню № 448, а с 2025 года по новому перечню, поэтому анализ ограничен сопоставимым рядом 2018–2024 годов. Специализация городов оценена через коэффициент локализации, равный отношению доли креативной добавленной стоимости в валовом региональном продукте города к той же доле в ВВП страны [16]. Блок информационных технологий включает всю разработку программного обеспечения (ОКЭД 62.01.1), поэтому креативная добавленная стоимость крупных городов во многом зависит от динамики ИТ-отрасли.

Инструменты городской политики сопоставлены с помощью диагностического индекса муниципальной креативной кластеризации IMKC (от англ. Index of Municipal Creative Clustering). Единицей учета выступает инструмент городской политики, направленный на развитие креативного сектора. Индекс складывается из признаков стратегического закрепления (S), инфраструктуры (I), специализированного оператора (O), финансовых инструментов (F) и рыночно-событийной медиации (M), то есть IMKC = S + I + O + F + M. Каждый признак оценивается значениями 0, 0,5 или 1 по открытой кодовой книге.

Признак S получает 1, если план развития содержит отдельную цель по креативным индустриям с количественным индикатором и финансированием, 0,5, если сектор назван приоритетным без индикатора, и 0, если сектор в плане не упомянут. Признак I получает 1 при наличии созданных или модернизированных городом объектов для креативной деятельности, 0,5, если такие объекты созданы республиканскими органами или университетами при участии города, и 0 при их отсутствии. Признак O получает 1, если город учредил организацию с мандатом координировать сектор и выделил на нее средства, 0,5, если координацию ведут площадки других учредителей, и 0, если их нет. Признак F получает 1 при наличии отдельной бюджетной программы или городского фонда для креативного сектора, 0,5 при разовых городских грантах и конкурсах для креативных проектов и 0 при отсутствии инструментов. Признак M получает 1, если город регулярно проводит или поддерживает форумы, фестивали и выставки с участием креативного бизнеса, 0,5 при разовых мероприятиях и 0 при их отсутствии. Каждая оценка подтверждена документом, указанным в примечании к таблице 2. Индекс служит диагностическим инструментом для сравнения городов внутри одной национальной среды. Кодирование выполнено одним исследователем, поэтому устойчивость итогового разрыва к спорным оценкам проверена отдельно.

Основная часть

Теоретическая рамка: метауправление и институциональный посредник

Кластерный подход связывает устойчивость креативной агломерации с координацией, институциональной поддержкой и обменом знаниями между производителями [17]. В постсоциалистических городах перенос западных моделей ограничен наследием централизованного планирования, неформальными сетями и слабостью местных ресурсов [18]. Кластеры в крупных

городах России и Казахстана закрепляются прежде всего в стратегиях и нормативных актах, а их наполнение зависит от решений конкретных администраций [19]. В Казахстане культурная среда Алматы и Астаны развивалась через государственные решения и крупные проекты [9], а ядром креативной экосистемы новой столицы стали университеты и культурные учреждения, созданные в рамках государственной стратегии [10].

Казахстанские исследования креативных индустрий сосредоточены на предпринимателях и государственных программах. Интервью с 84 представителями креативных профессий выявили проблемы финансирования, профессиональных сетей и доступа к технологиям [20]. Среди 34 опрошенных предпринимателей 65% развивали бизнес на собственные средства и указывали на недостаток государственной поддержки и кадров [21]. Анализ нормативной базы зафиксировал фрагментарность институционального обеспечения сектора [22]. Город в этих работах присутствует главным образом как место действия.

Исследования местного управления описывают условия, в которых действует городская власть. Казахстанская децентрализация продвигается по собственной траектории, где формализация механизмов участия опережает расширение финансовой самостоятельности [23]. Сельские акимы получили право формировать бюджет из местных доходов, но по-прежнему зависят от вышестоящего уровня [24], а прямые выборы сельских акимов рассматриваются как проверка того, способна ли демократизация, запущенная сверху, дать ожидаемые результаты [25]. По данным за 2023 год, трансферты составляли более 78% местных бюджетов, тогда как в бюджете Алматы их доля была 39,1% [8]. Алматы, следовательно, располагает большей финансовой свободой, чем регионы, и при этом действует в рамках республиканских приоритетов.

Для описания роли города в указанной среде применимы разные теории. Концепция городского предпринимательства описывает переход администраций от распределения услуг к конкуренции за капитал и события [26]. Теория сборки рассматривает город как изменчивое соединение людей, объектов и практик [27]. Исследования мобильности политик описывают, как модели вроде креативного кластера переходят между городами через консультантов и форумы [28]. Каждая линия объясняет часть казахстанской картины, однако все они исходят из значительной самостоятельности города и потому недооценивают роль вертикали.

Точнее казахстанский кейс описывает концепция метауправления. Под метауправлением понимается организация условий, в которых действуют сети и рынки, то есть выбор правил, ресурсов, площадок и смыслов, внутри которых другие участники принимают решения [29]. Метауправляющий орган может действовать дистанционно, через рамки и нарративы, или непосредственно, через финансирование и участие в сети [30]. Городское метауправление осуществляется в тени иерархии, под контролем вышестоящего уровня власти [31], а политические решения задают устройство предпринимательских экосистем и в развивающихся странах [32]. В этой рамке акимат выступает институциональным посредником, который не обладает полной автономией, однако выбирает инструменты, превращающие национальные приоритеты в городскую среду для креативной деятельности.

Деятельность посредника операционализирована через функции. Агрегирование ресурсов означает сведение бюджетных средств, муниципальной инфраструктуры, частного и иностранного капитала в общий организационный контур. Перевод целей означает превращение национальных приоритетов в городские индикаторы, программы и пространственные решения. Медиация интересов означает создание устойчивых каналов между государственными органами, университетами, культурными организациями и предпринимателями. Понятия разведены по уровням. Акимат является актором, метауправление описывает процесс, а городская креативная экосистема выступает результатом. Институциональная плотность характеризует процесс и измеряет число зрелых, формально закрепленных инструментов, которыми пользуется акимат.

Концентрация и специализация креативной экономики

За 2018–2024 годы креативная добавленная стоимость Казахстана выросла с 594,5 млрд до 1 548,3 млрд тенге, то есть на 160,4% в номинальном выражении [6]. В Алматы показатель увеличился со 183,2 млрд

до 669,8 млрд тенге (на 265,7%), в Астане с 251,6 млрд до 516,7 млрд тенге (на 105,3%). В 2024 году доля Алматы в национальном показателе составила 43,3%, доля Астаны 33,4%.

Годовой ряд уточняет хронологию. До 2022 года лидировала Астана. В 2020 году ее креативный сектор оценивался в 225,3 млрд тенге против 188,1 млрд в Алматы, в 2021 году соотношение составило 288,4 млрд против 248,6 млрд тенге. Алматы впервые опередил столицу в 2022 году (337,2 млрд против 334,3 млрд тенге), а в 2023 году разрыв стал значительным (462,5 млрд против 333,3 млрд тенге). Ускорение обеспечил блок информационных технологий, добавленная стоимость которого в Алматы выросла со 102,5 млрд тенге в 2021 году до 397,1 млрд в 2024 году, что дало около 70% всего прироста креативного сектора города. Рост совпал с притоком ИТ-компаний в 2022 году, когда о намерении работать в Казахстане заявили более 100 зарубежных компаний [33].

Сопоставление с размером городских экономик дает иную картину. В 2024 году креативный сектор обеспечил 1,13% ВВП страны, 2,14% валового регионального продукта Алматы и 3,44% валового регионального продукта Астаны [6; 16]. Коэффициент локализации составил 1,9 для Алматы и 3,0 для Астаны (таблица 1). Столица уступает Алматы по объему, но сильнее специализирована на креативной деятельности. Фактическая доля Алматы оказалась ниже плановой, поскольку план развития предусматривал ее рост до 2,4% в 2024 году и до 2,7% в 2025 году [12].

Таблица 1 – Креативная валовая добавленная стоимость Казахстана, Алматы и Астаны в 2018–2024 годах

Территория	ВДС 2018, млрд тг	ВДС 2021, млрд тг	ВДС 2024, млрд тг	Рост 2018–2024, %	Доля в ВДС страны 2024, %	Доля в ВРП 2024, %	Коэффициент локализации
Казахстан	594,5	768,2	1 548,3	160,4	100,0	1,13	1,0
Астана	251,6	288,4	516,7	105,3	33,4	3,44	3,0
Алматы	183,2	248,6	669,8	265,7	43,3	2,14	1,9

Примечание – Рассчитано автором по данным Бюро национальной статистики [6; 16]. Для Казахстана в графе «Доля в ВРП» приведена доля в ВВП.

Секторная структура городов различается. В Алматы на информационные технологии и геймдевелопмент в 2024 году пришлось 59,3% креативной добавленной стоимости, на архитектуру и дизайн 14,9%, а в группе кино и анимации город создает 80,1% национальной добавленной стоимости. Профиль Астаны диверсифицирован. Информационные технологии дали 36,1% креативной добавленной стоимости столицы, архитектура и дизайн 22,0%, организация конференций и выставок 18,3%, производство телевизионных программ 11,2% [6].

Программный контур Алматы

Алматы закрепил креативные индустрии в плане развития на 2021–2025 годы отдельной целью с количественным индикатором. Доля креативных индустрий в валовом региональном продукте должна была вырасти с 1,6% в 2021 году до 2,7% в 2025 году [12]. На достижение цели план предусматривал 217,2 млн тенге в 2021 году, 19,9 млрд тенге в 2023 году и 15,2 млрд тенге в 2024 году, причем в двух последних суммах по 10 млрд тенге составляли внебюджетные средства. Среди запланированных мер названы городской венчурный фонд, ежегодный форум Creative Central Asia, 3 креативных хаба и 2 студии видео- и звукозаписи, креативный кластер Depo Art and Science Center, ИТ-хаб Almaty Digital City площадью до 15 тыс. м^2 и краудфандинговая платформа «Креативный город».

Параллельно город создал организационную инфраструктуру. В январе 2021 года маслихат поддержал образование коммунального государственного учреждения «Управление креативных индустрий города Алматы» [34]. В проекте бюджета на 2023 год на создание интегратора сектора, товарищества Almaty Creative, было предусмотрено 459 млн тенге [35]. Центр развития креативных индустрий Almaty Creative стал специализированным оператором городской политики, который ведет инструменты поддержки и связывает акимат с предпринимателями, хабами и университетами. Ответственным за целевой индикатор плана определено Управление предпринимательства и инвестиций [12], то есть креативная политика встроена в экономический блок акимата.

Финансовый контур формировался поэтапно. В 2022 году акимат заявил о намерении направить на венчурный фонд креативных индустрий 20 млрд тенге [35]. В бюджете Алматы на 2025 год предусмотрена отдельная программа по развитию креативной индустрии, созданию условий и инфраструктуры креативных пространств на сумму 647 020,0 тыс. тенге [15]. В октябре 2025 года центр Almaty Creative, Freedom Holding Corp. и VPE Capital Fund Management Limited подписали соглашение о создании городского фонда прямых инвестиций Creative Capital Fund капитализацией 21 млрд тенге, из которых 10 млрд предоставляет городской бюджет, а 11 млрд частные и иностранные инвесторы [36]. Фонд создан на площадке Международного финансового центра «Астана», рассчитан на 10 лет и ориентирован на кино и анимацию, музыку, ИТ и геймдевелопмент, архитектуру, дизайн и цифровые медиа. Соединение бюджетного, частного и иностранного капитала в одном городском механизме служит наиболее наглядным примером агрегирования ресурсов.

В совокупности Алматы задействует все функции посредника. Индикатор плана закрепляет приоритет, управление и оператор обеспечивают координацию, хабы и кластер Depo создают пространство, бюджетная программа и фонд образуют финансовый контур, а форумы ведут медиацию интересов. Контур сложился за 2021–2025 годы, раньше, чем полномочия акиматов в этой сфере были закреплены законом.

Событийно-платформенный контур Астаны

План развития Астаны на 2021–2025 годы относит креативные сектора к приоритетным отраслям и отмечает, что в городе «складывается кластер креативной экономики» вокруг новых университетов и образовательных центров [13]. Отдельной цели, количественного индикатора и строки финансирования для креативных индустрий в плане нет. План на 2026–2030 годы понятие креативных индустрий уже не использует, событийную деятельность он относит к туристскому и деловому кластеру, а цифровые компании к финтех-кластеру на базе Astana Hub [14]. Креативная повестка столицы распределена, следовательно, между туризмом, образованием и ИТ.

Наиболее заметная часть столичной модели связана с событиями. По данным акимата, в 2024 году в Астане прошло 168 мероприятий международного уровня, а число туристов выросло на 14% и достигло 1,5 млн человек [37]. Городская инфраструктура для креативной деятельности развивалась через учреждения культуры. В 2023 году 4 библиотеки столицы были переведены в формат коворкинг-центров, а к началу 2026 года число городских библиотек выросло с 18 до 25 [38].

Крупные креативные площадки столицы созданы при участии республиканских органов и университетов. Хаб ÓzgeEpic открыт в июле 2024 года по поручению Главы государства при участии Министерства культуры и информации и акима города [39]. В апреле 2026 года в Астане открылся офис Фонда развития креативных индустрий, который будет координировать региональные хабы [40].

Функции посредника в Астане распределены неравномерно. Город уверенно переводит общие цели в язык имиджа, туризма и событий и ведет медиацию через фестивали и площадки. Агрегирование ресурсов в отдельный отраслевой контур выражено слабо, поскольку у акимата нет специализированного оператора, бюджетной программы и фонда для креативного сектора.

Сопоставление институциональной плотности

Итоговые значения IMKC составили 5,0 для Алматы и 3,0 для Астаны (таблица 2). Различие сосредоточено в признаках стратегического закрепления, оператора и финансовых инструментов.

Таблица 2 – Диагностический индекс муниципальной креативной кластеризации (IMKC) Алматы и Астаны

Город	**S**	**I**	**O**	**F**	**M**	**IMKC**
Алматы	1	1	1	1	1	5,0
Астана	0,5	1	0,5	0	1	3,0

Примечание – Значение 1 соответствует зрелому формально закрепленному инструменту, 0,5 частичному присутствию, 0 отсутствию инструмента. Источники кодирования для Алматы [12; 15; 34; 35; 36], для Астаны [13; 14; 37; 38; 39].

Спорными являются оценки S и O для Астаны. Если засчитать упоминание кластера креативной экономики в плане на 2021–2025 годы как полноценное закрепление, индекс столицы вырастет до 3,5. Если считать хаб ÓzgeEpic городским оператором, индекс также составит 3,5, а при обоих допущениях 4,0. Во всех вариантах сохраняется главное различие. У Астаны нет собственного финансового инструмента для креативного сектора, и разрыв с Алматы определяется прежде всего признаками O и F.

Проверка гипотез опирается на хронологию. В 2020–2021 годах, когда Алматы создавал профильное управление и закладывал в план индикатор, фонд и хабы, креативный сектор Астаны был крупнее (288,4 млрд против 248,6 млрд тенге в 2021 году) и занимал большую долю национального показателя (37,5% против 32,4%) [6]. Если бы плотность инструментов следовала за экономическим весом сектора, более плотный контур выстроила бы Астана. Наблюдается обратное, и первая гипотеза для рассмотренных кейсов отклоняется. Вторая гипотеза выдерживает проверку, поскольку различие в плотности инструментов возникло раньше различия в объеме сектора.

Сравнение при этом не дает оснований утверждать, что городская политика вызвала рост креативного сектора Алматы. Около 70% прироста за 2021–2024 годы дала разработка программного обеспечения, на которую повлияли приток ИТ-компаний и общенациональные меры поддержки цифровой отрасли. Институциональная плотность является самостоятельной характеристикой городской политики, которая зависит от управленческого выбора и не выводится из размера сектора.

Обсуждение

Почему столица с более специализированным креативным сектором не создала собственного оператора и фонда? Вероятное объяснение связано с распределением ролей внутри государственной вертикали. В Астане сосредоточены Министерство культуры и информации, республиканские медиа, Astana Hub, ведущие университеты и Фонд развития креативных индустрий, поэтому функции метауправления здесь в значительной мере выполняет центр, а акимат дополняет их событийной и инфраструктурной политикой. В Алматы республиканских институтов такого профиля меньше, и акимат взял координацию сектора на себя. Различие моделей выражает, следовательно, разделение труда между городом и центром.

Следует учитывать и структурные факторы. Алматы десятилетиями был деловым и финансовым центром страны, где накапливались человеческий капитал и агломерационные преимущества, и часть его лидерства по объему представляет собой наследие, которое городская политика использовала, но не создала. Сам выбор инструментов, тем не менее, носит политический характер. Язык креативного города пришел в оба города через международные форумы и экспертов [28], однако наполнение его конкретными инструментами определили местные решения.

Закон № 266-VIII ЗРК придает различиям новую перспективу. Местные исполнительные органы получили полномочие создавать условия для развития талантов через предпринимательство в сфере креативных индустрий, а уполномоченный орган получил право вести реестр субъектов и отслеживать привлечение частных инвестиций в проекты с государственным софинансированием [5]. Полномочие, которое Алматы фактически использовал с 2021 года, стало общей нормой для всех акиматов, а городские инструменты встраиваются в общенациональную систему поддержки.

Опыт Алматы и Астаны важен для регионов, где Фонд развития креативных индустрий должен координировать создаваемые хабы [40]. Исследование Караганды свидетельствует, что вне крупнейших городов креативная политика сталкивается со слабостью гражданского общества и зависимостью от централизованных решений [41]. Сравнение позволяет выдвинуть гипотезу для проверки на региональных примерах. Переход от событийной поддержки к кластерной политике, по-видимому, требует прежде всего специализированного оператора и собственного финансового инструмента, поскольку именно эти признаки разделяют рассмотренные города. Для теории метауправления казахстанский кейс означает, что и в тени иерархии город сохраняет пространство выбора, которое касается набора инструментов, тогда как направление политики задает центр.

У исследования есть ограничения. Сравнение городов одной страны обеспечивает строгость, но не позволяет переносить выводы за пределы Казахстана. Кодирование выполнено одним исследователем, хотя открытая кодовая книга и проверка чувствительности снижают риск субъективных оценок. Смена перечня видов креативной деятельности в 2025 году прерывает сопоставимость рядов, поэтому оценка эффекта новых инструментов, включая Creative Capital Fund, остается задачей последующих исследований.

Заключение

Креативная экономика Казахстана сосредоточена в Алматы и Астане, и национальная повестка развития сектора реализуется прежде всего через городскую политику. В условиях неполной децентрализации акимат действует как институциональный посредник, который агрегирует ресурсы, переводит национальные цели в городские индикаторы и выстраивает каналы связи между государственными органами, бизнесом и университетами. Алматы выстроил программный контур с плановым индикатором, профильным управлением, оператором, бюджетной программой и фондом (IMKC 5,0). Астана развивает событийно-платформенный контур, опираясь на туризм, обновленные библиотеки, университетские и республиканские площадки (IMKC 3,0).

Главный вывод касается природы различия между двумя крупнейшими городами Казахстана. В 2021 году креативный сектор Астаны был крупнее алматинского, однако более плотный контур создал Алматы. Институциональная плотность городской политики не выводится из экономического веса сектора и зависит от управленческого выбора акимата и распределения ролей между городом и центром. Для политологической теории вывод уточняет применимость концепции метауправления к «постсоветскому» городу.

Практическое значение работы связано с созданием центров креативной индустрии в регионах. Опыт Алматы позволяет предположить, что подобный центр становится узлом кластерной политики, когда за ним стоят оператор с ясным мандатом, закрепленный в плане индикатор и финансовый инструмент. Изучение того, как регионы используют полномочие, закрепленное за акиматами Законом № 266-VIII ЗРК, представляется перспективным направлением дальнейших исследований.

Список литературы

1 Концепцию развития креативных отраслей разработают в Казахстане. (2025, 18 марта). *24.kz*. https://24.kz/ru/news/social/700189-kontseptsiyu-razvitiya-kreativnykh-otraslej-razrabotayut-v-kazakhstane

2 Правительство Республики Казахстан. (2021, 30 ноября). *Об утверждении Концепции развития креативных индустрий на 2021–2025 годы* (Постановление № 860). Әділет. https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000860

3 Правительство Республики Казахстан. (2023, 6 июня). *Об утверждении перечня видов экономической деятельности, относящихся к креативной индустрии* (Постановление № 448; утратило силу). Әділет. https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000448

4 Министр культуры и информации Республики Казахстан. (2025, 20 октября). *Об утверждении перечня видов экономической деятельности, относящихся к креативной индустрии* (Приказ № 572-НҚ). Параграф. https://prg.kz/m/amp/document/37407968

5 Республика Казахстан. (2026, 18 февраля). *О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам поддержки и развития креативных индустрий* (Закон № 266-VIII ЗРК). Әділет. https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2600000266

6 Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. (2026, 16 октября). *Валовая добавленная стоимость видов экономической деятельности, относящихся к креативной индустрии: Динамические таблицы за 2018–2025 годы*. https://stat.gov.kz/ru/industries/economy/national-accounts/dynamic-tables/

7 Pachucki-Włosek, K. (2024). The present and future of local self-government in the Republic of Kazakhstan. *Polish Political Science Yearbook, 53*(2), 45–58. https://doi.org/10.15804/ppsy202415

8 Abdullayev, A., Kadyrova, M., & Uvaisova, S. (2026). Transformation of local self-governance and the impact of oil prices on regional development in Kazakhstan. *Frontiers in Political Science, 8*, Article 1801400. https://doi.org/10.3389/fpos.2026.1801400

9 Kim, S., & Comunian, R. (2022). Arts and the city in post-Soviet contexts: Policy pathways and interventions in urban cultural development in Kazakhstan. *Journal of Urban Affairs, 44*(4–5), 640–658. https://doi.org/10.1080/07352166.2020.1825091

10 Kim, S., & Comunian, R. (2024). Higher education and sustainable creative cities: The development of creative and cultural ecosystems in the (new) capital city of Kazakhstan. *Industry and Higher Education, 38*(1), 51–63. https://doi.org/10.1177/09504222231222258

11 Токаев, К.-Ж. (2023, 1 сентября). *Экономический курс Справедливого Казахстана: Послание Главы государства народу Казахстана*. Ақорда. https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-ekonomicheskiy-kurs-spravedlivogo-kazahstana-18588

12 *План развития города Алматы на 2021–2025 годы* (с изменениями от 9 декабря 2022 г.). (2021, 15 января). Приложение к решению маслихата города Алматы № 5. https://www.gov.kz/uploads/2023/1/12/11fe6e6a80b80f7a894a58d876523dfd_original.1289333.pdf

13 *План развития города Астаны на 2021–2025 годы*. (2023, 14 декабря). Приложение к решению маслихата города Астаны № 114/15-VIII. https://www.gov.kz/uploads/2023/12/26/a414b5570f2515ca37b9d89762019f7c_original.232043.docx

14 *План развития города Астаны на 2026–2030 годы*. (2025, 12 декабря). Приложение к решению маслихата города Астаны № 351/47-VIII. https://www.gov.kz/uploads/2025/12/22/0e5576cce1dd20a81765250458ab7dc1_original.610816.doc

15 Маслихат города Алматы. (2024, 6 декабря). *О бюджете города Алматы на 2025–2027 годы* (Решение № 183). Параграф. https://prg.kz/m/amp/document/34245603/

16 Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. (2025, 22 августа). *Валовой региональный продукт Республики Казахстан за 2024 год*. https://stat.gov.kz/ru/news/valovoy-regionalnyy-produkt-respubliki-kazakhstan-za-2024-/

17 Pratt, A. C. (2004). Creative clusters: Towards the governance of the creative industries production system? *Media International Australia, 112*(1), 50–66. https://doi.org/10.1177/1329878X0411200106

18 Stryjakiewicz, T., Męczyński, M., & Stachowiak, K. (2014). Role of creative industries in the post-socialist urban transformation. *Quaestiones Geographicae, 33*(2), 19–35. https://doi.org/10.2478/quageo-2014-0013

19 Turgel, I. D., Bozhko, L. L., & Pandzhiyeva, V. T. (2020). Cluster policies of large cities in Russia and Kazakhstan. *R-Economy, 6*(1), 28–39. https://doi.org/10.15826/recon.2020.6.1.003

20 Zhuparova, A. S., & Kozhakhmetova, A. K. (2021). Creative industries in developing countries: Experience of Kazakhstan. *Central Asian Economic Review*, (4), 100–110. https://doi.org/10.52821/2789-4401-2021-4-100-110

21 Doszhan, R., Nussyupayeva, A., Baimakhambetova, G., Ashirbekova, L., & Bilan, Y. (2022). Qualitative assessment of the development of creative industries in emerging countries: The case of Kazakhstan. *Problems and Perspectives in Management, 20*(3), 350–361. https://doi.org/10.21511/ppm.20(3).2022.28

22 Хусаинова, Ж. С., Асанова, М. К., Бектлеева, Д. Е., Абауова, Г. М., & Канкулов, М. К. (2023). Институциональное обеспечение функционирования креативной экономики в Казахстане. *Экономика и предпринимательство*, (8[157]), 96–102. https://doi.org/10.34925/eip.2023.157.8.013

23 Abdrakhmanov, M., Urankhayeva, G., Nurekeshov, T., Maishekina, E., & Myrzatayev, N. (2025). The status of local representative bodies in Kazakhstan and other post-Soviet countries that stepped on the path to decentralization: A comparative analysis. *Lex Localis—Journal of Local Self-Government, 23*(10), 1405–1425. https://doi.org/10.52152/801452

24 Zhumashov, Y. (2023). An exploration of vertical and social accountability in the elected tier of local government: Evidence from Kazakhstan. *Journal of Eurasian Studies, 14*(2), 179–193. https://doi.org/10.1177/18793665221129881

25 Sadiyeva, S. (2026). Subnational executive elections in Kazakhstan: Administrative ritual or step toward liberalization? In S. Janenova & G. Makulbayeva (Eds.), *Public sector reforms in Kazakhstan* (pp. 49–68). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-981-95-4656-5_3

26 Harvey, D. (1989). From managerialism to entrepreneurialism: The transformation in urban governance in late capitalism. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography, 71*(1), 3–17. https://doi.org/10.1080/04353684.1989.11879583

27 McFarlane, C. (2011). Assemblage and critical urbanism. *City, 15*(2), 204–224. https://doi.org/10.1080/13604813.2011.568715

28 McCann, E. (2011). Urban policy mobilities and global circuits of knowledge: Toward a research agenda. *Annals of the Association of American Geographers, 101*(1), 107–130. https://doi.org/10.1080/00045608.2010.520219

29 Jessop, B. (1998). The rise of governance and the risks of failure: The case of economic development. *International Social Science Journal, 50*(155), 29–45. https://doi.org/10.1111/1468-2451.00107

30 Sørensen, E., & Torfing, J. (2009). Making governance networks effective and democratic through metagovernance. *Public Administration, 87*(2), 234–258. https://doi.org/10.1111/j.1467-9299.2009.01753.x

31 Whitehead, M. (2003). "In the shadow of hierarchy": Meta-governance, policy reform and urban regeneration in the West Midlands. *Area, 35*(1), 6–14. https://doi.org/10.1111/1475-4762.00105

32 Kromidha, E., Altinay, L., & Arıcı, H. E. (2024). The influence of politics on the governance of an entrepreneurial ecosystem in a developing country: A generative institutional discourse approach. *Entrepreneurship & Regional Development, 36*(9–10), 1257–1274. https://doi.org/10.1080/08985626.2024.2327050

33 Более сотни иностранных ИТ-компаний решили начать работать в Казахстане в этом году. (2022, 14 октября). *Digital Business*. https://digitalbusiness.kz/2022-10-14/bolee-sotni-inostrannyh-it-kompanij-reshili-nachat-rabotat-v-kazahstane-v-etom-godu/

34 В Алматы создадут Управление креативных индустрий. (2021, 29 января). *Kapital.kz*. https://kapital.kz/gosudarstvo/93027/v-almaty-sozdadut-upravleniye-kreativnykh-industriy.html

35 Акиму Досаеву нужны 20 млрд тенге для венчуров. Что сказали в акимате. (2022, 23 декабря). *BES.media*. https://bes.media/amp/akimu-dosaevu-nuzhny-20-mlrd-tenge-dlya-venchurov.-chto-skazali-v-akimate-436/

36 В Алматы запустили Creative Capital Fund. (2025, 13 октября). *Kapital.kz*. https://kapital.kz/finance/141428/v-almaty-zapustili-creative-capital-fund.html

37 1,5 млн туристов посетили Астану в прошлом году. (2025, 12 марта). *24.kz*. https://www.24.kz/ru/news/social/699032-1-5-mln-turistov-posetili-astanu-v-proshlom-godu

38 Библиотеки Астаны становятся площадкой творчества. (2026, 5 января). *24.kz*. https://24.kz/ru/news/social/748004-biblioteki-astany-stanovyatsya-ploshchadkoj-tvorchestva

39 Креативный хаб открыли в Астане. (2024, 17 июля). *Zakon.kz*. https://www.zakon.kz/sobytiia/6441875-kreativnyy-khab-otkryli-v-astane.html

40 Глава государства посетил офис Фонда развития креативных индустрий. (2026, 25 апреля). *Kapital.kz*. https://kapital.kz/gosudarstvo/147382/glava-gosudarstva-posetil-ofis-fonda-razvitiya-kreativnyh-industrij.html

41 Stanciu, N. (2020). Creative wealth in the middle of nowhere: Karaganda's struggle for modernization. *Zeitschrift für Kulturmanagement und Kulturpolitik, 6*(1), 101–120. https://doi.org/10.14361/zkmm-2020-0106

Transliteration

1 Kontseptsiyu razvitiya kreativnykh otrasley razrabotayut v Kazakhstane [A concept for the development of creative industries will be developed in Kazakhstan]. (2025, March 18). 24.kz. https://24.kz/ru/news/social/700189-kontseptsiyu-razvitiya-kreativnykh-otraslej-razrabotayut-v-kazakhstane (In Russian)

2 Pravitel'stvo Respubliki Kazakhstan. (2021, November 30). Ob utverzhdenii Kontseptsii razvitiya kreativnykh industriy na 2021–2025 gody [On approval of the Concept for the Development of Creative Industries for 2021–2025] (Resolution No. 860). Adilet. https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000860 (In Russian)

3 Pravitel'stvo Respubliki Kazakhstan. (2023, June 6). Ob utverzhdenii perechnya vidov ekonomicheskoy deyatel'nosti, otnosyashchikhsya k kreativnoy industrii [On approval of the list of economic activities classified as creative industries] (Resolution No. 448; repealed). Adilet. https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000448 (In Russian)

4 Ministr kul'tury i informatsii Respubliki Kazakhstan. (2025, October 20). Ob utverzhdenii perechnya vidov ekonomicheskoy deyatel'nosti, otnosyashchikhsya k kreativnoy industrii [On approval of the list of economic activities classified as creative industries] (Order No. 572-NQ). Paragraf. https://prg.kz/m/amp/document/37407968 (In Russian)

5 Respublika Kazakhstan. (2026, February 18). O vnesenii izmeneniy i dopolneniy v nekotoryye zakonodatel'nyye akty Respubliki Kazakhstan po voprosam podderzhki i razvitiya kreativnykh industriy [On amendments and additions to certain legislative acts of the Republic of Kazakhstan concerning the support and development of creative industries] (Law No. 266-VIII ZRK). Adilet. https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2600000266 (In Russian)

6 Byuro natsional'noy statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazakhstan. (2026, October 16). Valovaya dobavlennaya stoimost' vidov ekonomicheskoy deyatel'nosti, otnosyashchikhsya k kreativnoy industrii: Dinamicheskiye tablitsy za 2018–2025 gody [Gross value added of economic activities classified as creative industries: Dynamic tables for 2018–2025]. https://stat.gov.kz/ru/industries/economy/national-accounts/dynamic-tables/ (In Russian)

7 Pachucki-Włosek, K. (2024). The present and future of local self-government in the Republic of Kazakhstan. Polish Political Science Yearbook, 53(2), 45–58. https://doi.org/10.15804/ppsy202415

8 Abdullayev, A., Kadyrova, M., & Uvaisova, S. (2026). Transformation of local self-governance and the impact of oil prices on regional development in Kazakhstan. Frontiers in Political Science, 8, Article 1801400. https://doi.org/10.3389/fpos.2026.1801400

9 Kim, S., & Comunian, R. (2022). Arts and the city in post-Soviet contexts: Policy pathways and interventions in urban cultural development in Kazakhstan. Journal of Urban Affairs, 44(4–5), 640–658. https://doi.org/10.1080/07352166.2020.1825091

10 Kim, S., & Comunian, R. (2024). Higher education and sustainable creative cities: The development of creative and cultural ecosystems in the (new) capital city of Kazakhstan. Industry and Higher Education, 38(1), 51–63. https://doi.org/10.1177/09504222231222258

11 Tokayev, K.-Zh. (2023, September 1). Ekonomicheskiy kurs Spravedlivogo Kazakhstana: Poslaniye Glavy gosudarstva narodu Kazakhstana [The economic course of a Just Kazakhstan: Address of the Head of State to the people of Kazakhstan]. Aqorda. https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-ekonomicheskiy-kurs-spravedlivogo-kazahstana-18588 (In Russian)

12 Plan razvitiya goroda Almaty na 2021–2025 gody (s izmeneniyami ot 9 dekabrya 2022 g.) [Development plan of the city of Almaty for 2021–2025, as amended on December 9, 2022]. (2021, January 15). Appendix to Resolution No. 5 of the Almaty City Maslikhat. https://www.gov.kz/uploads/2023/1/12/11fe6e6a80b80f7a894a58d876523dfd_original.1289333.pdf (In Russian)

13 Plan razvitiya goroda Astany na 2021–2025 gody [Development plan of the city of Astana for 2021–2025]. (2023, December 14). Appendix to Resolution No. 114/15-VIII of the Astana City Maslikhat. https://www.gov.kz/uploads/2023/12/26/a414b5570f2515ca37b9d89762019f7c_original.232043.docx (In Russian)

14 Plan razvitiya goroda Astany na 2026–2030 gody [Development plan of the city of Astana for 2026–2030]. (2025, December 12). Appendix to Resolution No. 351/47-VIII of the Astana City Maslikhat. https://www.gov.kz/uploads/2025/12/22/0e5576cce1dd20a81765250458ab7dc1_original.610816.doc (In Russian)

15 Maslikhat goroda Almaty. (2024, December 6). O byudzhete goroda Almaty na 2025–2027 gody [On the budget of the city of Almaty for 2025–2027] (Resolution No. 183). Paragraf. https://prg.kz/m/amp/document/34245603/ (In Russian)

16 Byuro natsional'noy statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazakhstan. (2025, August 22). Valovoy regional'nyy produkt Respubliki Kazakhstan za 2024 god [Gross regional product of the Republic of Kazakhstan for 2024]. https://stat.gov.kz/ru/news/valovoy-regionalnyy-produkt-respubliki-kazakhstan-za-2024-/ (In Russian)

17 Pratt, A. C. (2004). Creative clusters: Towards the governance of the creative industries production system? Media International Australia, 112(1), 50–66. https://doi.org/10.1177/1329878X0411200106

18 Stryjakiewicz, T., Męczyński, M., & Stachowiak, K. (2014). Role of creative industries in the post-socialist urban transformation. Quaestiones Geographicae, 33(2), 19–35. https://doi.org/10.2478/quageo-2014-0013

19 Turgel, I. D., Bozhko, L. L., & Pandzhiyeva, V. T. (2020). Cluster policies of large cities in Russia and Kazakhstan. R-Economy, 6(1), 28–39. https://doi.org/10.15826/recon.2020.6.1.003

20 Zhuparova, A. S., & Kozhakhmetova, A. K. (2021). Creative industries in developing countries: Experience of Kazakhstan. Central Asian Economic Review, (4), 100–110. https://doi.org/10.52821/2789-4401-2021-4-100-110

21 Doszhan, R., Nussyupayeva, A., Baimakhambetova, G., Ashirbekova, L., & Bilan, Y. (2022). Qualitative assessment of the development of creative industries in emerging countries: The case of Kazakhstan. Problems and Perspectives in Management, 20(3), 350–361. https://doi.org/10.21511/ppm.20(3).2022.28

22 Khusainova, Zh. S., Asanova, M. K., Bekteleyeva, D. Ye., Abauova, G. M., & Kankulov, M. K. (2023). Institutsional'noye obespecheniye funktsionirovaniya kreativnoy ekonomiki v Kazakhstane [Institutional support for the functioning of the creative economy in Kazakhstan]. Ekonomika i predprinimatel'stvo, (8[157]), 96–102. https://doi.org/10.34925/eip.2023.157.8.013 (In Russian)

23 Abdrakhmanov, M., Urankhayeva, G., Nurekeshov, T., Maishekina, E., & Myrzatayev, N. (2025). The status of local representative bodies in Kazakhstan and other post-Soviet countries that stepped on the path to decentralization: A comparative analysis. Lex Localis—Journal of Local Self-Government, 23(10), 1405–1425. https://doi.org/10.52152/801452

24 Zhumashov, Y. (2023). An exploration of vertical and social accountability in the elected tier of local government: Evidence from Kazakhstan. Journal of Eurasian Studies, 14(2), 179–193. https://doi.org/10.1177/18793665221129881

25 Sadiyeva, S. (2026). Subnational executive elections in Kazakhstan: Administrative ritual or step toward liberalization? In S. Janenova & G. Makulbayeva (Eds.), Public sector reforms in Kazakhstan (pp. 49–68). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-981-95-4656-5_3

26 Harvey, D. (1989). From managerialism to entrepreneurialism: The transformation in urban governance in late capitalism. Geografiska Annaler: Series B, Human Geography, 71(1), 3–17. https://doi.org/10.1080/04353684.1989.11879583

27 McFarlane, C. (2011). Assemblage and critical urbanism. City, 15(2), 204–224. https://doi.org/10.1080/13604813.2011.568715

28 McCann, E. (2011). Urban policy mobilities and global circuits of knowledge: Toward a research agenda. Annals of the Association of American Geographers, 101(1), 107–130. https://doi.org/10.1080/00045608.2010.520219

29 Jessop, B. (1998). The rise of governance and the risks of failure: The case of economic development. International Social Science Journal, 50(155), 29–45. https://doi.org/10.1111/1468-2451.00107

30 Sørensen, E., & Torfing, J. (2009). Making governance networks effective and democratic through metagovernance. Public Administration, 87(2), 234–258. https://doi.org/10.1111/j.1467-9299.2009.01753.x

31 Whitehead, M. (2003). "In the shadow of hierarchy": Meta-governance, policy reform and urban regeneration in the West Midlands. Area, 35(1), 6–14. https://doi.org/10.1111/1475-4762.00105

32 Kromidha, E., Altinay, L., & Arıcı, H. E. (2024). The influence of politics on the governance of an entrepreneurial ecosystem in a developing country: A generative institutional discourse approach. Entrepreneurship & Regional Development, 36(9–10), 1257–1274. https://doi.org/10.1080/08985626.2024.2327050

33 Boleye sotni inostrannykh IT-kompaniy reshili nachat' rabotat' v Kazakhstane v etom godu [More than a hundred foreign IT companies decided to start operating in Kazakhstan this year]. (2022, October 14). Digital Business. https://digitalbusiness.kz/2022-10-14/bolee-sotni-inostrannyh-it-kompanij-reshili-nachat-rabotat-v-kazakhstane-v-etom-godu/ (In Russian)

34 V Almaty sozdadut Upravleniye kreativnykh industriy [A Creative Industries Department will be established in Almaty]. (2021, January 29). Kapital.kz. https://kapital.kz/gosudarstvo/93027/v-almaty-sozdadut-upravleniye-kreativnykh-industriy.html (In Russian)

35 Akimu Dosayevu nuzhny 20 mlrd tenge dlya venchurov. Chto skazali v akimate [Mayor Dosayev needs 20 billion tenge for venture capital. What the city administration said]. (2022, December 23). BES.media. https://bes.media/amp/akimu-dosaevu-nuzhny-20-mlrd-tenge-dlya-venchurov.-chto-skazali-v-akimate-436/ (In Russian)

36 V Almaty zapustili Creative Capital Fund [Creative Capital Fund launched in Almaty]. (2025, October 13). Kapital.kz. https://kapital.kz/finance/141428/v-almaty-zapustili-creative-capital-fund.html (In Russian)

37 1,5 mln turistov posetili Astanu v proshlom godu [1.5 million tourists visited Astana last year]. (2025, March 12). 24.kz. https://www.24.kz/ru/news/social/699032-1-5-mln-turistov-posetili-astanu-v-proshlom-godu (In Russian)

38 Biblioteki Astany stanovyatsya ploshchadkoy tvorchestva [Astana libraries are becoming creative spaces]. (2026, January 5). 24.kz. https://24.kz/ru/news/social/748004-biblioteki-astany-stanovyatsya-ploshchadkoj-tvorchestva (In Russian)

39 Kreativnyy khab otkryli v Astane [A creative hub opened in Astana]. (2024, July 17). Zakon.kz. https://www.zakon.kz/sobytiia/6441875-kreativnyy-khab-otkryli-v-astane.html (In Russian)

40 Glava gosudarstva posetil ofis Fonda razvitiya kreativnykh industriy [The Head of State visited the office of the Creative Industries Development Fund]. (2026, April 25). Kapital.kz. https://kapital.kz/gosudarstvo/147382/glava-gosudarstva-posetil-ofis-fonda-razvitiya-kreativnyh-industrij.html (In Russian)

41 Stanciu, N. (2020). Creative wealth in the middle of nowhere: Karaganda's struggle for modernization. Zeitschrift für Kulturmanagement und Kulturpolitik, 6(1), 101–120. https://doi.org/10.14361/zkmm-2020-0106

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРЕ

Бахытжан Сагитжанович Бухарбаев	руководитель издательства «AmalBooks», PhD докторант, Евразийский нацинальный университет имени Л.Н.Гумилева, email: teriskakpai@gmail.com, ORCID ID: 0009-0005-4897-401X
Бақытжан Сағытжанұлы Бұқарбай	«AmalBooks» баспасының жетекшісі, PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, email: teriskakpai@gmail.com, ORCID ID: 0009-0005-4897-401X
Bakhytzhan Bukharbayev	Head of the «AmalBooks» Publishing House, PhD Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, email: teriskakpai@gmail.com, ORCID ID: 0009-0005-4897-401X

ҒТАХР 11.15.51 | Ғылыми мақала

ШЕТЕЛДІК ПАРЛАМЕНТТЕРДІ ЦИФРЛАНДЫРУ ТӘЖІРИБЕСІ: САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДА ҚОЛДАНУ МҮМКІНДІКТЕРІН БАҒАЛАУ

Е.С.Бейсенбаев

АҢДАТПА

Мақалада бес шетелдік парламенттің цифрлық қатысу тәжірибесіне салыстырмалы талдау жасалынып, оның сонымен қатар 2026 жылғы конституциялық реформадан кейін құрылған бір палаталы Құрылтай жағдайында Қазақстанда қолданылу мүмкіндігі бағаланады. Зерттеудің негізгі сұрағы азаматтық сигналдың парламенттік шешімге дейін жетуін қандай институционалдық элементтер қамтамасыз ететінін анықтауға арналған. Гипотеза бойынша цифрлық қатысудың нәтижелілігі платформаның технологиялық деңгейімен емес, оның парламенттік рәсімге кірігу дәрежесімен анықталады. Әдіснамалық негіз ретінде салыстырмалы кейс-стади, бес өлшем бойынша институционалдық талдау және реформалар хронологиясының құрылымдық талдауы қолданылды. Талдау бірлігі ретінде Ұлыбритания Қауымдар палатасы, Шотландия парламенті, Германия Бундестагы, Бразилия Депутаттар палатасы және Эстония Riigikogu-сы алынды. Нәтижелер барлық жүйеде жарияланған петициялардың шағын бөлігі ғана жоғары шекті мәнге жететінін көрсетті. Вестминстерде бұл үлес шамамен 0,6%, Бундестагта 2025 жылы шамамен 1,5% болды. Рәсімге байланған порталдар тұрақты нәтиже береді, ал рәсімнен тыс платформалар маңызын жоғалтады. Цифрлық қатысуды кеңейтудің дербес деректері, киберқауіпсіздік және алгоритмдік біржақтылық салаларындағы тәуекелдері талданды. Қазақстан үшін Құрылтайға жіберілетін петицияларға екі сатылы шекті деңгей, комитеттік қарау тәртібі, қаралу барысын ашық қадағалау және Қазақстан Халық Кеңесімен байланыс құру ұсынылады.

Түйін сөздер: парламентті цифрландыру, электрондық петициялар, азаматтық қатысу, парламент комитеттері, Құрылтай, Қазақстан Халық Кеңесі, дербес деректер, алгоритмдік біржақтылық.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Е.С.Бейсенбаев,
beisenbayev.elnur@gmail.com

Сілтеме:
Бейсенбаев Е.С. Шетелдік парламенттерді цифрландыру тәжірибесі: салыстырмалы талдау және Қазақстанда қолдану мүмкіндіктерін бағалау // Адам әлемі. – 2026. – Т. 28. – №4 (110). – Б. 121-133.
– DOI: 10.48010/4cwc2834

Ашық қолжетімділік
© Автор(лар), 2026
Бұл ашық қолжетімді мақала Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) лицензиясының талаптарына сәйкес таратылады.
https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

Редакцияға түсті: 01/08/2026
Қабылданды: 27/09/2026
Онлайн жарияланды: 30/10/2026

Цифровизация парламентов за рубежом: сравнительный анализ и оценка применимости опыта для Казахстана

Аннотация. В статье сравнивается опыт цифрового участия в пяти зарубежных парламентах и оценивается возможность его применения в Казахстане в условиях однопалатного Курултая, созданного в результате конституционной реформы 2026 года. Основной исследовательский вопрос состоит в том, какие институциональные элементы обеспечивают доведение гражданского сигнала до парламентского решения. Согласно гипотезе, результативность цифрового участия определяется степенью встроенности платформы в парламентскую процедуру, а не ее технологическим уровнем. Методологическую основу составили сравнительное кейс-стади, институциональный анализ по пяти измерениям и структурированный анализ хронологии реформ. Единицами анализа выступили Палата общин Великобритании, Парламент Шотландии, Бундестаг Германии, Палата депутатов Бразилии и Рийгикогу Эстонии. Результаты показали, что во всех системах высокого порога достигает лишь небольшая доля опубликованных петиций. В Вестминстере эта доля составила около 0,6%, в Бундестаге в 2025 году около 1,5%. Порталы, встроенные в процедуру, дают устойчивый результат, а платформы вне процедуры утрачивают значение. Проанализированы риски расширения цифрового участия в сферах персональных данных, кибербезопасности и алгоритмической предвзятости. Для Казахстана предлагаются двухступенчатый порог для петиций, адресованных Курултаю, комитетский порядок их рассмотрения, открытое отслеживание хода рассмотрения и связь с Қазақстан Халық Кеңесі.

Ключевые слова: цифровизация парламента, электронные петиции, гражданское участие, парламентские комитеты, Курултай, Қазақстан Халық Кеңесі, персональные данные, алгоритмическая предвзятость.

Digitalisation of Foreign Parliaments: Comparative Analysis and Evaluation of Applicability to Kazakhstan

Abstract. The article compares digital participation in five foreign parliaments and assesses its applicability to Kazakhstan, where the 2026 constitutional reform created the unicameral Kurultai. The main research question asks which institutional elements carry a citizen signal through to a parliamentary decision. The hypothesis holds that the effectiveness of digital participation depends on how deeply a platform is embedded in parliamentary procedure rather than on its technological level. Methods include a comparative case study, institutional analysis along five dimensions and a structured analysis of reform chronologies. The units of analysis are the UK House of Commons, the Scottish Parliament, the German Bundestag, the Brazilian Chamber of Deputies and the Estonian Riigikogu. In all systems only a small share of published petitions reaches the higher threshold: about 0.6% at Westminster and about 1.5% in the Bundestag in 2025. Portals tied to procedure deliver stable results, while platforms outside procedure lose relevance. Risks related to personal data, cybersecurity and algorithmic bias are analysed. For Kazakhstan, it proposes a two-tier threshold for petitions addressed to the Kurultai, a committee review route, open tracking of petition status and a link with the People's Council of Kazakhstan (Qazaqstan Halyq Kenesi).

Keywords: Parliamentary Digitalisation, E-Petitions, Civic Participation, Parliamentary Committees, Kurultai, People's Council of Kazakhstan, Personal Data, Algorithmic Bias.

Кіріспе

Өкілді билік органдарын цифрландыру бүгінде тек техникалық міндет ретінде қарастырылмайды. Ол саяси ғылымның дербес зерттеу бағытына айналды, өйткені цифрлық арналар парламент пен қоғам арасындағы байланыстың сипатын өзгертеді. Соңғы үш онжылдықта «электрондық парламент», «ашық парламент» және «цифрлық қатысу» ұғымдарымен сипатталатын ауқымды тәжірибе жинақталды [1; 2]. Жинақталған тәжірибе біркелкі емес, ал оны бір институционалдық ортадан екіншісіне механикалық түрде көшіру ойдағы нәтижені бермейді.

Тақырыптың Қазақстан үшін өзектілігі 2026 жылы тоғысқан екі үдеріспен байланысты. Біріншісі цифрлық трансформацияның жеделдеуі. «Жасанды интеллект туралы» Заң 2026 жылғы қаңтарда толық күшіне енді [3], ал 2026 жылғы 12 шілдеде Цифрлық кодекс қолданысқа енгізілді [4]. Екіншісі конституциялық жаңару. 2026 жылғы 15 наурыздағы республикалық референдумда жаңа Конституцияны дауыс беруге қатысқандардың 87,15%-ы қолдады [5]. Конституция 2026 жылғы 1 шілдеде күшіне еніп, екі палаталы Парламенттің орнына 145 депутаттан тұратын бір палаталы Құрылтай құрылды. 23 тамыздағы сайлау қорытындысы бойынша Құрылтайға 5 партия өтті, ал оның бірінші сессиясы 28 тамызда ашылды [6]. Құрылтайда 8 тұрақты комитет жұмыс істейді, олардың қатарында Цифрландыру, инновациялар және ғылым комитеті бар [7]. 2026 жылғы 23 қыркүйекте заң шығару бастамашылығы құқығына ие, 126 мүшеден тұратын Қазақстан Халық Кеңесі алғашқы сессиясын өткізді [8; 9]. Технологиялық және конституциялық жаңарудың бір мезгілде жүруі цифрлық қатысу тетіктерін бұрыннан бар рәсімдерге қосымша ретінде емес, жаңа институционалдық құрылымның ажырамас бөлігі ретінде жобалауға мүмкіндік береді.

Зерттеу мәселесі ғылыми әдебиетте бірнеше рет тіркелген қайшылықтан туындайды. Парламенттер ақпаратты жариялауды азаматтардың шешім қабылдауға нақты ықпал ету тетіктерін құрудан әлдеқайда жақсы меңгерген [10; 11]. Электрондық петициялар сияқты жеке құралдар жан-жақты зерттелген, бірақ шетелдік тәжірибені парламенттік жүйесі қайта құрылып жатқан елге бейімдеу мәселесі әлі де аз зерделенген. Нәтижесінде жекелеген платформалар бойынша жинақталған эмпирикалық база мен парламентті цифрландыруды өкілді биліктің институционалдық өзгерістерімен байланыстыратын зерттеулер арасында алшақтық сақталып отыр.

Негізгі зерттеу сұрағы былай тұжырымдалды. Шетелдік парламенттердің цифрлық қатысу тетіктерінің қандай институционалдық элементтері азаматтық сигналдың парламенттік шешімге дейін жетуін қамтамасыз етеді және олардың қайсысын Құрылтайдың жаңа құрылымына бейімдеуге болады? Негізгі сұрақ екі қосымша сұрақ арқылы нақтыланады. Біріншісі шекті деңгей, комитеттік қарау тәртібі, міндетті жауап және қол қоюшыны сәйкестендіру сияқты элементтердің цифрлық қатысу нәтижелерімен қалай байланысатынын анықтауға бағытталған. Екіншісі цифрлық қатысуды кеңейту кезінде туындайтын дербес деректерді қорғау, киберқауіпсіздік және алгоритмдік

біржақтылық тәуекелдерін және оларды Қазақстан жағдайында шектеу жолдарын қарастырады.

Зерттеу гипотезасына сәйкес цифрлық қатысудың нәтижелілігі платформаның технологиялық деңгейімен емес, оның парламенттік рәсімге кірігу дәрежесімен анықталады. Егер рәсімдік кірігуі әлсіз, бірақ технологиялық тұрғыдан дамыған платформа азаматтық бастамалардың парламентте қаралуы бойынша рәсімі берік жүйелермен салыстырмалы нәтиже көрсетсе, гипотеза жоққа шығарылған болар еді. Мақаланың мақсаты бес парламенттегі цифрлық қатысудың институционалдық үлгілерін салыстыру және олардың Қазақстанға бейімдеуге жарамды элементтерін анықтау болып табылады. Ғылыми жаңалығы салыстырмалы талдауды 2026 жылғы конституциялық реформадан кейінгі нақты институционалдық құрылыммен, атап айтқанда Құрылтайдың комитеттік жүйесімен, Қазақстан Халық Кеңесімен және петициялар туралы қолданыстағы заңнамамен ұштастыруда, сондай-ақ цифрлық қатысу тәуекелдерін бейімдеудің міндетті шарты ретінде қарастыруда.

Әдіснама

Зерттеу салыстырмалы кейс-стади ретінде құрылды. Талдау бірлігі ретінде ел емес, нақты заң шығарушы орган және оның цифрлық қатысу тетігі алынды. Іріктемеге Ұлыбритания Парламентінің Қауымдар палатасы (Вестминстер), Шотландия парламенті, Германия Бундестагы, Бразилия Депутаттар палатасы және Эстония Riigikogu-сы енді. Кейстер институционалдық дизайндағы айырмашылықтың барынша кең болу қағидаты бойынша таңдалды.

Вестминстер мен Шотландия парламентін қатар қарастыру арнайы негіздеуді қажет етеді, себебі Шотландия Ұлыбританияның құрамында. Шотландия парламенті 1999 жылы деволюция, яғни орталық биліктің өкілеттіктерін аймақтық заң шығарушы органға беру нәтижесінде қайта құрылды. Ол өз регламенті, комитеттері және петициялық рәсімі бар дербес заң шығарушы орган болып табылады. Сондықтан бұл жұп бір елдің екі тәуелсіз кейсі ретінде емес, ал бақыланатын салыстыру ретінде пайдаланылады. Құқықтық дәстүр, саяси мәдениет және цифрлық инфрақұрылым ортақ болғандықтан, екі парламенттің айырмашылығы негізінен петициялық рәсімнің дизайнына, ең алдымен шекті деңгейдің болуына немесе болмауына байланысты. Мұндай жұп институционалдық дизайнның әсерін басқа факторлардан бөліп қарауға мүмкіндік береді. Шотландия парламентінің тәжірибесі петиция адресаты бола алатын қазақстандық мәслихаттар үшін де мәнді.

Зерттеудің мерзімдік шеңбері әр жүйенің іске қосылған сәтінен 2026 жылғы 25 қазанға дейінгі кезеңді қамтиды. Шотландия парламенті үшін бұл 2000 жыл, Бундестаг үшін 2005 жыл, Бразилия палатасы үшін 2009 жыл, Эстония үшін 2014–2016 жылдар, Вестминстердің қазіргі порталы үшін 2015 жыл. Қазақстан бойынша талдау петициялар институтын енгізген 2023 жылғы 2 қазандағы заңнан бастап 2026 жылғы 25 қазанға дейінгі нормативтік құқықтық базаны қамтиды. Дереккөздер үш топқа бөлінді. Бірінші топты Scopus, Web of Science және Google Scholar дерекқорларынан «e-petitions», «parliamentary digitalisation», «digital participation», «parliamentary engagement» кілт сөздері бойынша іріктелген 2006–2026 жылдардағы еңбектер құрады. Іріктеу критерийлері ретінде рецензияланған басылымда жариялану, үкіметтік емес, парламенттік жүйені зерттеу және іріктемедегі кейстердің кемінде біреуі бойынша эмпирикалық деректің болуы алынды. Екінші топты парламенттердің ресми есептері мен статистикасы, соның ішінде 2025–2026 жылдардағы есептер және Rahvaalgatus.ee порталының 2026 жылғы 25 қазандағы статистикасы құрады. Үшінші топқа Қазақстанның нормативтік құқықтық актілері мен мемлекеттік органдардың ресми мәліметтері енді.

Салыстыру бес талдамалық өлшем бойынша жүргізілді. Олар - кіру шегі (қарауды іске қосатын қол саны), қарау жолы (өтінішті қандай орган және қандай тәртіппен қарайды), жауап беру міндеті, қатысушыны сәйкестендіру тәсілі және кері байланыстың ашықтығы. Қосымша құрал ретінде реформалар хронологиясының құрылымдық талдауы қолданылды. Әр парламент бойынша цифрлық құралды енгізу, өзгерту немесе тоқтату туралы шешімдер уақыт тізбегіне түсіріліп, олардың әрқайсысы рәсімдік қағидаларды өзгерткен-өзгертпегені бойынша бағаланды. Рәсімдік міндеттемелерді

өзгерткен реформалар мазмұнды, тек жаңа интерфейс немесе декларация енгізгендері символдық деп сараланды. Кейстер бойынша сандық көрсеткіштер әртүрлі кезеңдерге және есептеу әдістеріне жатады, сондықтан олар кейстерді тікелей салыстыру үшін емес, әр жүйенің ішкі іріктеушілігін сипаттау үшін пайдаланылады.

Негізгі бөлім

Ақпараттық ашықтық пен қатысу арасындағы алшақтық

Цифрлық парламентаризм зерттеулері заң шығару зерттеулері, цифрлық демократия, ашық үкімет және электрондық қатысу салаларының тоғысында қалыптасты. Бағыттың іргетасын К. Лестон-Бандейраның интернеттің парламенттерге әсерін технологиялар арқылы емес, парламенттік функциялар және институционалдық контекст арқылы бағалау туралы ұсынысы қалады [1]. Мұндай көзқарас талдауды сайттарды техникалық сипаттаудан цифрлық құралдардың өкілдікке, атқарушы билікті бақылауға және азаматтармен байланысқа қалай әсер ететіні туралы сұраққа бұрады.

Әдебиет тұрақты бір заңдылықты тіркейді. Парламенттер ақпаратты ашуды азаматтармен интерактивті әрі бірлескен жұмысқа қарағанда әлдеқайда жеңіл цифрландырады [10], ал олардың цифрлық коммуникациясы көбіне бір жақты болып, есеп беру мен көрінуге қызмет етеді [12]. Ақпараттық ашықтық деректердің қолжетімділігін білдірсе, есеп берушілік шешімнің қалай қабылданғанын және сырттан келген сигналдың қалай өңделгенін қадағалауға мүмкіндік береді [11]. Сондықтан коммуникацияның сапасы арналардың санымен емес, кері байланыс тізбегін тұйықтау қабілетімен анықталады.

Электрондық петициялар туралы еңбектер өтінішті цифрлық түрде берудің өзі саяси ықпалға сирек әкелетінін дәлелдейді. Шешуші мәнге петицияның парламенттік рәсімге қалай кіріктірілгені, яғни шекті мәннің, міндетті жауаптың, комитеттік қарау тәртібінің және нәтижені жария түсіндірудің болуы ие [2; 13]. Британдық жүйені талдау петицияның байланыс орнату, назар аудару, билікті бақылау және саясатты өзгерту функцияларын бөліп көрсетеді [13]. Заң өзгермеген жағдайдың өзінде петиция мәселені күн тәртібіне шығарып, азаматтарда өз үнінің естілгені туралы сезім қалыптастыра алады.

Зерттеушілер шамадан тыс үміттен де сақтандырады. Электрондық петициялар қатысудағы теңсіздікті жоюдың орнына білімді әрі ресурсы бар топтардың үнін күшейтуі мүмкін [14; 15]. Саяси элиталар мұндай құралдарға сақтықпен қарайды, күн тәртібінің шамадан тыс жүктелуінен және ұйымдасқан науқандардың қысымынан қауіптенеді [16]. Азаматтық сұраныс саяси мәнге оны парламенттің жұмыс режиміне аударатын институционалдық делдалдар мен рәсімдер болғанда ғана ие болады [17].

Ашық үкімет тәжірибесін Қазақстан мен Орталық Азия деректерінің негізінде зерттеген жұмыстар ашықтықтың ақпараттық элементтері тез енгізілетінін, ал жауап беру тетіктері баяу қалыптасатынын көрсетеді [18]. Азаматтар цифрлық қолжетімділікті мемлекеттің жауап беруге дайындығының автоматты түрдегі өсуі деп қабылдамайды [19]. Нормативтік құқықтық актілердің жобаларын жария талқылауға арналған отандық портал бойынша жұмыс электрондық қолтаңба талабы, құжаттардың күрделі тілі және пікір мен қорытынды шешім арасындағы байланыстың әлсіздігі сияқты кедергілерді анықтаған [20]. Осы еңбектер шетелдік тәжірибені бейімдеу кезінде құралдың өзіне емес, оның кері байланыс рәсіміне назар аудару қажеттігін айғақтайды.

Вестминстер парламенті: екі сатылы шекті деңгей және комитеттік қарау

Вестминстер жүйесі - цифрлық қатысу арнасының парламенттік рәсімге кіріктірілуінің айқын мысалы. 2015 жылы іске қосылған қазіргі порталда 10 мың қол жинаған петицияға үкімет жазбаша жауап беруге міндетті, ал 100 мың қол жинаған петицияны Петициялар комитеті Вестминстерхоллдағы дебатқа шығаруды қарастырады [21]. Петициялар комитеті 2015 жылы құрылды. Комитет өтініштерді тіркеумен шектелмей, министрлерден түсініктеме сұрауға, өз тексерулерін жүргізуге және сарапшыларды тартуға құқылы [13].

Жүйенің ауқымы үлкен, бірақ ол айтарлықтай іріктеуші. 2015–2017 жылдардағы парламент шақырылымы кезінде порталға 31 731 петиция түсті, олардың 10 950-і жарияланды, ал 20 781-і модерация кезеңінде қабылданбады [22]. Жарияланған петициялардың 486-сы ғана үкімет жауа-

бына қажетті 10 мың қол шегінен, ал 65-і дебатты қарастыруға жол ашатын 100 мың қол шегінен асты. Демек, жарияланған петициялардың шамамен 0,6%-ы дебат сатысына жеткен. Қолдар да біркелкі таралмады. Петициялардың 64%-ы 100-ден аз қол жинады, ал ең танымал 10 петиция барлық қолдың 30%-ын жинады [22]. 2015–2019 жылдары порталға жалпы 99 031 петиция түсіп, олар 59,3 миллионнан астам қол жинады. Ең көп қолды, шамамен 6,1 миллион қолды, 2019 жылы Еуропалық одақтан шығу туралы хабарламаны кері қайтаруды талап еткен петиция жинады [21].

Сонымен қатар аталмыш жүйенің басты артықшылығы цифрлық арнаның оқшауланған интерфейсі болмауында. Қол қоюшылар петицияның қаралу барысы туралы хабарлама алады, ал комитеттің тексерулері кей жағдайда саяси шешімдерге ықпал ете алды. Мысалы, бас миы ісіктерін зерттеуге қатысты петиция бойынша комитеттің жұмысы осы бағыттағы мемлекеттік қаржыландыруды арттыруға ықпал еткен жағдай ретінде келтіріледі [13]. Дегенмен Вестминстер-холлдағы дебаттар міндеттеме тудырмайтын қарарлар бойынша өтеді және бірден заңнаманың өзгеруіне әкелмейді.

Осы орайда, жүйенің осал тұстары модерация мен қолдарды тексеруге қатысты екенін атап өту керек. Түскен петициялардың үштен екісіне жуығы жарияланбай қайтарылатындықтан, бас тарту себептерінің ашықтығы сенімнің басты шартына айналады. Қол қою электрондық пошта арқылы ғана расталады, сондықтан жүйе жалған қолдарды анықтау жағынан осал. 2016 жылы Еуропалық одаққа мүшелік бойынша қайта референдум өткізу туралы петициядан комитет алаяқтық жолмен қосылған шамамен 77 мың қолды алып тастады, олардың арасында Ватикан мен КХДР атынан қойылған мыңдаған қол болды [23].

Шотландия парламенті: шекті деңгейсіз қарау және сараптамалық сүйемелдеу

1999 жылы деволюция нәтижесінде қайта құрылған Шотландия парламенті іс жүзінде жаңадан жобаланды, сондықтан оның регламентіне қолжетімділік пен қатысу қағидаттарын бастапқыдан енгізуге мүмкіндік болды. Парламент 2000 жылы электрондық петициялар жүйесін сынақ ретінде іске қосып, 2004 жылы оны тұрақты рәсімге айналдырды [2; 21]. Шотландиялық үлгінің басты ерекшелігі қол санының ең төменгі шегінің болмауы. Парламенттің құзыретіне жататын және ресімдеу талаптарына сай келетін кез келген петицияны комитет жиналған қол санына қарамастан қарайды. Қазір бұл функцияны Азаматтық қатысу және қоғамдық петициялар комитеті атқарады [24].

Комитеттің 2025–2026 жылдардағы есебі жүйенің қазіргі ауқымын көрсетеді. 2025 жылғы мамырдан 2026 жылғы сәуірге дейін комитет 164 петицияны қарады, олардың 70-і жаңа, 94-і бұрыннан жалғасып келе жатқан петициялар болды. Осы кезеңде 159 петиция жабылды, комитет 17 отырыс және 5 тақырыптық тыңдау өткізіп, 8 отырыста 31 адамнан ауызша айғақ тыңдады [24].

Шотландия тәжірибесі жүйенің тиімділігі технологиялық платформаға ғана емес, өтініш берушілерді сүйемелдеуге және парламенттің сараптамалық қызметіне жұмсалатын ресурсқа тәуелді екенін көрсетеді. Шекті деңгейдің болмауы әр азаматтың өтінішін парламенттік қараудың нысанына айналдырады, бірақ әкімшілік жүктемені арттырып, қарау мерзімдерін ұзартады. Шекті деңгейі жоқ жүйенің статистикасын Вестминстер көрсеткіштерімен тікелей салыстыру мүмкін емес, сондықтан бұл жұпта салыстыру пайыздық көрсеткіштерге емес, рәсімнің логикасына сүйенеді.

Германия Бундестагы: конституциялық құқық және төмендетілген шекті деңгей

Германияда петиция беру құқығы Негізгі заңның 17-бабында бекітілген. Бундестаг 2005 жылы шотландиялық тәжірибеге сүйеніп, жария электрондық петициялар жүйесін енгізді, ол өтініштерді қосымша қол жинау және талқылау үшін жариялауға мүмкіндік береді [2; 25]. Ресми талаптарға сай келетін әрбір петиция қол санына қарамастан петициялар комитетінде қаралады, ал өтініш беруші шешімнің уәжді түсіндірмесін ала алады [25].

Жария тыңдау өткізуге қажетті шекті деңгей ұзақ жыддар бойы уақыты бойынша 4 апта ішінде жиналатын 50 мың қол болды. 2024 жылғы 26 маусымда петициялар комитеті шекті деңгейді 30 мың қолға дейін төмендетіп, қол жинау мерзімін 6 аптаға дейін ұзартты. Өзгеріс 2024 жылғы 1 шілдеден бастап қолданылды [26].

Бундестагтың 2025 жылғы петициялар есебі жүйенің қазіргі ауқымын сипаттайды. 2025 жылы комитетке 12 399 петиция түсті, бұл алдыңғы жылмен салыстырғанда 34%-ға көп. Олардың 5 807-сі электрондық түрде берілді, 652 петиция порталда жарияланды, ал 30 мыңдық қол шегінен 10 петиция ғана асты [27]. Жарияланған петицияларға жалпы 511 965 қол қойылды, порталдың пайдаланушылары шамамен 5,5 миллионға жетті. Демек, жарияланған петициялардың шамамен 1,5%-ы ғана жария тыңдау шегіне жеткен.

Германиялық тәжірибе электрондық петициялардың қатысушылар құрамын айтарлықтай кеңейтпейтінін де көрсетті. Платформаны негізінен білімді, саяси белсенді азаматтар пайдаланады, ал петициялардың басым бөлігі аз қол жинайды [14; 15]. Сондықтан электрондық петицияларды парламенттік демократияның классикалық тетіктерін алмастыратын құрал емес, ал сайлау аралығындағы қосымша қатысу арнасы ретінде қарастырған жөн [15].

Бразилия Депутаттар палатасы: бірлескен заң шығармашылығы

Бразилия Депутаттар палатасы азаматтарды заң жобаларын әзірлеуге тартудың дамыған үлгісін қалыптастырды. 2009 жылы азаматтарға мәселелерді талқылауға және заң жобаларына ұсыныс енгізуге мүмкіндік беретін e-Democracia порталы іске қосылды [28]. 2013 жылы палата ішінде бағдарламашыларды, азаматтық белсен-ділерді және парламент қызметкерлерін біріктірген Lab-Hacker инновациялар зертханасы құрылды. Ол ұлттық заң шығарушы органда институционалданған инновациялық зертхананың алғашқы мысалы ретінде бағаланады [29].

Негізгі құралдардың бірі Wikilegis редакторы. Ол азаматтарға заң жобасының кез келген бөлігіне түзету ұсынуға, ал басқа пайдаланушыларға бұл ұсыныстарды қолдауға немесе қолдамауға мүмкіндік береді. Мақсаты заң жобасына жауапты баяндамашы депутаттарды пайдалы идеялармен қамтамасыз ету. Кейін азаматтардың заң шығару күн тәртібін анықтауға қатысуына арналған Pauta Participativa құралы енгізілді. Палатаның қатысу моделі интернет пайдаланушылардың азаматтық құқықтары туралы заң (Marco Civil da Internet), Жастар статусы және мүгедектігі бар адамдардың құқықтары туралы заң сияқты актілерді талқылаумен байланыстырылады [29].

Бразилия тәжірибесі азаматтық бастамалардың заң шығару үдерісіне кірігуі саяси ерікке тәуелді екенін көрсетеді. Түскен ұсыныстар заң жобасына жауапты баяндамашының шешімімен ғана ескеріледі, ал белсенді депутат болмаса талқылау тоқтап қалады [28]. Зертхана жұмысында серіктестермен ынтымақтастықтың үздіксіздігі әрдайым сақталмады, ал кейбір эксперименттер тоқтатылды [29].

Эстония Riigikogu-сы: цифрлық сәйкестендіру және міндетті жауап

Эстония қол қоюшыны сәйкестендіру мәселесін ең түбегейлі шешкен ел ретінде таңдалды. Ұжымдық өтініш құқығы 2014 жылы заң деңгейінде бекітілді, бұл шешім өз кезегінде 2013 жылғы азаматтық ассамблея (Rahvakogu) үдерісінің нәтижесі болды [30; 31]. 2016 жылы Эстония ынтымақтастық ассамблеясы ұжымдық өтініштерді дайындауға, оларға қол жинауға және Riigikogu-ға жіберуге арналған Rahvaalgatus.ee порталын іске қосты [31].

Riigikogu-ға жіберілетін бастама кемінде 1000 қол жинауы тиіс. Қолдар мемлекеттік цифрлық сәйкестендіру құралдары арқылы қойылады, сондықтан қол қоюшының жеке басы міндетті түрде расталады. Бастаманы Riigikogu комитеті үш ай ішінде талқылайды, ал парламент алты ай ішінде өз ұстанымын жариялауға міндетті [32]. Заң ұсынысқа жауап берудің бірнеше нұсқасын, соның ішінде заң жобасын бастауды немесе уәжді түрде бас тартуды қарастырады [31].

Порталдың алғашқы үш жылында Riigikogu-ға 25 ұсыныс жіберіліп, олардың 4-еуі заңға айналды [31]. 2026 жылғы 25 қазандағы жағдай бойынша порталда 938 бастама тіркеліп, жалпы 1 190 404 қол жиналды, ал 384 бастама қажетті мекенжайына жіберілді [33]. Қол саны мен қол қойған адамдар санын шатастырмау қажет, өйткені бір азамат бірнеше бастамаға қол қоя алады.

Эстония тәжірибесінің маңызды сабағы бар. Үкімет 2007 жылы іске қосқан Osale.ee қатысу порталы азаматтардың ұсыныстарын шешім қабылдау рәсіміне байлай алмады және іс жүзінде маңызын жоғалтты [34]. Rahvaalgatus.ee рәсімге заң арқылы байланғандықтан тұрақты жұмыс істеп келеді. Бір ел ішінде технологиялық тұрғыдан ұқсас екі платформаның тағдыры олардың рәсімдік кірігуіне қарай екі түрлі болды.

Салыстырмалы талдау

Бес кейсті талдамалық өлшемдер бойынша қатар қоюдың нәтижесі 1-кестеде келтірілген. Кестеге Қазақстанның қолданыстағы петициялық жүйесі де енгізілді.

Кесте 1 – Цифрлық қатысу тетіктерінің институционалдық өлшемдері

Парламент	Кіру шегі	Қарау жолы	Жауап беру міндеті	Сәйкестендіру	Кері байланыс
Вестминстер	10 мың қол (үкімет жауабы); 100 мың қол (дебатты қарастыру)	Петициялар комитеті, Вестминстер-холл	Үкіметтің жазбаша жауабы	Электрондық пошта	Қол қоюшыларға хабарлама
Шотландия парламенті	Шек жоқ	Азаматтық қатысу және қоғамдық петициялар комитеті	Комитеттің шешімі	Тіркелу	Қаралу барысы жарияланады
Бундестаг	Барлық жарамды петиция қаралады; жария тыңдау үшін 6 аптада 30 мың қол	Петициялар комитеті	Уәжді жауап	Тіркелу	Шешімнің түсіндірмесі
Бразилия палатасы	Шек жоқ	Баяндамашы депутат, бейінді комитет	Міндетті жауап жоқ	Тіркелу	Баяндамашыға тәуелді
Riigikogu	1000 қол	Riigikogu комитеті	3 айда талқылау, 6 айда ұстаным	Мемлекеттік цифрлық сәйкестендіру	Бастаманың мәртебесі порталда
Қазақстан (ePetition.kz)	Үкімет құзыреті бойынша 50 мың қол; мәслихаттар үшін халықтың 2%-ы	Үкімет, мәслихаттар мен әкімдіктер; Құрылтайға арналған жеке рәсім жоқ	ӘРПК бойынша қарау	Электрондық цифрлық қолтаңба	Өтініш берушіге хабарлау

Ескертпе – Автор мәтінде келтірілген дереккөздер бойынша құрастырған.

Салыстыру бірнеше заңдылықты анықтайды. Біріншіден, барлық жүйеде ақпаратты ашу мен шешімге ықпал ету арасында тұрақты алшақтық бар. Вестминстерде жарияланған петициялардың шамамен 0,6%-ы дебатты қарастыру сатысына жеткен, Бундестагта 2025 жылы жарияланған петициялардың шамамен 1,5%-ы жария тыңдау шегінен асқан. Екіншіден, ең тұрақты нәтижені парламенттік рәсімге кіріктірілген және комитет сүйемелдейтін тетіктер береді. Үшіншіден, сәйкестендірудің сапасы петицияның саяси салмағын анықтайды, бұл Вестминстер мен Эстонияның тәжірибесін салыстырғанда айқын көрінеді.

Реформалар хронологиясы мазмұнды және символдық өзгерістерді ажыратуға мүмкіндік береді. Ұлыбританияда 2006 жылдан бастап премьер-министр сайтында жұмыс істеген үкіметтік петициялар порталы танымал болғанымен, заң шығарушы органға рәсімдік жол ашпады [13]. 2015 жылы Петициялар комитетінің құрылуы және екі сатылы шекті деңгейдің енгізілуі петицияларды парламенттік рәсімнің бір бөлігіне айналдырды. Эстонияда алдымен 2014 жылы ұжымдық өтініштің құқықтық мәртебесі бекітіліп, тек содан кейін 2016 жылы портал іске қосылды. Германияда 2024 жылғы реформа жария тыңдауға қол жеткізудің шартын жеңілдетті. Керісінше, рәсімге байланбаған Osale.ee сияқты платформалар символдық сипатта қалды [34]. Тиімді реформаның белгісі жаңа интерфейс емес, рәсімдік міндеттеменің пайда болуы.

Цифрлық қатысудың тәуекелдері

Цифрлық қатысуды кеңейту жаңа тәуекелдерді туындатады, сондықтан олар бейімдеудің міндетті шарты ретінде қарастырылуы тиіс. Парламентаралық одақтың 2024 жылғы баяндамасына сәйкес, 86 елдегі 115 парламенттік палатаның 70%-ы киберқауіпсіздіктің ұлттық стандарттарын қабылдаған, 53%-ында ішкі киберқауіпсіздік стратегиясы бар, ал 29%-ы жасанды интеллект құралдарын қолдана бастаған [35]. Тәуекелдердің үш тобы ерекше маңызды.

Бірінші топ дербес деректерге қатысты. Петицияға қол қою азаматтың сая-

си ұстанымы туралы дерек тудырады, ал мұндай деректердің жиынтығы ерекше қорғауды қажет етеді. Қазақстанда петиция берген азамат тегін, атын, жеке сәйкестендіру нөмірін, тұрғылықты жерін және электрондық поштасын көрсетеді, ал петицияға қосылу электрондық цифрлық қолтаңба арқылы және дербес деректерді жинауға және өңдеуге келісім берілген жағдайда ғана мүмкін [36]. Цифрлық кодекс азаматтарға өз дербес деректерін басқару, соның ішінде оларды жою, иесіздендіру және өңдеуді шектеу құқығын береді [4]. Петициялық жүйе үшін бұл деректерді барынша азайту қағидатын, яғни жария түрде тек қол санын көрсетуді және қол қоюшылар туралы деректерді бөлек, қорғалған түрде сақтауды білдіреді.

Екінші топ киберқауіпсіздікке қатысты. Парламенттер шабуылдардың жиі нысанасына айналады. 2020 жылғы тамызда Норвегия Стортингінің электрондық поштасына құпия сөздерді жаппай іріктеу әдісімен шабуыл жасалды, кейін полиция оны APT28 хакерлік тобына жатқызды [37]. Петициялық порталдар үшін тағы бір қауіп қолдарды жасанды түрде көбейту. Вестминстердегі 2016 жылғы оқиға сәйкестендіру әлсіз болғанда платформаның қысқа мерзімде дау нысанасына айналуы мүмкін екенін көрсетті [23]. Парламентаралық одақтың ұсыныстары парламенттердің сезімтал ақпаратпен жұмыс істейтінін және жасанды интеллектті жүйесіз енгізу жаңа осалдықтар тудыратынын атап өтеді [38].

Үшінші топ алгоритмдік біржақтылыққа қатысты. Өтініштер көлемі өскен сайын оларды жасанды интеллект арқылы жіктеу, топтастыру және жауап жобаларын дайындау қажеттігі артады. Қазақстанда eOtinish жүйесіндегі жасанды интеллект функциясы 2,8 миллион өтінішті өңдеді. Ол өтініштің қысқаша мазмұнын жасайды, тақырыбын анықтайды және жауап жобасын ұсынады, бірақ жауапты өзі жібере алмайды, соңғы шешімді қызметкер қабылдайды. Алайда жүйе дәлдігінің бірыңғай көрсеткіші жоқ, ал қызметкерлердің бағасы өтініштердің шамамен 0,25%-ына ғана берілген [39]. Алгоритм жүйелі түрде қателессе, белгілі бір тақырыптардың немесе әлеуметтік топтардың өтініштері тұрақты түрде дұрыс бағытталмауы мүмкін. Парламентаралық одақ алгоритмдер қоғамдағы теңсіздікті байқаусызда күшейтпеуі үшін деректердің сапасын, нәтижелердің түсіндірілуін және адамның бақылауын талап етеді [38]. «Жасанды интеллект туралы» Заң ашықтық пен түсіндірмелілік, жауапкершілік және адамның шешім қабылдаудағы ерік бостандығының басымдығы қағидаттарын бекітеді [3], ал Цифрлық кодекс автоматтандырылған жүйелер мен алгоритмдер қабылдаған шешімдерді қайта қарауды талап ету құқығын береді [4].

Талқылау

Салыстырмалы талдау зерттеу гипотезасын растайды. Цифрлық қатысудың нәтижелілігі платформаның технологиялық деңгейімен емес, оның парламенттік рәсімге кірігу дәрежесімен анықталады. Мұны Эстонияның ішіндегі салыстыру айқын көрсетеді, өйткені технологиялық тұрғыдан ұқсас екі платформаның тағдыры рәсімдік кірігуге қарай екі түрлі болды. Вестминстер мен Шотландия парламенті жұбы басқа заңдылықты көрсетеді. Шекті деңгей жүйенің өткізу қабілетін реттейді, ал оның болмауы азаматқа кең мүмкіндік бергенімен әкімшілік жүктемені арттырады.

Қазақстанда өтініштермен жұмыс істеудің дамыған цифрлық инфрақұрылымы бар. 2025 жылы eOtinish жүйесі арқылы 5 миллионнан астам өтініш түсті, оның 4 миллионнан астамы жеке тұлғалардан, шамамен 1 миллионы заңды тұлғалардан келді, ал өсім алдыңғы жылмен салыстырғанда шамамен 1 миллион өтінішті құрады [40]. 2023 жылғы 2 қазандағы заң Әкімшілік рәсімдік-процестік кодекске петиция туралы жеке тарау енгізді [36]. Петиция мемлекеттік органдарға, жергілікті өкілді және атқарушы органдарға беріледі. Үкімет құзыретіндегі мәселе бойынша петиция кемінде 50 мың қол жинаса, облыстың, республикалық маңызы бар қаланың және астананың мәслихаты құзыретіндегі мәселе бойынша тиісті әкімшілік-аумақтық бірлік халқының кемінде 2%-ының қолын жинаса қолдау тапқан болып саналады. ePetition.kz порталы 2024 жылғы 4 сәуірде іске қосылды, ал алғашқы төрт айда жарияланған 55 петицияның 4-еуі ғана 50 мың қол шегінен асты [41].

Қолданыстағы дизайнның негізгі ерекшелігі оның атқарушы билікке бағытталуы. Заң қолдау шектерін Үкімет пен жергілікті органдардың құзыретіндегі

мәселелер үшін ғана белгілейді, ал 50 мың қол жинаған петиция Үкіметтің құзыретіндегі мәселе ретінде қаралады. Заң шығарушы органға арналған жеке рәсім, яғни шекті деңгей, қарау мерзімі және комитеттік жол қарастырылмаған [36]. Мысалы, утилизациялық алымға қарсы петициялар қажетті қол санын жинағанымен, атқарушы органдардың қарауы нәтижесінде қанағаттандырылмады [41]. Құрылтайдың 8 тұрақты комитетінің ішінде петицияларды қарауға арналған комитет жоқ [7]. Нәтижесінде заң шығаруды талап ететін азаматтық бастамалардың тағдыры атқарушы органның шешімімен шектеледі. Кең заң шығару және бақылау өкілеттігі бар бір палаталы Құрылтайдың құрылуы бұл конфигурацияны толықтыруға және азаматтық бастамалар үшін парламенттік жол қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Шетелдік тәжірибені бейімдеу механикалық көшіруді емес, мұқият іріктеуді талап етеді. Бірінші ұсыныс екі сатылы шекті деңгейді енгізуге қатысты. Құрылтайға жіберілетін петиция үшін төменгі шек бейінді комитеттің уәжді жазбаша жауабын, ал жоғары шек авторлардың қатысуымен жария тыңдау өткізуді міндеттей алады. Мұндай үлгі Вестминстер мен Бундестагтың тәжірибесіне сүйенеді. Екінші ұсыныс комитеттік қарау жолын бекітуге қатысты. Петициялар Құрылтайдың бейінді комитеттеріне құзыреті бойынша жіберіліп, оларды қарау тәртібі Құрылтай регламентінде бекітілуі тиіс. Үшінші ұсыныс петицияның қаралу барысын ашық деректер арқылы қадағалау мүмкіндігіне арналған, бұл тұрғыда Эстонияның шешімі бағдар бола алады. Төртінші ұсыныс Қазақстан Халық Кеңесімен байланыс орнатуды көздейді. Ең жоғары шектен асқан және заң шығаруды талап ететін петициялар Халық Кеңесі заң шығару бастамашылығы құқығын іске асырған кезде қаралуы мүмкін [9].

Қазақстанның технологиялық базасы Вестминстерде шешілмеген қол қоюшыны сәйкестендіру мәселесін шешуге мүмкіндік береді. Петицияға қосылу заң бойынша электрондық цифрлық қолтаңба арқылы жүзеге асырылады [36], бұл жалған қолдардың жаппай қосылу қаупін айтарлықтай азайтады. Сонымен бірге электрондық цифрлық қолтаңба талабы цифрлық дағдысы аз азаматтар үшін кедергі болуы мүмкін, отандық зерттеу бұл мәселені жария талқылау порталының мысалында да анықтаған [20].

Шетелдік тәжірибенің алуға жарамсыз тұстары да бар. Рәсімдік қолдауы жоқ платформалар технологиялық деңгейіне қарамастан витринаға айналады. Шотландиялық үлгідегі шекті мәннің мүлде болмауын Құрылтай деңгейінде әкімшілік шығынды есептемей енгізу комитеттердің жұмысын тежеуі мүмкін, бірақ мұндай үлгі мәслихаттар деңгейінде орынды болуы ықтимал. Модерацияның жабықтығы платформаға деген сенімді кез келген техникалық ақаудан күштірек әлсіретеді. Қазақстан заңнамасы петицияны қабылдамау себептерін көрсетуді талап етеді [36], ал бұл талапты бас тарту себептерінің жиынтық статистикасын жүйелі түрде жариялаумен толықтыру орынды.

Зерттеудің шектеулері бар. Институционалдық шешімдердің нәтижесі саяси мәдениетке тәуелді, сондықтан бір ортада тиімді тетік басқа ортада өзгеше нәтиже беруі мүмкін. Кейстер бойынша сандық деректер әртүрлі кезеңдерге және есептеу әдістеріне жатады. Құрылтай мен Қазақстан Халық Кеңесі жұмысын 2026 жылдың тамыз-қыркүйек айларында ғана бастады, сондықтан олардың цифрлық қатысу саласындағы тәжірибесін бағалау болашақ зерттеулердің міндеті.

Қорытынды

Негізгі зерттеу сұрағына берілетін жауап бірмәнді. Азаматтық сигналдың парламенттік шешімге жетуін платформаның өзі емес, оның рәсімдік ортасы қамтамасыз етеді. Бес парламенттің тәжірибесінде бұл ортаның төрт элементі шешуші болды. Олар қарауды іске қосатын айқын шекті деңгей, бейінді комитеттің қарау жолы, уәжді жауап беру міндеті және қол қоюшының сенімді сәйкестендірілуі.

Бірінші қосымша сұрақ бойынша Вестминстер мен Бундестаг шекті деңгейдің жүйенің өткізу қабілетін реттейтінін, Шотландия парламенті шекті деңгейдің болмауы әкімшілік жүктемені арттыратынын, Эстония сәйкестендіру мен міндетті жауаптың үйлесімі тиімді екенін, ал Бразилия бірлескен заң шығармашылығының әлеуетін және оның депутаттардың еркіне тәуелділігін көрсетті.

Екінші қосымша сұрақ бойынша цифрлық қатысуды кеңейту дербес деректерді ба-

рынша азайту, киберқауіпсіздік стандарттары және алгоритмдердің жұмысын тәуелсіз бағалау шарттарымен қатар жүруі тиіс екені анықталды. Қазақстанда бұл шарттардың құқықтық негізі «Жасанды интеллект туралы» Заңда және Цифрлық кодексте қаланған, ал оларды іске асыру петициялық жүйе мен өтініштер жүйесі жұмысының ашық көрсеткіштерін талап етеді.

Қазақстан үшін басты практикалық қорытынды жеке платформаларды емес, институционалдық дизайнды бейімдеу қажеттігінде. Конституциялық жаңару мен цифрлық трансформацияның тоғысуы жаңа Құрылтайды цифрлық қатысуды символдық қимылдан тұрақты институтқа айналдыратын рәсімдік тетіктермен бастапқыдан жарақтандыруға мүмкіндік береді. Мұндай тетіктерге Құрылтайға жіберілетін петициялар үшін екі сатылы шекті деңгей, комитеттік қарау тәртібі, қаралу барысын ашық қадағалау және Қазақстан Халық Кеңесімен байланыс жатады. Келесі зерттеулерді Құрылтайдың осы бағыттағы алғашқы шешімдерін эмпирикалық бағалауға арнаған жөн.

Әдебиеттер тізімі

1 Leston-Bandeira, C. (2007). The impact of the Internet on parliaments: A legislative studies framework. *Parliamentary Affairs, 60*(4), 655–674. https://doi.org/10.1093/pa/gsm040

2 Lindner, R., & Riehm, U. (2009). Electronic petitions and institutional modernization: International parliamentary e-petition systems in comparative perspective. *JeDEM—eJournal of eDemocracy and Open Government, 1*(1), 1–11. https://doi.org/10.29379/jedem.v1i1.3

3 Об искусственном интеллекте: Закон Республики Казахстан от 17 ноября 2025 года № 230-VIII ЗРК. (2025). *Әділет*. https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2500000230

4 Цифровой кодекс Республики Казахстан от 9 января 2026 года № 255-VIII ЗРК. (2026). *Әділет*. https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2600000255

5 87,15% «за»: В Казахстане утвердили новую Конституцию по итогам референдума. (2026, 17 марта). *BES.media*. https://bes.media/news/8715-za-v-kazahstane-utverdili-novuyu-konstitutsiyu-po-itogam-referenduma-f4e501/

6 Первая сессия Курултая первого созыва назначена на 28 августа. (2026, 26 августа). *Kapital.kz*. https://kapital.kz/gosudarstvo/152122/pervaya-sessiya-kurultaya-pervogo-sozyva-naznachena-na-28-avgusta.html

7 Избраны члены постоянных комитетов Курултая — список. (2026, 28 августа). *Zakon.kz*. https://www.zakon.kz/politika/6529730-izbrany-chleny-postoyannykh-komitetov-kurultaya--spisok.html

8 Первое заседание Қазақстан Халық Кеңесі: Ключевые решения. (2026, 23 сентября). *24.kz*. https://24.kz/ru/news/policy/793943-pervoe-zasedanie-kazakstan-khalyk-kenesi-klyuchevye-resheniya

9 Парламент одобрил проект закона о создании Халық Кеңесі. (2026, 15 мая). *Kapital.kz*. https://kapital.kz/gosudarstvo/148091/parlament-odobril-proekt-zakona-o-sozdanii-halykh-kengesi.html

10 Serra-Silva, S. (2022). How do parliaments engage with citizens? Online public engagement: A comparative analysis of parliamentary websites. *The Journal of Legislative Studies, 28*(4), 489–512. https://doi.org/10.1080/13572334.2021.1896451

11 Bernardes, C., & Bandeira, C. (2016). Information vs. engagement in parliamentary websites: A case study of Brazil and the UK. *Revista de Sociologia e Política, 24*(59), 91–107. https://doi.org/10.1590/1678-987316245905

12 Griffith, J., & Leston-Bandeira, C. (2012). How are parliaments using new media to engage with citizens? *The Journal of Legislative Studies, 18*(3–4), 496–513. https://doi.org/10.1080/13572334.2012.706058

13 Leston-Bandeira, C. (2019). Parliamentary petitions and public engagement: An empirical analysis of the role of e-petitions. *Policy & Politics, 47*(3), 415–436. https://doi.org/10.1332/030557319X15579230420117

14 Lindner, R., & Riehm, U. (2011). Broadening participation through e-petitions? An empirical study of petitions to the German Parliament. *Policy & Internet, 3*(1), 1–23. https://doi.org/10.2202/1944-2866.1083

15 Jungherr, A., & Jürgens, P. (2010). The political click: Political participation through e-petitions in Germany. *Policy & Internet, 2*(4), 131–165. https://doi.org/10.2202/1944-2866.1084

16 Matthews, F. (2021). The value of "between-election" political participation: Do parliamentary e-petitions matter to political elites? *The British Journal of Politics and International Relations, 23*(3), 410–429. https://doi.org/10.1177/1369148120959041

17 Hendriks, C. M. (2016). Coupling citizens and elites in deliberative systems: The role of institutional design. *European Journal of Political Research, 55*(1), 43–60. https://doi.org/10.1111/1475-6765.12123

18 O'Connor, K., Janenova, S., & Knox, C. (2019). Open government in authoritarian regimes. *International Review of Public Policy, 1*(1), 65–82. https://doi.org/10.4000/irpp.325

19 Kurmanov, B., Selteyev, U., & Almaganbetov, A. (2024). "Listening State?": Exploring citizens' perceptions of open government in Tokayev's Kazakhstan. *Central Asian Survey, 43*(2), 235–256. https://doi.org/10.1080/02634937.2023.2268652

20 Мухаметкалиева, Е. М., & Бастаубаева, А. Ж. (2018). Вовлечение общественности в нормотворческую деятельность Казахстана посредством использования краудсорсинга. *Государственное управление и государственная служба*, (4), 138–163.

21 House of Commons Library. (2025). *Petitions in the UK* (Research Briefing No. CBP-8620). https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/cbp-8620/

22 Vidgen, B., & Yasseri, T. (2020). What, when and where of petitions submitted to the UK government during a time of chaos. *Policy Sciences, 53*(3), 535–557. https://doi.org/10.1007/s11077-020-09395-y

23 77,000 fake signatures removed from Brexit referendum petition. (2016, June 27). *Silicon Republic*.

https://siliconrepublic.com/trending/brexit-referendum-petition-fake-signatures

24 Citizen Participation and Public Petitions Committee. (2026). *Annual report 2025–2026: 1st report, 2026 (Session 6)*. The Scottish Parliament. https://www.parliament.scot/chamber-and-committees/committees/committee-reports/cppp/2026/3/16/cppps062026r01

25 Böhle, K., & Riehm, U. (2013). E-petition systems and political participation: About institutional challenges and democratic opportunities. *First Monday, 18*(7). https://doi.org/10.5210/fm.v18i7.4220

26 Deutscher Bundestag. (2024, June 26). *Petitionsausschuss: Quorum für öffentliche Beratungen auf 30.000 abgesenkt*. https://www.bundestag.de/dokumente/textarchiv/2024/kw26-pa-petitionen-quorum-1010108

27 Deutscher Bundestag. (2026, June 10). *Petitionsbericht 2025: Bericht des Petitionsausschusses (Drucksache 21/6000)*. https://www.bundestag.de/dokumente/textarchiv/2026/kw24-de-petitionsbericht-2025-1181866

28 Faria, C. F. S. (2013). *The open parliament in the age of the Internet: Can the people now collaborate with legislatures in lawmaking?* Edições Câmara.

29 Observatory of Public Sector Innovation. (n.d.). *LabHacker*. OECD. https://oecd-opsi.org/innovations/labhacker/

30 Jonsson, M. E. (2015). Democratic innovations in deliberative systems: The case of the Estonian Citizens' Assembly process. *Journal of Public Deliberation, 11*(1), Article 7. https://doi.org/10.16997/jdd.224

31 Observatory of Public Sector Innovation. (2016). *Collective addresses and Rahvaalgatus.ee: Nudging the Parliament of Estonia to more openness and accountability*. OECD. https://oecd-opsi.org/innovations/collective-addresses-and-rahvaalgatus-ee-nudging-the-parliament-of-estonia-to-more-openness-and-accountability/

32 Citizen initiative portal empowering Estonians in digital age of democracy. (2024, January 24). *e-Estonia*. https://e-estonia.com/citizen-initiative-portal-empowering-estonians-in-digital-age-of-democracy/

33 *Rahvaalgatus.ee: Estonian citizen initiative portal*. (n.d.). Retrieved October 25, 2026, from https://rahvaalgatus.ee/

34 Toots, M. (2019). Why e-participation systems fail: The case of Estonia's Osale.ee. *Government Information Quarterly, 36*(3), 546–559. https://doi.org/10.1016/j.giq.2019.02.002

35 Inter-Parliamentary Union. (2024). *World e-Parliament report 2024*. https://www.ipu.org/news/press-releases/2024-10/new-ipu-report-parliaments-embrace-technology-digital-divide-persists

36 О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам общественного контроля, совершенствования административных процедур: Закон Республики Казахстан от 2 октября 2023 года № 31-VIII ЗРК. (2023). *Әділет*. https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2300000031

37 Lyngaas, S. (2020, December 8). Norwegian police implicate Fancy Bear in parliament hack, describe brute-forcing of email accounts. *CyberScoop*. https://cyberscoop.com/norwegian-police-implicate-fancy-bear-in-parliament-hack-describe-brute-forcing-of-email-accounts/

38 Inter-Parliamentary Union. (2024). *Guidelines for AI in parliaments*. https://www.ipu.org/resources/publications/reference/2024-12/guidelines-ai-in-parliaments

39 Ефимов, В. (2026, 16 октября). *ИИ обработал 2,8 млн жалоб казахстанцев через eOtinish, но никто не знает, сколько раз он ошибся*. *BES.media*. https://bes.media/news/ii-obrabotal-2-8-mln-zhalob-kazahstantsev-cherez-eotinish-no-nikto-ne-znaet-skolko-raz-on-oshibsya/

40 Казахстанцы подали более 5 млн обращений через eOtinish в 2025 году. (2026, 22 января). *Kapital.kz*. https://kapital.kz/tehnology/144309/kazahstancy-podali-bolee-5-mln-obrashenij-cherez-eotinish-v-2025-godu.html

41 Чего хотят казахстанцы? Анализ сайта онлайн-петиций. (2024, 24 июля). *BES.media*. https://bes.media/news/chego-hotyat-kazahstantsi-analiz-sayta-onlayn-petitsiy/

Transliteration

1 Leston-Bandeira, C. (2007). The impact of the Internet on parliaments: A legislative studies framework. Parliamentary Affairs, 60(4), 655–674. https://doi.org/10.1093/pa/gsm040

2 Lindner, R., & Riehm, U. (2009). Electronic petitions and institutional modernization: International parliamentary e-petition systems in comparative perspective. JeDEM—eJournal of eDemocracy and Open Government, 1(1), 1–11. https://doi.org/10.29379/jedem.v1i1.3

3 Ob iskusstvennom intellekte: Zakon Respubliki Kazakhstan ot 17 noyabrya 2025 goda No. 230-VIII ZRK [On Artificial Intelligence: Law of the Republic of Kazakhstan No. 230-VIII dated November 17, 2025]. (2025). Adilet. https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2500000230 (In Russian)

4 Tsifrovoy kodeks Respubliki Kazakhstan ot 9 yanvarya 2026 goda No. 255-VIII ZRK [Digital Code of the Republic of Kazakhstan No. 255-VIII dated January 9, 2026]. (2026). Adilet. https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2600000255 (In Russian)

5 87,15% «za»: V Kazakhstane utverdili novuyu Konstitutsiyu po itogam referenduma [87.15% voted "yes": Kazakhstan approved a new Constitution following the referendum]. (2026, March 17). BES.media. https://bes.media/news/8715-za-v-kazakhstane-utverdili-novuyu-konstitutsiyu-po-itogam-referenduma-f4e501/ (In Russian)

6 Pervaya sessiya Kurultaya pervogo sozyva naznachena na 28 avgusta [The first session of the first convocation of the Kurultai is scheduled for August 28]. (2026, August 26). Kapital.kz. https://kapital.kz/gosudarstvo/152122/pervaya-sessiya-kurultaya-pervogo-sozyva-naznachena-na-28-avgusta.html (In Russian)

7 Izbrany chleny postoyannykh komitetov Kurultaya — spisok [Members of the Kurultai's standing committees elected: List]. (2026, August 28). Zakon.kz. https://www.zakon.kz/politika/6529730-izbrany-chleny-postoyannykh-komitetov-kurultaya--spisok.html (In Russian)

8 Pervoye zasedaniye Qazaqstan Khalyk Kenesi: Klyuchevyye resheniya [First meeting of the Kazakhstan People's Council: Key decisions]. (2026, September 23). 24.kz. https://24.kz/ru/news/policy/793943-pervoe-zasedanie-kazakstan-khalyk-kenesi-klyuchevye-resheniya (In Russian)

9 Parlament odobril proyekt zakona o sozdanii Khalyk Kenesi [Parliament approved a draft law on the establishment of the People's Council]. (2026, May 15). Kapital.kz. https://kapital.kz/gosudarstvo/148091/parlament-odobril-proekt-zakona-o-sozdanii-halykh-kengesi.html (In Russian)

10 Serra-Silva, S. (2022). How do parliaments engage with citizens? Online public engagement: A comparative analysis of parliamentary websites. The Journal of Legislative Studies, 28(4), 489–512. https://doi.org/10.1080/13572334.2021.1896451

11 Bernardes, C., & Bandeira, C. (2016). Information vs. engagement in parliamentary websites: A case study of Brazil and the UK. Revista de Sociologia e Política, 24(59), 91–107. https://doi.org/10.1590/1678-987316245905

12 Griffith, J., & Leston-Bandeira, C. (2012). How are parliaments using new media to engage with citizens? The Journal of Legislative Studies, 18(3–4), 496–513. https://doi.org/10.1080/13572334.2012.706058

13 Leston-Bandeira, C. (2019). Parliamentary petitions and public engagement: An empirical analysis of the role of e-petitions. Policy & Politics, 47(3), 415–436. https://doi.org/10.1332/030557319X15579230420117

14 Lindner, R., & Riehm, U. (2011). Broadening participation through e-petitions? An empirical study of petitions to the German Parliament. Policy & Internet, 3(1), 1–23. https://doi.org/10.2202/1944-2866.1083

15 Jungherr, A., & Jürgens, P. (2010). The political click: Political participation through e-petitions in Germany. Policy & Internet, 2(4), 131–165. https://doi.org/10.2202/1944-2866.1084

16 Matthews, F. (2021). The value of "between-election" political participation: Do parliamentary e-petitions matter to political elites? The British Journal of Politics and International Relations, 23(3), 410–429. https://doi.org/10.1177/1369148120959041

17 Hendriks, C. M. (2016). Coupling citizens and elites in deliberative systems: The role of institutional design. European Journal of Political Research, 55(1), 43–60. https://doi.org/10.1111/1475-6765.12123

18 O'Connor, K., Janenova, S., & Knox, C. (2019). Open government in authoritarian regimes. International Review of Public Policy, 1(1), 65–82. https://doi.org/10.4000/irpp.325

19 Kurmanov, B., Selteyev, U., & Almaganbetov, A. (2024). "Listening State?": Exploring citizens' perceptions of open government in Tokayev's Kazakhstan. Central Asian Survey, 43(2), 235–256. https://doi.org/10.1080/02634937.2023.2268652

20 Mukhametkaliyeva, Ye. M., & Bastaubayeva, A. Zh. (2018). Vovlecheniye obshchestvennosti v normotvorcheskuyu deyatel'nost' Kazakhstana posredstvom ispol'zovaniya kraudsorsinga [Public engagement in Kazakhstan's rulemaking through crowdsourcing]. Gosudarstvennoye upravleniye i gosudarstvennaya sluzhba, (4), 138–163. (In Russian)

21 House of Commons Library. (2025). Petitions in the UK (Research Briefing No. CBP-8620). https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/cbp-8620/

22 Vidgen, B., & Yasseri, T. (2020). What, when and where of petitions submitted to the UK government during a time of chaos. Policy Sciences, 53(3), 535–557. https://doi.org/10.1007/s11077-020-09395-y

23 77,000 fake signatures removed from Brexit referendum petition. (2016, June 27). Silicon Republic. https://siliconrepublic.com/trending/brexit-referendum-petition-fake-signatures

24 Citizen Participation and Public Petitions Committee. (2026). Annual report 2025–2026: 1st report, 2026 (Session 6). The Scottish Parliament. https://www.parliament.scot/chamber-and-committees/committees/committee-reports/cppp/2026/3/16/cppps062026r01

25 Böhle, K., & Riehm, U. (2013). E-petition systems and political participation: About institutional challenges and democratic opportunities. First Monday, 18(7). https://doi.org/10.5210/fm.v18i7.4220

26 Deutscher Bundestag. (2024, June 26). Petitionsausschuss: Quorum für öffentliche Beratungen auf 30.000 abgesenkt [Petitions Committee: Quorum for public hearings reduced to 30,000]. https://www.bundestag.de/dokumente/textarchiv/2024/kw26-pa-petitionen-quorum-1010108 (In German)

27 Deutscher Bundestag. (2026, June 10). Petitionsbericht 2025: Bericht des Petitionsausschusses (Drucksache 21/6000) [Petitions report 2025: Report of the Petitions Committee (Parliamentary Paper 21/6000)]. https://www.bundestag.de/dokumente/textarchiv/2026/kw24-de-petitionsbericht-2025-1181866 (In German)

28 Faria, C. F. S. (2013). The open parliament in the age of the Internet: Can the people now collaborate with legislatures in lawmaking? Edições Câmara.

29 Observatory of Public Sector Innovation. (n.d.). LabHacker. OECD. https://oecd-opsi.org/innovations/labhacker/

30 Jonsson, M. E. (2015). Democratic innovations in deliberative systems: The case of the Estonian Citizens' Assembly process. Journal of Public Deliberation, 11(1), Article 7. https://doi.org/10.16997/jdd.224

31 Observatory of Public Sector Innovation. (2016). Collective addresses and Rahvaalgatus.ee: Nudging the Parliament of Estonia to more openness and accountability. OECD. https://oecd-opsi.org/innovations/collective-addresses-and-rahvaalgatus-ee-nudging-the-parliament-of-estonia-to-more-openness-and-accountability/

32 Citizen initiative portal empowering Estonians in digital age of democracy. (2024, January 24). e-Estonia. https://e-estonia.com/citizen-initiative-portal-empowering-estonians-in-digital-age-of-democracy/

33 Rahvaalgatus.ee: Estonian citizen initiative portal. (n.d.). Retrieved October 25, 2026, from https://rahvaalgatus.ee/

34 Toots, M. (2019). Why e-participation systems fail: The case of Estonia's Osale.ee. Government Information Quarterly, 36(3), 546–559. https://doi.org/10.1016/j.giq.2019.02.002

35 Inter-Parliamentary Union. (2024). World e-Parliament report 2024. https://www.ipu.org/news/press-releases/2024-10/new-ipu-report-parliaments-embrace-technology-digital-divide-persists

36 O vnesenii izmeneniy i dopolneniy v nekotoryye zakonodatel'nyye akty Respubliki Kazakhstan po voprosam obshchestvennogo kontrolya, sovershenstvovaniya administrativnykh protsedur: Zakon Respubliki Kazakhstan ot 2 oktyabrya 2023 goda No. 31-VIII ZRK [On amendments and additions to certain legislative acts of the Republic of Kazakhstan concerning public oversight and the improvement of administrative procedures: Law of the Republic of Kazakhstan No. 31-VIII dated October 2, 2023]. (2023). Adilet. https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2300000031 (In Russian)

37 Lyngaas, S. (2020, December 8). Norwegian police implicate Fancy Bear in parliament hack, describe

brute-forcing of email accounts. CyberScoop. https://cyberscoop.com/norwegian-police-implicate-fancy-bear-in-parliament-hack-describe-brute-forcing-of-email-accounts/

38 Inter-Parliamentary Union. (2024). Guidelines for AI in parliaments. https://www.ipu.org/resources/publications/reference/2024-12/guidelines-ai-in-parliaments

39 Yefimov, V. (2026, October 16). II obrabotal 2,8 mln zhalob kazakhstantsev cherez eOtinish, no nikto ne znayet, skol'ko raz on oshibsya [AI processed 2.8 million complaints from Kazakhstanis through eOtinish, but no one knows how many times it made mistakes]. BES.media. https://bes.media/news/ii-obrabotal-2-8-mln-zhalob-kazahstantsev-cherez-eotinish-no-nikto-ne-znaet-skolko-raz-on-oshibsya/ (In Russian)

40 Kazakhstantsy podali boleye 5 mln obrashcheniy cherez eOtinish v 2025 godu [Kazakhstanis submitted more than 5 million appeals through eOtinish in 2025]. (2026, January 22). Kapital.kz. https://kapital.kz/tehnology/144309/kazahstancy-podali-bolee-5-mln-obrashenij-cherez-eotinish-v-2025-godu.html (In Russian)

41 Chego khotyat kazakhstantsy? Analiz sayta onlayn-petitsiy [What do Kazakhstanis want? An analysis of the online petitions website]. (2024, July 24). BES.media. https://bes.media/news/chego-hotyat-kazahstantsi-analiz-sayta-onlayn-petitsiy/ (In Russian)

АВТОР ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Елнұр Сабыржанұлы Бейсенбаев	PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, email: beisenbayev.elnur@gmail.com, ORCID ID: 0009-0004-4039-5876
Елнур Сабыржанович Бейсенбаев	PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, email: beisenbayev.elnur@gmail.com, ORCID ID: 0009-0004-4039-5876
Elnur Beisenbayev	PhD Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, email: beisenbayev.elnur@gmail.com, ORCID ID: 0009-0004-4039-5876

IRSTI 11.01.62 | Research Article

LANGUAGE POLICY REFORMS IN KAZAKHSTAN: AN OVERVIEW OF THE POST-INDEPENDENCE PERIOD

D. Kucherbayeva

Maqsut Narikbayev University, Astana, Kazakhstan

Corresponding author:
D. Kucherbayeva,
d_kucherbayeva@mnu.kz

Citation:
Kucherbayeva D.
Language policy reforms in Kazakhstan: an overview of the post-independence period // Adam Alemi. – 2026. – Vol. 28. – No. 4 (110). – P. 134–145. – DOI: 10.48010/0218ep29

Open Access
© The Author(s), 2026
This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0).
https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

Received: 06/06/2026
Accepted: 14/09/2026
Published online: 30/10/2026

ABSTRACT

This paper examines the evolution of Kazakhstan's language policy reforms from 1991 to 2025 through qualitative analysis of legislative acts, state programs, policy concepts, and educational strategies. Using a chronological and thematic approach, the study identifies changes in language status, functional domains, language hierarchies, and multilingual education and interprets these changes in relation to nation-building, sociopolitical transformation, and globalization. The analysis demonstrates that Kazakhstan's language policy has evolved through three major stages: the institutionalization of Kazakh as the state language and the restoration of its social functions; the expansion of its use in public administration, education, media, and other social domains; and the development of an institutionalized multilingual model incorporating Kazakh, Russian, and English. The main finding is that Kazakhstan's language policy has shifted from a primarily status-oriented approach focused on strengthening Kazakh toward a functionally differentiated model of multilingualism. Within this model, Kazakh increasingly serves as the language of statehood and national identity, Russian retains a significant role in everyday and professional communication, and English has gained importance in education, science, and international communication. The study contributes to an understanding of post-Soviet language planning by demonstrating how nation-building objectives have been reconciled with the continued functional importance of Russian and the growing role of English in Kazakhstan's multilingual society.

Keywords: Kazakhstan, Language Policy, Language Reforms, Independence, Kazakh, Russian.

Қазақстандағы тіл саясаты: тәуелсіздік кезеңіндегі тіл саясатына шолу

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстандағы тіл саясаты реформаларының 1991–2025 жылдар аралығындағы эволюциясы заңнамалық актілерді, мемлекеттік бағдарламаларды, тіл саясаты тұжырымдамаларын және білім беру стратегияларын сапалық талдау негізінде қарастырылады. Хронологиялық және тақырыптық тәсілдерді қолдана отырып, зерттеуде тілдердің мәртебесіндегі, функционалдық қолданыс салаларындағы, тілдік иерархиядағы, сондай-ақ көптілді білім берудегі өзгерістер айқындалып, олардың ұлт қалыптастыру, әлеуметтік-саяси трансформация және жаһандану үдерістерімен байланысы талданады. Талдау Қазақстанның тіл саясаты үш негізгі кезең арқылы дамығанын көрсетеді: қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде институционалдандыру және оның әлеуметтік қызметтерін қалпына келтіру; қазақ тілінің мемлекеттік басқару, білім беру, бұқаралық ақпарат құралдары және басқа да қоғамдық салалардағы қолданысын кеңейту; сондай-ақ қазақ, орыс және ағылшын тілдерін қамтитын институционалдандырылған көптілді модельдің қалыптасуы. Зерттеудің негізгі ғылыми нәтижесі Қазақстанның тіл саясатының қазақ тілін нығайтуға бағытталған, негізінен мәртебелік тәсілден тілдердің функционалдық саралануына негізделген көптілділік моделіне біртіндеп ауысқанын айқындаудан тұрады. Бұл модель аясында қазақ тілі мемлекет пен ұлттық бірегейліктің тілі ретіндегі қызметін барған сайын күшейтуде, орыс тілі күнделікті және кәсіби коммуникацияда елеулі рөлін сақтап отыр, ал ағылшын тілінің білім беру, ғылым және халықаралық коммуникация салаларындағы маңызы арта түсті. Зерттеу посткеңестік кезеңдегі тілдік жоспарлауды түсінуге үлес қоса отырып, Қазақстанның көптілді қоғамында ұлт қалыптастыру мақсаттарының орыс тілінің сақталып отырған функционалдық маңыздылығымен және ағылшын тілінің өсіп келе жатқан рөлімен қалай үйлестірілгенін көрсетеді.

Түйін сөздер: Қазақстан, тіл саясаты, тіл реформалары, Тәуелсіздік, қазақ тілі, орыс тілі.

Реформы языковой политики в Казахстане: обзор языковой политики в постсоветский период

Аннотация. В статье рассматривается эволюция реформ языковой политики Казахстана в период с 1991 по 2025 год на основе качественного анализа законодательных актов, государственных программ, концепций языковой политики и образовательных стратегий. С использованием хронологического и тематического подходов в исследовании выявляются изменения в статусе языков, сферах их функционального использова-

ния, языковой иерархии и многоязычном образовании, а также интерпретируется их связь с процессами национального строительства, социально-политической трансформации и глобализации. Анализ показывает, что языковая политика Казахстана прошла три основных этапа: институционализацию казахского языка как государственного и восстановление его социальных функций; расширение его использования в государственном управлении, образовании, средствах массовой информации и других общественных сферах; а также формирование институционализированной модели многоязычия, включающей казахский, русский и английский языки. Основной научный результат исследования заключается в выявлении постепенного перехода языковой политики Казахстана от преимущественно статусно-ориентированного подхода, направленного на укрепление казахского языка, к функционально дифференцированной модели многоязычия. В рамках данной модели казахский язык все в большей степени выступает языком государственности и национальной идентичности, русский сохраняет значительную роль в повседневной и профессиональной коммуникации, а английский приобретает возрастающее значение в сфере образования, науки и международной коммуникации. Исследование вносит вклад в понимание языкового планирования в постсоветском пространстве, показывая, каким образом цели национального строительства в многоязычном обществе Казахстана сочетаются с сохраняющейся функциональной значимостью русского языка и возрастающей ролью английского языка.

Ключевые слова: Казахстан, языковая политика, языковые реформы, Независимость, казахский язык, русский язык.

Introduction

The year 1991 marked a pivotal moment for Kazakhstan's language policy, initiating efforts to promote the Kazakh language and raise its status through a process commonly referred to as Kazakhification. In the wake of independence, the government undertook a series of measures aimed at restoring the cultural and symbolic value of the Kazakh language and fostering a heightened sense of ethnic and national identity. Central to these efforts was the development of legislative and normative frameworks to provide an institutional basis for implementing these policies [1]. These policies reflect broader state-building objectives, seeking to reconcile the promotion of Kazakh with the country's multilingual and multiethnic realities. In this paper, I examine the legislative and normative frameworks established to regulate language use in Kazakhstan. The discussion focuses on key developments in language policy, including the development and expansion of the roles of Kazakh, Russian and English over recent decades.

This paper employs a qualitative document analysis approach to examine the evolution of language policy reforms in Kazakhstan from 1991 to the present. The study is based on the analysis of official state documents, legislative acts, governmental programs, and policy concepts related to language planning and language education in Kazakhstan. Using a historical and policy-oriented perspective, the paper explores how language reforms have reflected broader sociopolitical transformations, nation-building processes, and globalization trends in the post-socialist context.

The analysis of normative and policy documents demonstrates that the state has consistently prioritized strengthening the status and functions of the Kazakh language as a symbol of national identity and statehood, while simultaneously preserving the communicative and political significance of Russian. Over time, language reforms evolved from policies primarily focused on revitalizing Kazakh after the Soviet period to broader initiatives promoting multilingualism and trilingual education, including the growing role of English in education, science, and international communication. The analysis further indicates that although substantial progress has been achieved in expanding the use of Kazakh in education, administration, media, and public life, Russian continues to maintain a strong presence in urban communication, professional domains, and popular culture.

Methodology

This study employs qualitative document analysis combined with chronological, thematic, and comparative approaches to examine the evolution of Kazakhstan's language policy between 1991 and 2025. This methodological approach was selected because the primary objective of the study is to identify changes in official language ideologies, policy priorities, and institutional approaches as articulated in state documents rather than to quantitatively measure language use among the population. The primary corpus consists of official documents adopted between 1991 and 2025, including legislative acts, language policy concepts, state programs on the development and functioning of languages, educational development programs, and strategic documents addressing multilingualism and trilingual education. These include the Concept of Language Policy of the Republic of Kazakhstan (1996)

[2], the Law "On Languages in the Republic of Kazakhstan" (1997) [3], state programs on the development and functioning of languages, educational reform initiatives, and policy frameworks promoting multilingualism and trilingual education. The documents were selected based on their direct relevance to language planning, language status, language education, and the functional use of languages in public institutions and society.

The analysis was conducted in three stages. First, the documents were organized chronologically in order to identify changes in language-policy priorities across different periods. This chronological analysis made it possible to distinguish three major stages in the development of Kazakhstan's language policy: the institutionalization of Kazakh as the state language and the restoration of its social functions; the expansion of its use in public administration, education, media, and other social domains; and the development of an institutionalized multilingual model incorporating Kazakh, Russian, and English.

Second, the documents were analyzed thematically. The analysis focused on identifying recurring themes, ideological priorities, and shifts in language planning strategies over time. Relevant provisions were identified and grouped according to the following analytical categories: (1) the legal and institutional status of languages; (2) functional domains of language use; (3) language hierarchies and the distribution of functions among Kazakh, Russian, and English; (4) language education and multilingualism; (5) language planning, including terminology, orthography, and corpus development; and (6) the relationship between language policy, national identity, and state-building. Particular attention was paid to changes in the objectives and mechanisms proposed for strengthening the Kazakh language, maintaining the functional role of Russian, and expanding the role of English.

Third, a comparative analysis was conducted across policy periods to identify continuities and changes in state priorities. The analysis examined not only the stated objectives of individual documents but also the changes in the scope of proposed measures, target social domains, and institutional mechanisms. This made it possible to distinguish between changes in the formal status of languages and changes in their intended functional distribution across society.

The analysis followed an interpretive and descriptive approach. Policy documents were treated as expressions of official language ideologies and state priorities rather than as direct measurements of actual language practices. Therefore, claims concerning the implementation and social effects of language policy were interpreted cautiously and, where appropriate, supplemented with statistical data and findings from previous empirical studies.

Secondary academic literature on post-Soviet language policy, multilingualism, nationalism, and language ideologies in Central Asia was used to contextualize and interpret the findings of the document analysis. The combination of primary policy documents and secondary scholarly literature allowed the study to connect changes in formal language policy with broader sociopolitical transformations, nation-building processes, and globalization.

Main part

The findings reveal that Kazakhstan's language policy since independence has been characterized by a continuous effort to balance nation-building, ethnic diversity, and global integration within a multilingual society. The following sections examine the major stages of Kazakhstan's language policy development, focusing on the legal status of languages, the institutional measures introduced to expand the functions of Kazakh, and the implementation of multilingual education policies in the context of social, political, and global transformations.

The Establishment of Conditions for the Development of Kazakh: 1991-2000. After Kazakhstan gained independence from the Soviet Union in 1991, Kazakh was granted the status of the state language, and demand for its use increased in government organizations. Positive changes were also observed in the use of languages in the education system. Schools with Kazakh as the medium of instruction accounted for 43% of all schools in 2000, and the share of students attending Kazakh-medium schools was 50.5%, while 45% attended Russian-medium schools. Despite the official promotion of Kazakh, the Russian language continued to be prevalent in the domains of science, education, and mass media throughout the 2000s. During this period, Kazakhstan saw the circulation of 393 Russian-language newspapers and 78

Russian-language magazines alongside the operation of 20 Russian television channels. The media landscape underscored the continued dominance of Russian as a primary source of information. In contrast, the circulation of Kazakh-medium newspapers was comparatively limited, highlighting the need for greater expansion of Kazakh-language media to meet public demand [4]. Tussupova (2010) further observed that the circulation figures for newspapers published in Kazakh were consistently lower than those for Russian-language publications [5]. For instance, the weekly circulation of the popular Kazakh-language newspaper Zhas Alash stood at approximately 70,000 copies, less than half the circulation of the Russian-language newspaper Vremya, which reached approximately 180,000 copies.

Following Kazakhstan's independence, the Kazakh language did not fully assume the functions envisaged for it as the state language. State institutions experienced a shortage of specialists with sufficient proficiency in Kazakh to perform their official duties effectively, resulting in the limited use of Kazakh in paperwork and internal communication. This linguistic gap was particularly pronounced within the armed forces, where the role of Kazakh remained limited and its integration into military administration and communication was incomplete. To create conditions for the development of the state language and other languages, the government introduced the Concept of Language Policy of the Republic of Kazakhstan (CLPRK, 1996, hereafter), approved by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated November 4, 1996, No. 3186 [1], and the State Program for Development and Functioning of Languages for 1998–2000 (SPDFL for 1998–2000, hereafter), approved by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated October 5, 1998, No. 4106 [6].

A significant measure in the implementation of language policy involved the phased transition of official paperwork into the state language alongside the establishment of conditions for the active function of the Kazakh language across key societal domains such as science, education, culture, mass media, public administration, legal proceedings, etc. Between 1998 and 2000, essential tasks included the refinement of the Kazakh alphabet, its orthography, and terminology, as well as the development and modernization of the language to meet contemporary needs. This period prioritized the training of qualified personnel, and development of modern Kazakh military terminology.

Strengthening the social and communicative functions of Kazakh: 2001-2010. In February 2001, the government approved the *State Program for Development and Functioning of Languages for 2001–2010* (SPDFL for 2001-2010, hereafter) [7], which aimed at the expansion and strengthening of the social and communicative functions of the state language. The program suggested measures to ensure the functioning of the state language as the language of public administration and office work in all state organizations and local government bodies.

Regarding language modernization, the *SPDFL* for 2001-2010 outlined the measures for the unification of the norms of the modern Kazakh language, word formation, and improving and standardizing the language literary norms of modern Kazakh. With regard to Russian, the program envisaged continued support for the language, given its official use in state organizations and local government bodies. Other ethnic communities in Kazakhstan were also expected to be supported in learning their respective mother tongues. The SPDFL for 2001-2010 placed particular emphasis on creating favorable conditions for citizens to learn English. The program proposed enhancing the quality of English language instruction across all general education institutions, including specialized schools and HEIs. Additionally, it advocated for the establishment of a flexible system of personnel training, designed to support the educational process with appropriate methodological and teaching materials.

At the XII session of the Assembly of the People of Kazakhstan held in October 2006, the first President of the Republic of Kazakhstan, N. Nazarbayev, introduced the idea of trilingual education in Kazakhstan, stating that knowledge in three languages (i.e., Kazakh, Russian, and English) was necessary for the national unity of Kazakhstan. It was argued that the introduction of multilingual education in the country could contribute to the modernization of the education system; access to quality education could ensure a harmonious development of the individual.

To strengthen and further develop the country as a democratic and social state, on

November 21, 2007, Decree No. 1122, the Government of the Republic of Kazakhstan approved the document entitled "*The Concept of Expanding the Sphere of Functioning of the State Language, Increasing its Competitiveness*" (*CESFSLIC*, 2007, hereafter) [8]. The main directions and mechanisms for implementing the *CESFSLIC* (2007) involved replenishing state bodies' internet resources with high-quality state language information and developing informatization programs. The document also aimed at expansion of the use of Kazakh on the Internet. In this regard, constant work was proposed to organize Kazakh language courses and improve their structure (from beginner to advanced levels). The outcomes of such language courses were not limited to teaching the language for communication purposes but also covered training specialists who could independently produce documents in Kazakh.

The *CESFSLIC* (2007) proposed the elimination of low level of literacy in the Kazakh language. The document highlighted the importance of ensuring appropriate and accurate terminology in Kazakh-language television programming. For example, it recommended revising monotonous and didactic programs broadcast in the state language and increasing the production of original content in Kazakh. Furthermore, the *CESFSLIC* proposed the establishment of a unified, nationwide system of free Kazakh language courses accessible to all citizens.

The implementation of language policies from 2001 to 2010 showed positive outcomes in some fields. For example, the *CESFSLIC* (2007) stated that considerable work has been undertaken in corpus planning. Spelling, orthoepic, dialectological, and phraseological dictionaries, a dictionary of synonyms, and a dictionary of epithets in the Kazakh language were published with a total circulation of 100,000 copies. The total number of Kazakh medium schools increased. By 2007, there were 3,750 schools with Kazakh as the medium of instruction, while in 2000, it was only 3,400. However, it is worth noting that 80% of Kazakh-medium schools were rural, and more than 50% of them were small. Rural secondary students and teachers had limited access to library resources, information technology, distance education, etc. Although some original textbooks, teaching materials, and other popular literature were available in Kazakh, secondary and vocational schools and higher education institutions (HEIs) were reported to need more textbooks, teaching and learning resources, and methodological literature.There was also a shortage of foreign-language teachers, Kazakh-language translators, and specialists in Kazakh-language teaching.

An analysis of official document flows showed only limited improvement across regions, including those with an overwhelming majority of Kazakh speakersThe preparation of documents in the Kazakh language in the central state bodies made up merely 20-30%, and the general document flow in the Kazakh language was only 45-50%. Regarding the use of the Kazakh language in media, 458 newspapers and magazines out of 2,300 media groups were published in the Kazakh language, and only five central and local television and radio channels out of 215 broadcast in the state language.

Maintaining a Harmonious Language Policy: 2011-2025. The *State Program for Development and Functioning of Languages for 2011-2019* (*SPDFL* for 2011-2019, hereafter), introduced on June 29, 2011 (updated on July 2, 2018), aimed at maintaining a harmonious language policy in Kazakhstan, ensuring the functions of the state language as a critical factor in strengthening the unity of the country [9]. The program prioritized enhancing the prestige of the state language and increasing demand for Kazakh, alongside efforts to improve and systematize its vocabulary. The SPDFL for 2011-2019 also sought to standardize the advance methodologies for teaching the state language and to develop the infrastructure to support its function. The program recognized the continued role of Russian in Kazakhstan's communicative and linguistic landscape, and supported the preservation of minority languages to foster linguistic diversity.

Another strategic document guiding language-policy modernization was *the National Development Plan of the Republic of Kazakhstan until 2025,* dated February 15, 2018, No. 636 [10]. The plan envisaged providing access to educational resources and programs for all population groups through both stationary and mobile devices, in Kazakh and Russian. Furthermore, the government committed to providing favorable conditions

for the establishment of foreign university campuses within Kazakhstan. Building on the successful model of Nazarbayev University, which uses English as a medium of instruction, two additional top-tier universities are planned to be established.

As a result of language-policy implementation, Kazakh language learning centers were created, and compulsory Kazakh language courses were introduced based on local executive bodies and universities. Apart from that, the circulation of paperwork in the Kazakh language and level-based teaching of the state language were introduced in secondary schools. There was an uneven level of proficiency in the state language and low motivation for its use in the social and communicative environments. The total number of children attending Kazakh-medium kindergartens and mini centers was 340,400, while 92,000 children attended Russian-medium institutions It is noteworthy that, as the status of Kazakh increased, non-Kazakh parents were increasingly motivated to send their children to Kazakh-medium kindergartens or mini-centers. More than 93,000 children from non-Kazakh families, including Russian and other ethnic groups, attended preschool institutions where Kazakh was the medium of instruction.

The share of outgoing documents in Kazakh in the total document flow of state bodies amounted to 93%. However, the quality of these documents and the volume of applications submitted in Kazakh remained insufficient. The results of sociological surveys, stated in the SPILP for 2020-2025, showed that in administrative and government bodies, only 7.9% of respondents reported using the Kazakh language, and 27.4% "in most cases use the Kazakh language." The use of the Kazakh language in banks, law enforcement, and courts remained low. According to the survey results reported in the *SPILP* for 2020-2025, only 7.3% of respondents reported using only Kazakh when communicating with banks, and 26.7% spoke Kazakh in most cases in 2018.

To assess language skills, government workers were required to pass a "Kaztest," a Kazakh language proficiency test developed by The National Testing Centre of the Ministry of Education of Kazakhstan. To improve learners' proficiency in Kazakh, language courses for teaching the Kazakh language to government workers were developed and administered for free. Although learners expressed enthusiasm about attending these language classes, they were unhappy about the outdated teaching methods (Aksholakova & Ismailova, 2013, p. 1585) [11].

Despite the growth of Kazakh-language media (e.g., from 55% in 2014 to 73% in 2018), the proportion of consumers remained relatively low, according to the results of sociological studies on language policy reported in the *SPILP* for 2020-2025. Moreover, 78.2% of respondents expressed that they used Russian, and only 20.2% used Kazakh to obtain information from Internet resources. There was a need to produce high-quality Kazakh-language content that met consumer needs and covered a variety of topics and formats in order to attract Internet users to Kazakh-language materials. There was also a need to increase the number of media, i.e., newspapers, magazines, websites, TV channels, and periodicals in the Kazakh language. The figures remained low: 548 media outlets (16.5%) out of a total of 3,328 — including 2,790 registered newspapers and magazines, 128 television channels, 70 radio stations, 181 news agencies and websites, and 159 periodicals — published content in Kazakh. Further efforts were needed to expand the use of Kazakh, including by encouraging greater consumption of Kazakh-language newspapers [12].

The *State Program for Education Development in the Republic of Kazakhstan for 2011–2020* (*SPED* for 2011-2020) was approved by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated December 7, 2010, No. 1118 [13]. Since the program was primarily aimed at increasing the competitiveness of education and developing human capital, much attention was devoted to forming an intellectually, physically, and spiritually developed citizen of the country. Regarding language matters, the program stated that the country paid particular attention to developing the state language.

According to the *SPED* for 2011-2020, by 2020, the share of multilingual pre-school organizations should have reached 50%. The program proposed increasing the number of schools providing education in three languages (Kazakh, Russian, and English) from 33 to 700. The Nazarbayev Intellectual Schools, thus, should have become the platform for testing the multilingual education model. Regarding innovation and upgrades in the HE system, the *SPED* for 2011-2020 noted the need to develop

teaching materials, translate textbooks into Kazakh, and provide the university library with the necessary literature. The *SPED* for 2011-2020 stated that the best textbooks in foreign languages in economics, technical, and natural sciences would become available to students in HEIs.

The main strategic directions of the trilingual policy were developed and spelled out in the *Roadmap for the development of trilingual education for 2015-2020* (Roadmap, hereafter) [14]. The document set tasks for the regulatory and legal framework of trilingual education. To ensure a gradual transition to trilingual education, the government developed the *State Program for the Development of Education of the Republic of Kazakhstan for 2016-2019* (*SPDE* for 2016-2019, hereafter) [15]. The program stated the steps to develop trilingual education in Kazakhstan and enhance competitiveness in science and education.

According to *the State Program of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for 2020-2025* (*SPES* for 2020-2025, hereafter) that was approved by the Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 27, 2019, No. 988, the transition to the Latin script will be carried out gradually [16]. As part of this process, the subject "Alphabet book" will be introduced in the first grade, utilizing the methodology developed by Akhmet Baitursynov. *The State program for the implementation of the language policy in the Republic of Kazakhstan for 2020-2025* (*SPILP* for 2020-2025, hereafter) developed by the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan was approved by the Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan on December 31, 2019, No. 1045 suggests that the share of participants in written communication using the Latin alphabet should have reached 50% by 2025 [17]. The Kazakh language Latinization policy will be implemented by 2031 (Satubaldina, 2021) [18].

Discussion

The number of Kazakh-speaking people in Kazakhstan has increased since independence. The 2021 National Census [19] shows that the share of ethnic Kazakhs who identified Kazakh as their mother tongue was 30% higher than the corresponding share recorded in the 2009 Population Census [20]. The number of educational organizations with Kazakh instruction increased to 5,644. The share of children attending Kazakh-medium schools increased from 33.8% in 1991 to 62% in 2016 [21]. According to the 2020 education statistics of the Republic of Kazakhstan (Information Analytical Center, 2020) [22], the number of higher education students receiving instruction in Kazakh exceeded the number receiving instruction in Russian. For example, in the 1998–1999 academic year, 26.8% of students in higher education institutions received instruction in Kazakh. In 2019, 393,999 students received instruction in Kazakh, compared with 182,297 who received instruction in Russian.

Despite the increased number of Kazakh-speaking secondary school and university students, Russian continues to play a key role, and it remains the primary language of communication among school-aged children, even among those who attend Kazakh-medium schools [23]; Kuzhabekova, 2019 [24]; Smagulova, 2016 [25]). Russian is commonly used outside school settings and in communication with immediate family members. However, language-policy documents projected that, by 2025, the share of school graduates educated in languages other than Kazakh who could demonstrate B2-level proficiency in the state language would reach 55%.

With regard to the development of the communicative function of the state language, it is worth noting that, by 2023, the share of Kazakh-language broadcasting in state media and the proportion of Kazakh-language content in print media had exceeded 85% [26]. Several television projects (e.g., reality shows, Kazakh language lessons, animated films, etc.) in the Kazakh language were implemented. However, the quality of Kazakh-language media products and information does not always meet the needs of audiences. For example, secondary school students in both Kazakh-medium and Russian-medium schools tend to prefer Russian-language music, television programs, and online resources to their Kazakh-language counterparts because of "the lack of age-appropriate content in Kazakh on the Internet" and "the dominance of Western and Russian popular culture" [11, 24]. The use of the Kazakh language in popular culture is developing, however. High-quality Kazakh-language entertainment programs (e.g., TV shows, music videos, podcasts, etc.) are emerging [27], and the number of Kazakh-

medium websites is increasing [28]. This trend may contribute to the continued use and wider acceptance of Kazakh among younger generations.

More than 270 terminological dictionaries have been published in the fields of education and industry. According to the A. Baitursynov Institute of Linguistics, the Kazakh terminology corpus includes around 330,000 units; among them, 33,479 are non-equivalent foreign terms in the Kazakh language, 6,317 terms were coined based on the Kazakh language, and 293,204 are complex terms coined with the help of both Kazakh and foreign languages [17]. Efforts to regulate and standardize the country's onomastic landscape have also intensified. Over the decades since independence, the names of about 20 districts, cities, and regions; approximately 1,500 settlements; about 1,400 facilities, including educational, cultural, and sports facilities; 85 railway stations; and about 25,000 other geographical and urban features, including streets, avenues, and neighbourhoods, have been changed [17]. Intensive work has been done in corpus planning. For example, electronic versions of the 15-volume *Dictionary of the Kazakh Literary Language* and *Kazakh Sozdigi* are available online through iKitap.kz. In addition, there are different websites (onomastic, spelling databases, children's activities, etc.) for learning and using the Kazakh language (e.g., "Tilalemi.kz," "Atau.kz," "Emle.kz," "Termincom.kz," "Tilmedia.kz," "Balatili.kz," "Qujat.kz," etc.).

Russian is more widely used in professional settings [28]. Government employees are expected to acquire proficiency in Kazakh, although there is no mandatory Kazakh-language proficiency requirement for employment in the public sector. Some government officials still needed to gain better knowledge of the Kazakh language. The Law on Languages obliges government officials to respond to queries in the "language of the original request" [11, 29].

Conclusion

In this paper, I examined the major legislative and policy documents adopted since Kazakhstan's independence in 1991 to strengthen the status and prestige of the Kazakh language, preserve the functions of the Russian language, and support the use and development of minority languages within the country. The analysis demonstrates that Kazakhstan's language policy has been shaped by the need to balance nation-building, multilingualism, and global integration in a multiethnic society. The primary objectives of the language policy reforms have included elevating the status of Kazakh as the state language, creating favorable conditions for citizens to learn and use Kazakh, expanding its use in government institutions, mass media, education, science, culture, legal proceedings, and public administration, as well as standardizing Kazakh terminology and gradually transitioning official documentation and correspondence from Russian into Kazakh. At the same time, Kazakhstan's language policy has aimed to preserve linguistic diversity by supporting minority languages and promoting a multilingual model in which Kazakh functions as the state language, Russian as a language of interethnic communication, and English as a language of global integration and international competitiveness. Following the collapse of the Soviet Union, the Kazakh language was granted the status of the sole state language, while Russian continued to function as a de facto official language widely used in government institutions, education, media, and urban public life. As Hogan-Brun and Melnyk (2012) noted, language legislation in Kazakhstan contributed both to the increasing visibility of Kazakh and to the continued functional importance of Russian within society [30]. One of the most significant outcomes of language policy reforms has been the expansion of Kazakh-medium education and the increasing number of students attending schools with Kazakh as the language of instruction. The use of Kazakh has become increasingly prominent in the linguistic landscape, state institutions, media, popular culture, and religious spheres. Nevertheless, Russian continues to occupy a dominant position in many urban, professional, and communicative domains. The ongoing transition to a Latin-based Kazakh alphabet represents another important step aimed at modernizing the language, strengthening national identity, and increasing interest in learning Kazakh.

The findings of this study contribute to a broader understanding of the transformation of language policy in Kazakhstan during the post-independence period. The chronological and thematic analysis of policy documents from 1991 to 2025 makes it possible to identify three major stages in the development of Ka-

zakhstan's language policy. This periodization suggests that Kazakhstan's language policy has gradually shifted from a primarily status-oriented approach focused on strengthening the position of Kazakh toward a more functionally differentiated model of multilingualism. In this model, the three languages have developed distinct, although overlapping, spheres of use. Kazakh has increasingly become associated with statehood, national identity, and official communication; Russian has retained a substantial role in everyday, urban, professional, and interpersonal communication; and English has gained institutional importance in higher education, science, technology, and international communication. Thus, the development of multilingualism in Kazakhstan should not be understood simply as the simultaneous promotion of three languages, but rather as the institutional differentiation of their social and communicative functions.

At the same time, the findings reveal a gap between the objectives formulated in official language-policy documents and the actual distribution of language use across different social domains. Although the formal status and institutional presence of Kazakh have increased considerably, Russian continues to play an important role in a number of communicative and professional contexts. This indicates that changes in legal status and institutional policy do not necessarily result in an immediate or uniform transformation of established language practices. The development of language use is influenced not only by state regulation but also by patterns of urbanization, education, professional communication, media consumption, and individual language preferences. The findings also demonstrate that language policy in Kazakhstan has developed through the interaction of nation-building objectives with the practical requirements of maintaining social cohesion and integrating the country into global educational and economic networks. The strengthening of Kazakh has served important symbolic and nation-building functions, while the continued functional role of Russian has enabled the preservation of established communicative practices and multilingual interaction. At the same time, the growing role of English reflects the country's orientation toward internationalization, particularly in higher education, science, and professional development.

Accordingly, the main contribution of this study is to conceptualize Kazakhstan's post-independence language-policy development not simply as a linear process of Kazakhification but as a transition from the restoration of language-status toward a functionally differentiated multilingual framework. The analysis demonstrates how the state has sought to reconcile the promotion of Kazakh as a marker of statehood and national identity with the continued social and professional relevance of Russian and the expanding role of English. This perspective provides a more nuanced understanding of language-policy development in Kazakhstan and contributes to the broader study of post-Soviet language planning, where national identity, multilingualism, and globalization remain closely interconnected.

References

1 Smagulova, J. (2008). Language policies of Kazakhization and their influence on language attitudes and use. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism, 11*(3–4), 440–475.

2 О Концепции языковой политики Республики Казахстан: Распоряжение Президента Республики Казахстан от 4 ноября 1996 г. № 3186. (1996). *Информационно-правовая система «Әділет»*. https://adilet.zan.kz/rus/docs/N960003186_

3 О языках в Республике Казахстан: Закон Республики Казахстан от 11 июля 1997 года № 151-I (с изменениями и дополнениями). (1997). *Информационно-правовая система «Әділет»*. https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z970000151_

4 Schatz, E. (2000). The politics of multiple identities: Lineage and ethnicity in Kazakhstan. *Europe-Asia Studies, 52*(3), 489–506.

5 Tussupova, D. (2010). Mass media and ethnic relations in Kazakhstan. *Problems of Post-Communism, 57*(6), 32–45.

6 О Государственной программе функционирования и развития языков: Указ Президента Республики Казахстан от 5 октября 1998 г. № 4106. (1998). *Информационно-правовая система «Әділет»*. https://adilet.zan.kz/rus/docs/U980004106_

7 О Государственной программе функционирования и развития языков на 2001–2010 годы: Указ Президента Республики Казахстан от 7 февраля 2001 г. № 550 (утратил силу). (2001). *Информационно-правовая система «Әділет»*. https://adilet.zan.kz/rus/docs/U010000550_

8 О Концепции расширения сферы функционирования государственного языка, повышения его конкурентоспособности на 2007–2010 годы: Постановление Правительства Республики Казахстан от 21 ноября 2007 г. № 1122 (утратило силу). (2007). *Информационно-правовая система «Әділет»*. https://adilet.zan.kz/rus/docs/P070001122_

9 О Государственной программе развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2011–2019 годы: Указ Президента Республики Казахстан от 29 июня 2011 г. № 110. (2011). *Информационно-правовая система «Әділет»*. https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1100000110

10 Об утверждении Национального плана развития Республики Казахстан до 2025 года и признании утратившими силу некоторых указов Президента Республики Казахстан: Указ Президента Республики Казахстан от 15 февраля 2018 г. № 636 (утратил силу). (2018). *Информационно-правовая система «Әділет»*. https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1800000636

11 Aksholakova, A., & Ismailova, N. (2013). The language policy of Kazakhstan and the state language in government service. *Procedia—Social and Behavioral Sciences, 93*, 1580–1586.

12 Wheeler, L. (2017). *A linguistic ethnographic perspective on Kazakhstan's trinity of languages: Language ideologies and identities in a multilingual university community* [Doctoral dissertation, University of Birmingham].

13 Об утверждении Государственной программы развития образования Республики Казахстан на 2011–2020 годы: Указ Президента Республики Казахстан от 7 декабря 2010 г. № 1118 (утратил силу). (2010). *Информационно-правовая система «Әділет»*. https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1000001118

14 Дорожная карта развития трехъязычного образования на 2015–2020 годы: Приложение к совместному приказу исполняющего обязанности Министра образования и науки Республики Казахстан от 5 ноября 2015 г. № 622, Министра культуры и спорта Республики Казахстан от 9 ноября 2015 г. № 344 и Министра по инвестициям и развитию Республики Казахстан от 13 ноября 2015 г. № 1066. (2015).

15 Об утверждении Государственной программы развития образования и науки Республики Казахстан на 2016–2019 годы: Указ Президента Республики Казахстан от 1 марта 2016 г. № 205 (утратил силу). (2016). *Информационно-правовая система «Әділет»*. https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1600000205

16 Об утверждении Государственной программы развития образования и науки Республики Казахстан на 2020–2025 годы: Постановление Правительства Республики Казахстан от 27 декабря 2019 г. № 988 (утратило силу). (2019). *Информационно-правовая система «Әділет»*. https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000988

17 Об утверждении Государственной программы по реализации языковой политики в Республике Казахстан на 2020–2025 годы: Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 декабря 2019 г. № 1045 (утратило силу). (2019). *Информационно-правовая система «Әділет»*. https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900001045

18 Satubaldina, A. (2021). Kazakhstan presents new Latin alphabet, plans gradual transition through 2031. *The Astana Times*.

19 Бюро национальной статистики Республики Казахстан. (б. г.). *Население Республики Казахстан* (Том 1: Статистический сборник). https://stat.gov.kz/upload/iblock/a9d/7a7hh9992nv9hk0ixpt1y7oj0hfmw4a8/НАСЕЛЕНИЕ%201.pdf

20 Агентство Республики Казахстан по статистике. (2010). *Население Республики Казахстан: Итоги Национальной переписи населения 2009 года* (Том 1). https://stat.gov.kz/ru/national/2009/

21 Information and Analytical Center of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. (2019). *National report on the state and development of the education system of the Republic of Kazakhstan (as of 2019): Statistical report*. https://taldau.edu.kz/en/publikaciya/national-report-state-and-development-education-system-republic-kazakhstan-2019

22 Information and Analytical Center of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. (2020). *National report on the state and development of the education system of the Republic of Kazakhstan (as of 2020): Statistical report*. https://taldau.edu.kz/en/publikaciya/national-report-state-and-development-education-system-republic-kazakhstan-2020

23 Fierman, W. (2006). Language and education in post-Soviet Kazakhstan: Kazakh-medium instruction in urban schools. *The Russian Review, 65*(1), 98–116.

24 Kuzhabekova, A. (2019). Language use among secondary school students in Kazakhstan. *Applied Linguistics Research Journal, 3*(2), 1–14. https://doi.org/10.14744/alrj.2019.29964

25 Smagulova, J. (2019). Ideologies of language revival: Kazakh as school talk. *International Journal of Bilingualism, 23*(3), 740–756.

26 Макаров, А. (2023, 28 апреля). В Казахстане доля казахского языка в государственных СМИ выросла до 83%. *Bizmedia.kz*. https://bizmedia.kz/2023-04-28-v-kazahstane-dolya-kazahskogo-yazyka-v-gosmedia-vyrosla-do-83-proczentov/

27 Akanova, G. (2017). *Language ideologies of Kazakhstani youth: The value of Kazakh in the context of a changing linguistic marketplace* [Магистерская диссертация, Nazarbayev University].

28 Fierman, W. (2012). Reversing language shift in Kazakhstan. In *Language policy and language conflict in Afghanistan and its neighbors* (pp. 119–175). Brill.

29 Terlikbayeva, N., & Menlibekova, G. (2021). The dynamics of language shift in Kazakhstan. *Journal of English Language Teaching and Applied Linguistics, 3*(2), 12–22.

30 Hogan-Brun, G., & Melnyk, S. (2012). Language policy management in the former Soviet sphere. In *The Cambridge handbook of language policy* (pp. 592–616).

Transliteration

1 Smagulova, J. (2008). Language policies of Kazakhization and their influence on language attitudes and use. International Journal of Bilingual Education and Bilingualism, 11(3–4), 440–475.

2 O Kontseptsii yazykovoi politiki Respubliki Kazakhstan: Rasporyazhenie Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 4 noyabrya 1996 g. No. 3186 [On the Concept of Language Policy of the Republic of Kazakhstan: Order of the President of the Republic of Kazakhstan No. 3186 of November 4, 1996]. (1996). Informatsionno-pravovaya sistema "Adilet". https://adilet.zan.kz/rus/docs/N960003186 (In Russian).

3 O yazykakh v Respublike Kazakhstan: Zakon Respubliki Kazakhstan ot 11 iyulya 1997 goda No. 151-I (s izmeneniyami i dopolneniyami) [On Languages in the Republic of Kazakhstan: Law of the Republic of Kazakhstan No. 151-I of July 11, 1997, as amended]. (1997). Informatsionno-pravovaya sistema "Adilet". https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z970000151 (In Russian).

4 Schatz, E. (2000). The politics of multiple identities: Lineage and ethnicity in Kazakhstan. Europe-Asia Studies, 52(3), 489–506.

5 Tussupova, D. (2010). Mass media and ethnic relations in Kazakhstan. Problems of Post-Communism, 57(6), 32–45.

6 O Gosudarstvennoi programme funktsionirovaniya i razvitiya yazykov: Ukaz Prezidenta Respubliki

Kazakhstan ot 5 oktyabrya 1998 g. No. 4106 [On the State Program for the Functioning and Development of Languages: Decree of the President of the Republic of Kazakhstan No. 4106 of October 5, 1998]. (1998). Informatsionno-pravovaya sistema "Adilet". https://adilet.zan.kz/rus/docs/U980004106 (In Russian).

7 O Gosudarstvennoi programme funktsionirovaniya i razvitiya yazykov na 2001–2010 gody: Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 7 fevralya 2001 g. No. 550 (utratil silu) [On the State Program for the Functioning and Development of Languages for 2001–2010: Decree of the President of the Republic of Kazakhstan No. 550 of February 7, 2001 (repealed)]. (2001). Informatsionno-pravovaya sistema "Adilet". https://adilet.zan.kz/rus/docs/U010000550 (In Russian).

8 O Kontseptsii rasshireniya sfery funktsionirovaniya gosudarstvennogo yazyka, povysheniya ego konkurentosposobnosti na 2007–2010 gody: Postanovlenie Pravitelstva Respubliki Kazakhstan ot 21 noyabrya 2007 g. No. 1122 (utratilo silu) [On the Concept for Expanding the Scope of Use of the State Language and Enhancing Its Competitiveness for 2007–2010: Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan No. 1122 of November 21, 2007 (repealed)]. (2007). Informatsionno-pravovaya sistema "Adilet". https://adilet.zan.kz/rus/docs/P070001122 (In Russian).

9 O Gosudarstvennoi programme razvitiya i funktsionirovaniya yazykov v Respublike Kazakhstan na 2011–2019 gody: Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 29 iyunya 2011 g. No. 110 [On the State Program for the Development and Functioning of Languages in the Republic of Kazakhstan for 2011–2019: Decree of the President of the Republic of Kazakhstan No. 110 of June 29, 2011]. (2011). Informatsionno-pravovaya sistema "Adilet". https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1100000110 (In Russian).

10 Ob utverzhdenii Natsionalnogo plana razvitiya Respubliki Kazakhstan do 2025 goda i priznanii utrativshimi silu nekotorykh ukazov Prezidenta Respubliki Kazakhstan: Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 15 fevralya 2018 g. No. 636 (utratil silu) [On Approval of the National Development Plan of the Republic of Kazakhstan until 2025 and Repeal of Certain Presidential Decrees: Decree of the President of the Republic of Kazakhstan No. 636 of February 15, 2018 (repealed)]. (2018). Informatsionno-pravovaya sistema "Adilet". https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1800000636 (In Russian).

11 Aksholakova, A., & Ismailova, N. (2013). The language policy of Kazakhstan and the state language in government service. Procedia—Social and Behavioral Sciences, 93, 1580–1586.

12 Wheeler, L. (2017). A linguistic ethnographic perspective on Kazakhstan's trinity of languages: Language ideologies and identities in a multilingual university community [Doctoral dissertation, University of Birmingham].

13 Ob utverzhdenii Gosudarstvennoi programmy razvitiya obrazovaniya Respubliki Kazakhstan na 2011–2020 gody: Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 7 dekabrya 2010 g. No. 1118 (utratil silu) [On Approval of the State Program for the Development of Education of the Republic of Kazakhstan for 2011–2020: Decree of the President of the Republic of Kazakhstan No. 1118 of December 7, 2010 (repealed)]. (2010). Informatsionno-pravovaya sistema "Adilet". https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1000001118 (In Russian).

14 Dorozhnaya karta razvitiya trekh yazykovogo obrazovaniya na 2015–2020 gody: Prilozhenie k sovmestnomu prikazu ispolnyayushchego obyazannosti Ministra obrazovaniya i nauki Respubliki Kazakhstan ot 5 noyabrya 2015 g. No. 622, Ministra kultury i sporta Respubliki Kazakhstan ot 9 noyabrya 2015 g. No. 344 i Ministra po investitsiyam i razvitiyu Respubliki Kazakhstan ot 13 noyabrya 2015 g. No. 1066 [Roadmap for the Development of Trilingual Education for 2015–2020: Appendix to the Joint Order of the Acting Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan No. 622 of November 5, 2015; the Minister of Culture and Sports No. 344 of November 9, 2015; and the Minister for Investment and Development No. 1066 of November 13, 2015]. (2015). (In Russian).

15 Ob utverzhdenii Gosudarstvennoi programmy razvitiya obrazovaniya i nauki Respubliki Kazakhstan na 2016–2019 gody: Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 1 marta 2016 g. No. 205 (utratil silu) [On Approval of the State Program for the Development of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for 2016–2019: Decree of the President of the Republic of Kazakhstan No. 205 of March 1, 2016 (repealed)]. (2016). Informatsionno-pravovaya sistema "Adilet". https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1600000205 (In Russian).

16 Ob utverzhdenii Gosudarstvennoi programmy razvitiya obrazovaniya i nauki Respubliki Kazakhstan na 2020–2025 gody: Postanovlenie Pravitelstva Respubliki Kazakhstan ot 27 dekabrya 2019 g. No. 988 (utratilo silu) [On Approval of the State Program for the Development of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for 2020–2025: Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan No. 988 of December 27, 2019 (repealed)]. (2019). Informatsionno-pravovaya sistema "Adilet". https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000988 (In Russian).

17 Ob utverzhdenii Gosudarstvennoi programmy po realizatsii yazykovoi politiki v Respublike Kazakhstan na 2020–2025 gody: Postanovlenie Pravitelstva Respubliki Kazakhstan ot 31 dekabrya 2019 g. No. 1045 (utratilo silu) [On Approval of the State Program for the Implementation of Language Policy in the Republic of Kazakhstan for 2020–2025: Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan No. 1045 of December 31, 2019 (repealed)]. (2019). Informatsionno-pravovaya sistema "Adilet". https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900001045 (In Russian).

18 Satubaldina, A. (2021). Kazakhstan presents new Latin alphabet, plans gradual transition through 2031. The Astana Times.

19 Byuro natsionalnoi statistiki Respubliki Kazakhstan. (n.d.). Naselenie Respubliki Kazakhstan [Population of the Republic of Kazakhstan] (Tom 1: Statisticheskii sbornik [Vol. 1: Statistical collection]). https://stat.gov.kz/upload/iblock/a9d/7a7hh9992nv9hk0ixpt1y7oj0hfmw4a8/НАСЕЛЕНИЕ%201.pdf (In Russian).

20 Agentstvo Respubliki Kazakhstan po statistike. (2010). Naselenie Respubliki Kazakhstan: Itogi Natsionalnoi perepisi naseleniya 2009 goda [Population of the Republic of Kazakhstan: Results of the 2009 National Population Census] (Tom 1 [Vol. 1]). https://stat.gov.kz/ru/national/2009/ (In Russian).

21 Information and Analytical Center of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. (2019). National report on the state and development of the education system of the Republic of Kazakhstan (as of 2019): Statistical report. https://taldau.edu.

kz/en/publikaciya/national-report-state-and-development-education-system-republic-kazakhstan-2019

22 Information and Analytical Center of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. (2020). National report on the state and development of the education system of the Republic of Kazakhstan (as of 2020): Statistical report. https://taldau.edu.kz/en/publikaciya/national-report-state-and-development-education-system-republic-kazakhstan-2020

23 Fierman, W. (2006). Language and education in post-Soviet Kazakhstan: Kazakh-medium instruction in urban schools. The Russian Review, 65(1), 98–116.

24 Kuzhabekova, A. (2019). Language use among secondary school students in Kazakhstan. Applied Linguistics Research Journal, 3(2), 1–14. https://doi.org/10.14744/alrj.2019.29964

25 Smagulova, J. (2019). Ideologies of language revival: Kazakh as school talk. International Journal of Bilingualism, 23(3), 740–756.

26 Makarov, A. (2023, April 28). V Kazakhstane dolya kazakhskogo yazyka v gosudarstvennykh SMI vyrosla do 83% [The share of the Kazakh language in state media in Kazakhstan has risen to 83%]. Bizmedia.kz. https://bizmedia.kz/2023-04-28-v-kazahstane-dolya-kazahskogo-yazyka-v-gosmedia-vyrosla-do-83-proczentov/ (In Russian).

27 Akanova, G. (2017). Language ideologies of Kazakhstani youth: The value of Kazakh in the context of a changing linguistic marketplace [Master's thesis, Nazarbayev University].

28 Fierman, W. (2012). Reversing language shift in Kazakhstan. In Language policy and language conflict in Afghanistan and its neighbors (pp. 119–175). Brill.

29 Terlikbayeva, N., & Menlibekova, G. (2021). The dynamics of language shift in Kazakhstan. Journal of English Language Teaching and Applied Linguistics, 3(2), 12–22.

30 Hogan-Brun, G., & Melnyk, S. (2012). Language policy management in the former Soviet sphere. In The Cambridge handbook of language policy (pp. 592–616).

INFORMATION ABOUT AUTHOR

Dina Kucherbayeva	Assistant professor, PhD, Maqsut Narikbayev University, Astana, Kazakhstan, email: d_kucherbayeva@mnu.kz, ORCID ID: 0000-0002-0195-9665
Дина Қалибекқызы Көшербаева	ассистент-профессор, PhD, Maqsut Narikbayev University, Астана, Қазақстан, email: d_kucherbayeva@mnu.kz, ORCID ID: 0000-0002-0195-9665
Дина Калибековна Кучербаева	ассистент-профессор, PhD, Maqsut Narikbayev University, Астана, Казахстан, email: d_kucherbayeva@mnu.kz, ORCID ID: 0000-0002-0195-9665

ҒТАХР 11.25.91 | Ғылыми мақала

ҚАЗАҚСТАН МЕН ҚЫТАЙ АРАСЫНДАҒЫ САУДА-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚТЫҢ БАСТЫ БАСЫМДЫЛЫҚТАРЫ: ҚАЗАҚСТАНДЫҚ КӘСІПОРЫНДАРДЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ

А. Еркін, Ғ.М. Дүйсен

АҢДАТПА

Мақаланың негізгі мақсаты – Қазақстан мен Қытай екі ел арасындағы сауда-экономикаға байланысты ортақ көпжақты түрлі келісімдер мен жаңа перспективаларға талдау жасау. Еліміздің Қытаймен экспорт-импорттық қатынастарының жай-күйін, сондай-ақ отандық кәсіпорындарды дамытудың жолдарын зерттеуге басымдық беріледі. Осы мақсатты орындау үшін алдымен, еліміздің тәуелсіздік жылдарындағы Қытаймен сауда-экономикалық ынтымақтастық барысында қол жеткізілген, нақты статистикалық көрсеткіштермен ұсынылған көрнекті нәтижелер талданды. Қазірге дейін Қытай мен Қазақстан арасындағы серіктестік негізінен мұнай-газ, кен өнімдері, ауылшаруашылық және өнеркәсіп саласы төңірегінде жиі айтылғанымен, екіжақты тауар-сауда айналымының жалпы жағдайы, қытайлық компаниялардың отандық кәсіпорындарды дамыта алатын жолдары ішкерлей зерттелмей келген еді. Бұл мақалада осы олқылық ескеріліп, Қытаймен екіжақты сауда қатынасын жеделдете дамытудың әртүрлі артықшылықтары талданады. Зерттеу тақырыбының белсенділігі мен күрделілігін ескере отырып, Қытай мен Қазақстан арасындағы экспорт-импорттық жағдайды анықтау кезінде статистикалық талдау әдісі қолданылды. Ал еліміздің экономикалық дамуы мен сыртқы саудадағы өзгерістері салыстырмалы әдістер арқылы шешім тапты. Қытай мен Қазақстан арасындағы ұзақ мерзімді ынтымақтастық барысындағы келісімдер, ірі жобалар, сондай-ақ перспективалар, болашақтағы өзгерістер терең сараптау, талдау, жинақтау, қорытындылау сынды ғылыми жұмыс стиліне сай зерттеу әдістері қолданылды. Мақаланың жаңалығы ретінде Қытай мен Қазақстан екі ел арасындағы тауар айналымы, оның ел экономикасы мен әлеуметтік жағдайына әсері, пайдасы мен зияны, қазақстандық кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін арттырудың жолдары терең талданып қорытындыланды. Әрі тың ғылыми тұжырымдар мен ұсыныстар алға қойылды.

Түйін сөздер: Қытай мен Қазақстан, отандық кәсіпорындар, дамыту жолдары, ортақ мүдде аясындағы жобалар, тауар сауда айналымы, бәсекелестік, жаңа перспективалар.

ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Ғ.М. Дүйсен,
galym.m.duisen.gmail.com

Сілтеме:
Еркін А., Дүйсен Ғ.М. Қазақстан мен Қытай арасындағы сауда-экономикалық ынтымақтастықтың басты басымдылықтары: Қазақстандық кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру жолдары // Адам әлемі. – 2026. – Т. 28. – №4 (110). – Б. 146-157. – DOI: 10.48010/f1f90p38

Ашық қолжетімділік
© Автор(лар), 2026
Бұл ашық қолжетімді мақала Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) лицензиясының талаптарына сәйкес таратылады.
https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

Редакцияға түсті: 16/02/2026
Қабылданды: 11/08/2026
Онлайн жарияланды: 30/10/2026

Основные приоритеты торгово-экономического сотрудничества Казахстана и Китая: пути повышения конкурентоспособности казахстанских предприятий

Аннотация. Основной целью статьи является анализ различных соглашений и новых перспектив торгово-экономического сотрудничества между Казахстаном и Китаем. Приоритетное внимание уделяется изучению состояния экспортно-импортных отношений нашей страны с Китаем, а также путей развития отечественных предприятий. Для достижения этой цели, прежде всего, были проанализированы выдающиеся результаты, достигнутые в торгово-экономическом сотрудничестве с Китаем за годы независимости нашей страны, представленные конкретными статистическими показателями. До сих пор партнерство между Китаем и Казахстаном обсуждалось в основном в сферах нефти и газа, минеральных продуктов, сельского хозяйства и промышленности, однако общее состояние двусторонней торговли и пути, с помощью которых китайские компании могут развивать отечественные предприятия, досконально не изучались. В данной статье этот пробел учтён, и анализируются различные преимущества ускорения развития двусторонних торговых отношений с Китае Методы исследования применялись в соответствии со стилем научной работы, такие как углубленный анализ, анализ, синтез и заключение соглашений, крупных проектов, а также перспектив и будущих изменений в ходе долгосрочного сотрудничества между Китаем и Казахстаном. Новизна статьи заключается в глубоком анализе и выводах о товарообороте между Китаем и

Казахстаном, его влиянии на экономику и социальную ситуацию страны, его пользе и вреде, а также путях повышения конкурентоспособности казахстанских предприятий. Предложены новые научные выводы и рекомендации.

Ключевые слова: Китай и Казахстан, отечественные предприятия, пути развития, проекты общего интереса, товарооборот, конкуренция, новые перспективы.

Main Priorities of Trade and Economic Cooperation between Kazakhstan and China: Ways to Increase the Competitiveness of Kazakhstani Enterprises

Abstract. The main purpose of the article is to analyze various agreements and new prospects for trade and economic cooperation between Kazakhstan and China. Priority is given to studying the conditions of Kazakhstan's export-import relations with China, as well as ways to develop domestic enterprises. To achieve this goal, first of all, the outstanding results achieved in trade and economic cooperation with China since our country's independence were analyzed and presented with using specific statistical indicators. Until now, the partnership between China and Kazakhstan has been discussed mainly in the areas of oil and gas, mineral products, agriculture, and industry but the overall state of bilateral trade and the ways in which Chinese companies can help develop domestic enterprises have not been thoroughly studied. This article addresses this gap and analyzes the various benefits of accelerating the development of bilateral trade relations with China. Taking into account the dynamic nature and complexity of the research topic, statistical analysis methods were used to determine the export-import situation between China and Kazakhstan. The country's economic development and changes in foreign trade were assessed using comparative methods. Research methods appropriate to scientific work were used, such as in-depth analysis, synthesis, as well as the examination of agreements, major projects, and prospects, and future changes in the long-term cooperation between China and Kazakhstan. The novelty of the article lies in the in-depth analysis of trade turnover between China and Kazakhstan, its impact on the country's economy and social situation, its benefits and drawbacks, and ways to increase the competitiveness of Kazakhstani enterprises. New scientific conclusions and recommendations are put forward.

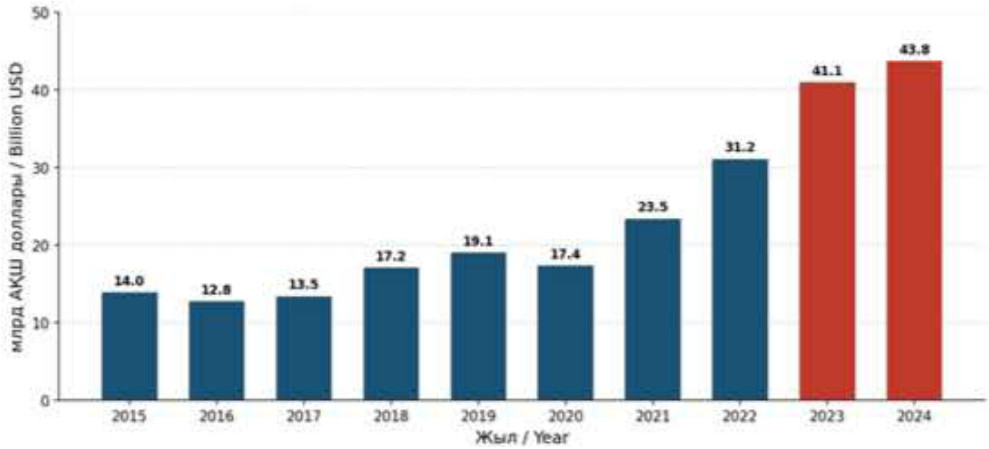
Keywords: China, Kazakhstan, Domestic Enterprises, Development Pathways, Projects Of Common Interest, Trade Turnover, Competitiveness, New Prospects.

Кіріспе

2022 жылдың қыркүйегінде Қытай мемлекетінің төрағасы Си Цзиньпин Қазақстанға мемлекеттік сапармен келді. Екі мемлекет басшылары Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы дипломатиялық қатынастардың 30 жылдығына орай екі ел арасындағы бірлескен мәлімдемесіне қол қойды. Мәлімдемеде дипломатиялық қарым-қатынас орнағаннан бері, өткен 30 жыл ішінде Қытай мен Қазақстан арасындағы екіжақты сауда көлемі айтарлықтай өскені және екі тараптың да екіжақты сауда ауқымын одан әрі кеңейтуге дайын екендігі атап өтілді. Қазақстан Қытай үшін «Жібек жолы экономикалық белдеуін» ілгерілетудегі шешуші ел ғана емес, сонымен қатар Қытайдың Орталық Азиядағы негізгі ынтымақтастық серіктесі болып табылады. Қытай мен Орталық Азия елдері арасындағы сауда қатынастардың тереңдеуімен көптеген ғалымдар Қытай мен Орталық Азия тауар саудасы туралы бірқатар зерттеулер жүргізді. Біріншісі – Қытай мен Орталық Азия елдері арасындағы жалпы экономикалық және сауда қатынастары тұрғысынан зерттеу. Екінші, «Бір белдеу, бір жол» бастамасын алға жылжытқаннан бері Қытай біртіндеп Орталық Азияның маңызды сауда серіктесіне айналды. Бұл енді бір жағынан Азиядағы көптеген елдердің тұрақтылығына, өңірлік қауіпсіздігіне, сондай-ақ экономикалық дамуына үлкен ықпал жасайды. Олар Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстан қатарлы Орталық Азиядағы көп елдермен ірі сауда және стратегиялық серіктес бола отырып, өздерінің ұзақ мерізімдік геосаяси мақсаттарын да іске асыруға талпынады.

Қазақстан қазіргі даму тұрғысынан айтқанда, көрші ел Қытаймен көпжақты ынтымақтастықты жақсартпауға амалсыз. Өйткені бүгінгі Қытай бүкіл халықаралық қауымдастыққа ықпал етіп отырған қуатты елдердің біріне айналды. Бастысы Қытай АҚШ бастаған ірі державалардың Орталық Азияға бағыттаған геосяси жоспарларын іске асыруына, яғни саяси ойын алаңына айналдыруына қарсы пәрмен көрсетіп келе жатқан ел. Оның куәсі ретінде Қытай жетекшілігімен құрылған «Шаңхай ынтымақтастық ұйымы», «Ортақ тағдыр қауымдастығы» қатарлы бірлестіктер Азиядағы көрші елдердің қауіпсіздігі мен бейбіт дамуын көзде ұстайды. Әсіресе «Үнді-тынық мұхит стратегиясы» жобасы іске қосылғаннан кейін «Халықаралық ашық аймақ және ортақ қорғану» секілді қисынсыз сылтаулармен АҚШ Азия аймағына орта қашықтықтағы зымырандар орнату мақсат-ниетін ашық жариялады. Бұған бірінші болып Қытай

үкіметі үзілді-кесілді қарсы тұрды. Жалпы жақтан Орталық Азияның, кіші көлемнен өз мемлекетіміздің саяси тұрақтылығы мен экономикалық жақтан әлеуеттенуіне Қытайдың ықпалын әсте төмен бағалау мүмкін емес.

1-диаграмма. Қазақстан-Қытай екіжақты сауда көлемінің динамикасы, 2015–2024 жж. (млрд АҚШ доллары)

Қазір Қытай мен Қазақстан арасындағы дипломатиялық қарым-қатынас тұрақсыз халықаралық жағдайлардың сынағынан өтіп, жоғары өнімділік деңгейге қол жеткізді. Айталық, Қазақстанның Қытайдағы төтенше және өкілетті елшісі Шахрат Шакизатұлы Нұрышев жариялаған мәліметтерге сүйенсек: «Қазақстан мен Қытай арасындағы екіжақты сауда 2024 жылы рекордтық деңгейге жетіп, 43,8 миллиард АҚШ долларын құрады, бұл өткен жылмен салыстырғанда 6,8%-ға өскен. Қытай Қазақстанның ең ірі сауда серіктесі және инвестицияның маңызды көзі болып қала береді, 2024 жылы Қазақстанға тікелей инвестициялар 1,19 миллиард АҚШ долларынан асты. Қазіргі уақытта Қазақстан мен Қытай жалпы сомасы 66,4 миллиард АҚШ долларын құрайтын 224 инвестициялық жобаны ілгерілетуде, ал Қазақстанда Қытай тікелей қаржыландырған 6000-нан астам кәсіпорын тіркелген» [1].

Бұл зерттеу мақалада Қазақстан мен Қытай арасындағы экономикалық және сауда ынтымақтастығының қазіргі басым бағыттары, жалпы жағдайы, ынтымақтастықтың негізгі салалары жүйелі түрде талданады. Сонымен қатар, Қазақстандық кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін арттырудың әртүрлі тиімді жолдары зерттеледі, және қазіргі уақытта іске асырылып, жүргізіліп отырған жоба-нысандардың нақты жағдайларына сәйкес бірлестіре қарастырылады. Қазақстандық кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін арттыруда үкіметтік қолдау мен маңызды шешімдердің типтік жағдайларына да талдау жасалады.

Әдіснама

Зерттеудің теориялық негізін қалау үшін Қазақстан-Қытай экономикалық және сауда ынтымақтастығы саясаты, өнеркәсіптік өзара толықтыру және кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігі бойынша тиісті теорияларды жүйелі түрде қарастыру көзделді. «Орталық Азия қоғамдастығы (ОАҚ) елдері тарихи тұрғыдан біртұтас кеңістік ретінде қарастырылатындығына» [2, 55 б.] бағыттай отырып, отандық кәсіпорындарды дамытуды нысана етеді. Алға қойылған міндеттерді шешу және зерттеу жұмысының теориялық негізін бекемдеу мақсатында шетелдік және отандық ғалымдардың ғылыми тұжырымдары басшылыққа алынды. Сонымен бірге үкімет сайттарында жарияланған сенімді санды мәліметтер мен дереккөздер қажетке қарай пайдаланылды.

Мақалада зерттеу құралдарының үйлесіміне негізделген мынадай бірқанша кешенді әдіснамалық зерттеу тәсілдер қолданылды.

Салыстырмалы талдау жасау әдісі

Отандық кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін арттырудың жолдарын табу, қарастыру үшін Қазақстан кәсіпорындарын Қытаймен ынтымақтастық модельдерімен, яғни компанияларымен түрлі жағынан салыстырмалы талдау жасау әдісі қолданылды.

Санды мәліметтерге негізделген әдісі

Терең талдау үшін энергетика, ауыл шаруашылығы және логистика сияқты негізгі ынтымақтастық салаларындағы қазақстандық кәсіпорындарды таңдау, олардың Қытай нарығын, технологиясын пайдалану арқылы бәсекеге қабілеттілікті арттырудағы табысты тәжірибелері мен қиындықтарын қорытындылау, әрі санды мәліметтерге сүйене отырып жан-жақты талдау жасау.

Сұхбат және сауалнама әдісі

Қазақстандық кәсіпорын басшыларымен, сала сарапшыларымен және үкімет шенеуніктерімен тікелей ақпарат алу және ынтымақтастықтағы нақты қажеттіліктер, кедергілер және тиімді жолдар туралы түсінік алу үшін жартылай құрылымдалған сұхбаттар жүргізу.

Негізгі бөлім

Қазақстан тәуелсіздігін жариялаған алғашқы жылдардан (1992 ж.) бері Қытаймен ұзақ мерзімді, өзара ынтымақтастық қарым-қатынастар орнатып келеді. Қазір екі ел арасындағы экономикалық және сауда ынтымақтастық деңгейі жоғары өрлеуге көтеріліп, оң нәтижелерге қол жеткізді. Бұл бір жағынан ел экономикасының дамуына тың серпін қосса, келесі жағынан тиімсіздіктер ала келуі мүмкін деген алаңдаушылық тудырады. Әсіресе экономиканың жершарылануына ілесе әр ел жағдайы да ұқсамаған бәсекемен қоса қауіп- қатерлерге де дөп келіп отыр. Сол себепті отандық кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттігін арттыру мақсатында үкімет тарапынан бірқатар тиімді саяси шешімдер жасалуы, жаңа жобалар алға қойылуы қажет. Бұл мәселелерді талқылау кезінде әуелі Қазақстан мен Қытай арасындағы сауда-экономикалық ынтымақтастығының жалпы жағдайына, басым бағыттары мен одан келер қауіп, сын-сынақтарды талқылап, шешуге тиісті мәселелер мен талаптарды ортаға қоямыз. Алға қойылатын бұл мәселелерді тиянақты талдап көрсету үшін мынадай бірқанша түйіндерге бөліп қарастыру көзделеді.

Қазақстан-Қытай арасындағы сауда-экономикалық ынтымақтастығының қазіргі жағдайы және басты бағыттары

Сауда және инвестициялық ынтымақтастық

Қазақстан мен Қытай арасындағы сауда-экономикалық селбестік қатынас барған сайын тереңдеп, бұрын көрілмеген өреге көтерілді. 2024 жылы екіжақты сауда көлемі 43.8 миллиард АҚШ долларына жетті [3, 63-94 бб.]. Бұл рекордтық көрсеткіш негізінде екі ел басшылары алдағы бірнеше жылда сауда көлемін тағы еселеп арттыруды көздеген ауқымды жоспарлар жасады. Сауда құрылымы тұрғысынан екі тарап та дәстүрлі ресурстық саудадан жоғары құнға ие әртараптандырылған саудаға біртіндеп ойысты. Қазақстан Қытайға энергетикалық және минаралдық ресурстарды экспорттап қана қоймай, сонымен бірге шикізаттық емес тауарлар экспортының үлесін де үнемі кеңейтіп келеді. Бұл – қазақстандық компаниялардың жаһандық құндылықтар тізбегіндегі орнын біртіндеп жақсартып, маңызды сатыға көтеріліп келе жатқанын түсіндіреді. Екі ел арасындағы инвестициялық қатынастың түрлері мен арту барысын кесте арқылы көрсетсек:

1-кесте. Қазақстан мен Қытай арасындағы негізгі секторлардағы инвестициялардың бөлінуі (2024 жылға дейін)

Инвестициялық салалар	Жобалар саны	Инвестиция (млрд $)	Пайыздық үлес
Энергетика және ресурстар	85	28,5	42,9%
Көлік және логистика	42	16,8	25,3%
Өндіріс	58	12,4	18,7%
Ауыл шаруашылығы	23	4,5	6,8%
Технологиялық инновация	16	4,2	6,3%
БАРЛЫҒЫ	224	66,4	100%

Қазақстан мен Қытайдың сауда-экономикалық қатынастарының негізгі тірегі болып табылатын инвестициялық ынтымақтастық кең ауқымдылығымен және көпжақты салаларды қамтитындығымен ерекшеленеді. ҚР Сыртқы істер министрлігінің мәліметі бойынша, қазіргі «Қазақстан мен Қытайдың инвестициялық

ынтымақтастық жобаларының дерек-қорында жалпы құны шамамен 66,4 миллиард АҚШ долларын құрайтын 224 жоба бар» [4, 13-34 бб.] екендігі айтылады. Бұл инвестициялық жобалар энергетика, көлік, өндіріс, ауыл шаруашылығы және ғылыми-технологиялық инновациялар сияқты бірнеше саланы қамтиды. Олар қазақстандық кәсіпорындарға капитал, технология және басқару тәжірибесін ұсынады, сол арқылы отандық кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін арттыруына берік негіз қалап береді.

Энергетика және инфрақұрылым саласындағы ынтымақтастық

Энергетикалық ынтымақтастық – Қазақстан мен Қытайдың сауда-экономикалық қатынастарының басты тірегі, әрі екі ел кәсіпорындары арасындағы ынтымақтастықтың негізгі саласы болып табылады. Қазақстан табиғи энергияға бай ел ретінде Қытаймен мұнай және газ барлау, өндіру мен өңдеу саласында кең ауқымды ынтымақтастық орнатты. Атап айтқанда, Қазақстан мен Қытайдың энергетикалық ынтымақтастығы қарапайым саудадан ірі өнеркәсіптік ынтымақтастыққа дейін дамып көтерілгенін атап өткен жөн. Мысалы, Шымкент мұнай өңдеу зауытын жаңғырту жобасы Қазақстанның мұнай өңдеу қуатын анағұрлым арттырып қана қоймай, сонымен қатар технологияларды трансферттеу арқылы Қазақстандық кәсіпорындардың технологиялық деңгейін жоғарылатып, мамандану мүмкіндіктерін күшейтті.

Сонымен қатар, инфрақұрылым саласындағы ынтымақтастықта әр екі тарапта ерекше маңызды нәтижелерді қолға келтірді. Қазақстан мен Қытай көлік және логистика саласында бірнеше ірі инфрақұрылымдық жобаларды бірлесіп жүзеге асырды.

Қазақстан өзінің тамаша географиялық ерекшеліктерінің арқасында, ол Қытай мен Еуропа арасындағы сауда жолдарын байланыстыратын Орталық Азиядағы маңызды қатынас-көлік торабы болып саналады. Бұл туралы санды мәліметтерге сүйенер болсақ: «Қытай-Еуропа жүк пойыздарының 80%-тен астамы Қазақстан арқылы өтеді, ал 2024 жылы теміржол жүк тасымалының рекордтық көрсеткіші 32 миллион тоннаға жеткен» [5]. Бұл инфрақұрылымдық жобалар Қазақстанның логистикалық жағдайларын одан ары жақсартып қана қоймай, Қазақстандық кәсіпорындардың пайдалану шығындарын азайтуға және нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін арттыруға зор қолдау көрсетті.

Өндіріс және технология трансферті

Өндіріс және технологиялар жағындағы ынтымақтастық – Қазақстан мен Қытай екі ел арасындағы сауда-экономикалық ынтымақтастығын жаңа белеске көтерудегі маңызды арна, әрі Қазақстандық бизнестің, кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін арттырудың негізгі саласының бірі. Бұған Қытайдың Жиң лұй жолаушылар автокөлігі (金旅客车) мен Қазақстандық ASTANA MOTOR серіктігі арасында ортақ келісімшарт бойынша жүргізіліп жатқан автокөлік өнеркәсібін мысалға алуға болады. Жиң лұй жолаушылар автокөлік серіктестігі KD жобасын құру арқылы, Қазақстанға отандық автокөлік (автобус) өндірісі қуатын арттыруға көмектесті. Бастапқы кезде күніне бір автобус шығарса, кейін өндіріс қарқыны біртіндеп жоғарылап, жылдық өндіріс көлемі 600-ден асты[6, 45-55 бб.]. Сөйтіп отандық автобус өндірісі аймақтағы ең жоғары көрсеткішке жетті.

Ортақ мүдде, ортақ тиімділік мақсатындағы іске асырылып отырған бұл өндірістік ынтымақтастық тек Қазақстанның ішкі нарығының қажеттіліктерін қанағаттандырып қана қоймай, сонымен бірге технологияларды трансферттеуге басымдылық танытады. Сондай- ақ олардың ішінен болашағы барларын таңдап дамыту арқылы отандық компаниялардың технологиялық күші мен басқару деңгейін айтарлықтай арттырады. Бұл туралы Жиң лұй жолаушылар автокөлігін жасау компаниясының экспорттық сату жөніндегі директоры Жиян Анмин былай деп мәлімдейді: «Біз серіктестерімізге өз жерінде өздерінің KD жобаларын құруға көмектесуге дайынбыз. Олардың саудасын жандандырып, клиенттерін көбейтуіне тілектеспіз. Жергілікті билік органдары бізден жұмыспен қамтуды кеңейту, экономикалық дамуды белсенді қолдау, отандық өнеркәсіптік қуатты арттыру қатарлы жақтарына көбірек назар аударып үлкен үміт артады» [7]. Міне бұл көзқарастың өзінен талқыланып отырған ынтымақтастықтың, яғни Қытайлық компаниялардың Қазақстандық кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін арттыруда зор маңыз алатындығын көруге болады.

2-кесте. Қазақстан мен Қытай арасындағы өндірістік ынтымақтастықтың түйінді жобалары

Жоба	Ынтымақтастық аясы	Бәсекеге қабілеттілікке ықпалы	Жұмыс орны
Автокөлік өндірісі	Жиң лүй + ASTANA MOTOR KD жобасы	Жергілікті өндірістік қуатты арттыру	650
Мұнай-химия	Шымкент МӨЗ жаңғырту жобасы	Мұнай өңдеу технологиясын арттыру	1 200
Су инфрақұрылымы	CEEC су ресурстары жобасы	Инновациялық басқару әдістерін енгізу	300
Машина жасау	«31» (Сань И) локализациялау жобасы	Ауыр машина жасау қуатын арттыру	500

Ауыл шаруашылығы және жасыл технологиялар саласындағы ынтымақтастық

Ауыл шаруашылығы және жасыл технологиялар – Қазақстан мен Қытай арасындағы сауда-экономикалық ынтымақтастығының кең даму перспективалары бар жаңа салалары. Ірі ауылшаруашылық елі ретінде Қазақстан Қытайдың ауылшаруашылық жақтарындағы өнімді жаңалықтарды, озық технологиялары енгізіп, әрі сауда қатынасы арқылы өзара тиімділікті сақтай отырып, ынтымақтастықтың баянды алға жылжуына кеңінен жол ашты. «2025 жылдың ақпан айында Қазақстан мен Қытайлық кәсіпорындардың сауда жәрмеңкесі өтті» [8]. Сауда жәрмеңкесінде екі тараптың ауылшаруашылық өнімдерін импорттау және экспорттау туралы келісімдерден басқа да сегіз түрлі ынтымақтастыққа қол қойылды. Бұл жолғы іс-шара екі ел арасындағы ауылшаруашылық ынтымақтастығына жаңа серпін берді.

Жасыл технологиялар саласында қытайлық компаниялар Қазақстанның тұрақты дамуына бағытталған көпсалалы жобаларына белсенді қатысып келеді. Мәселен, Қытай энергетикалық инженерлік корпорациясы (CEEC) (China Energy Engineering International Group) Қазақстанның су ресурстарына назар аударып, еліміздің су инфрақұрылымын жаңғырту, су ресурстарын басқарудың инновациялық әдістерін енгізу бойынша тың жобалар жасалды. Сонымен қатар су ресурстарын есепке алу мен бөлуді цифрландыруға, тазартылған ағынды суларды қайта өңдеуге, су үнемдейтін технологияларды ілгерілетуге баса мән берді, әрі алға қойған жоба-нысандар бойынша екіжақты келіссөздер жүргізді. Ынтымақтастықтың бұл түрі қазақстандық компанияларға озық технологияларды игеруге және жасыл экономикадағы бәсекеге қабілеттілігін арттыруға көмектеседі.

Қытаймен жасалған екіжақты ынтымақтастықтарға сүйеніп, Қазақстандық кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру жолдары

Технологиялар трансферті және инновациялық әлеуетті арттыру

Технология трансферті – отандық кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін арттырудың негізгі бір жолы. Қазақстан мен Қытай сауда-экономикалық ынтымақтастығы, әсіресе өнеркәсіптік кооперация жобалары арқылы қытайлық кәсіпорындар (ірі компаниялар) Қазақстанға айтарлықтай көлемде озық технологиялар мен өндірістік процестерді трансферттеді. Жиң лүй жолаушылар автокөлігі компаниясын мысалға алсақ, бұл компания отандық кәсіпорын жұмысшыларына көлік құрастыруды ғана емес, сонымен бірге оларға кешенді техникалық оқытумен қоса инженерлік алмасулармен қамдайды, әрі автобус өндірісі технологияларын меңгеруге көмектеседі. Жиң лүй жолаушылар автокөлік компаниясының шетелде сату бөімінің бас менеджерінің орынбасары Ху Хуэй: «Қазақстандағы ASTANA MOTOR компаниясының инженерлері түсініксіз болған жайлар туралы сұрақтар қойып, және өздерін мазалайтын әрбір мәселені жазып алуға бар мүмкіндікті пайдаланады, олрдың бұл әрекеті бейне шетелде оқитын студенттерге көбірек ұқсайды», – деді [9].

Міне бұл технологиялық ынтымақтастық отандық кәсіпорындардың технологиялық инновациялық мүмкіндіктерін айтарлықтай арттырды. Бастапқы кезде сенімнен күдік басым болып, бір мезет «алдымен енгізу, одан соң проблемаларды шешу» деген проактивті тәсілге ойысты. Кейін аталған бұл қатынастан өнімді нәтижелер көріне бастаған соң ғана сенім пайда болып, көзқарас өзгерді. Қазақстандық кәсіпорын

жұмысшылары арасындағы көзқарастың өзгеруі – отандық кәсіпорын инженерлері мен жұмысшыларының Қытайлық технологияны тануының артуын және өздерінің техникалық мүмкіндіктерін көрсетеді. Ең бастысы, бірлескен инновациялар арқылы қазақстандық және қытайлық кәсіпорындар жергілікті нарықта кездесетін техникалық қиындықтарды бірлесіп шешті. Мысалы, Жиң лүй жолаушылар автокөлік компаниясы қарлы, батпақты, тайғақ жолдарға (Ресей, Қазақстан қатарлы елдерге бағыттап) арналған жоғары қуатты жаңа түрді әзірлеу жобалық тобын құрды. Бұл жергілікті технологиялық инновация қазақстандық компаниялардың нарықтық қиындықтарға төтеп беру қабілетін одан әрі нығайтады.

Өнеркәсіп тізбегінің интеграциясы және нарықтың кеңеюі

Қазақстан мен Қытай арасындағы сауда-экономикалық ынтымақтастық отандық кәсіпорындарға аймақтық, тіпті жаһандық өндірістік тізбектерге интеграциялану үшін құнды мүмкіндіктер берді. Екіжақты жобаларға қатысу – қазақстандық кәсіпорындар өздерінің өндірістік қуатын анағұрлым арттырып қана қоймай, сонымен қатар қытайлық компаниялармен ынтымақтастық арқылы кеңірек нарық желісіне қол жеткізеді. Мысалы, Қазақстанның үш ірі мұнай өңдеу зауыты – Павлодар, Атырау және Шымкент – Қытаймен және басқа елдермен ынтымақтастық орнатуда. Бұлар әлемдік озық тәжірибелерге сәйкес отандық зауыттардың (Павлодар, Атырау және Шымкент) мұнай өңдеу тиімділігін 94%-ға дейін арттыруға бағыттайды. Аталған ынтымақтастық Қазақстандық мұнай компанияларының технологиялық деңгейін жақсартып қана қоймай, сонымен қатар олардың халықаралық нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін арттырды

Нарықты кеңейту тұрғысынан алғанда, Қазақстан-Қытай арасындағы ынтымақтастық екі елге тең пайда жеткізеді. Қытай нарығын дамытып қалмай, қазақстандық кәсіпорындар көлемін кеңейтіп, халықаралық сауда желісін ашуға мұрындық болды. Қазақстанның Қытайдағы елшісі Шахрат Нұрышев Қазақстан «Қытайға шикізаттық емес тауарлар экспортын кеңейтуге» міндеттенетінін мәлімдеді [10, 115 б.]. 2025 жылдың ақпан айында өткен Қазақстан мен Қытай кәсіпкерлерінің экономикалық және сауда жәрмеңкесінде екі тарап энергетика саласындағы стратегиялық ынтымақтастық туралы келісім жасады. Мұнан басқа ауылшаруашылық өнімдерін импорттау және экспорттау жөнінде маңызды келісімдерге қол қойылды. Бұл қазақстандық кәсіпорындарды Қытай нарығына тікелей тәуелді болудан сақтандырды.

Сонымен қатар, Қытайдың «Бір белдеу, бір жол» бастамасына қатысу арқылы қазақстандық кәсіпорындар Транскаспий халықаралық көлік бағыты сияқты халықаралық сауда жолдарына қол жеткізді. Нақты деректерге сүйенсек, 2024 жылы Транскаспий халықаралық көлік бағытындағы жүк тасымалдау көлемі өткен жылмен салыстырғанда 62%-ға өсті [11, 54-74 бб.]. Бұл Қазақстанның Еуразиядағы көлік және логистикалық база ретінде нығайып келе жатқанын көрсетеді. Әрі қазақстандық кәсіпорындарға логистикалық шығындарды азайтуға және халықаралық бәсекеге қабілеттілігін арттыруға маңызды қолдау көрсетеді.

Инфрақұрылым құрылысы және логистиканы оңтайландыру

Инфрақұрылымды дамыту саласындағы ынтымақтастық қазақстандық кәсіпорындар-дың бәсекеге қабілеттілігін арттырудың материалдық негізі болып табылады. Қазақстан Қытайдың «Бір белдеу, бір жол» бастамасына қатысу арқылы көлік, энергетика және коммуникация сияқты инфрақұрылым салаларда кең ауқымды ынтымақтастықты жүзеге асырды. Бұл жобалар арқасында Қазақстанның бизнес ортасы, кәсіпорындардың жұмыс істеу жағдайларында айтарлықтай даму болды. Көлік және логистика саласында екі ел шекара аралық теміржолдар, автомобиль жолдары, логистикалық құрылым қатарлы бірқанша ірі көлемдегі инфрақұрылымдық жобаларды бірлесіп жүзеге асырды. Бұл жобалар Қазақстанның транзиттік көлік әлеуетін айтарлықтай арттырып, Еуразия көлік және логистикалық желісіндегі орнын одан ары нығайта түсті.

Логистиканы оңтайландыру бизнестің операциялық тиімділігін арттырудың кілті болып табылады. Екі ел арасындағы ынтымақтастық арқылы Қазақстан тек аппараттық инфрақұрылымын жақсартып қана қоймай, сонымен қатар логистикалық басқарудың озық технологияларын енгізді.

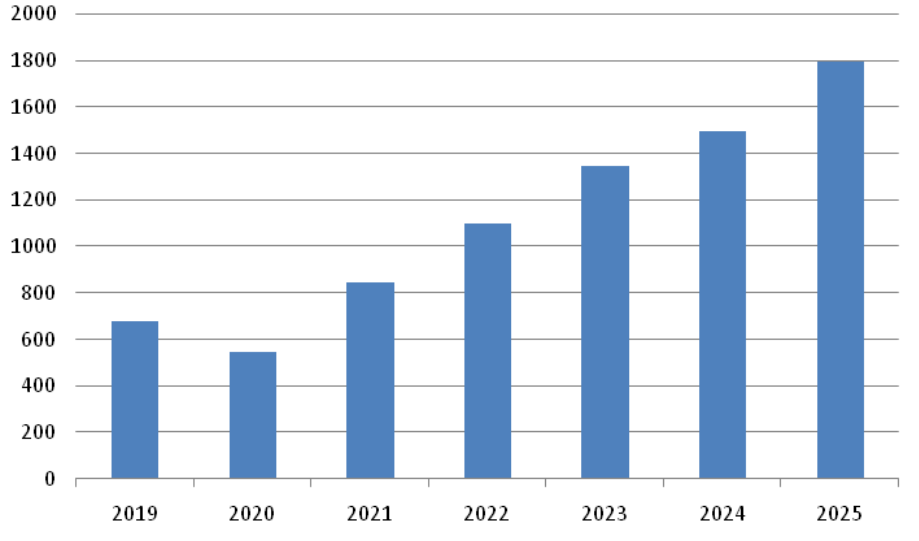
Мәселен, халықаралық автомобиль тасымалына электрондық рұқсат беру жүйесін іске қосты. Бұл жағдайлар шекарааралық тасымалдау рәсімдерін айтарлықтай жеңілдетті және кедендік ресімдеу тиімділігін арттырып, олардың жеткізу тізбегінің уақытын қысқартып, нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін күшейтті. Мұндай тиімділіктер қазақстан бизнесінің логистикалық шығындарды айтарлықтай жеңілдетті.

3-кесте. Қытай-Қазақстан ынтымақтастығы арқылы Қазақстандық кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін арттырудың әртараптандырылған тәсілдері

Жол түрлері	Негізгі мазмұн	Ықпалын бағалау	Типтік жағдайлар
Технология трансферті	Өндіріс технологиясы, техникалық оқыту, инженерлік алмасулар	Технологиялық инновация мүмкіндіктерін және өндіріс тиімділігін арттыру	Жиң лұй жолаушылар автокөлігі KD жобасы
Өнеркәсіптік тізбек интеграциясы	Аймақтық өнеркәсіптік тізбектерге интеграциялану, нарық желісін кеңейту	Нарықты дамыту мүмкіндіктері мен тұрақтылығын нығайту	Мұнай өңдеу саласындағы ынтымақтастық
Инфрақұрылым құрылысы	Көлік, энергетика, логистика нысандарын салу	Операциялық ортаны жақсарту, логистикалық шығындарды азайту	Қытай-Еуропа теміржол экспресс торабы
Еңбеккүш ресурстарын дамыту	Кәсіби тәрбиелеу, шетелде оқу, біліктілікті арттыру	Қызметкерлердің сапасы мен корпоративтік басқару деңгейін арттыру	Су ресурстары бойынша дарындылар тәрбиелеу

Еңбеккүш ресурстарын дамыту және таланттарды тәрбиелеу

Еңбеккүш ресурстар отандық кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін арттырудың маңызды түйіндерінің бірі болып табылады. Қазақстан мен Қытайдың экономикалық және сауда ынтымақтастығы таланттарды тәрбиелеп жетілдіруге, еңбеккүш ресурстарын дамытуға, әртүрлі бірлескен жобалар арқылы қазақстандық кәсіпорындардың кәсіби деңгейін өсіруге баса мән берілді. Мысалы, Қазақстан Республикасы су ресурстары және ирригация вице-министрі Нұрлан Жанұзақұлы Алдамжаров су ресурстарын нығайтуды көздеген бірқатар нақты шаралардың жасалғаны туралы айта келіп: «Биыл Power China компаниясымен қол қойылған өзара селбестік, тәжірибе алмасу туралы меморандум аясында 125 қазақстандық су маманы біліктілігін арттыру үшін Қытайға барды. Бұл ынтымақтастық бұдан кейінгі жылдарда да жалғасын табады» [12, 208 б.], – деп мәлімдеді.

2-диаграмма. Қазақстандық кәсіпорын мамандарының Қытайда білім асыру санының өзгеруінің сызықтық диаграммасы, 2019-2025 жж.

Білім беру саласындағы ынтымақтастық – еңбеккүш ресурстарын дамытудың маңызды бір түйіні болып саналады. Қазіргі таңда Қытайда 4000-нан астам қазақстандық студент білім алуда [13]. Бұл студенттер Қытай тілі мен мәдениетін үйреніп қана қоймай, сонымен қатар инженерия, технология және экономикалық басқару сияқты әртүрлі салаларда кеңінен тәжірибе жинақтайды, осылайша қазақстандық кәсіпорындарды жоғары білікті мамандармен қамтамасыз етеді. Қазір Қазақстан мен Қытай екі елдің университеттері түрлі жобалар, яғни мемлекеттік жоспарлар бойынша мамандар тәрбиелеп келеді. Мысалы, Ланьжоу технологиялық университеті мұнай мамандарын оқыту үшін қазақстандық мекемелермен серіктестік орнатып, қазақстандық энергетикалық компаниялардың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға күш қосып, үздік мамандар әзірлеуге қолдау көрсетті.

Кәсіпорын деңгейінде өнеркәсіптік кооперация жобалары арқылы кәсіптік жақтан тәрбиелеу – қазақстандық кәсіпорын жұмыскерлерінің кәсіби біліктілігін арттырудың тиімді тәсілі. Мәселен, «Қытайлық компаниялар мен Қазақстандағы KD жобасының тәжірибе алмасуы – Қазақстандық инженерлердің техникалық деңгейі мен басқару қабілетін айтарлықтай арттырды» [14, 56-62 б.]. Мұнан сырт, нақты жобаларға негізделген оқытудың бұл түрі мақсатты және практикалық болып, қазақстандық кәсіпорындардың бизнес жақтағы мүмкіндіктерін де күшейтті.

Зерттеу нәтижелері бойынша ұсыныстар, теориялық тұжырымдар

Талқылау кезеңінде талданған материалдарға сүйене отырып, төмендегідей зерттеу нәтижелерін ұсынамыз:

Қазақстан мен Қытай арасындағы сауда-экономикалық ынтымақтастықтар айтарлықтай жетістіктерге жеткен болса да, отандық кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін арттыруда әлі де көптеген қиындықтарға тап болып отыр. Осы мәселелерді талқылау кезеңіндегі мазмұндармен бірлестіре отырып, мынадай бірқанша жақтан түйіндеп көрсетеміз.

Біріншіден, сыртқы ортаның ықпалы белгілі жақтан қиындықтар тудырды. Мәселен, Жиң лұй жолаушылар автокөлік компаниясының шетелде сату жөніндегі директоры Жиян Анмин шетелдік нарық «Сауда кедергілері күшейген сайын өнім құны артады да, біздің бәсекеге қабілеттілігімізді белгілі дәрежеде төмендетеді» [15, 78-90 бб.], – дейді. Кейбір елдер өздерінің автомобиль өнеркәсібі мен отандық экономиканы дамыту қажеттілігіне байланысты автомобиль қосалқы бөлшектеріне арналған импорт саясатына өзгеріс енгізіді. Бұл факторлар Қазақстан мен Қытай ынтымақтастығының тұрақтылығына әсер етеді және қазақстандық кәсіпорындардың жаһандық бәсекелестікке қатысуына қиындықтар туғызады.

Екіншіден, технологияларды игеру мен олардың қуаттарын трансформациялауда әлі де үлкен қиындықтар сақталды. Мұны енді бір жағынан, Қазақстандық кәсіпорындардың технологияларды игеру және қайта инновациялау жағындағы сақталған кемшіліктерден көреміз. Бұл кемшіліктер ынтымақтастықтың әлуетін толық жүзеге асыруды белгілі жақтан кедергі келтіреді. Мысалы, мұнай секторында, Қазақстан мұнай ресурстарына соншалық бай болса да, оның мұнай компанияларында әлі де технологиялық инновациялық мүмкіндіктер жетіспейді. Сондай-ақ еңбеккүш ресурстары, капиталды пайдалану факторлары, ақпараттық технологиялар тағы басқа көптеген аспектілерден қиындықтарға тап болады.

Үшіншіден, инфрақұрылым мен институционалдық ортаның жетіспеушілдігі де бірқатар зиян әкеледі. Қазақстан мен Қытай екі ел инфрақұрылымдық ынтымақтастықта айтарлықтай нәтижелерге қол жеткізген болса да, логистика тиімділігі, кедендік рәсімдеуді жеңілдету, бизнесті реттеу ортасын жақсарту қатарлы көптеген салаларда әлі де түзетуге тиісті олқылықтар сақталып отыр. Бұл факторлар кәсіпорынның операциялық тиімділігі мен бәсекеге қабілеттілігінің артуына ықпал жасайды.

Жоғарыда айтылған мәселелерді шешу үшін келесі кезекте мынадай нақты шараларды қолдануды ұсынамыз:

1. Технологиялық инновациялар мен жергілікті ғылыми-зерттеу, тәжірибелік-конструкторлық жұмыстар саласындағы ынтымақтастықты нығайту.

Мұнда Қазақстан мен Қытай кәсіпорындары бірлесіп жүргізіп отырған ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарды онан ары күшейтіп, отандық

нарық қажеттіліктері мен жағдайларына бейімделген технологиялық инновацияларды жүргізуді дамыта түсу қажет. Мысалы, мұнай кәсіпорындарының бәсекеге қабілеттілігін арттырумен бірге, қазақстандық мұнай кәсіпорындарының күшті және әлсіз жақтарына талдау жасап, олардың бәсекеге қабілеттілігіне ықпал жасайтын факторларды анықтауымыз керек. Осылай істегенде ғана бұл мәселелерде өнімді нәтижелерге қол жеткізуге болады.

2. Кәсіптік мамандарды жетілдіру мен алмасу механизмін жетілдіру.

Бұл үшін әуелі «Қазақстан мен Қытай білім беру саласындағы ынтымақтастықтың ауқымын кеңейтіп, сапасын жақсартуымыз қажет» [16, 53-67 бб.]. Бұл – қазақстандық жастарды Қытайда оқуға ынталандырып қана қоймай, сонымен бірге отандық кәсіпорындар үшін жоғары деңгейдегі техникалық және басқарушы кадрларды көбірек тәрбиелеп жетілдіруге мүмкіндік тудырады. Бұл саладағы ынтымақтастықта қазірдің өзінде зор ілгерілеушіліктер көрініп отыр. Мысалы, өткен жылдары 125 қазақстандық жас маман су шаруашылығы бойынша Қытайда біліктілікті арттыру курстарына қатысты. Сондықтан мұндай ынтымақтастықтар үздіксіз жалғасын табуы және ауқымы кеңейтілуі керек.

3. Бизнес ортасы мен ынтымақтастық тетіктерін оңтайландыру.

Қазақстан үкіметі қытайлық инвестицияларды көбірек тарту үшін инвестициялық ортаны үздіксіз жақсартумен қатар, ашық және тұрақты қолдау көрсеткенде ғана оларды тартуға болады. Қытайлық инвестицияларды көбірек тартқанда ғана отандық технологиялар трансфертін және жергілікті әлеуетті арттыруға мүмкіндік туады. Осы тектес нақты шараларды қолдану – Қазақстандық кәсіпорындардың жалпы бәсекеге қабілеттілігін арттыруға көп көмегі тиеді.

Қорытынды

Екіжақты қарым-қатынастың маңызды ажырамас бөлігі ретінде Қазақстан мен Қытайдың экономикалық және сауда ынтымақтастығы отандық кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға терең ықпал етеді. Сауда және инвестиция, энергетикалық ынтымақтастық, инфрақұрылымдық байланыс, өндірістік технологияларды трансферттеу сияқты әртүрлі салалардағы ынтымақтастық арқылы қазақстандық кәсіпорындар – технологиялық тәжірибе, нарықтық басқару, кәсіптік мамандарды жетілдіру тағы басқа көп жақтардан өздеріне пайда жеткізді. Бұл олардың технологиялық инновацияларын, нарықты дамыту мүмкіндіктерін және халықаралық бәсекеге қабілеттілігін айтарлықтай арттырды.

Мақалада алға қойылған мәселелерге негізделе отырып, қазақстандық кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін арттырудың негізгі жолдары туралы төмендегідей қорытынды шығарамыз.

1) Технологияларды трансферттеу және инновациялық әлеуетті арттыру арқылы негізгі технологиялық мүмкіндіктерді нығайту;

2) Кәсіпорындардың өнеркәсіптік тізбекті интеграциялау, нарықты кеңейту арқылы аймақтық және жаһандық құндылықтардың интеграциялануына көмектесу;

3) Инфрақұрылымды дамыту және логистиканы оңтайландыру арқылы оның қолданыс шығындарын барынша азайту;

4) Еңбеккүш ресурстар дамытумен қоса, кәсіптік мамандарды үздіксіз тәрбиелеп жетістіру арқылы отандық кәсіпорындардың жалпы сапасын жақсарту.

Келешекте, Қазақстан мен Қытай «Бір белдеу, бір жол» бастамасын бірлесін құрудың жоғары деңгейдегі сапалы жұмыстарын тереңдете жүргізіу арқылы екі ел арасындағы түрлі ынтымақтастықты анағұрлым тереңдете түсуге жол ашады. Бұл әрекеттестіктер тереңдеген сайын, жасыл энергия, цифрлық экономика, жоғары технологиялар сияқты дамып келе жатқан салалардағы ынтымақтастық одан әрі нығая түседі деп күтілуде. Әсіресе, машина жасау, өнеркәсіп, энергетика, жасыл технологиялар, цифрландыру, агроөнеркәсіптік кешендер және аэроғарыш сияқты салалардағы ынтымақтастықтың кең перспективалары да күн санап жандануда. Бұл дамып келе жатқан салалардағы ынтымақтастық отандық кәсіпорындардың трансформация мен жаңғыртуға қол жеткізуіне, сондай-ақ олардың дәуірлік бәсекеге қабілеттілігін арттыруына жаңа орайлар береді.

Сонымен қатар, Қазақстан үкіметінің «2025-2040 жылдарға арналған мұнай өңдеу өнеркәсібін дамытудың ұлттық жоспары» да осы мақсатта құрылған. Қазақстан мен Қытай екі ел арасындағы ынтымақтастық

тереңдеген сайын, отандық кәсіпорындар технологиялық жағынан ілгерлеуге, басқару жағында іскерлікке және нарықты кеңейтуде үлкен жетістіктерге қол жеткізеді деп күтілуде, бұл тек ішкі нарықтағы өз орнын нығайтып қана қоймай, сонымен қатар халықаралық нарықта бәсекелестік артықшылыққа ие болады.

Қорытып айтқанда, Қазақстан мен Қытай сауда-экономикалық ынтымақтастығының тәжірибесі теңдікке, өзара тиімділікке және ортақ дамуға негізделген. Сондықтан екі елдің түрлі саладағы ынтымақтастығы – отандық кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін тиімді түрде арттыра алатынын, Қазақстан экономикасын әртараптандыру мен тұрақты дамытуға күшті серпін бере алады деп сенім артамыз.

Әдебиеттер тізімі

1 沙赫拉特·努雷舍夫. (2024). 哈中经贸合作现状与展望. 哈萨克斯坦驻华大使馆新闻发布会, (1).

2 Дүйсен, Ғ. М., & Айтжанов, Д. А. (2025). Орталық Азия елдері арасындағы ынтымақтастықты кеңейтуге аймақ ішіндегі импульсті ілгерілету. ҚазҰУ Хабаршысы. Шығыстану сериясы, (113)(2). https://doi.org/10.26577/JOS202511325

3 Ciao, X. (2023). Transformation of Chinese enterprises: Ideology, efficiency, and instrumentalism in the reform process. International Journal of Social and Cultural Studies, (4), 63–94.

4 Zhao, S. (2004). China's red capitalists: The political economy of private entrepreneurs in China (pp. 13–34). Cambridge University Press.

5 Жұманғарин, С. (2025, 17 маусым). Қытайдан Еуропаға жерүсті жүк тасымалының 80%-дан астамы Қазақстан аумағы арқылы өтеді. Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі. https://www.gov.kz/memleket/entities/economy/press/news/details/

6 王晓宇. (2024). “一带一路”框架下中哈制造业产能合作研究. 欧亚经济, (1), 45–55.

7 安敏. (2024). 在金旅客车哈萨克斯坦KD项目投产仪式上的发言. 中哈产能合作论坛, (2).

8 Нұртілеу, М. (2025, 14 қараша). Бейжіңде Қазақстан мен Қытай арасындағы инвестициялық және сауда-экономикалық ынтымақтастықтың негізгі мәселелері талқыланды. Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрлігі. https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/news/details/1105678

9 孙伟. (2024). 中国对哈萨克斯坦直接投资的技术溢出效应研究. 新疆大学学报, (3).

10 Li, X. (2025). The role of startup projects in the economic development of the East counties. Қазақстан шығыстануы ғылыми журналы, 14(2), 115. https://doi.org/10.63051/kos.2025.2

11 Zhang, X., Yi, G., Zhang, X., & Yi, G. (2024). Start-up and innovation ecosystem in China. Science, Technology and Society, 29(1), 54–74.

12 Mayer, S. (2021). Cooperation from outside: Security regionalism in Central Asia and its limits. Central Asian Affairs, 8, 203–228.

13 Jiang, S. (2024). “一带一路”倡议与上海合作组织：理念嵌入与合作实践. 爱思想. https://www.aisixiang.com/data/153564.htm

14 胡辉. (2023). 中国客车企业国际化经营中的技术转移模式研究——以金旅客车为例. 国际经济合作, (3), 56–62.

15 李建军. (2023). 中欧班列对中亚国家物流竞争力的影响分析. 国际贸易问题, (3), 78–90.

16 Zhao, S. (2011). China's approaches toward regional cooperation in East Asia: Motivations and calculations. Journal of Contemporary China, 20(68), 53–67.

Transliteration

1 Shahelate Nuereshefu. (2024). Ha Zhong jingmao hezuo xianzhuang yu zhanwang [Current Status and Prospects of China–Kazakhstan Economic and Trade Cooperation]. Haerkezisitan Zhu Hua Dashiguan Xinwen Fabuhui [Press Conference of the Embassy of Kazakhstan in China], (1). (In Chinese).

2 Dúisen, G. M., & Aitjanov, D. A. (2025). Ortalyq Aziya elderi arasyndaǵy yntymaqtastyqty keńeituge aimaq ishindegi impulsti ilgeriletu [Promoting Intra-Regional Momentum to Expand Cooperation among Central Asian Countries]. QazUU Khabarshysy. Shyǵystanu seriyasy, (113)(2). https://doi.org/10.26577/JOS202511325 (In Kazakh).

3 Ciao, X. (2023). Transformation of Chinese enterprises: Ideology, efficiency, and instrumentalism in the reform process. International Journal of Social and Cultural Studies, (4), 63–94.

4 Zhao, S. (2004). China's red capitalists: The political economy of private entrepreneurs in China (pp. 13–34). Cambridge University Press.

5 Zhumangarin, S. (2025, June 17). Qytaidan Europaǵa jerústi júk tasymalyńyń 80%-dan astamy Qazaqstan aumaǵy arqyly ótedi [More than 80% of Overland Freight from China to Europe Passes through Kazakhstan]. Qazaqstan Respublikasy Ulttyq ekonomika ministrligi [Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan]. https://www.gov.kz/memleket/entities/economy/press/news/details/ (In Kazakh).

6 Wang, Xiaoyu. (2024). “Yidai yilu” kuangjia xia Zhong Ha zhizaoye chan neng hezuo yanjiu [Research on China–Kazakhstan Manufacturing Capacity Cooperation under the Belt and Road Initiative]. Ouyazhou Jingji [Eurasian Economy], (1), 45–55. (In Chinese).

7 An, Min. (2024). Zai Jinlü keyunche Hasakesitan KD xiangmu toutou chan yi shi shang de fayan [Speech at the Launch Ceremony of the Golden Dragon Bus KD Project in Kazakhstan]. Zhong Ha Channeng Hezuo Luntan [China–Kazakhstan Production Capacity Cooperation Forum], (2). (In Chinese).

8 Núrtiley, M. (2025, November 14). Beijingde Qazaqstan men Qytai arasyndaǵy investitsiyalyq jáne sauda-ekonomikalyq yntymaqtastyqtyń negizgi máseleleri talqylandy [Key Issues of Investment and Trade and Economic Cooperation between Kazakhstan and China Discussed in Beijing]. Qazaqstan Respublikasy Syrtqy ister ministrligi [Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan]. https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/news/details/1105678 (In Kazakh).

9 Sun, Wei. (2024). Zhongguo dui Hasakesitan zhijie touzi de jishu wa yi xiao ying yanjiu [Research

on the Technology Spillover Effects of Chinese Direct Investment in Kazakhstan]. Xinjiang Daxue Xuebao [Journal of Xinjiang University], (3). (In Chinese).

10 Li, X. (2025). The role of startup projects in the economic development of the East counties. Қазақстан шығыстануы ғылыми журналы, 14(2), 115. https://doi.org/10.63051/kos.2025.2

11 Zhang, X., Yi, G., Zhang, X., & Yi, G. (2024). Start-up and innovation ecosystem in China. Science, Technology and Society, 29(1), 54–74.

12 Mayer, S. (2021). Cooperation from outside: Security regionalism in Central Asia and its limits. Central Asian Affairs, 8, 203–228.

13 Jiang, S. (2024). "Yidai yilu" changyi yu Shanghai hezuo zuzhi: Linian qianru yu hezuo shijian [The Belt and Road Initiative and the Shanghai Cooperation Organisation: Conceptual Integration and Cooperation in Practice]. Aisixiang. https://www.aisixiang.com/data/153564.htm (In Chinese).

14 Hu, Hui. (2023). Zhongguo keche qiye guojihua jingying zhong de jishu zhuanyi moshi yanjiu—yi Jinlü keche wei li [Research on Technology Transfer Models in the International Operations of Chinese Bus Companies: The Case of Golden Dragon Bus]. Guoji Jingji Hezuo [International Economic Cooperation], (3), 56–62. (In Chinese).

15 Li, Jianjun. (2023). Zhong Ou banlie dui Zhongya guojia wuliu jingzhengli de yingxiang fenxi [Analysis of the Impact of China–Europe Freight Trains on the Logistics Competitiveness of Central Asian Countries]. Guoji Maoyi Wenti [Journal of International Trade], (3), 78–90. (In Chinese).

16 Zhao, S. (2011). China's approaches toward regional cooperation in East Asia: Motivations and calculations. Journal of Contemporary China, 20(68), 53–67.

Авторлардың үлесі

А. Еркін - зерттеу тұжырымдамасын әзірлеу, теориялық-әдіснамалық негізін айқындау, тақырып бойынша ғылыми әдебиеттерді талдау. **Ғ.М. Дүйсен -** мақаланың жалпы жазылу жағына жетекшілік ету және журнал талаптарына сәйкес мақаланы рәсімдеу, техникалық түзетулер.

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Арайнұр Еркін	PhD докторант, ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан, email: araynur73@163.com, ORCID ID: 0000-0003-4500-9626
Ғалымжан Мұстахимұлы Дүйсен	доцент, экономика ғылымдарының докторы, ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан, email: galym.m.duisen.gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-4352-0482
Арайнур Еркин	PhD докторант, Институт востоковедения имени Р. Б. Сулейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: araynur73@163.com, ORCID ID: 0000-0003-4500-9626
Галымжан Мустахимулы Дуйсен	доцент, доктор экономических наук, Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: galym.m.duisen.gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-4352-0482
Arainur Yerkin	PhD Student, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan, email: araynur73@163.com, ORCID ID: 0000-0003-4500-9626
Galymzhan Duisen	Associate Professor, Doctor of Economic Sciences, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan, email: galym.m.duisen@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-4352-0482

МРНТИ 11.09.91 | Научная статья

РОЛЬ ШАЙХОВ В ПОЛИТИКЕ ГОСУДАРСТВА ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Г.М. Молотова[1], Э.М. Молотова[1], Т.А. Абдырахманов[2]

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена вопросу роли известных религиозных деятелей в политике правителей тюркских государств. Для полноты освещения темы привлечены издания исторических хроник: «Зафар-наме» Йазди Шараф ад-Дина Али, «Тарих-и Рашиди» Мирзы Мухаммад Хайдара, «Тарих» Шах Махмуда ибн Мирза Фазил Чураса. Авторы считают важным осветить некоторые обряды в культуре тюркских народов Центральной Азии, которые непосредственно связанны с именами великих шайхов. В процессе проведенного исследования установили, что сведения из исторических трудов позволяют проследить процесс влияния господствующей религии на традиционную культуру тюрков. Делается вывод, что выдающиеся религиозные деятели не только поддерживали правителей в претворении стратегических планов сохранения целостности государства, но и действовали в интересах религии: в использованных источниках освещена деятельность шайхов-суннитов. Более целеустремленным правителям, которые были еще и выдающимися полководцами, присваивались титулы государя специальными атрибутами, присланными из Мекки. Эту миссию выполняли известные шайхи эпохи. На основе данных изученных письменных источников рассмотрены обычай посещения могил святых, одаривать подарками послов, осыпать золотыми и серебряными монетами путь победителя и другие аспекты обрядовой культуры тюрков XIV-XVII веков.

Ключевые слова: письменные источники, тюркские народы, обряд, культура, трансформация, ислам, шайхи, Восточный Туркестан, Центральная Азия.

[1] Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан

[2] Институт Философии им. А. Алтымышбаева НАН КР, Бишкек, Кыргызстан

Автор-корреспондент:
Г.М.Молотова, gmolotova@mail.ru

Цитирование:
Молотова Г.М.., Молотова Э.М., Абдырахманов Т.А. Роль шайхов в политике государства тюркских народов // Адам әлемі. – 2026. – Т. 28. – №4(110). – С. 158-167. – DOI: 10.48010/4qzseq90

Открытый доступ
© Автор(ы), 2026
Это статья открытого доступа, распространяемая в соответствии с условиями международной лицензии Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0).
https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

Поступила: 10/05/2026
Принята: 15/10/2026
Опубликована онлайн: 30/10/2026

Түркі мемлекеттері билеушілерінің саясатындағы шайхтардың рөлі

Аңдатпа. Мақала түркі мемлекеттері билеушілерінің саясатын жүзеге асырудағы белгілі дін қайраткерлерінің рөлін ашуға арналған. Тақырыпты толық қамту үшін Йазди Шараф ад-Дин Әлидің «Зафар-наме», Мырза Мұхаммед Хайдардың «Тарих-и Рашиди», Шах Махмуд ибн Мырза Фазил Чурастың «Тарих» атты тарихи шежірелердің басылымдары тартылды. Авторлар ұлы шайхтардың есімдерімен тікелей байланысты Орталық Азиядағы түркі халықтарының мәдениетіндегі кейбір салт-дәстүрлерге назар аударған. Бұл мәселені мақала зерттеушілер маңызды деп санайды. Зерттеу барысында олар тарихи еңбектерден алынған мәліметтер үстем діннің түріктердің дәстүрлі мәдениетіне әсер ету процесін бақылауға мүмкіндік беретіндігін анықтады. Көрнекті дін қайраткерлері мемлекеттің тұтастығын сақтаудың стратегиялық жоспарларын жүзеге асыруда билеушілерді қолдап қана қоймай, сонымен бірге дін мүддесі үшін әрекет етті деген қорытындыға келді. Зерттеу шеңберіне тартылған дереккөздерде сунниттік шайхтардың қызметі көрсетілгені аталып өтті. Сондай-ақ көрнекті қолбасшылардан болған неғұрлым мақсатты билеушілерге Меккеден арнайы атрибуттармен егемендік атақтары жіберілген екендігі анықталған. Бұл миссияны өз дәуірінің белгілі шайхтары атқарған. Зерттелген жазбаша дереккөздердің негізінде әулиелердің қабірлерін зиярат ету, елшілерге сыйлықтар беру, жеңімпаздың жолын алтын және күміс монеталармен себу және XIV-XVII ғасырлардағы түркілердің салттық мәдениетінің тағыда басқа аспектілері қарастырылған.

Түйін сөздер: жазбаша дереккөздер, түркі халықтары, салттық мәдениет, трансформация, ислам, шайхтар, Шығыс Түркістан, Орталық Азия.

The role of the Shaikhs in the politics of the rulers of the Turkic states

Abstract. The article is devoted to the role of famous religious figures in the policies of the rulers of the Turkic states. To fully cover the topic, publications of historical chronicles were involved: “Zafar-name” by Yazdi Sharaf al-Din Ali, “Tarikh-i Rashidi” by Mirza Muhammad Haidar, “Tarikh” by Shah Mahmud ibn Mirza Fazil Churas. The authors

consider it important to highlight some rites in the culture of the Turkic peoples of Central Asia, which are directly related to the names of the great Shaikhs. In the process of the study, it was found that information from historical works allows us to trace the process of influence of the dominant religion on the traditional culture of the Turks. It is concluded that prominent religious figures not only supported the rulers in the implementation of strategic plans to preserve the integrity of the state, but also acted in the interests of religion: the sources used covered the activities of the Sunni Shaikhs. More purposeful rulers, who were also outstanding commanders, were awarded the titles of sovereign with special attributes sent from Mecca. This mission was carried out precisely by the shaikhs known for their era. Based on the data of the studied written sources, the custom of visiting the graves of saints, giving gifts to ambassadors, showering with gold and silver coins the path of the winner and other aspects of the ritual culture of the Turks of the XIV-XVII centuries was considered.

Keywords: Written Sources, Turkic Peoples, Ritual Culture, Transformation, Islam, Shaikhs, East Turkestan, Central Asia.

Введение

Изучение письменных памятников вызвано актуальностью данного направления. Опираясь на сведения, заключенные в исторических трактатах можно осветить деятельность выдающихся личностей в истории и культуре тюркских народов Центральной Азии. Как справедливо отмечает А.М. Досымбаева, в эпоху создания государства Караханидов и Сельджукидов начался новый период в истории Средней Азии и Ближнего Востока. Принятие ислама способствовало сближению тюркских государств с арабским миром [1, с. 40]. Религия ислам для тюркских народов «становится специфическим кодом» развития мировоззрения в целом, определяя направление трансформационных процессов [2, с. 54].

Перед авторами поставлена цель – раскрыть роль известных религиозных деятелей в установлении дипломатических отношений с соседними странами, поддержка стратегии правителя для сохранения стабильности в государстве. Наряду с этими вопросами освещены некоторые аспекты традиционной культуры тюркских народов, которые непосредственно связаны с религией ислам. Новизной исследования является привлечение данных письменных источников мусульманского периода, которые позволяют проследить влияние господствующей религии на дальнейшее развитие обрядовой культуры тюрков.

Основным источником для освещения темы статьи выбран труд «Зафар-наме» Йазди Шараф ад-Дина Али [3]. В целях более полного рассмотрения вклада религиозных деятелей в государственные дела тюркских правителей дополнительно привлечены: «Тарих-и Рашиди» Мирзы Мухаммад Хайдара, «Тарих» Шах Махмуда ибн Мирза Фазил Чураса, ибо сведения из них дополняют друг друга, охватывая события, происходившие в истории большинства тюркских народов исследуемого ареала, которые были связаны родственными узами и более тесными экономическими взаимоотношениями. Принятие ислама способствовало объединению тюркских народов Центральной Азии идеей единства представителей мусульманского мира. Древнетюркские письменные памятники свидетельствуют о главенстве идеи единства тюркских народов. В этом случае значительную роль сыграло создание конгломерации тюркских племен. Прослеживаются изменения, происходящие в мировоззрении тюрков. Если в период тюркских каганатов тюрки верили в покровительство Тенгри, в его поддерживающую и карающую функции, то с принятием ислама происходит некоторая замена: широко распространяется вера в могущество единого Творца – Аллаха. В исторических трудах более позднего периода наблюдается связывать с волей Аллаха удачу, победу над врагом: «Хотя все это было дано ему Великим Аллахом, я был причиной» [3, с. 140] или же «Дело не в многочисленности и доблести войска, а в милости Царя небесного. Он дарит победу тем, кто проявляет усердие, положась на него» [3, с. 82].

В процессе исследования вопроса привлечены издания письменных памятников XIV-XVII вв. осуществленные в прошлом столетии. Следует отметить, «Зафар-наме», «Тарих-и Рашиди», «Тарих» подготовлены к изданию специалистами Узбекистана, России с подробными комментариями, переводом. Эти письменные памятники предоставляют в распоряжение исследователей надежный материал. В них освещены действительность исследуемого периода истории. На основе данных указанных выше исторических трактатов рассмотрено влияние шайхов, известных в свою эпоху, на политику правителей ведения государственных дел. Другим аспектом, рассмотренным является некоторые аспекты обрядовой культуры: посещение мест захоронения свя-

тых с мольбой о поддержке перед завоевательными походами, финансовая поддержка смотрителей гробниц, дарить подарки послам.

Методология

В процессе работы над статьей основным источником привлечен труд Йазди Шараф ад-Дина Али «Зафар-наме». Проведен сравнительный анализ с данными других источников, написанных в XVI-XVII вв., в которых описываются события, происходящие на территории Восточного Туркестана, как части Центральной Азии. Методологической базой послужили исследования источниковедов, религиоведов. С помощью методов источниковедческого анализа выделены сведения, способствующие раскрыть роль известных в мусульманском мире шайхов для сохранения стабильности в мусульманском мире, их деятельность направленная на поддержку политики государя. Анализ и синтез данных источников позволил осветить обычай паломничества в места захоронения святых, вера в поддерживающую функцию Аллаха, посредством духа святых. Наряду с этим вопросом раскрывается финансовая поддержка правителями и членами их семей смотрителей гробниц святых. Внимание также обращено обычаю повиновения верховному государю, для выражения полного подчинения наследников и противников, руководствуясь принципами религии ислам.

Основная часть

«Зафар-наме» Йазди Шараф ад-Дина Али, написанный при жизни Амира Тимура, известного полководца и государя. В средневековье широко распространяется традиция зафиксировать историю ведения государственного дела тюрков, что привели развитию отрасли исторических и филологических, медицинских направлений науки. В эпоху одного из Тимуридов – Улугбека строится обсерватория, где проводились исследования небесных тел. Если до средневековья преобладала переводная литература, в основном религиозные трактаты, то в мусульманский период обращается внимание собственной тюркской литературы, хроник. По мнению Л.В. Дмитриевой, именно «до второй половины XI – начала XVI в. переводы встречались редко, уступая место самим оригиналам» [4, с. 411]. Исторические трактаты характеризуются созданием более реалистичной картины событий, имевших место в истории государства. Поэтому выбор авторов статьи пал на письменные источники, носящие название «Тарих» (Хроника). В Центральной Азии при Тимуридах Самарканд и Герат становятся центрами культуры. Особое внимание уделялось науке, литературе и искусству [4, с. 426]. Герат известен мусульманскому миру поэтической школой А. Нава'и, который был близким другом детства правителя Султана Хусейна Байкара. А. Нава'и способствовал не только развитию тюркской поэзии, его перу принадлежать труды, посвященные развитию тюркской литературы. Под его покровительством развивалась рукописная книга Центральной Азии. Герат становится самым известным в Тюркском мире «искусными образцами оформления рукописной книги» [4, с. 429].

Начиная со второй половины X в. суфии, известные шайхи оказывают влияние на деятельность не только людей творчества, но и на правителей тюркских государств. Как отмечают А.С. Эркинов, Б.М. Бабаджанов, в 1476 г. А. Нава'и «становится на Путь», вступает в тарикат Накшбандийа, широко распространивший свое влияние на территории Центральной Азии. Посещение получает от 'Абд ар-Рахмана Джами и хʷаджи Ахрара [5, с. 298-299]. Хронологические рамки привлеченных письменных памятников – XIV-XVII вв., эпоха широкого распространения ислама среди тюркских народов Центральной Азии. В исследованном в рамках статьи периоде истории тюрков прослеживается огромное влияние святых шайхов на деятельность правителей. Жизнь и деятельность государя Амира Тимура, описанная в «Зафар-наме» примечательна соблюдением им шариата, совершением джихата против иноверцев. В «Зафар-наме» сообщается признание его правителем в мусульманском мире. В источнике он часто упоминается как ревностный мусульманин, часто совершавший походы против притеснителей мусульман.

Поддержка шайхами политики правителей тюркских государств

После принятия ислама правители тюркских государств стали муридами известных

шайхов – представителей тарикатов, широко распространенных в ареале их проживания. Во второй половине X в. увайсы внесли значительный вклад в распространение идей ислама на территории Восточного Туркестана и в верховную власть тюрков. Тюркам были близки большинство установок новой религии. Воинственным тюркским народам, которым было свойственно защищать свой народ, отстаивать независимость после принятия ислама совершение ими джихада – борьбы с неверными, защита мусульман позволило проявить себя в стези новой религии. Многие тюркские государи снискали признания представителей династии саййидов Мекки. Признанным правителям тюркских государств представитель саййидов из Мекки преподносили регалии сана государя. Это признание не носило формального характера. Ибо правители тюркских государств проявляли себя ревностными мусульманами: соблюдали пост, читали пятикратный намаз, пятничные молитвы проводили с населением своей страны в мечетях, строили мечети и медресе, оказывали финансовую поддержку религиозным деятелям и т.д.

В комментарии к изданию «Зафар-наме» упоминается деятельность предшественников Амира Тимура – представителей династии Караханидов. Так, Шамс ал-Мулк в 1078-1079 гг. построил Рабат-и Малик между Бухарой и Самаркандом [3, с. 261]. Согласно данным «Зафар-наме», Амир Тимур старался сохранять мир между мусульманскими государствами. В этом случае он обращался к религиозным деятелям выступить посредниками и разъяснить его миролюбивое отношение ко всем мусульманам. В период налаживания отношений тюркским государством Джете Амир Тимур отправил послание «каждому ученому шейху, живущему в Ходженте и Ташкенте», чтобы они проявили усердие в целях устранения вражды между ними и способствовать восстановить «прежнее братство» [3, с. 58].

Этот поступок Амир Тимура исходило от поверья, что в день Страшного Суда «у государей после [воспрошения] вероисповедания он спросит об [их] справедливости» [6, с. 146]. При описании справедливости ʻАбд ал-Карим-хана в «Хронике» Шах Махмуда подчеркивается, что два дня недели он посвящал рассмотрению жалоб населения. «Он устраивал открытый для всех прием, обязывая присутствовать [на нем] кази и муфти; вызывая в присутствие также и тех эмиров, что вершили дела государства, он разбирал насущные вопросы мусульман» [6, с. 145]. Отмечается, что хан внимательно слушал, чтобы не допускать малейшей ошибки. Его отношение к народу способствовало распространения его справедливого правления в мусульманском мире и в Мекке «помолившись за здравие ʻАбд аль-Карима Справедливого, после каждого намаза читали Фатиху» [6, с. 145]. Судя по тексту, он прославился своим справедливым отношением к народу. С другой стороны, фрагмент свидетельствует о более тесных взаимоотношениях мусульманских государств.

Согласно сведениям из исторических трудов, правители тюркских государств руководствовались сложившимся восприятием: «Царь это тень – тень Господа Бога на земле, благодаря ему мир совершенствуется» [3, с. 84]. Восприятие правителя наместником Тенгри на земле свойственно мировоззрению древних тюрков. Оно отчетливо продемонстрировано в древнетюркских письменных памятниках. Каган наделяется эпитетами «небоподобный», «неборожденный». Краткостью, характерной письменным памятникам на камне, повествуется о восстановлении государства тюрков – Второго тюркского каганата. Здесь подчеркивается поддержка божествами стремления малочисленного отряда тюрков воссоздать каганат: «тюркский народ говорил: лучше погубим (сами себя) и искореним. И они начали идти к гибели. (Но) вверху Небо тюрков и священная Земля и Вода тюрков (т.е. Родина) так сказали: да не погибнет, говоря, народ тюркский, народом пусть будет, – так говорили. Небо, руководя со своих (небесных) высот отцом моим Ильтеришем-каганом и матерью моей, Ильбилгя-катун, возвысило их (над народом). Мой отец-каган выступил (сначала) с семнадцатью мужами» [7, с. 37].

Как выше отмечено нами, после принятия религии ислама правители тюркских государств принимали наставничество известнейших шайхов своего времени. Обращались к ним за советом в решении вопросов религии. Например, как сообщается в хронике истории правления Амир Тимура, во время похода на Иран встретился с учеными, выдающимися религиозными деятелями Ирана в местности Ак Йайлак. «Он в течение двадцати дней беседовал с улема-

ми и спрашивал о решении религиозных вопросов» [3, с. 285].

В «Зафар-наме» главным наставником Амира Тимура указывается Саййид Барака. Как отмечается в источнике, Саййид Барака был одним из шерифов Мекки «превосходнейший из сейидов», который выполнил миссию передачи атрибутов шахиншахства «барабан и знамя султанства» [3, с. 66]. Это является свидетельством признания в нем лидера в мусульманском мире до начала его широких завоевательных походов. Как сообщается в труде Йазди, встреча состоялась в местности Бева недалеко от Термеза. Саййид Барака, как явствует из источника, впоследствии сопровождал Сахибкирана во время его завоевательных походов, вдохновляя его на победу над врагом. В «Зафар-наме» описывается один обряд, совершавшийся перед битвой Саййидом Барака: «раскрыв ладони для молитвы, просил у всевышнего Господа победу и сказал Сахибкирану: «Обрати лицо в любую сторону, и ты победишь!»» [3, с. 148]. А. Ахмедов отметил, что Саййид Барака перед боем сошел с коня и, «взяв горсть камешков, бросил в сторону врага, сказав при этом по-тюркски: «Йаагы качты!» Слова, воодушевили его и битва завершена победой [3, с. 404]. Данный фрагмент свидетельствует о сильном влиянии известных шайхов на настрой правителей перед битвой.

Другим духовным покровителем Амира Тимура в комментариях к «Зафар-наме» указывается Мавлана Зайн ад-Дин Абу Бакр Тайабади – яркий представитель иранского суфизма XV века. Его имя упоминается в связи с походом Сахибкирана в Иран: «удостоился беседы этого единственного гения эпохи» [3, с. 92]. Выражением «гений эпохи» подчеркивается широкая известность в мусульманском мире мавланы и его высокий статус. Известность наставника часто оказывало влияние на статус правителя тюркских государств в мусульманском мире.

В «Хронике» Шах Махмуда также уделяется внимание вопросу о наставниках государей. Так, ʻАбд ал-Карим-хан и ходжа ʻУбайдаллах были мюридами Мухаммад-Вали суфи [6, с. 148]. Мухаммад-Вали суфи был мюридом и преемником Мухаммад-Шарифа, который являлся представителем традиции Увайсийа. В комментариях к «Хронике» приводится сведение с другого источника – «Тазкира-йи ʻАбд ал-Маннан», что биограф ʻАбд ал-Маннана отмечает, что «ʻАбд ал-Карим-хан и его визир ходжа ʻАбдаллах стали впоследствии мюридами этого «святого», имеется в виду ʻАбд ал-Маннан [6, с. 255]. Приведенное сведение из источника свидетельствует о широкой распространенности на территории Восточного Туркестана традиции Увайси-йа, которая в последующем была вытеснена тарикатом Х[в]айджаган.

Выше отмечали, что ʻАбд ал-Карим-хан прославился как богобоязненный и справедливый мусульманин. В «Хронике» описывая справедливость присущее ʻАбд ал-Карим-хану, подчеркивается, что после степени пророков три категории людей равны «Первый – полюс, его еще называют гаус, второй – славный мученик за веру, третий – справедливый государь» [6, с. 145-146]. Другой сын ʻАбд ар-Рашид-хана – Мухаммад-хан в труде Шах Махмуда также характеризуется богобоязненным правителем, который удостоился степени кутб. В суфийской традиции степени кутб – полюса удостаиваются праведники. Полюс считается высшей степенью духовного совершенства. В изученном источнике сообщается, что Мухаммад-хан «в течение шести месяцев был кутб» [6, с. 160].

При стабилизации спокойствия внутри страны Амир Тимуру оказывали поддержку религиозные деятели. В случае присвоения подати правителем области Хорезма Хусаином Суфи, который являлся сыном Тонгтая из рода кунграт, мавлана Джалал ад-Дин Кеши который был «весьма благонравным и богобоязненным человеком и всегда находился при государе Сахибкиране» вызвался выступить посредником между султаном Амир Тимуром и Хусаином Суфи [3, с. 75]. Ибо Джалал ад-Дин Кеши переживал, что прибытие Амир Тимура вызовет беспокойство населения. Подобное поведение отмечается автором «Зафар-наме» по отношению и других шайхов, суфиев. Так, шайхи, ученые Джете приходят к Сахибкирану (в тексте он упоминается этим эпитетом, в значении – счастливый, победоносный) «потянув руку миролюбия и ступая ногою искренности». При этом подчеркивается, что они руководствовались аятом Корана, означающий «И если два отряда из верующих сражались, то примирите их» [3, с. 59]. Фрагмент ярко свидетельствует о том, шайхи и суфии действовали согласно шариʻату. В культуре тюркских народов считается

богоугодным делом примирить двух родственников или мусульманина.

Деятельность шайхов и суфиев не ограничивалось примирением враждующих мусульман, они также участвовали в дипломатической миссии. Так, Амир Тимур отправляет в город Кутла послами Саййид Шамс ад-Дина и Ала ад-Дина наместника шайха Кукари, которые сообщили Сахибкирану весть о подчинении Бахадура Нахада [3, с. 237]. Здесь прослеживается тактика Амир Тимура с меньшими потерями подчинить соседние страны. Деятельность же представителей религии ислам указывает на их стремление мирно решить возникшие проблемы между мусульманскими государствами.

В источнике сообщается, что религиозные деятели сопровождали государя в период его походов. Так, вовремя похода в Индию Амир Тимура сопровождали Ходжа Фазл, шайхулислам Саъд Джалал ал-хакк вад-Дин Кашши, Мавлана Абдулжаббар и Мавлана Нуъман ад-Дин Хорезми из числа мудрецов и ученых [3, с. 234]. Присутствие религиозных деятелей при правителе во время завоевательных походов связано с их своевременными советами, созданием благоприятной атмосферы.

В описаниях завоевательных походов Амир Тимура прослеживается уважительное отношение государя к ним. Например, с населения Таламбы взял налог пощады. В отличие от них приказал не взимать налог с ученых и саййидов: «У Сахибкирана вера к этим двум группам была безграничной, и весьма дорого ценил их» [3, с. 226]. Далее сообщается, что всегда уделял внимание им, дарил подарки.

Амир Тимуру было свойственно глубокая религиозность. Перед каждым боем совершал два рак'ата намаза, просил у Аллаха победы над врагом. В моменты сомнения, как повествуется в «Зафар-наме» он обращался к Корану. Так, после утреннего намаза потребовал Коран и для проверки раскрыл его. Попал на 24-й аят суры «Юнус» [3, 234]. Фрагмент свидетельствует о его обычае предопределить исход битвы.

В источнике миротворческий характер Амир Тимура. Он был против войны между тюркскими народами, заботился о безопасной торговле между государствами, где господствовала религия ислам. С этой целью Сахибкиран отправляет посла к правителю Египта и Сирии – аз-Захр Сайф ад-Дин Баркуку, султану из династии мамлюков. Дипломатическую миссию поручает Шайху Саде «славному знатоку жизни» [3, с. 173-174]. В некоторых фрагментах «Зафар-наме» подчеркивается, что он приказывал наказать разбойников, которые грабили мусульман. В таких эпизодах имя Амир Тимура сопровождается эпитетом «защитник религии».

При описании похода Амир Тимура в Иран описывается встреча Сахибкирана с Баба Сангу, который был признан современниками святым: «С искренней верой и преданностью он посетил святого Баба Сангу. Баба Сангу в состоянии возбуждения, в котором он находился, бросил перед государем грудинку барана. Государь радостно поднял грудинку и сказал «Хорасан называют грудинкой земли, его нам подарит великий бог». Так и случилось» [3, с. 91-92]. Этот эпизод специалисты комментируют, что Амир Тимуру была внушена мысль о завоевании «остальной территории географического Ирана». Выдвигают мнение о том, что сунниту Баба Сангу необходимо было указать на направление завоевательных походов, ибо «угрожали две силы: сарбадары Себзвара и шиитские сейиды Мазандарана» [3, с. 327]. Здесь указывается на конкуренцию между суннитами и шиитами. Фрагмент ярко отражает влияние святого, представителя суннизма, в решение завоевания территории, занимаемой шиитами.

В отличие от представителей раннего аскетизма шайхи, святые эпохи Амира Тимура и его наследников характеризуются более воинственным нравом. Выше мы упоминали наставника А. Нава'и хʷаджу Ахрара. Он призывал активно и целенаправленно вести деятельность, что обозначило в последующем политическую и экономическую деятельность тариката Накшбандийа. Его стратегия способствовало распространению его идеологии за пределами Центральной Азии. Его полное имя – 'Убайд Аллах бин Махмуд Насир ал-дин аш-Шаши, более известен как хʷаджа Ахрар. Активно принимал участие в обороне Самарканда в 1470 г., когда Султан Махмуд-мирза выступил против брата Султан Ахмада. Ахрар был наставником Султан Ахмада. Выступил с миротворческой миссией, когда под Шахрухией, «три правителя – самаркандский Султан Ахмад, ферганский – Шайх 'Умар и ташкентский Султан Махмуд – пришли к миру», благодаря его усилиям [8,

с. 44]. Здесь подчеркивается установление мира между наследниками трона усилиями хᵛаджи Ахрара.

Ахрар выдвигал идею, что «суфий спасет не только себя, но и мир» [8, с. 45]. Руководствуясь этой идеей, Ахрар отговорил А. Нава'и от «полного отстранения от дворцовых дел» [5, с. 298]. «Уединение в обществе» (халват дар анджуман) стало традицией тариката Накшбандийа. Одну из цепей духовной преемственности Ахрар возводил к тарикату Йасавийа. В последующие столетия наблюдается сильное влияние на правителей Восточного Туркестана представителей Хᵛаджаган. Сведения об этом влиянии можно увидеть в «Хронике» Шах Махмуда ибн Мирза Фазил Чураса [6]. Одним из известнейших личностей выступает Ходжа Мухаммад Шариф, который относился к традиции Увайсийа. Происхождение Ходжи Мухаммад Шарифа связано с Сайрамом, который тридцать лет провел в медресе Самарканда, затем переселился в Кашгар, был смотрителем могилы Султан Сатук Бугра-хана. 'Абд ар-Рашид-хан построил для него ханаку. Его деятельность продолжается до появления в Восточном Туркестане представителей Хᵛаджаган. Согласно труду Шах Махмуда, популярностью на этой территории пользовались наследные преемники Аппак-ходжи – Ахмад Хᵛаджаги бин Джамал ад-дин Касани Дахбиди (1464-1542). В Восточном Туркестане он известен именем – Аппак-ходжа, в других частях Центральной Азии его чаще называют Махдум-и А'зам [9, с. 262-263]. Один из его сыновей – Мухаммад-Исхак стал муршидом Мухаммад-хана.

Обычай тюрков посещения мест захоронения святых, описанные в исторических трудах

С принятием ислама тюркскими народами возрастает почтительное отношение к святым шайхам. У многих правителей тюркских государств отмечается обычай посещения могил известнейших святых с целью попросить поддержки в отдельных начинаниях. Согласно «Зафар-наме», Амир Тимур во время завоевательных походов посещал могилы святых, одаривал смотрителей подарками. В частности отмечается, что «По дороге зашли в Бухару и посетили священные могилы, просили поддержки и отправились в путь» [3, с. 286]. Он также посещает «священную могилу Абу Ханифы, да будет доволен им Аллах, просил у него поддержки и остановился там» [3, с. 284].

О почитании Амир Тимуром эпонима тариката Йасавийа – Хᵛаджи Ахмада Йасави свидетельствует сведение, где подчеркивается, что «Сахибкиран отправился в Яссы, посетил могилу шайх Ахмада Яссави. Он сказал: «Сей дорогой – один из потомков Мухаммада Ханифы»» [3, с. 215]. Фрагмент ярко демонстрирует уважительное отношение к Ахмаду Йасави, к выходцу из тюрков, который стал известным во всем мусульманском мире. Как отмечают Л. Ртвеладзе, Э. Ртвеладзе, Амир Тимур приложил усилия, чтобы благоустроить мазары святых [10, с. 42]. Так, ему принадлежит идея строительства мавзолея Ахмада Йасави, Шахи Зинда. Это дело продолжилось при Шейбанидах. Строительство подобных сооружений способствовало развитию обычая паломничества по местам захоронения святых.

Шах Махмуд подчеркивает, что 'Абд ар-Рашид-хан обратился к Ходже Мухаммад-Шарифу за помощью. Тот, в свою очередь, сопровождал хана во время посещения могилы Султана Сатук-Бугра-хана и «испросив у великого султана помощи в начинании, разрешил хану выступить в поход» [6, с. 140].

Обычай просить поддержки у почивших святых тюркским народам было известно и раньше. Шаманизм отличался верой в поддержку духов: при проведении сеансов лечения или очищения шаман полагался на помощь духов. После принятия ислама этот обряд у тюрков претерпел некоторые изменения: при очищении от сглаза, негативного влияния сеанс начинали с именем Аллаха, произносили некоторые аяты из Корана. Посещение могилы праведников также сопровождалось просьбой о поддержке при определенных начинаниях.

Выше мы отмечали обычай Амира Тимура перед битвой чтения два рак'ата намаза и обращения к Аллаху о поддержке. Этот обычай соблюдал 'Абд ал-Карим-хан перед важными поездками. Как сообщается в «Хронике» попросив поддержки у «'Али, льва божьего, мученика, они подошли к Йарканду» [6, с. 144].

Следующий обычай, встречающийся в исторических трудах – возведение на престол. Сообщается, что «Ханым, эмиры и вельможи возвели 'Абд ал-Карим-хана на ханство согласно древнему обычаю» [6, с.

144]. Древний обычай заключался в том, что объявленного ханом наследника престола влиятельные люди государства поднимали на ковре из чистого белого войлока. Считается, что это монгольский обычай. Здесь прослеживается сохранность в традиционной культуре тюркских народов некоторых обычаев доисламского периода.

Интересным сведением для исследователей выступает обычай, выражения подчинения. По доносу придворных, ʻАбд ар-Рашид-хан обвиняет в неверности своего сына ʻАбд ал-Карим-хана. Тогда, ʻАбд ал-Карим-хан повесил «пояс на шею, обливаясь слезами и дрожа [всем телом], покорно опустился на колени и изложил суть дела» [6, с. 142]. В «Зафар-наме» чаще описываются эпизоды подчинения побежденных правителей. В этом случае заступником побежденного являлся кто-то из приближенных государя: «Шайх Али Бахадур привел к государю Али-бека с саблей на шее и саваном, просил его кровь посвятить ему» [3, с. 100]. Описан средневековый обычай, когда противник – Али-бек Джаникурбани сдавался на милость победителя. В комментариях отмечается, что Шайх Али Бахадур являлся одним из видных военачальников Амира Тимура [3, с. 389]. В данных фрагментах ярко прослеживается отношение к правителю как тени Аллаха на земле. Соответственно непослушание приравнивалось греху перед Аллахом.

Обычай делать подарки девятками описан в «Зафар-наме». Этот обычай применялся во время свадеб, встречи виднейших религиозных деятелей, представителей известнейших в Центральной Азии династий. Как сообщается в указанном источнике, государь устроил той, где сделал подарки девятками Хусайин-беку и взамен от него потребовал вернуть область Кеша, который принадлежал отцам и дедам Амир Тимура [3, с. 37]. Несколько иначе описывает это событие Б.И. Вайнберг. Исследователь подчеркивает, что Амир Тимур неоднократно совершал поход. Также упоминается о подарках девятками, отправленные Хусейну-Суфи, где послом выступил Джелал ад-дин Кеши. Установление мира через брак дочери Ак-Суфи с Джахангиром – сыном Амир Тимура, означало завоевание этой территории [11, с. 106]. Наблюдается сохранности обычая использования брачных союзов как способ сохранения стабильности в государстве. Этот способ встречается и в древнетюркских письменных памятниках.

В комментариях подчеркивается, что обычай преподносить подарки девятками существовал у восточных тюрков в древности и ныне сохранился у узбеков, казахов и уйгуров [3, с. 372]. Следует отметить, что обычай преподносить такой подарок в современности сохранился в свадебном обряде. Этот обычай в источнике упоминается несколько раз. Один из них упоминается в связи со свадьбой Амир Тимура с Дильшат-ага – дочерью Шамс ад-Дин-бека.

Еще один обычай преподносить подарки с просьбой выздоровления. Как сообщается в «Зафар-наме», в 1392 году Сахибкиран заболел. Его лечением занимались придворные лекари под присмотром амира Хаджи Сайф ад-Дина. В это время жены и дети раздают садака: «С глубокой верой и преданностью отправили подарки и подношения к священным могилам и местам поклонения. Раздали много добра нищим, неимущим и отшельникам. Нуждающимся раздали лошадей и баранов. Принесли в жертву лучших лошадей» [3, с. 152]. Здесь показана сила пожертвований ради спасения души человека. В исламе особо подчеркивается богоугодность пожертвований – садака.

В тюркских государствах сохранился обычай назначать аталыка несовершеннолетнему наследнику престола или наместнику определенных частей государства. В данном случае аталык выполнял рол наставника до его совершеннолетия, после оставался при нем на должности советника и доверенного человека при дворе. В «Хронике» Шах Махмуда этот обычай упоминается о назначении ʻАбд ар-Рашид-ханом Джан-Мухаммад-мирзу байрина аталыком одного из сыновей – ʻАбд ал-Карим-хана и отправил его наместником Йанги-Хисара [6, с. 143].

Не менее интересным является сведение об обычае наказания побежденного наместника из наследников престола. Он упоминается в связи именем Мухаммад-хана младшего брата ʻАбд ал-Карим-хана. Шах-хан, который правил в Турфане в с 949/1542-43 года согласно этому обычаю: «к нему привели Мухаммад-хана и [принесли] вместе с ним регалии государева сана. Вместе с ним ханское знамя привязали к ноге хана. Так повелось издревле» [6, с. 152]. Обычай привязать знамя ханства означало свержение хана.

Заключение

Письменные источники исследуемого периода предоставляют в распоряжение исследователя надежный материал, на основе которых появляется возможность раскрыть тему статьи. Сведения, зафиксированные в таких сочинениях средневековья, как «Зафар-наме», «Тарих» позволили осветить роль известных религиозных деятелей XIV-XVII веков в ведении государственных дел правителями тюркских государств. С принятием ислама тюркские народы Центральной Азии государи проявляют себя ревностными защитниками религии ислам, ведут священные войны против иноверцев, строгими адептами шариата. «Зафар-наме» Амир Тимур характеризуется как выдающийся полководец, искусный стратег. Он снискал известность как ревностный защитник мусульман. Поэтому в труде Йазди используются эпитеты «Сахибкиран», «защитник религии» и т.д. В ведении государственных дел привлекал шайхов, которые были ы его эпоху известны мусульманскому миру: они участвовали в дипломатической миссии с соседними странами, выступали миротворческой миссией, восстанавливая «братские отношения» между мусульманскими странами.

Как отмечается в источнике, с установлением стабильного государства, Амир Тимур приступает инициатором почтительного отношения к святым-шайхам: например, мазар Шайх-и Зинда стал местом поклонения, по некоторым источникам, строительство мавзолея Ахмада Йасави принадлежит ему. Благое дело, начатое им, продолжено Шайбанидами. Амир Тимур приложил усилия для того, чтобы торговые отношения между странами были безопасными. С уважением относился ученым, шайхам. Особым уважением у него пользовались саййиды. Такое же отношение прослеживается на территории Восточного Туркестана.

В изученных источниках отмечается, принятие наставничества известных шайхов. Эти сведения косвенно свидетельствуют о конкуренции между традицией Увайсийа и ходжаган. В «Хронике» Шах Махмуда освещаются последние годы жизни увайса, смотрителя мазара Султана Сатук Бугра-хана – Мухаммад Шарифа. Обращение к нему ‘Абд ар-Рашид-хана может указывать на наставничество. Другой представитель традиции Увайсийа – Мухаммад Вали-суфи, преемник Мухаммад Шарифа являлся наставником ‘Абд ал-Карим-хана – сына ‘Абд ар-Рашил-хана. По мнению авторов, возвращение в Самарканд Мухаммад-Исхака, представителя Хʷаджаган по приказу ‘Абд ал-Карим-хана свидетельствует о существовавшем конфликте между представителями Хʷаджаган и традиции Увайсийа.

Благодаря данным использованных источников, удалось осветить некоторые аспекты обрядовой культуры тюрков – посещение мазаров святых, обычай выражения подчинения, дарить подарки девятками. Отмечается сохранность отдельных обычаев, связанных свадебной обрядностью. Проведенная работа доказывает необходимость проводить исследования на основе данных первоисточников, ибо на их основе можно реконструировать картину истории и культуры тюркских народов Центральной Азии.

Список литературы

1 Досымбаева, А. (2019). «Диван лугат-ат турк» Махмуда ал-Кашгари как памятник письменно-литературного языка и языковой культуры тюркских народов. В Сборнике материалов Международной научно-практической конференции «Роль личности в истории Отечества» в рамках практической реализации статьи Н. А. Назарбаева «Семь граней Великой степи» (с. 40–48). Алматы.

2 Ерекешева, Л. Г. (2013). Культура и религия в истории Центральной Азии. Дайк-Пресс.

3 Шараф ад-Дин Али Йазди. (2008). Зафар-наме (А. Ахмедов, предисловие, перевод, комментарии, указатели и карта). Издательство журнала «SAN'AT».

4 Дмитриева, Л. В. (1987). Тюркоязычная арабописьменная рукописная книга по ее ареалам. В Рукописная книга в культуре народов Востока: Очерки (Кн. 1, с. 407–450). Главная редакция восточной литературы.

5 Эркинов, А. С., & Бабаджанов, Б. М. (2006). Нава'и. В Ислам на территории бывшей Российской империи: Энциклопедический словарь (Т. 1, с. 298–299). Восточная литература.

6 Шах Махмуд ибн Мирза Фазил Чурас. (2010). Хроника (О. Ф. Акимушкин, критический текст, перевод, комментарии, исследование и указатели; 2-е изд.). Петербургское лингвистическое общество.

7 Малов, С. Е. (1951). Памятники древнетюркской письменности. Издательство АН СССР.

8 Каримов, Э. Э. (2006). Ахрар. В Ислам на территории бывшей Российской империи: Энциклопедический словарь (Т. 1, с. 43–45). Восточная литература.

9 Бабаджанов, Б. М. (2006). Маздум-и А'зам. В Ислам на территории бывшей Российской империи: Энциклопедический словарь (Т. 1, с. 262–263). Восточная литература.

10 Ртвеладзе, Л., & Ртвеладзе, Э. (1996). Мусульманские святыни Узбекистана. Главная редакция энциклопедий.

11 Вайнберг, Б. И. (1960). К истории кунгратских суфи. В Полевые исследования Хорезмской экспедиции 1957 года (Вып. 4, с. 104–114). Издательство АН СССР.

Transliteration

1 Dosymbaeva, A. (2019). "Divan lugat-at turk" Mahmuda al-Kashgari kak pamyatnik pismenno-literaturnogo yazyka i yazykovoi kultury tyurkskikh narodov [Mahmud al-Kashgari's Dīwān Lughāt al-Turk as a Monument of the Written Literary Language and Linguistic Culture of the Turkic Peoples]. In Sbornik materialov Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii "Rol lichnosti v istorii Otechestva" v ramkakh prakticheskoi realizatsii statyi N. A. Nazarbaeva "Sem graney Velikoi stepi" (pp. 40–48). (In Russian).

2 Erekesheva, L. G. (2013). Kultura i religiya v istorii Tsentralnoi Azii [Culture and Religion in the History of Central Asia]. Daik-Press. (In Russian).

3 Sharaf ad-Din Ali Yazdi. (2008). Zafar-name [The Book of Victory] (A. Akhmedov, Foreword, Trans., Comment., Indexes, & Map). Izdatelstvo zhurnala "SAN'AT". (In Russian).

4 Dmitrieva, L. V. (1987). Tyurkoyazychnaya arabopismennaya rukopisnaya kniga po ee arealam [Turkic-Language Manuscripts in Arabic Script across Their Geographical Regions]. In Rukopisnaya kniga v kulture narodov Vostoka: Ocherki (Book 1, pp. 407–450). Glavnaya redaktsiya vostochnoy literatury. (In Russian).

5 Erkinov, A. S., & Babadzhanov, B. M. (2006). Nava'i. In Islam na territorii byvshei Rossiiskoi imperii: Entsiklopedicheskii slovar [Islam in the Territory of the Former Russian Empire: An Encyclopedic Dictionary] (Vol. 1, pp. 298–299). Vostochnaya literatura. (In Russian).

6 Shah Mahmud ibn Mirza Fazil Churas. (2010). Khronika [Chronicle] (O. F. Akimushkin, Critical Text, Trans., Comment., Study, & Indexes; 2nd ed.). Peterburgskoe lingvisticheskoe obshchestvo. (In Russian).

7 Malov, S. E. (1951). Pamyatniki drevnetyurkskoi pismennosti [Monuments of Ancient Turkic Writing]. Izdatelstvo Akademii nauk SSSR. (In Russian).

8 Karimov, E. E. (2006). Akhrar. In Islam na territorii byvshei Rossiiskoi imperii: Entsiklopedicheskii slovar [Islam in the Territory of the Former Russian Empire: An Encyclopedic Dictionary] (Vol. 1, pp. 43–45). Vostochnaya literatura. (In Russian).

9 Babadzhanov, B. M. (2006). Mazdum-i A'zam. In Islam na territorii byvshei Rossiiskoi imperii: Entsiklopedicheskii slovar [Islam in the Territory of the Former Russian Empire: An Encyclopedic Dictionary] (Vol. 1, pp. 262–263). Vostochnaya literatura. (In Russian).

10 Rtveladze, L., & Rtveladze, E. (1996). Musulmanskie svyatyni Uzbekistana [Muslim Sacred Sites of Uzbekistan]. Glavnaya redaktsiya entsiklopedii. (In Russian).

11 Weinberg, B. I. (1960). K istorii kungratskikh sufi [On the History of the Kungrat Sufis]. In Polevye issledovaniya Khorezmskoi ekspeditsii 1957 goda [Field Research of the Khorezm Expedition of 1957] (Issue 4, pp. 104–114). Izdatelstvo Akademii nauk SSSR. (In Russian).

Вклад авторов

Молотова Г.М. – разработка концепции исследования, подготовка первоначального варианта текста статьи. **Молотова Э.М.** – сбор и систематизация исследовательских материалов, анализ полученных результатов. **Абдырахманов Т.А.** – критический анализ содержания статьи, уточнение научных выводов и окончательное редактирование рукописи.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Гульбахрем Максимовна Молотова главный научный сотрудник, доцент, кандидат филологических наук, Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: gmolotova@mail.ru, ORCID: 0000-0003-2182-2380

Эльвира Максимовна Молотова ведущий научный сотрудник, кандидат исторических наук, Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова Казахстан КН МНВО РК, email: m,elvira_76@mail.ru, ORCID: 0000-0001-6136-9889

Толобек Абылович Абдырахманов ведущий научный сотрудник, доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН КР. Институт Философии им. А. Алтымышбаева НАН КР. Бишкек, Кыргызстан, email: uiu212@mail.ru , ORCID ID: 0000-0001-9481-0271

Гульбахрем Мәхсұмқызы Молотова бас ғылыми қызметкер, доцент, филология ғылымдарының кандидаты, ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сұлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан, email: gmolotova@mail.ru, ORCID: 0000-0003-2182-2380

Эльвира Мәхсұмқызы Молотова жетекші ғылыми қызметкер, тарих ғылымдарының кандидаты, ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сулейменова атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан, email: m,elvira_76@mail.ru, ORCID: 0000-0001-6136-9889

Толобек Абылович Абдырахманов жетекші ғылыми қызметкер, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА Алтымышбаев атындағы Философия институты, Бишкек, Қырғызстан. email: uiu212@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-9481-0271

Gulbakhrem Molotova Chief Researcher, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, R.B. Suleimenov Institute of the Oriental Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: gmolotova@mail.ru, ORCID: 0000-0003-2182-2380

Elvira Molotova Leader Researcher, Candidate of Historical Sciences, R.B. Suleimenov Institute of the Oriental Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: m,elvira_76@mail.ru, ORCID: 0000-0001-6136-9889

Tolibek Abdiraxmanov Leader Researcher, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of NAS KR. Institute of Philosophy named after A. Altymyshbaev NAS of the Kyrgyz Republic. Bishkek, Kyrgyzstan. e-mail: uiu212@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-9481-0271

МРНТИ 11.01.67 | Научная статья

АНАЛИТИЧЕСКИЙ ОБЗОР ИССЛЕДОВАНИЙ КОМПЛАЕНС-КОНТРОЛЯ: ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ МЕХАНИЗМЫ И АРХИТЕКТУРА СОЦИАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

А.С. Кодиркулов

Академия МВД Республики Узбекистан, Ташкент, Узбекистан

Автор-корреспондент:
Кодиркулов А.С.,
kodazjn@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В статье исследуется роль комплаенс-контроля как системного организационно-правового и психолого-управленческого механизма профилактики контрпродуктивного поведения (Counterproductive Work Behavior, CWB) и коррупции в деятельности сотрудников правоохранительных органов. На основе анализа современных зарубежных научных источников и эмпирических данных систематизированы основные формы деструктивных служебных проявлений: злоупотребление полномочиями и чрезмерное применение силы, коррупционные практики, процессуальные фальсификации, служебный саботаж и субкультурный феномен «круговой поруки» (blue code of silence). Выявлена многоуровневая детерминация неправомерного поведения, объединяющая индивидуально-психологические характеристики сотрудников, деформации организационной культуры, дефицит организационной справедливости и внешние структурные условия службы. Особое внимание уделено архитектуре современных комплаенс-систем в правоохранительных ведомствах развитых стран (США, Великобритании, Германии, Канады, Австралии и др.), включающей службы внутренней безопасности, институты независимого гражданского надзора и омбудсменов, проактивный аудит интегритета, каналы защиты осведомителей и цифровые технологии мониторинга. Проведена оценка практической результативности внедряемых мер, среди которых высокую превентивную эффективность демонстрируют алгоритмические системы раннего предупреждения (Early Warning Systems, EWS) и программы ценностно-ориентированного этического обучения. Обоснован вывод о том, что устойчивое снижение контрпродуктивных практик достигается исключительно за счет синергии «жесткого» контроля (неотвратимости дисциплинарной ответственности) и «мягких» инструментов (формирования этического лидерства и здорового социально-психологического климата в коллективе).

Ключевые слова: комплаенс-контроль, контрпродуктивное служебное поведение, правоохранительные органы, полиция, профилактика коррупции, служебная дисциплина, профессиональная этика, организационная справедливость, система раннего предупреждения (EWS), гражданский надзор.

Цитирование:
Кодиркулов А.С. Аналитический обзор исследований комплаенс-контроля: институциональные механизмы и архитектура социальной безопасности // Адам әлемі. – 2026. – Т. 28. – №4(110). – С. 168-179. – DOI: 10.48010/0qvztj69

Открытый доступ
© Автор(ы), 2026
Это статья открытого доступа, распространяемая в соответствии с условиями международной лицензии Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0).
https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

Поступила: 10/09/2026
Принята: 15/10/2026
Опубликована онлайн: 30/10/2026

Комплаенс-бақылау зерттеулеріне аналитикалық шолу: институционалдық тетіктер және әлеуметтік қауіпсіздік архитектурасы

Аңдатпа. Мақалада құқық қорғау органдары қызметкерлерінің контрөнімді мінез-құлқының (Counterproductive Work Behavior, CWB) және сыбайлас жемқорлықтың алдын алуға бағытталған ұйымдастырушылық-құқықтық әрі психологиялық-басқарушылық тетік ретіндегі комплаенс-бақылаудың рөлі қарастырылады. Қазіргі шетелдік ғылыми еңбектер мен эмпирикалық деректерді талдау негізінде қызметтік теріс әрекеттердің негізгі түрлері жүйеленеді: өкілеттіктерді теріс пайдалану және шамадан тыс күш қолдану, сыбайлас жемқорлық әрекеттері, іс жүргізу құжаттарын бұрмалау, қызметтік саботаж және әріптестердің құқық бұзушылықтарын жасыруға негізделген «үнсіздік кодексі» (blue code of silence). Құқыққа қайшы мінез-құлықтың көпдеңгейлі себептері анықталады. Оларға қызметкерлердің жеке-психологиялық ерекшеліктері, ұйымдық мәдениеттің бұрмалануы, ұйым ішіндегі әділеттіліктің жеткіліксіздігі және қызметтің сыртқы құрылымдық жағдайлары жатады. АҚШ, Ұлыбритания, Германия, Канада және Австралия сияқты елдердегі құқық қорғау органдарының комплаенс жүйелеріне ерекше назар аударылады. Бұл жүйелер ішкі қауіпсіздік бөлімшелерін, тәуелсіз қоғамдық қадағалау институттарын, омбудсмендерді, адалдыққа бағытталған алдын ала аудитті, құқық бұзушылық туралы хабарлаушыларды қорғау арналарын және цифрлық мониторинг

технологияларын қамтиды. Сондай-ақ енгізіліп жатқан шаралардың практикалық нәтижелілігі талқыланады; атап айтқанда, ерте ескерту жүйелері (Early Warning Systems, EWS) мен құндылықтарға негізделген этикалық оқыту бағдарламаларының алдын алу мүмкіндіктері қарастырылады. Зерттеу шолуындағы тұжырымдарға сәйкес, контрөнімді әрекеттерді тұрақты түрде азайту үшін қатаң бақылау мен тәртіптік жауапкершіліктің бұлтартпастығын этикалық көшбасшылықты дамыту және ұжымда қолайлы әлеуметтік-психологиялық ахуал қалыптастыру сияқты ынталандырушы құралдармен ұштастыру қажет.

Түйін сөздер: комплаенс-бақылау, контрөнімді қызметтік мінез-құлық, құқық қорғау органдары, сыбайлас жемқорлықтың алдын алу, кәсіби этика, ұйымдық әділеттілік, ерте ескерту жүйесі, қоғамдық қадағалау.

An Analytical Review of Compliance Control Research: Institutional Mechanisms and the Architecture of Social Security

Abstract. This review examines compliance control as an organizational, legal, and psychological mechanism for preventing counterproductive work behavior (CWB) and corruption among law enforcement personnel. Drawing on the academic and institutional literature cited in the article, it distinguishes abuse of authority and excessive force, corruption, falsification of evidence, breaches of discipline, and the informal code of silence. The analysis considers how individual dispositions, organizational culture, perceived fairness, leadership practices, and structural working conditions may interact in shaping misconduct risks. It then discusses internal affairs units, independent oversight bodies, integrity audits, protected reporting channels, body-worn cameras, ethics education, and early warning systems. The reviewed material indicates that no single instrument can reliably prevent misconduct in every setting: the effects of technological monitoring, disciplinary sanctions, and training depend on implementation quality and institutional context. The paper therefore advocates a combined approach that links consistent and proportionate accountability with ethical leadership, supportive organizational climates, preventive interventions, and transparent oversight. Because the paper is a narrative review rather than a new empirical investigation, the evidence discussed should not be interpreted as demonstrating a universal causal effect of compliance systems. Further context-sensitive research is needed to assess the long-term results of specific interventions.

Keywords: Compliance Control; Counterproductive Work Behavior; Law Enforcement; Police Misconduct; Corruption Prevention; Organizational Justice; Early Warning Systems; Civilian Oversight.

Введение

В условиях модернизации государственного управления комплаенс-контроль всё в большей степени рассматривается как системный механизм профилактики контрпродуктивного поведения, включая его наиболее социально опасную форму – коррупцию. Контрпродуктивное поведение в деятельности должностных лиц проявляется не только в снижении эффективности исполнения служебных обязанностей, нарушении установленных регламентов и злоупотреблении полномочиями, но и в устойчивых коррупционных практиках, непосредственно подрывающих принципы законности, справедливости и общественного доверия к государственным институтам. Вопросы развития и институционализации комплаенс-контроля рассматривались в рамках совещания под председательством Президента Республики Узбекистан, посвящённого совершенствованию механизмов внутреннего контроля и профилактике коррупционных проявлений в системе государственного управления. В ходе совещания было обозначено значение риск-ориентированного подхода, цифровых инструментов мониторинга и усиления персональной ответственности должностных лиц как факторов снижения вероятности контрпродуктивных поведенческих практик [2]. В данном контексте комплаенс-контроль выступает как превентивный организационно-правовой механизм, направленный на ограничение коррупции как формы контрпродуктивного поведения и формирование устойчивых моделей правомерного и этически нормативного служебного поведения.

Методология

В статье применён обзорно-аналитический подход к опубликованным научным работам, аналитическим докладам и официальным материалам, представленным в списке литературы. Использованы методы концептуального сопоставления, тематической классификации и сравнительного анализа организационных механизмов профилактики служебных нарушений. Сначала разграничиваются понятия контрпродуктивного трудового поведения, полицейского проступка и коррупционного нарушения; затем рассматриваются индивидуальные, групповые и институциональные факторы риска. На следующем этапе сопоставляются внутренние механизмы комплаенса, независимый надзор, защита информаторов, технологический мониторинг, обучение и системы раннего предупреждения. При

интерпретации результатов различаются сообщения об ассоциациях, оценки отдельных программ и обобщающие экспертные выводы. Работа представляет собой нарративный обзор, а не систематический метаанализ: исходный материал не содержит воспроизводимого поискового протокола, заранее установленных критериев включения и количественной оценки качества исследований. Поэтому сравнительные выводы имеют аналитический, а не универсально-причинный характер.

Обзор литературы

Контрпродуктивное поведение сотрудников правоохранительных органов (полиции и других структур внутренних дел) представляет серьезную проблему, подрывающую доверие общества к институтам правопорядка. Под этим термином понимаются любые умышленные действия сотрудников правоохранительных органов, противоречащие законным целям службы и нормам профессиональной этики. В англоязычных исследованиях используется понятие Counterproductive Work Behavior (CWB) – намеренное поведение работников, наносящее ущерб организации. В контексте полиции к таким проявлениям относят широкий спектр нарушений, часто объединяемых понятием police misconduct («неправомерное поведение полиции») или police deviance («девиантность полиции») [3; 10]. Данные нарушения не только наносят вред гражданам и сообществам, но и подрывают внутреннюю дисциплину, моральный дух личного состава и репутацию правоохранительных органов. В связи с этим во многих странах с развитой системой контроля (США, Великобритания, Германия, Канада, Австралия и др.) уделяется первостепенное внимание внедрению эффективных комплаенс-систем, внутренних проверок и независимого надзора, направленных на предупреждение подобных нарушений и укрепление полицейской этики. Ниже представлен обзор современного зарубежного научного и экспертного материала по данной тематике, охватывающий определения и виды контрпродуктивного поведения, эмпирические данные о масштабах и причинах, а также роль механизмов комплаенс и контроля в его профилактике.

Виды контрпродуктивного поведения сотрудников полиции разнообразны и охватывают как нарушения в отношении граждан, так и внутренние проступки. Основные категории, отмечаемые в исследованиях, включают следующие:

Злоупотребление властью и чрезмерное применение силы. Незаконное применение физической силы (жестокость), неоправданное использование огнестрельного оружия, жестокое обращение с задержанными. Например, нарушения связанных с применением смертельной силы рассматриваются как одни из самых тяжелых проступков [9]. Сюда же относится агрессия и запугивание, когда офицеры прибегают к угрозам или физическому насилию без достаточных оснований.

Коррупция в полицейской среде. Любое использование должностных полномочий в личных интересах. К коррупции относят получение взяток, вымогательство, покровительство преступной деятельности, участие в схемах присвоения ценностей (например, хищение со складов уликами, крышевание наркоторговли). Классическое определение – «злоупотребление служебным положением для получения выгоды» . Исследования подчёркивают, что современные формы коррупции могут приобретать завуалированный и жестокий характер. Так, Комиссия Моллена (Нью-Йорк, 1994) выявила, что после искоренения открытых взяточнических схем 1970-х годов полиция переключилась на более насильственные и скрытые злоупотребления: содействие наркоторговцам, кражи и грабежи, незаконные обыски и изъятия имущества, лжесвидетельства и жестокие избиения граждан [5].

Нарушения честности и процессуальные нарушения. Сюда входят подлог доказательств, фальсификация рапортов и официальных документов, дача ложных показаний (лжесвидетельство в психологии), сокрытие или уничтожение улик, сговор с целью воспрепятствования правосудию. Подобные действия подрывают основы правовой системы и часто приводят к судебным ошибкам.

Служебная недисциплинированность и саботаж. Примеры включают умышленное неисполнение приказов, саботаж расследований, разглашение служебной информации, отказ сотрудничать с руководством или коллегами. В рамках общего понятия контрпродуктивное поведение для любых организаций отмечаются такие формы, как намеренное бездействие, уклонение

от работы, распространение слухов, подрыв авторитета руководства [8]. В полиции к специфическим формам можно отнести, например, «кодекс молчания» – негласное правило не выдавать проступки коллег, фактически саботирующее механизмы внутренней отчетности.

Прочие виды проступков. Нахождение на службе в состоянии опьянения или под воздействием наркотиков, появление на работе вне дежурства в униформе в личных целях, злоупотребление служебным положением для получения личных выгод (например, бесплатных услуг), а также любые нарушения внутренних регламентов, даже если они по отдельности кажутся «незначительными». Исследования показывают, что восприятие «мелких» нарушений (например, прием небольших подарков от граждан, неуважительное общение) существенно различается в разных странах и культурах. Если подавляющее большинство сотрудников полиции Австралии (≈90%) считают такие действия недопустимыми, то, например, в Таиланде лишь 3% офицеров оценивают их как нарушение правил [4]. Это говорит о различиях в национальных стандартах и организационной культуре.

Таким образом, контрпродуктивное поведение охватывает спектр от относительно «мягких» форм (нарушение дисциплины, грубость) до тяжких преступлений (коррупция, насилие). Общее между ними – умышленный характер и вредоносные последствия для службы и общества. Отметим, что даже единичные вопиющие случаи (например, коррупционный скандал или неправомерное убийство при задержании) способны нанести колоссальный ущерб репутации правоохранительных органов и снизить доверие населения. Поэтому крайне важно не только классифицировать и выявлять такие проявления, но и понимать их причины и условия возникновения, чтобы выработать превентивные меры.

Масштабы и причины неправомерного поведения

Масштабы распространенности. Эмпирические исследования указывают, что контрпродуктивное поведение присуще полиции во всех странах, хотя степень его распространенности и характер сильно варьируются. Точное измерение осложнено «кодексом молчания» и неофициальными практиками сокрытия инцидентов, однако доступные данные свидетельствуют, что проблема не носит единичного характера [16]. Например, в Соединенных Штатах журналистские расследования и базы данных выявили десятки тысяч случаев проступков и нарушений. С 2000-х годов как минимум 85 000 офицеров полиции США подвергались официальным расследованиям по обвинениям в неправомерных действиях, а 2 500 из них имели 10 и более дисциплинарных дел каждый [15]. Такая концентрация указывает на наличие небольшого числа «хронических нарушителей», остающихся в рядах полиции несмотря на повторные проступки.

Исследование Министерства юстиции США установило, что доля сотрудников, ответственных за непропорционально большое число жалоб, крайне мала: как правило, порядка 5–10% личного состава дают до половины всех жалоб граждан. В отдельных городах отмечались случаи, когда 2% офицеров вызывали 50% жалоб [14]. Данный феномен «проблемных сотрудников полиции» подтверждает необходимость своевременного выявления и коррекции поведения индивидуальных нарушителей. Схожие тенденции прослеживаются и в других странах: значительная часть личного состава никогда не сталкивается с дисциплинарными взысканиями, тогда как относительно небольшое число сотрудников полиции регулярно вовлечены в скандалы и расследования.

Официальная статистика дисциплинарной практики в странах с развитой системой учета показывает, что ежегодно лишь небольшой процент сотрудников привлекается к ответственности, но эта доля имеет тенденцию к росту благодаря усилению контроля. Так, в Англии и Уэльсе в 2023-2024 годы к формальным дисциплинарным слушаниям (misconduct proceedings) были привлечены около 0,6% сотрудников полиции от общей численности (859 офицеров из ~143 тысяч), что на треть больше, чем в предыдущем году. Рост числа выявленных нарушителей связывают с реформированием системы дисциплины и более активным рассмотрением жалоб после ряда громких скандалов. Одновременно, из десятков тысяч поступающих ежегодно жалоб граждан лишь небольшая часть (обычно 1–2%)

классифицируется как тяжёлые и ведущие к официальному расследованию – большинство касается менее серьезных претензий, решаемых на местном уровне. Таким образом, статистически значимые крупные проступки относительно редки, но их социальный резонанс и кумулятивный эффект на доверие огромны [17].

Причины и факторы, способствующие контрпродуктивному поведению поведению. Современные исследования подчеркивают многофакторную природу нарушений в правоохранительной системе. Можно выделить несколько уровней причин:

Индивидуально-психологические факторы. На личностном уровне выявлены корреляции между чертами характера, образованием и склонностью к нарушениям. К примеру, более высокий уровень образования сотрудника полиции зачастую сопряжен с меньшим числом жалоб – данные по США показывают, что офицеры с высшим образованием получают в среднем меньше дисциплинарных претензий. Предполагается, что образованные сотрудники лучше осознают правовые и этические границы [18]. Также исследования связывали предрасположенность к агрессии и низкую стрессоустойчивость с вероятностью применения чрезмерной силы. Однако личностные особенности не дают полного объяснения – значимую роль играет среда и контекст.

Организационная культура и внутренняя среда. Профессиональная субкультура правоохранителей способна как сдерживать, так и провоцировать контрпродуктивное поведение. Негласные нормы типа «круговой поруки» (blue code of silence), когда коллеги не выдают проступков друг друга, создают атмосферу безнаказанности. Если в подразделении укоренены цинизм, агрессивный стиль и пренебрежение к правилам, новые сотрудники перенимают эти образцы через механизм социального научения [15]. Напротив, атмосфера нетерпимости к нарушениям и высокий этический стандарт коллектива сдерживают индивидов от проступков. Влияние «плохих примеров» было эмпирически подтверждено: согласно исследованию, опубликованному в Nature, проступок одного сотрудника полиции существенно повышает вероятность аналогичного проступка его сослуживцев [19]. Иными словами, нарушения распространяются среди офицеров подобно «заражению», особенно если не встречают осуждения. Поэтому наличие хотя бы нескольких коррупционных или жестоких офицеров, остающихся безнаказанными, может разлагать целое подразделение. С другой стороны, положительный лидер и здоровая культура способны создавать эффект «обратного заразительного влияния», подтягивая поведение на более высокий стандарт.

Организационная справедливость и управление. Теория организационной справедливости применительно к полиции утверждает, что восприятие офицерами справедливости внутри организации влияет на их поведение вовне [6]. Если сотрудники чувствуют, что руководство обращается с ними несправедливо, наказывает неравномерно или игнорирует их права, то они могут отвечать «ответным» контрпродуктивным поведением по отношению к организации [10]. П. Рейнолдс и др. отмечали, что ощущение обиды на руководство может побуждать служащих к своеобразной мести – снижению трудового усердия, нарушению дисциплины или саботажу. В полиции были зафиксированы случаи, когда чувство несправедливости приводило к так называемому «организационному неповиновению» – сознательному нарушению приказов и процедур [10]. Кроме того, перегрузка, выгорание и стресс службы без надлежащей поддержки тоже могут приводить к вспышкам агрессии или этическим компромиссам, что показали исследования среди сотрудников полиции. Таким образом, внутренний климат и стиль управления – существенный фактор: чем более прозрачна и справедлива система управления, тем ниже склонность персонала к нарушениям.

Структурные и внешние факторы. Внешние условия службы – уровень преступности, социальная напряженность, ожидания общества – тоже влияют на поведение полиции. В неблагоприятной обстановке (например, районы с высокой преступностью, конфликтные ситуации) выше риск применения чрезмерной силы или злоупотреблений, особенно если офицеры недостаточно обучены деэскалации. Исследования в США указывают, что социальная дезорганизация – распад общественных связей, миграционная нестабильность, бедность – коррелирует с уровнем произвола. В таких условиях жители менее способны контролировать полицию и добиваться справедливости, чем

и пользуются недобросовестные сотрудники. Еще один фактор – властные полномочия и отсутствие контроля: когда офицерам предоставлены широкие полномочия, но недостаточен надзор, возможности для злоупотреблений растут. Например, законы, позволяющие останавливать граждан без достаточных оснований, или отсутствие видеоконтроля создают поле для неправомерных действий. В целом, чем больше дискреции и меньше внешнего контроля, тем выше вероятность, что некоторые сотрудники выйдут за рамки дозволенного.

Итак, причины контрпродуктивного поведения многослойны: от личных качеств и моральных убеждений сотрудника полиции до групповых норм и институциональной структуры подотчетности. Понимание этих причин критически важно при разработке комплаенс-мер: одними только наказаниями проблемы не искоренить, необходимо влиять на культуру, мотивацию и условия службы.

Роль комплаенс-контроля, внутреннего контроля и внешнего надзора

Комплаенс- контроль в правоохранительных органах представляет собой совокупность мер и институтов, обеспечивающее соблюдение сотрудниками установленных правил, законов и этических стандартов. Изначально концепция комплаенса развивалась в корпоративном секторе, однако начиная с 1990-х наблюдается перенос лучших практик в сферу государственного управления, включая правоохранительные органы. Исследователи говорят о формировании «новой системы подотчетности» в полиции, которая сочетает внутреннюю саморегуляцию (упор на профилактику нарушений силами самой организации) с внешним гражданским контролем. Такой подход приходит на смену традиционной модели, полагавшейся главным образом на внешнее юридическое реагирование post factum и иерархические наказания. Старые методы оказались недостаточно эффективны, во многом из-за спаянности полицейской субкультуры и ее сопротивления переменам [14].

Ключевые элементы современных комплаенс-контроля в правоохранительных органах включают:

Специализированные внутренние подразделения по расследованию нарушений – чаще всего известные как службы внутренней безопасности / внутреннего расследования или Internal Affairs. Эти отделы отвечают за прием и рассмотрение жалоб на действия сотрудников, проведение внутренних проверок, дисциплинарных расследований и выработку рекомендаций по наказаниям. В идеале внутренняя служба расследований/ контроля должна действовать беспристрастно, прозрачно и оперативно, пользоваться доверием как личного состава, так и граждан. Рекомендуется ее подчинение напрямую руководителю ведомства, чтобы исключить вмешательство руководителей\начальников промежуточных звена. В англо-американской практике такие подразделения существуют десятилетия; после громких скандалов их роль усиливается и вводятся единые стандарты работы. Однако литература отмечает, что эффективность внутренних расследований нередко ставится под вопрос из-за конфликта интересов – «полиция проверяет сама себя». Например, в Канаде многолетние дискуссии о Police Investigating Police (PIP) привели к выводу, что без самостоятельного контроля общество не удовлетворено справедливостью таких проверок [14].

Независимые надзорные органы и омбудсмены. Чтобы укрепить доверие общества и обеспечить объективность, во многих странах учреждены гражданские комиссии по надзору за полицией или омбудсмены по жалобам на правоохранителей. Эти органы функционируют вне структуры полиции, занимаясь расследованием наиболее серьезных инцидентов – например, случаев применения смертельной силы, обвинений в коррупции высокого уровня, системных проблем. В Великобритании действует Независимое управление по рассмотрению жалоб на полицию (Independent Office for Police Conduct, IOPC), которое расследует тяжкие жалобы и инциденты, а также надзирает за тем, как сами учреждения полиции рассматривают обращения. В Канаде после серий инцидентов были созданы независимые органы расследования для серьезных случаев, таких как провинциальные специализированные подразделения по расследованию неправомерных действий полиции (например, SIU в Онтарио). Омбудсмены по вопросам полиции успешно работают, например, в Северной Ирландии (Office of the Police Ombudsman), где полностью независимый омбудсмен расследует жалобы

на сотрудников, и его решения обязательны для службы в полиции. В ряде стран Европы также существуют омбудсмены или комиссары по правам человека, уполномоченные рассматривать обращения на действия полиции и мониторить их соблюдение прав человека [20]. Германия долгие годы не имела федерального омбудсмена по полиции, однако в 2024 г. впервые назначен федеральный комиссар (омбудсперсона) по надзору за федеральной полицией [21], дополнивший существовавших в ряде земель региональных уполномоченных. Появление таких фигур отражает понимание необходимости независимого посредника между гражданами и системой полиции: омбудсмен не подчиняется полиции и может объективно разбирать жалобы, делая рекомендации по дисциплине или реформам. Международные обзоры констатируют, что в странах с сильным гражданским контролем (например, скандинавские страны, Великобритания, Австралия, Канада) доверие к полиции выше, а серьезные скандалы реже замалчиваются, поскольку надзорные структуры обеспечивают прозрачность и подотчетность.

Антикоррупционные и инспекционные комиссии. Отдельно стоит упомянуть специализированные антикоррупционные комиссии, которые могут действовать параллельно с полицией и/или над ней. Пример – легендарная Комиссия по борьбе с коррупцией в полиции Гонконга (ICAC), ставшая образцом независимого расследования коррупции в силовых структурах. В Австралии после расследований Комиссии Фицджеральда (Квинсленд, 1989) и Комиссии Вуда (Новый Южный Уэльс, 1997) были учреждены постоянные независимые органы (например, Комиссия по преступности и коррупции) для мониторинга деятельности полиции и расследования проявлений коррупции [1]. Их полномочия включают право проводить оперативно-розыскные мероприятия в отношении сотрудников полиции, вызывать свидетелей, готовить и передавать материалы в суд. Такие комиссии нередко выявляют скрытые сети злоупотреблений, недоступные для обычных внутренних проверок. Например, Комиссия Вуда вскрыла масштабную сеть торговли наркотиками при участии детективов (следователей) полиции, что привело к чистке рядов и реформе подразделений по борьбе с организованной преступностью. Подобные органы призваны работать проактивно, а не только реагировать на поступившие жалобы, но и проводить «аудит интегритета», провокационные проверки на честность, анализировать финансовое состояние сотрудников и пр. [11]. Их наличие является серьезным сдерживающим фактором для склонных к коррупции сотрудников правоохранительных органов.

Внутренние инспекции и аудиты. Помимо реактивных расследований инцидентов, комплаенс-подход подразумевает регулярный мониторинг и проверки внутри организации. Во многих управлениях полиции существуют отделы профессиональных стандартов или инспекции, которые периодически проверяют различные аспекты деятельности: правильность ведения документации, использование силы, состояние доказательств, соблюдение процедур при задержаниях и т.п. Например, инспектора полиции в Великобритании (HMICFRS) проводят оценки управлений полиции, включая аспект "легитимности", куда входит и уровень дисциплины. Цель таких аудитов – выявить ранние признаки проблем (рост жалоб, снижение дисциплины в отдельном подразделении) и рекомендовать превентивные меры. Подобно тому как финансовый аудит выявляет риски для компании, аудит поведения выявляет участки повышенного риска неправомерных действий. Международные руководства (например, Handbook on Police Accountability, Oversight and Integrity от ООН) рекомендуют силовым ведомствам внедрять системы внутренних индикаторов (показатели жалоб, применения силы, преследований) и регулярно анализировать их, чтобы вовремя вмешаться [13].

Режим поощрения этичного поведения. Отдельно отметим компонент комплаенс-систем, связанный не с наказанием, а с стимулированием добросовестной службы. Зарубежные сравнительные обзоры вводят понятия «контрольного подхода» против «стимулирующего подхода» внутри системы внутренней безопасности. Контрольный подход делает упор на строгом соблюдении правил: частые проверки, жёсткие процедуры, неизбежность наказания за проступки. Стимулирующий подход дополняет его, концентрируясь на формировании у персонала внутренних убеждений и мотивации следовать этике: проводятся тренинги, семинары, поддержки сотрудникам в сложных

ситуациях, поощряются примеры честности. Такая стратегия создает положительную рабочую среду, в которой сотрудники сами хотят соответствовать высоким стандартам, а не лишь избегают наказания. В идеале оба подхода комбинируются: строгие законы и кодексы идут рука об руку с воспитанием «этического компаса» у каждого сотрудника полиции [13].

Механизмы анонимного сообщения и защиты информаторов. Поскольку давление коллег часто мешают выявлению нарушений, эффективная комплаенс-система предусматривает каналы для конфиденциального (анонимного) сообщения о неправомерном поведении – как для сотрудников (внутренний), так и для граждан. Во многих ведомствах внедряются «горячие линии», электронные формы или доверенные уполномоченные, через которых сотрудники полиции могут сообщить о коррупции или злоупотреблениях, не опасаясь раскрытия личности. Однако реальность такова, что даже при наличии таких каналов офицеры редко решаются разоблачать коллег. Систематический обзор исследований об «информировании полиции» [12] показал, что нежелание сообщать о проступках обусловлено рядом барьеров – от незнания процедур до боязни последствий и давления со стороны коллектива. Ключевыми факторами оказались полицейская культура и групповые отношения (лояльность к «своим»), ожидаемые личные последствия (страх мести, изоляции), а также доверие к системе (вера, что сообщение приведет к справедливым действиям). Примечательно, что из 118 проанализированных работ лишь небольшая доля предлагала конкретные практические решения, и те сводились в основном к дополнительному обучению и пропаганде этики [11]. В ответ на эту проблему некоторые страны принимают законы о защите осведомителей, распространяющиеся на полицию, и создают независимые каналы (например, сообщения напрямую в омбудсмену или антикоррупционную комиссию, минуя руководство). В целом же, обеспечение реальной анонимности и гарантии от преследования – необходимое условие, чтобы сотрудники полиции сами стали активными участниками поддержания честности в рядах.

Технологии контроля (камеры, регистрация действий). Технические средства стали важной частью системы обеспечения законности. Распространение нагрудных видеокамер (body-worn cameras) на сотрудниках полиции, установление камер в отделениях и патрульных машинах – меры, направленные на сдерживание потенциальных злоупотреблений и объективное документирование инцидентов. Первый же эксперимент с нагрудными камерами в г. Риальто (США) в 2012 г. показал резкое снижение жалоб и случаев применения силы. Однако последующие более масштабные исследования дали смешанные результаты: в одних городах камеры почти не повлияли на уровень применения силы, а где-то даже наблюдались неожиданные эффекты (например, рост числа зафиксированных случаев, возможно из-за повышения отчетности). В итоге сегодня считается, что камеры – полезный инструмент прозрачности, но не панацея: без надлежащей организационной культуры и политики их наличие само по себе не гарантирует сокращения нарушений [5]. Тем не менее, они стали неотъемлемой частью комплекта мер, особенно для повышения подотчетности перед гражданами. Помимо этого, внедряются системы электронного отслеживания действий (например, электронные бирки при изъятии вещественных доказательств, журналирование всех остановок граждан и результаты, GPS-трекеры на машинах). Все это затрудняет скрыть противоправные действия и облегчает аудит. Подводя итог, эффективная комплаенс-система – это многослойная инфраструктура, включающая и жесткий контроль, и профилактику. Внутренние механизмы (профессиональные стандарты, проверки, обучение, поощрение добропорядочности) работают в тесной связке с внешними (гражданский надзор, независимые расследования). Такой «сдвоенный забор» призван обеспечить, чтобы нарушения либо предотвращались на ранней стадии, либо неизбежно выявлялись и наказывались, исключая замалчивание. В следующем разделе рассмотрим, насколько эти меры оправдывают себя на практике согласно исследованиям.

Результативность внедрения комплаенс-подходов

Противодействие контрпродуктивному поведению сотрудников полиции – сложная задача, и эффективность различных инициатив активно изучается. На сегодняш-

ний день накоплен следующий опыт и эмпирические данные:

1. Профилактика и обучение. Поскольку глубинные причины контрпродуктивного поведения кроются в культуре и установках, большое внимание уделяется этическому образованию и тренингам. Многие правоохранительные учреждения по всему миру внедрили обязательные курсы по профессиональной этике как в образовательных учреждениях, так и на периодической основе для действующих сотрудников в рамках курсов. Однако объективная оценка влияния таких программ затруднена – результаты проявляются опосредованно (например, в виде изменений отношения или знаний). Тем не менее, отдельные исследования дают оптимистичные сигналы. Так, эксперимент в Гане с участием более 1200 сотрудников дорожной полиции продемонстрировал, что двухдневный интенсив по этике и служению обществу привел к заметной перестройке ценностей и снижению готовности брать взятки и нарушать правила у участников тренинга по сравнению с контрольной группой [20]. Причем этот эффект частично сохранялся при повторном опросе через 21 месяц после обучения. Данное исследование важно тем, что оно – одно из немногих, где применен метод рандомизированного эксперимента к полицейской этике. В развитых странах подобные эксперименты редки, но проводятся замеры восприятия самими офицерами: опросы американских сотрудников полиции показывают, что большинство считают тренинги по этике полезными и необходимыми, хотя одни лишь лекции без подкрепления практикой и примерами из реальной службы влияют слабо. Специалисты отмечают, что обучение эффективно, когда подкреплено организационной поддержкой: если начальство демонстрирует приверженность принципам, создана атмосфера, где этичное поведение – норма, тогда тренинги могут укрепить моральный компас сотрудников и уменьшить число пограничных ситуаций.

2. Раннее выявление и мониторинг проблемных сотрудников. Одним из самых обнадеживающих инструментов профилактики стали системы раннего предупреждения (Early Warning Systems, EWS) для выявления «проблемных» (или группу риска) офицеров полиции до того, как они совершат серьезные проступки. EWS представляют собой базы данных и алгоритмы, отслеживающие индикаторы по каждому сотруднику полиции – число жалоб, случаев применения силы, дисциплинарных взысканий, просроченных отчетов и пр. Если совокупность показателей превышает заданный порог, офицер ставится на особый контроль: с ним проводят профилактическую беседу, назначают дополнительную подготовку, при необходимости переводят на другое направление или к другому наставнику. Идеология проста: предупредить крупную проблему путем ранней интервенции. Федеральная комиссия США по гражданским правам еще в 1981 г. рекомендовала повсеместное внедрение таких систем, но активно они стали появляться с 1990-х. Исследование S. Walker и др. впервые тщательно оценило результаты системы раннего предупреждения в ряде городов. Выяснилось, что при надлежащем применении системы раннего предупреждения действительно приводят к снижению числа жалоб на задействованных офицеров и уменьшению случаев применения силы [15]. В трех исследованных департаментах офицеры, прошедшие через интервенцию EWS, в последующий период получали существенно меньше жалоб от граждан, реже вовлекались в инциденты с применением силы. Важно, что всюду EWS были частью более широких реформ по повышению подотчетности (усиление дисциплинарной политики, изменение культуры) – сами по себе эти системы не панацея. Авторы отчета делают вывод: ранние предупреждения – ценный управленческий инструмент, но его эффективность зависит от искренней приверженности руководства принципу подотчетности. Если начальство не настроено всерьез менять поведение проблемных подчиненных, то EWS может превратиться в формальность. В целом, опыт показывает, что EWS работают при достаточных ресурсах и поддержке: нужны специалисты для анализа данных, время на кураторство «группы риска», готовность применять мягкие меры (консультации, терапия) наряду с жесткими [14]. При этих условиях система раннего предупреждения способствует не только коррекции поведения отдельных офицеров, но и улучшает качество управления служебным коллективом в целом, задавая стандарты допустимого поведения.

3. Дисциплинарные меры и неизбежность наказания. Сама по себе строгость

наказаний (увольнение, уголовное преследование) играет двоякую роль. С одной стороны, громкие наказания демонстрируют «нулевую терпимость» к нарушениям и могут оказывать сдерживающий эффект на других сотрудников. С другой – слишком карательная атмосфера без возможности реабилитации может привести к тому, что проступки будут еще усерднее скрываться коллегами (из ложного сочувствия) или руководство станет ретушировать статистику, чтобы не портить показатели. В последние десятилетия акцент сместился с максимизации строгости к неизбежности и справедливости санкций. Это значит, что каждый выявленный серьезный проступок должен неизбежно повлечь последствия, причем соразмерные нарушению, прозрачные и понятные для остальных. Если рядовой сотрудник видит, что нарушитель (будь то коллега или начальник) действительно понес ответственность – увольнение, понижение, суд – его доверие к системе дисциплины растет, и превентивный эффект усиливается. В противном случае – когда наказание выглядит случайным или избирательным – профилактирующее значение снижается. Зарубежные отчеты фиксируют, что за последние годы в некоторых странах увеличилось число увольнений за недопустимое поведение. В США департаменты, подвергшиеся федеральному надзору (через -декреты Министерства юстиции), как правило, пересматривают дисциплинарные политики, добиваясь большей неизбежности наказаний. В то же время, эксперты предупреждают: дисциплина должна быть сочетанием строгости и справедливости, допуская возможность перевоспитания там, где это возможно (например, для молодых сотрудников, оступившихся по неопытности). Избыточно репрессивная система рискует породить эффект «осажденной крепости» в среде офицеров, усиливая отчуждение и сопротивление реформам.

4. Влияние гражданского и независимого надзора. Роль внешних структур оценивается неоднозначно. Сторонники указывают на рост прозрачности и доверия общества: например, появление независимой комиссии способно существенно увеличить число жалоб, поступающих от населения (люди охотнее жалуются, зная, что их рассмотрит не сама полиция) – что, вопреки кажущемуся негативу, на самом деле благо, так как проблемы перестают замалчиваться. Противники же утверждают, что внешние органы нередко малокомпетентны в нюансах работы полиции и могут снижать мораль сотрудников, когда те ощущают «недоверие к каждому их шагу». Эмпирические данные частично подтверждают обе стороны. Исследование, проведенное в Департаменте полиции Нью-Йорка показало, что введение гражданского совета привело к увеличению числа дисциплинарных расследований, однако не выявило устойчивого снижения случаев применения силы – вероятно, из-за того, что совет реагировал после инцидентов, а не предотвращал их. В Канаде создание независимых комиссий по расследованию инцидентов с тяжелыми последствиями (например, смертельные случаи при задержании) улучшило восприятие беспристрастности – население стало лучше информировано о ходах расследований, снизилось напряжение после спорных происшествий [22]. Тем не менее, прямых доказательств, что одни только гражданские надзоры снижают уровень контрпродуктивного поведения, мало. В большей степени они влияют на подотчетность и прозрачность, что, впрочем, косвенно создает профилактический эффект. Как минимум, наличие внешнего контролера не позволяет руководству «спустить на тормозах» серьезные дела. Кроме того, независимые органы часто обладают аналитическим ресурсом и правом рекомендации, что приводит к институциональным реформам. Таким образом, эффект наличия внешних структур скорее проявляется непосредственно (через конкретные расследования) и опосредованно (через рекомендации, публичное указания на проблемы, формирование повестки реформ).

5. Значение ценностей и лидерства. Комплаенс-институции эффективны лишь постольку, поскольку руководители полиции демонстрируют личную приверженность принципам законности и этики. Если начальство формально декларирует нулевую терпимость, но закрывает глаза на нарушения «результативных» сотрудников, все механизмы превращаются в профанацию. Напротив, когда лидеры (как высокого, так и среднего звена) последовательно поддерживают культуру честности – регулярно обсуждают этические дилеммы, поощряют честных и смелых офицеров, сами строго соблюдают правила – общая атмосфера в органах меняется. В литературе описаны примеры, когда приход нового

шефа с репутацией реформатора буквально за несколько лет снижал уровень жалоб и коррупции в подразделении посредством одной только перемены стиля управления и кадровых решений. Конечно, системные проблемы требуют системных же решений, однако фактор личности и ценностного ориентирования трудно переоценить. В итоге лучшие практики комплаенс делают ставку на формирование ценностного ядра организации: разработку и внедрение кодексов этики, проведение церемоний принесения присяги на верность этим принципам, создание института наставников по этике, публичное признание сотрудников, поступивших честно в сложной ситуации (что служит положительным примером для остальных).

Сопоставление рассмотренных исследований показывает, что превентивный эффект комплаенс-контроля зависит не только от наличия формальных процедур, но и от доверия к ним со стороны сотрудников и общества. Данные о результативности камер, этического обучения и систем раннего предупреждения не являются однозначными; различия могут объясняться условиями внедрения, критериями оценки и организационной культурой. Поэтому повышение числа зарегистрированных жалоб нельзя автоматически трактовать как увеличение фактического числа нарушений: оно также может отражать доступность каналов обращения. Для практического применения представленных подходов необходимы прозрачные процедуры, защита персональных данных, независимая оценка и соразмерность мер вмешательства.

Обсуждение

Резюмируя, современные исследования показывают, что комплаенс-подход способен существенно снизить уровень контрпродуктивного поведения, если реализуется комплексно. Изолированные меры (будь то только камеры, только обучение или только ужесточение наказаний) дают ограниченный и временами неустойчивый эффект. Но сочетание «жесткого» (неотвратимость наказания, строгий контроль) и «мягкого» (профилактика, воспитание, поддержка) факторов, умноженное на политическую волю руководства, приносит плоды в виде более высоких стандартов поведения. К примеру, введение системы раннего предупреждения вкупе с активной позицией начальства по очищению рядов позволило ряду городских департаментов полиции США снизить число жалоб на десятки процентов. А масштабные антикоррупционные реформы в Гонконге, Сингапуре, Грузии приводили к практически полному искоренению бытовой коррупции среди патрульной службы (что подтверждается опросами населения и показателями доверия). Тем не менее, даже самые успешные программы не устраняют проблему полностью – они требуют постоянной эволюции и адаптации [6]. Как отмечает британский эксперт Т. Ньюбёрн, борьба с злоупотреблением в полиции – это марафон без финиша: стоит ослабить бдительность, и проблемы быстро возникнут вновь, порой в новых формах [7]. Поэтому комплаенс-системы должны развиваться постоянно, учитывая новые вызовы (например, этические вопросы использования технологий, вроде распознавания лиц, или риск профдеформации в эпоху пандемий и терактов) и специфику местного контекста.

Для стран, стремящихся реформировать свои правоохранительные органы, рассмотренный зарубежный опыт может служить ценным ориентиром. Конечно, каждое государство уникально в правовой системе и культурном контексте, но принципиальные элементы –прозрачность, независимый надзор, раннее выявление, защита информаторов, непрерывное обучение – универсальны. Дальнейшие исследования требуются для оценки долгосрочного эффекта тех или иных мер, особенно в количественном выражении (напрямую связывать конкретную инициативу с сокращением нарушений сложно из-за множества факторов). Тем не менее, консенсус экспертов таков: повышение институциональной честности – это перманентный процесс, требующий внимания и ресурсов не меньше, чем борьба с преступностью вовне. В конечном счете, ответственная и этичная полиция – залог устойчивого правопорядка, и инвестиции в комплаенс-системы оправдываются ростом доверия граждан, снижением социальных конфликтов и укреплением законности.

Заключение

Проведённый обзор позволяет выделить три взаимосвязанных направления профилактики: последовательную и соразмерную дисциплинарную ответственность, раннее выявление организационных и индивидуальных рисков, а также укрепление профес-

сиональной этики и справедливого управления. Независимый надзор и защищённые каналы сообщений дополняют внутренний контроль, повышая прозрачность рассмотрения нарушений. Вместе с тем результаты зарубежных исследований неоднородны, а перенос отдельных механизмов в другие правовые и организационные условия требует предварительной адаптации. Перспективным направлением дальнейших исследований является оценка долгосрочной результативности комплексных комплаенс-программ с учётом организационного контекста и качества исходных данных.

Список литературы

1 Klokars, K., Ivkovich, S., Haberfeld, M., et al. (2004). Kontury chestnosti sotrudnikov politsii: Sravnitelnoe issledovanie [The Contours of Police Integrity: A Comparative Study]. (Russian translation, Moscow: Delo, 2006). (In Russian).

2 Rassmotreny voprosy borby s korruptsionnymi i ekonomicheskimi pravonarusheniyami i sovershenstvovaniya komplaens-kontrolya [Issues of Combating Corruption and Economic Offenses and Improving Compliance Control]. (2025, December 10). Ofitsialnyi sait Prezidenta Respubliki Uzbekistan [Official Website of the President of the Republic of Uzbekistan]. https://president.uz/ru/lists/view/8764 (In Russian).

3 Barker, T., & Carter, D. (1994). Police deviance. Anderson.

4 Donner, C. M., Maskaly, J., Fridell, L. A., & Jennings, W. G. (2015). Policing and procedural justice: A state-of-the-art review. Policing: An International Journal of Police Strategies & Management, 38(1).

5 Dunne, W. (2018, October). The effectiveness of police "internal affairs departments" in limiting corruption in police services: A literature review. https://curbingcorruption.com/the-effectiveness-of-police-internal-affairs-departments-in-limiting-corruption-in-police-services/

6 Ivković, S. K., & Haberfeld, M. (2015). Measuring police integrity across the world: Studies from established democracies and countries in transition. Springer.

7 Newburn, T. (2015). Literature review: Police integrity and corruption. HMIC.

8 Palmiotto, M. (2001). Police misconduct: What is it? In M. Palmiotto (Ed.), Police misconduct: A reader for the 21st century (pp. 32–41).

9 Prenzler, T. (2011). Police corruption: Preventing misconduct and maintaining integrity. CRC Press.

10 Reynolds, P. D., & Helfers, R. C. (2018). Organizational injustice and police misconduct: Predicting organizational defiance among police officers. Criminology, Criminal Justice, Law & Society, 20(1).

11 Serra, D., et al. (2023). Police officers as service providers and agents of change: The impact of an ethics training program in Ghana. The Takeaway—Mosbacher Institute, Texas A&M University.

12 Taylor, O. E., Philpot, R., Fitton, O., Walkington, Z., & Levine, M. (2024). Police whistleblowing: A systematic review of the likelihood (and the barriers and facilitators) of the willingness of police officers to report the misconduct of fellow officers. Journal of Criminal Justice, 91, Article 102170. https://doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2024.102170

13 United Nations Office on Drugs and Crime. (2011). Handbook on police accountability, oversight and integrity.

14 Walker, S., Alpert, G. P., & Kenney, D. J. (2001, July). Early warning systems: Responding to the problem police officer. U.S. Department of Justice, Office of Justice Programs, National Institute of Justice. https://www.ojp.gov/pdffiles1/nij/188565.pdf

15 Kelly, J., & Nichols, M. (2019, April 24). We found 85,000 cops who've been investigated for misconduct. Now you can read their records. USA Today. https://www.usatoday.com/in-depth/news/investigations/2019/04/24/usa-today-revealing-misconduct-records-police-cops/3223984002/

16 Westmarland, L. (2005). Police ethics and integrity: Breaking the blue code of silence. Policing and Society, 15(2), 145–165.

17 Home Office. (2025, January 30). Statistika prostupkov sotrudnikov politsii v Anglii i Uelse: Za god, zakonchivshiisya 31 marta 2024 g. [Police Misconduct in England and Wales: Year Ending 31 March 2024]. GOV.UK. https://www.gov.uk/government/statistics/police-misconduct-england-and-wales-year-ending-31-march-2024/police-misconduct-england-and-wales-year-ending-31-march-2024 (in Russian).

18 Lorentzen, J. (n.d.). 15 years in prison for taping the cops: How eavesdropping laws are taking away our best defense against police brutality. AlterNet. http://www.alternet.org/investigations/151806/15_years_in_prison_for_taping_the_cops_how_eavesdropping_laws_are_taking_away_our_best_defense_against_police_brutality?page=entire

19 Mosbacher, A. (n.d.). Can ethics training reduce police corruption? Bush School of Government & Public Service, Texas A&M University. https://bush.tamu.edu/news/mosbacher/can-ethics-training-reduce-police-corruption/

20 Le Monde with AFP. (2023, May 2). Who oversees police forces in Europe? Le Monde. https://www.lemonde.fr/en/les-decodeurs/article/2023/05/02/who-oversees-police-forces-in-europe_6025146_8.html

21 Van der Woude, M. (2023, November 8). German police controls and structural racism. Verfassungsblog: On Matters Constitutional. https://verfassungsblog.de/ge

22 Wilson, J. M., & Browning, S. L. (2017). The effect of supervision on police misconduct in New York City. Police Quarterly, 20(2), 146–170.

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРЕ

Азизжон Саидкул угли Кодиркулов	преподаватель, PhD, Академия МВД Республики Узбекистан, Ташкент, Узбекистан, email: kodazjn@gmail.com. ORCID ID: 0009-0008-2664-5604
Азизжон Саидқул оғлы Қодирқулов	оқытушы, PhD, Өзбекстан Республикасы Ішкі істер министрлігі академиясы, Ташкент, Өзбекстан, email: kodazjn@gmail.com. ORCID ID: 0009-0008-2664-5604
Azizzhon Kodirkulov	Lecturer, PhD, Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan, Tashkent, Uzbekistan. Email: kodazjn@gmail.com. ORCID ID: 0009-0008-2664-5604

ҒТАХР 21.31.35

Ғылыми мақала

СОПЫЛЫҚ МӘТІНДЕРДЕГІ ҚҰРАН АЯТТАРЫ МЕН ХАДИСТЕРДІ ИНТЕРПРЕТАЦИЯЛАУ ДӘСТҮРІНІҢ ГЕРМЕНЕВТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ: «БУСТАН УЛ-МУХИББИН» ТРАКТАТЫ МЫСАЛЫНДА

З.П. Муминова[1,2], А.Ю. Балтабаева[2]

АҢДАТПА

Мақалада XVIII-XIX ғасырлардағы түркі сопылық әдебиетінің көрнекті туындысы - Шайх Худайдад бин Таш-Мұхаммед әл-Бұхаридің «Бустан ул-мухиббин» трактаты негізінде Құран аяттары мен хадистердің сопылық интерпретациясы герменевтикалық тұрғыда талданады. Зерттеудің басты мақсаты – сопылық мәтіндердегі рухани мағынаны ашу дәстүрінің теологиялық және философиялық негіздерін айқындау. Авторлар Құран аяттары мен хадистің ишари (астарлы) түсіндірілуін сопылық герменевтиканың дербес әдісі ретінде қарастырып, оны Қожа Ахмет Ясауи, Әбу Хамид әл-Ғазали және Әбу әл-Қасым әл-Құшайри еңбектеріндегі интерпретациялық үлгілермен салыстыра талдайды. Зерттеу өзектілігі сопылық мұралардың тек діни-поэтикалық немесе әдеби құндылығы ғана емес, сонымен бірге ислам герменевтикасының өзіндік мектебі ретінде қарастырылуында.

Зерттеудің дереккөздік негізін «Бустан ул-мухиббин» трактатының үш қолжазбалық нұсқасы құрайды: екі нұсқасы Өзбекстан Ғылым академиясының Әбу Райхан әл-Бируни атындағы Шығыстану институтында (№ 5455/II және № 9163), үшінші нұсқасы Түркістан қаласындағы «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорықта (№ КК-3704) сақтаулы. Зерттеу әдіснамасы мәтінтану, сопылық герменевтика, мазмұндық-теологиялық талдау және символдық-салыстырмалы деконструкция әдістеріне негізделген. Жұмыстың ғылыми жаңалығы – Құран аяттары мен хадистердің сопылық метафоралар мен ишараттар арқылы түсіндірілетін рухани-экзегетикалық үлгісін көрсетуінде. Негізгі нәтижелер ретінде «жүрек - рухани Қағба», «мұршид - рухани бағыттаушы», «зікір - жүрек көзін ашушы амал» сияқты сопылық ұғымдардың жүйеленіп, олардың адам руханияты мен этикалық кемелдену іліміндегі өзара байланысы ашылды.

Зерттеу нәтижелері діни-философиялық тұрғыдан сопылық интерпретация бағытын тереңдетіп, рухани тәрбиенің мәтіндік және герменевтикалық негіздерін анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, ол түркі сопылық әдебиетін жүйелі оқыту мен діни-білім беру процесінде тәжірибелік-әдістемелік үлгі ретінде қолдануға болатынын дәлелдейді.

Нәтижесінде сопылық герменевтиканың негізгі қағидаттары - ішкі мағынаға үңілу (батин), ишарат пен символ арқылы мән ашу (ишара) және мәтінді рухани тәжірибемен байланыстыру (тәжриба) тәсілдері анықталды.

Түйін сөздер: сопылық, герменевтика, Құран аяттары, хадис, ишари мағына, рухани тәрбие, Ясауи, «Бустан ул-мухиббин».

[1] Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

[2] Ясауитану ғылыми орталығы, «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы, Түркістан, Қазақстан

Автор-корреспондент:
А.Ю. Балтабаева,
a.baltabaeva@azretsultan.kz

Сілтеме:
Муминова З.П., Балтабаева А.Ю. Сопылық мәтіндердегі Құран аяттары мен хадистерді интерпретациялау дәстүрінің герменевтикалық негіздері: «Бустан ул-Мухиббин» трактаты мысалында // Адам әлемі.
– 2026. – Т. 28. – №4 (440).
– Б. 180-188.
– DOI: 10.48010/xmgm4741

Ашық қолжетімділік
© Автор(лар), 2026
Бұл ашық қолжетімді мақала Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) лицензиясының талаптарына сәйкес таратылады.
https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

Редакцияға түсті: 14/01/2026
Қабылданды: 25/07/2026
Онлайн жарияланды: 30/10/2026

Герменевтические основы традиции интерпретации аятов Корана и хадисов в суфийской литературе: на примере трактата «Бустан уль-Мухиббин»

Аннотация. В статье проводится герменевтический анализ суфийской интерпретации аятов Корана и хадисов на основе выдающегося памятника тюркской суфийской литературы XVIII-XIX веков - трактата шейха Худайдада бин Таш-Мухаммада аль-Бухари «Бустан уль-мухиббин». Актуальность исследования заключается в возрастающем интересе к суфийской герменевтике как методу постижения внутреннего смысла исламских текстов в контексте современных философских исследований.

Основная цель исследования - определить теологические и философские основания традиции раскрытия духовного смысла в суфийских текстах. Авторы рассматривают ишари (аллегорическое, внутреннее) толкование аятов Корана и хадисов как самостоятельный метод суфийской герменевтики, сопоставляя его с интерпретационными моделями, представленными в трудах Ходжи Ахмеда Ясави, Абу Хамида аль-Газали и Абу аль-Касима аль-Кушайри.

Источниковую базу исследования составляют три рукописные версии трактата «Бустан уль-мухиббин»: две из них хранятся в Институте востоковедения имени Абу Райхана аль-Бируни Академии наук Узбекистана (№ 5455/II и № 9163), третья - в Национальном историко-культурном музее-заповеднике «Азрет Султан» в Туркестане (№ KK-3704). Методология исследования основана на текстологическом анализе, суфийской герменевтике, теолого-содержательном подходе и методе символико-сравнительной деконструкции. Научная новизна состоит в определении духовно-экзегетической модели суфийского толкования, где аят и хадис постигаются через систему метафор и ишаратов (символических указаний). В числе основных результатов - систематизация ключевых суфийских понятий: сердце - духовная Кааба, муршид - духовный наставник, зикр - акт раскрытия сердца. Эти концепты взаимосвязаны с учением о духовном совершенствовании и внутренней этике человека.

Результаты исследования углубляют философско-религиозное понимание суфийской интерпретации аятов Корана и хадисов, определяя текстовые и герменевтические основы духовного воспитания. Кроме того, они могут быть использованы как практическо-методологическая модель при системном изучении тюркской суфийской литературы и в религиозно-образовательной деятельности. В заключение выявлены основные принципы суфийской герменевтики: обращение к внутреннему смыслу (батин), раскрытие значения через символ (ишара), а также связь текста с духовным опытом (тажриба).

Ключевые слова: суфизм, герменевтика, аяты Корана, хадис, смысл ишари, духовное воспитание, Ясави, «Бустан уль-мухиббин».

Hermeneutical Foundations of the Sufi Tradition of Interpreting Qur'anic Verses and Hadiths: a Case Study of the Treatise "Bustan al-Muhibbin"

Abstract. The article presents a hermeneutical analysis of the Sufi interpretation of Quranic verses and Hadiths based on the outstanding monument of Turkic Sufi literature of the 18t-19th centuries - the treatise Bustan al-Muhibbin by Shaykh Khudaydad bin Tash-Muhammad al-Bukhari. The study's relevance lies in its focus on revealing the inner (theological and philosophical) dimensions of Sufi hermeneutics within the broader framework of Islamic thought and spiritual education. The main objective of the study is to determine the theological and philosophical foundations of the tradition of unveiling spiritual meanings in Sufi texts.

The authors consider the ishari (allegorical or inner) interpretation of the Quran and Hadith as an independent method of Sufi hermeneutics, comparing it with interpretative models found in the works of Khoja Ahmed Yasawi, Abu Hamid al-Ghazali, and Abu al-Qasim al-Qushayri. The source base of the study comprises three manuscript copies of the treatise Bustan al-Muhibbin: two are preserved at the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan al-Biruni of the Academy of Sciences of Uzbekistan (No. 5455/II and No. 9163), and the third is kept in the "Azret Sultan" State Historical and Cultural Museum-Reserve in Turkestan (No. KK-3704). The research methodology is based on textual analysis, Sufi hermeneutics, theological and content analysis, and the method of symbolic-comparative deconstruction. The scientific novelty of the research lies in revealing a spiritual-exegetical model of Sufi interpretation in which Quranic verses and Hadiths are understood through a system of metaphors and isharat (symbolic indications).

Among the main results is the systematization of key Sufi concepts such as: the heart as the spiritual Kaaba, the murshid as the spiritual guide, and dhikr as the act of heart's awakening. These notions are interconnected with the doctrine of spiritual perfection and inner ethics of the human being.

The findings deepen the philosophical and theological understanding of Sufi interpretation of the Quran and Hadith, defining the textual and hermeneutical foundations of spiritual education. Moreover, the results can serve as a practical and methodological model for the systematic study of Turkic Sufi literature and for implementation in religious and educational practices. In conclusion, the study identifies the main principles of Sufi hermeneutics: engagement with the inner meaning (batin), unveiling significance through symbol and ishara, and linking the text with personal spiritual experience (tajriba).

Keywords: Sufism, Hermeneutics, Quranic Verses, Hadith, Ishari Meaning, Spiritual Education, Yasawi, Bustan Al-Muhibbin.

Кіріспе

Қазіргі таңда сопылық мәтіндерді герменевтикалық тұрғыдан зерделеу - ислам өркениетінің рухани коды мен философиялық жүйесін тануда маңызды бағыттардың бірі. Бұл бағыт қазіргі діни-философиялық ойдың, рухани тәрбиенің және мәтінтанудың тоғысында тұрған өзекті мәселе.

Сопылық ілім ислам өркениетінің рухани өзегі әрі мәдени-философиялық құрылымының ажырамас бөлігі. Оның басты мақсаты - адамның рухани кемелдену жолында ішкі дүниесін тазартып, жүрек көзін ашу арқылы Хаққа жақындау. Бұл ілімнің түп негізінде Құран аяттары мен хадис мәтіндерінің сыртқы емес, ішкі (батини) мағынасын түсіну тұжырымдамасы жатыр.

А. Шиммель мен С. Х. Насрдың еңбектерінде атап өтілгендей, ислам мистицизмінің негізі Құран мен Пайғамбар өмірінен бастау алады. Құран сопылар үшін тек құқықтық немесе догматикалық мәтін емес, рухани тазарудың, нәпсіні тәрбиелеудің және Аллаға жақындаудың негізгі құралы, сондай-ақ «құдайлық махаббаттың терең сырларын» ашатын қасиетті мәтін ретінде қарастырылады [1, 25-26 бб.; 2, 192 б.].

Осы тұрғыдан алғанда, сопылар үшін Құран аяттары мен хадистер құқықтық нормалар жинағы немесе догматикалық қағидалар ғана емес, рухани тазарудың, нәпсіні тәрбиелеудің және Алламен байланыс орнатудың басты құралы болып табылады.

Исламдық герменевтиканың қалыптасуында сопылық дәстүр ерекше рөл атқарды. Ерте дәуірден бастап сопылар Құранды тек тілдік немесе құқықтық тұрғыдан емес, рухани мағыналық тұрғыда түсіндіруге ұмтылды. Олар *тавил* (ішкі мағынаны терең түсіндіру) және *ишара* (символдық ишарат арқылы мән ашу) әдістерін дамытты. З.К. Сандс атап өткендей, ерте сопылардың тәпсірлерінде «ішкі түсіндіру» мәтінді рухани тәжірибемен байланыстыратын «hermeneutic» (герменевтика) тәсіл ретінде қалыптасты [3, 12-15 бб., 29-30 бб.]. У. Читтик те Құранды түсіндіруде мәтін мен тәжірибе арасындағы өзара байланысқа негізделген «рухани hermeneutic айналым» ұғымын енгізеді [4, 24-27 бб.]. Бұл тәсіл исламдық руханиятта герменевтикалық айналым (hermeneutic circle) принципін нақтылап, мәтін мен тәжірибе арасындағы өзара түсіністік процесін қалыптастырды.

Түркілік сопылық әдебиетте бұл үрдіс ерекше дамып, Қожа Ахмет Ясауи, Сүлеймен Бақырғани және олардың ізбасарларының шығармашылығында жүйелі сипат алды. Ясауидің *«Диуани хикметінде»* Құран аяттары мен хадистердің ишари мағыналары поэтикалық бейнелер арқылы түсіндіріліп, адам мен Алла арасындағы рухани қатынас поэзия тілімен жеткізілді. Сопылық әдебиет осылайша ислам герменевтикасының поэтикалық және этикалық арнасына айналды [5, 60 б.].

Осы дәстүрдің көрнекті жалғасы - XVIII-XIX ғасырларда жазылған Шайх Худайдад бин Таш-Мұхаммед әл-Бұхаридің *«Бустан ул-мухиббин»* трактаты [6, 7]. Бұл шығармада Құран мен хадис мәтіндері рухани-педагогикалық тұрғыда түсіндіріліп, жүрек тәрбиесі (*тасфиятул қалб*), ұстаз бен шәкірт қатынасы (*муршид – мүрид* байланысы), зікір мен ахлақ қағидаларының мағыналық құрылымы ашылады.

Зерттеу өзектілігі сопылық мұралардың тек діни-поэтикалық немесе әдеби құндылығы ғана емес, сонымен бірге ислам герменевтикасының өзіндік мектебі ретінде қарастырылуында. Түркі сопылық дәстүріндегі мәтін интерпретациясы теологиялық, антропологиялық және мәдени-педагогикалық деңгейлерді біріктіретін күрделі құбылыс. Сондықтан *«Бустан ул-мухиббин»* тек діни шығарма емес, адамның рухани қалыптасуы мен ішкі дүниесінің құрылымын бейнелейтін философиялық туынды ретінде қарастырылады.

Мақаланың мақсаты - «Бустан ул-мухиббин» мәтініндегі Құран аяттары мен хадистердің сопылық интерпретациясын герменевтикалық тұрғыдан талдап, оның түркі сопылық дәстүріндегі жалғастығын анықтау болып табылады. Зерттеудің міндеттері сопылық әдебиеттегі Құран мен хадис интерпретациясының ерекшеліктерін сипаттау, «Бустан ул-мухиббин» трактатының құрылымы мен мазмұнын талдау, сондай-ақ аят-хадис интерпретациясының герменевтикалық әдістерін (тавил, ишара, батини мағына) жүйелеу болып айқындалады.

Мақалада алғаш рет «Бустан ул-мухиббин» трактатының үш қолжазбалық нұсқасы негізінде Құран мен хадис интерпретациясының сопылық-герменевтикалық үлгісі жүйеленіп, түркі сопылық әдебиетінің герменевтикалық мектебі ретінде сипатталды. Зерттеу герменевтикалық, мәтінтанулық және салыстырмалы-теологиялық тәсілдердің кешенді қолданылуына негізделеді.

Әдіснама

Зерттеу дереккөздері ретінде Шайх Худайдад бин Таш-Мұхаммед әл-Бұхаридің «Бустан ул-мухиббин» шығармасының үш қолжазбалық нұсқасы пайдаланылды. Бірінші және екінші қолжазбалар Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының Әбу Райхан әл-Бируни атындағы Шығыстану институтының негізгі қорында сақтаулы: №5455/II (БМ-1) және №9163 (БМ-2) Бұл екі нұсқа парсы және шағатай тілдеріндегі аралас жазба дәстүрін көрсетіп, сопылық мәтіндердің аймақтық тілдік вариациясын танытады. Үшінші нұсқа Қазақстан Республикасының Түркістан қаласындағы «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени қорық-музейінің қорында №ҚК-3704 тіркеу нөмірімен сақтаулы [6]. Бұл нұсқа мазмұндық жағынан неғұрлым толық және сопылық терминология тұрғысынан жүйеленген түркілік мәтін.

Кодикологиялық тұрғыдан алғанда, бұл қолжазбалар XVIII-XIX ғасырлардағы

түркі сопылық орталықтарындағы жазба мәдениеттің дамуын бейнелейді. Қолжазбалардың материалдық және палеографиялық белгілері (қағаз сапасы, жазу мәнері, сияның құрылымы, маргиналдық жазбалар) олардың тариқаттық (Ясауийа және Нақшбандийа) ортада, зікір және рухани ілім беру мақсатында қолданылғанын айғақтайды. Әсіресе Түркістан нұсқасындағы маргиналиялар мен зікір формулалары мәтіннің тек теориялық емес, практикалық-рухани қолданбалы сипатта болғанын көрсетеді.

Зерттеу әдіснамасы көпқырлы тәсілдерге негізделді. Негізгі әдіс ретінде герменевтикалық талдау қолданылды, ол исламдық мәтіндердегі ішкі мағынаны (батини мән) ашуға бағытталған. Бұл әдіс мәтінді сыртқы (захири) құрылымнан ішкі (рухани) деңгейге өтетін hermeneutic айналым тұрғысынан оқуға мүмкіндік берді. Мәтіндегі сопылық категориялар – жүрек (қалб), зікір, нәпсі, ғашықтық, сабыр, фақр ұғымдары Құран мен хадис контексіндегі теологиялық мағынамен салыстырыла талданды.

Сонымен қатар, мазмұндық-теологиялық талдау және салыстырмалы-мәтіндік (компаративистік) әдіс қолданылды. Бұл әдістер арқылы «Бустан ул-мухиббин» трактатындағы аят-хадис интерпретациясы Қожа Ахмет Ясауи, Сүлеймен Бақырғани, Әбу Хамид әл-Ғазали, Әбу әл-Қасым әл-Қушайри және Жунайд әл-Бағдади еңбектеріндегі hermeneutic модельдермен салыстырылды.

Зерттеу барысында сонымен бірге лингво-семиотикалық және символдық деконструкция әдістері қолданылды. Бұл тәсіл сопылық мәтіндегі метафора, ишара және рәміздердің семантикалық құрылымын айқындауға мүмкіндік берді. Әсіресе «жүрек - рухани Қағба», «зікір - рух тынысы», «мұршид - рухани жетекші» сияқты символдық жүйелердің Құрандық және хадистік негіздері герменевтикалық тұрғыда түсіндірілді.

Жалпы алғанда, қолданылған әдістер кешені «Бустан ул-мухиббин» мәтінін тек сопылық поэтикалық туынды ретінде емес, исламдық герменевтиканың өзіндік үлгісі, рухани-танымдық тәжірибенің мәтіндік моделі ретінде қарастыруға мүмкіндік берді.

Сопылық интерпретацияның деңгейлері мен герменевтикалық модельдері

Сопылық герменевтика - ислам өркениетіндегі мағынаны түсіндірудің ерекше түрі. Ол Құран мен хадистерді екі деңгейде қарастырады:

1. захири (сыртқы) - тілдік, құқықтық, догматикалық мағына;

2. батини (ішкі, ишари) - жүрек пен рухқа бағытталған терең мағына.

Бұл жіктеу сопылық интерпретацияның антропологиялық және экзистенциалдық негізін құрайды. Себебі сопылар үшін Құран мен хадис - адамның рухани сапары мен ішкі тазару процесін бейнелейтін тірі мәтін.

Ал-Суламидің *"Tabaqāt al-Ṣūfiyya"* еңбегінде Имам Жунайдтің мынадай әйгілі сөзі келтірілген:

قال الجنيد:
«طريقنا هذا مقيد بالكتاب والسنة، فمن لم يقرأ القرآن ويكتب الحديث لا يصلح أن يُقتدى به.»

Аудармасы:

«Біздің жолымыз Құран мен Сүннетке негізделген. Кім Құран оқымаса және хадис жазсса, соған еру дұрыс емес». Бұл сөз Жунайдтің Құранды тек оқу немесе тілдік деңгейде емес, *рухани тәжірибе мен білімнің өзегі* ретінде қабылдағанын дәлелдейді [8, 45-47 бб.].

Имам әл-Қушайри *«жүрек кірден тазарғанда, онда Хақтың нұры көрініс табады»* деп, Құранның ішкі мағынасы рухани айқындық арқылы ашылатынын көрсеткен [9, 73 б.].

قال أبو القاسم القشيري:
«القلب إذا صفا من الكدورات تجلّى فيه نور الحقّ، كما يتجلّى في المرآة الصافية صورة الناظر إليها.»

Аудармасы:

«Жүрек кірден тазарғанда, онда Хақтың нұры көрініс табады - айна таза болса, ондағы бейне де анық көрінеді». Бұл үзінді *батин* (ішкі мағына) мен *тазарту арқылы тану* идеясының негізін ашады. Құран мен хадис түсінігін жүректегі рухани айқындықпен байланыстырады.

Ал Имам Әбу Хамид әл-Ғазали Құранды «шексіз теңіз» сипаттай отырып, *«жүректегі түсінік есігі ашылмаса, адам тек сыртқы тілдік мағынамен шектеледі»* деген [10, 22-23 бб.].

قال الغزالي:
«إنّ القرآن بحرٌ لا ساحل له، والعلم به لا يُحصى، وما لم يُفتح باب الفهم من القلب لم يُدرك من معانيه إلا الظاهر اللفظي.»

Аудармасы:

«Құран - шегі жоқ теңіз. Оны толық түсіну мүмкін емес. Егер жүрекке түсінік есігі ашыл-

маса, адам тек сыртқы тілдік мағынасымен шектеледі».

Осы мысалдар сопылық герменевтиканың классикалық түсінігін бейнелейді: Құран тек ақылмен емес, жүректің нұрымен ұғынылады.

Сопылық герменевтиканың үш деңгейін ажыратуға болады:

- Тәпсірлік деңгей - мәтіннің тілдік және заңдық мағынасын түсіндіру (захири мағына);
- Ишари деңгей - аят пен хадистің астарлы мағынасын, символдық құрылымын ашу (батини мағына);
- Мистикалық немесе тәжірибелік деңгей - мәтінді рухани тәжірибе, зікір, нәпсі тәрбиесі және жүректің ашылуымен байланыстыра оқу.

Бұл үлгі сопылық «мәтін-тәжірибе» тұтастығының негізін құрайды, яғни мәтіннің мағынасы тек теориялық талдауда емес, рухани тәжірибеде ғана ашылады.

«Бустан ул-мухиббин» трактатының герменевтикалық талдауы

Жүрек - рухани Қағба және муршидтің рөлі

Трактаттың бірінші бөлімінде Бақара сүресінің 2:125 аятына:

«وَطَهِّرْ بَيْتِيَ لِلطَّائِفِينَ»

«Үйімді тауап ететіндер үшін тазартыңдар» - деген аятқа ишари түсіндірме беріледі (әл-Бақара, 2:125).

Сопылық интерпретацияда бұл бұйрық адамның жүрегімен байланыстырылып түсіндіріледі. Себебі Қағба - сыртқы ғибадаттың орталығы болса, жүрек - Алланың нұры түсетін рухани кеңістік, яғни «ішкі Қағба». Автор осы аятқа ишари (астарлы) түсіндірме бере отырып, мына хадисты қатар келтіреді:

«اطلبوا الشيخ الكامل ولو كان في الصين»

Аудармасы: «Кемел ұстазды Қытайдан болса да іздеңдер», жүрек тазалығының рухани ұстаз (муршид) арқылы жүзеге асатынын меңзейді [7, 37 б.]. Сопылық дәстүрде мұршид - жүрек көзін ашушы, рухани тазарудың жетекшісі ретінде қарастырылады.

Осы тұрғыдан алғанда, «Қағбаны тазартыңдар» деген бұйрық жүректі тәрбиелеу, рухани кемелдікке ұмтылу мағынасында түсіндіріледі. Бұл сопылық герменевтикадағы батини (ішкі) мағынаны ашудың жарқын үлгісі болып табылады: шариғат деңгейінде Қағба - ғибадаттың орталығы, ал тариқат деңгейінде - рухани тазару мен Хаққа жақындаудың символы.

Ясауи дәстүрінде де бұл идея ерекше көрініс тапқан: «Субхан изім өзі-дүр, ол Мустафа бұйұрды, Тұтты Қағба халқасын шейхым Ахмад Иассауи...» [11, 514 б.].

«Субхан изім өзі-дүр, ол Мустафа бұйұрды» - бұл жолда ақын Алланы мадақтай отырып («Субхан» - мінсіз, кемшіліксіз деген мағынада), өзінің рухани жолының бастауында Пайғамбар Мұхаммедтің (Мустафа) ықпалы бар екенін айтады. Яғни, Ясауи өзінің ілімін Пайғамбардың сүннетіне, рухани мұрасына сүйеніп таратады. «Ол Мустафа бұйұрды» деген тіркес - Ясауидің миссиясын, хикмет айту жолын Пайғамбар аманаты ретінде қабылдағанын білдіреді.

«Тұтты Қағба халқасын шейхым Ахмад Иассауи...» - бұл жол Ясауидің өзін рухани қажылық деңгейінде сипаттайды. «Қағба халқасын тұтты» - яғни, жүрегін Қағба іспетті киелі мекенге айналдырды деген ишара. Бұл сопылық символикада жүрек - рухани Қағба, ал «халқа» — зікір шеңбері, Алланы еске алу ордасы. Демек, Ясауи өз жүрегін Қағбадай таза ұстауға, Алланың нұрына лайық етуге ұмтылған.

Бұл жолдарда Ясауи өзін Пайғамбар жолының жалғастырушысы ретінде таныстырады. Ол зікір, хикмет, шейхтық ілім арқылы адамзатқа рухани қажылықтың мәнін түсіндіреді - яғни, сыртқы Қағбаға бару емес, ішкі Қағбаны, жүректі тазарту.

Осы хикметте үш деңгейлі мағына көрінеді:

1. Тәухидтік деңгей - Алланың мінсіздігін мадақтау («Субхан изім өзі-дүр»).
2. Пайғамбарлық байланыс - Мұхаммед (с.а.у.) арқылы келген рухани аманат («ол Мустафа бұйұрды»).
3. Сопылық тәжірибе - жүректі Қағбадай дәріптеу, зікірмен нұрландыру («тұтты Қағба халқасын»).

Осылайша, бұл хикмет Ясауи ілімінің өзегін - Аллаға берілуді, Пайғамбарға махаббатты және жүректің тазаруы арқылы Хаққа жақындауды көркем түрде паш етеді.

Жүрек қаттылығы - тозақтық сипат ретінде қарастырылады, өйткені сопылық антропологияда қатайған жүрек рухани өлімнің белгісі болып есептеледі. Мұндай жүрек Алланы еске алмайтын, нұрды

қабылдамайтын күйге түседі. Құранда: *«Сондай олардың жүректері қатайды, сондықтан көбі бұзақы болды»* (әл-Һадид, 57:16) делінеді:

أَلَمۡ يَأۡنِ لِلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ أَن تَخۡشَعَ قُلُوبُهُمۡ لِذِكۡرِ ٱللَّهِ وَمَا نَزَلَ مِنَ ٱلۡحَقِّ وَلَا يَكُونُواْ كَٱلَّذِينَ أُوتُواْ ٱلۡكِتَٰبَ مِن قَبۡلُ فَطَالَ عَلَيۡهِمُ ٱلۡأَمَدُ فَقَسَتۡ قُلُوبُهُمۡۖ وَكَثِيرٞ مِّنۡهُمۡ فَٰسِقُونَ

Осы тұрғыдан жүрек қаттылығы - рухани тазарудан алыстау, нәпсінің үстемдігі мен Хақтан перделенудің көрінісі ретінде тозақтық сипатқа теңеледі.

Трактатта көрсеткен Зумар сүресінің 39:22 аятында былай делінеді:

«فَوَيۡلٞ لِّلۡقَٰسِيَةِ قُلُوبُهُمۡ»

«Жүректері қатайғандар үшін нәсіпсіздік бар» [7, 23 б.].

Сопылық интерпретацияда бұл аят рухани жолға немқұрайлы қарағаң, муршидтің жетекшілігін қабыл етпеген және нәпсінің билігіне түскен жүректердің азапқа лайық екенін білдіреді. Мұндай жүрек - рухани өлімнің белгісі. Мәтінде жүректің екі күйі ажыратылады:

- *«қалб-и мұнир»* - нұрланған, Алланы еске алумен тірілген жүрек;

- *«қалб-и залим»* - қараңғылық пен нәпсінің тұтқынындағы жүрек.

Жүректің қатайуы адамды ғофилдікке (ұмытшақтық пен бейқамдыққа), тәкәппарлыққа және рухани соқырлыққа жетелейді. Сопылар бұл халді Хақтан алыстаудың ең ауыр түрі, яғни рухани тозақ деп түсіндіреді. Ясауи хикметте: «Көкірегімдегі түйіндерді сен өзің шеш, Сол себептен Хаққа сиынып келдім, міне...» деп жазады [11, 46 б.].

«Көкірегімдегі түйіндерді сен өзің шеш» - бұл жолда ақын адам рухындағы күрделі қайшылықтар мен күнәдан, нәпсіден туған рухани түйіндерді меңзеп отыр. Ол бұл түйіндерді тек Алланың рақымы мен мейірімі арқылы ғана шешуге болатынын мойындайды. Мұндағы «көкірегімдегі түйін» - адамның ішкі күйзелісі, күмәні, нәпсімен күресі, рухани ізденіс жолындағы ауыр сынақтары.

«Сол себептен Хаққа сиынып келдім, міне...» - бұл жол Ясауидің толық берілу мен мойынсұну күйін білдіреді. Ақын өзінің әлсіздігін, пенделік шектеулігін сезініп, тек Жаратушыдан көмек пен кешірім сұрайды. Бұл - сопылықтағы *фақр* (рухани мұқтаждық) және *тәуекел* (толық сенім мен тәуел ету) ұстанымының көрінісі.

Ясауи бұл хикмет арқылы рухани жетілу адамның өз күшімен емес, Аллаға шынайы сүйену арқылы ғана жүзеге асатынын көрсетеді. Бұл - мүридтің ұстаз арқылы емес, тікелей Хаққа бет бұрып, жүрегін тазарту кезеңі.

Бұл жолдар Ясауидің терең рухани диалогын білдіреді: ол Алламен тілдесіп, ішкі ауыртпалығын бөліседі.

Демек, «көкірегімдегі түйін» - адам-ның рухани күресін, ал «Хаққа сиыну» - сол күрестің шешімін тек Жаратушыдан іздеуді білдіреді.

Ясауи үшін бұл - рухани тазарудың, хақ жолға түсу мен нұрға жетудің бастауы.

Бұл хикметтік жолдар жүректің Алла зікірі арқылы қайта тірілуін білдіреді.

Осылайша, *«Бустан ул-мухиббин»* еңбегінде жүрек - рухани құрылымның өзегі, нұр мен зікірдің тоғысқан орталығы ретінде көрініс табады.

Зікір - рухани тірілу мен кемелдік амалы

Ахзаб сүресінің 33:41 аяты - «Алланы көп зікір етіңдер» - шығарманың басты концептілерінің бірі болып табылады.

«اذكروا الله ذكرا كثيرا»

(Ахзаб, 33:41) [7, 172 б.].

Бұл аяттағы «зікір» ұғымы Құран мен сопылық дәстүрде тек тілмен айтылатын формула емес, адамның жүрегін тірілтіп, Алланы еске алудың ішкі рухани күйі ретінде түсіндіріледі. Мысалы Сүлеймен Бақырғани де: «Зікір нұры құлды тартып Хаққа жетер, Тынбастан Хақ зікірін айту керек», - деп, зікірдің нұрлық табиғатын айқындайды [11, 416-417 бб.].

Мұнда зікір (Алланы еске алу) адам жанының ішкі әлемін нұрландырып, оны Жаратушыға жақындататын рухани күш ретінде сипатталады. «Нұр» сөзі бұл жерде - рухани жарық, жүрек тазалығы мен иманның белгісі. Яғни, зікір адамның көкірегіндегі қараңғылықты сейілтіп, оны Хаққа (Аллаға) жетелейтін жол.

«Тынбастан Хақ зікірін айту керек» - Бақырғани бұл жолда рухани жетілудің үздіксіз процесс екенін ескертеді. Зікір тек белгілі бір уақытта ғана емес, өмірдің әр сәтінде атқарылуы тиіс, себебі ол жүректің тірі, рухтың сергек болуын қамтамасыз етеді.

Бұл ой Ясауи ілімімен де сабақтас: екеуі де зікірді жүректің нұры мен рухтың оянуының кілті ретінде түсіндіреді. Сопылықта «нұр»

- Алланың адам жүрегіне түскен рухани жарығы, ал зікір - сол жарықтың күшею жолы.

Сүлеймен Бақырғани зікірді тек сөздік еске алу емес, жанның Алламен байланысын жандандыратын рухани энергия ретінде көрсетеді.

Демек, үздіксіз зікір - рухты тазартып, адамды Хаққа жетелейтін жол, ал оның нұры - жүректегі шынайы иманның көрінісі.

Сопылық дәстүрде бұл аяттарға сүйене отырып, зікірдің екі негізгі түрі ажыратылады: жахри (дауыстап айтылатын) және хафи (іштен, үнсіз орындалатын) зікір. «*Бустан ул-мухиббин*» еңбегінде жахри зікірдің рухани әсері мен тәрбиелік маңызы ерекше атап өтіледі. Мұнда жахр зікір жүректі оятатын, бейқамдықтан арылтатын және рухани тазаруға бастайтын амал ретінде сипатталады.

Сонымен қатар, Бақара сүресінің 2:190 аяты:

«إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ»

«Ақиқатында, Алла шектен шығушыларды жақсы көрмейді» - зікір тәжірибесін шамадан тыс эмоциямен немесе сыртқы әсерге ұрындырудан сақтандырады. Бұл аят зікірдің мәнін - сыртқы дауыста емес, ішкі ықылас пен ниет тазалығында екенін ескертеді.

Ілім мен ахлақ тұтастығы

Пайғамбар хадисінде айтылған:

«إنما بُعِثتُ لأتمم مكارم الأخلاق»

«Мен көркем мінезді толықтыру үшін жіберілдім» - сопылықта адамгершілік пен мінез-құлықтың негізгі өлшемі ретінде қарастырылады [7, 122 б.]. Бұл хадис рухани тәрбиенің түпкі мақсатын - адамды ахлақтық кемелдікке жеткізу екенін айқындайды.

Сонымен қатар, Құранның Taha сүресі, 20:114 аятында:

«وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا»

«Раббым! Ілімімді арттыр!» (Taha, 20:114) - деп бұйырылады. Бұл аят білімге ұмтылудың тек зияткерлік емес, сонымен бірге рухани парыз екенін көрсетеді.

Ясауи хикметінді «Құл Қожа Ахмет, дүние қусаң, ісің бітер, Көкіректен шыққан даусың көкке жетер...» деп көрсетеді [11, 48 б.].

«Құл Қожа Ахмет, дүние қусаң, ісің бітер» - бұл жолда ақын адамға дүниеқоңыздықтың, байлық пен мансап қуудың рухани тұрғыдан зиян екенін ескертеді. «Ісің бітер» деген сөз тіркесі - тек материалдық өмірге байланып қалған адамның рухани жолының тұйықталуын, жүректің қараңғылануын білдіреді.

«Көкіректен шыққан даусың көкке жетер» - бұл жол, керісінше, шын ықыласпен айтылған зікірдің, Аллаға деген адал ниет пен жүректен шыққан дұғаның маңызын көрсетеді. Рухани тазалық пен шынайы ықылас иесінің үні көкке, яғни Жаратушыға жетеді.

Ясауи бұл хикмет арқылы адамды сыртқы байлықтан емес, ішкі байлықтан - рухани тазалықтан, ықыластан, зікірден қуат алуға шақырады. Оның ойынша, дүние - өткінші, ал жүректен шыққан шынайы сөз ғана мәңгілік.

Осы екі жолда Ясауи сопылықтың негізгі қағидасын айқын жеткізеді:

«Дүние - пендені алдайтын перде,

Ал жүректің даусы - Аллаға жететін көпір».

Яғни, адам рухани ояу болса ғана, оның сөзі мен ісі мәнге ие болады.

Трактатта осы екі негіз - *ілім* мен *ахлақ* - бір-бірін толықтыратын рухани категориялар ретінде қарастырылады. Ілім адамның ақылдық қабілетін дамытса, ахлақ оның жүрек сапасын кемелдендіреді. Сопылық қағида бойынша, шын ілім амалмен, ал амал ахлақпен көркемделуі тиіс. Тек осы үйлесім арқылы адам рухани кемелдікке жетеді.

Нәби сөзі мен ишарат рөлі

Қолжазбада жиі кездесетін тіркес «Натиқ ва ҳувайда турур» - *«Нәби айтты және бұл ақиқат»* - хадиске сүйенуді әрі оны ишарат (астарлы нұсқау) арқылы жеткізу тәсілін көрсетеді [7, 314 б.].

Сопылық мәтіндерде хадис көбіне нақыл, хикмет немесе рухани ишарат түрінде беріледі. Көп жағдайда ол толық мәтін түрінде емес, мағыналық үзінді немесе символдық рәміз арқылы енгізіледі. Мұндай тәсіл сопылардың ауызша рухани дәстүрін (сұхбат, хикмет, насихат) жазбаша формада сақтаудың көрінісі болып табылады.

Бұл ерекшелік сопылық әдебиеттің герменевтикалық (мағыналық) тереңдігін айқындайды: мәтін тек оқиғалық емес, рухани мағына мен ишараттар жүйесі ретінде қабылданады.

Сопылықта ахирет пен дүниенің байланысы

Трактатта Тағабун сүресінің 64:14 аятында былай делінеді:

«إِنَّ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ وَأَوْلَادِكُمْ عَدُوًّا لَكُمْ فَاحْذَرُوهُمْ»

«Кейбір жұбайларың мен балаларың - сендерге жау болады» [7, 40 б.].

Сопылық интерпретацияда бұл аят адамның рухани жолында дүниелік байланыстар мен махаббаттарға шамадан тыс байлану қаупін ескертеді. Мұндағы «жау» ұғымы тура мағынасында емес, рухани жолдан бұрып әкететін кедергілердің символы ретінде түсіндіріледі.

Аяттағы мағына сопылық ілімдегі «тажрид» қағидасымен, яғни рухани арылу және нәпсі байланыстарынан босау ұстанымымен үндес. Сопылардың түсіндіруінше, мүридтің Аллаға деген сүйіспеншілігі барлық өзге махаббаттан жоғары тұруы тиіс.

Дүние мен отбасы - өз мәнінде сынақ әрі перде: олар дұрыс түсінілсе - рухани кемелдікке жол ашады, ал бейқамдық пен тәуелділікке ұрындырса - Хаққа жетелейтін жолдан алыстатады.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, сопылық ілім Құран мен хадисті түсіндірудің өзіндік рухани-герменевтикалық мектебін қалыптастырған. Бұл мектептің басты ерекшелігі - мәтінді тек теологиялық немесе заңдық тұрғыда емес, адамның рухани кемелдену тәжірибесімен байланысты қарастыруында.

Сопылар үшін Құран мен хадис - нәпсіні тазартып, жүректі нұрландырудың, адам мен Тәңір арасындағы рухани байланысты нығайтудың басты құралы.

«Бустан ул-мухиббин» шығармасы осы сопылық интерпретация дәстүрін түркілік мәдениет пен әдебиет контексінде дамытқан маңызды мұра болып табылады. Онда әрбір аят пен хадис тек мәтіндік дәлел ретінде емес, рухани тәрбиенің динамикалық жүйесі ретінде қарастырылған.

Мәтінде Құран аяттары мен хадистер сопылық ұғымдар - *зікір*, *мүршид*, *нәпсімен күрес*, *махаббат*, *сабыр*, *тазалық* - арқылы жаңа мәнге ие болады.

Жүрек - рухани Қағба, зікір - жүректі тірілтетін амал, ұстаз - рухани жетекші, ал ілім - амал мен ахлақ арқылы кемелденетін нұр ретінде сипатталады. Мұндай тәсіл сопылық герменевтиканың басты қағидасы - ішкі мағынаны сыртқы мәтінмен үйлестіру, яғни захири мен батини тепе-теңдігін сақтау - толық көрініс тапқанын көрсетеді.

Зерттеу барысында анықталғандай, *«Бустан ул-мухиббин»* Ясауи мектебінің рухани дәстүрін жалғастырып, сопылық поэтика мен исламдық теологияны тоғыстырған синкреттік туынды болып табылады.

Ол Құран мен хадисті тек діни мәтін ретінде емес, рухани-педагогикалық құрал, адамгершілік тәрбиенің бағдарламасы ретінде танытады.

Сопылық мәтіндердегі хадистің ишара, рәміз, метафора түрінде қолданылуы ислам мәдениетінің ауызша дәстүрінің жазбаша формаға көшу кезеңін бейнелейді. Бұл ерекшелік қазақ және жалпы түркі руханиятындағы *сұхбат*, *насихат*, *хикмет* дәстүрлерінің дамуына тікелей әсер еткен.

Ахирет пен дүниенің байланысына қатысты сопылық интерпретация - рухани теңгерім мен ішкі еркіндік ұғымдарын жаңаша түсіндіреді. Адам баласы дүниелік байланыстарды сынақ ретінде қабылдап, шынайы махаббат пен арылу жолы арқылы Аллаға жақындайды. Практикалық тұрғыдан алғанда, зерттеу нәтижелері: исламтану, дінтану және философия салаларында герменевтикалық талдау үлгісі ретінде қолдануға мүмкіндік береді; мәдени және әдеби зерттеулерде сопылық мәтіндердің ішкі мағынасын тану арқылы түркі өркениетінің рухани кодын ашуға септігін тигізеді; білім беру саласында рухани-этикалық тәрбие мазмұнын жаңартуға болатынын дәлелдейді.

Жалпы алғанда, *«Бустан ул-мухиббин»* еңбегіндегі Құран мен хадис интерпретациясы - тек діни-филологиялық құбылыс емес, сонымен бірге исламдық руханияттың антропологиялық, педагогикалық және мәдени-этикалық негіздерін айқындайтын бірегей ғылыми-рухани феномен.

Әдебиеттер тізімі

1 Schimmel, A. (1975). *Mystical dimensions of Islam*. University of North Carolina Press. https://archive.org/details/mysticaldimensionsofislam2ndedition_202002

2 Nasr, S. H. (1997). *Ideals and realities of Islam*. George Allen & Unwin. https://traditionalhikma.com/wp-content/uploads/2015/02/Ideals-and-Realities-of-Islam.pdf

3 Sands, K. Z. (2006). *Sufi commentaries on the Qur'an in classical Islam*. Routledge. https://traditionalhikma.com/wp-content/uploads/2020/09/Sands-Sufi-Commentaries-on-the-Quran-in-Classical-Islam.pdf

4 Chittick, W. C. (2000). *Sufism: A short introduction*. Oneworld.

5 Палтөре, Ы. М. (2012). *Абай Құнанбайұлының шығармаларында Құран және хадис мәтіндерінің интерпретациялануы* [Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация]. Алматы.

6 *Бустан уль-Мухиббин* [Қолжазба]. (б. ж.). А. Р.Бируни атындағы Шығыстану институты, Ташкент, Өзбекстан. Негізгі қор № 1, шифр БМ-1, тіркеу № 5455/II.

7 *Бустан уль-Мухиббин* [Қолжазба]. (б. ж.). А. Р. Бируни атындағы Шығыстану институты, Ташкент, Өзбекстан. Негізгі қор № 1, шифр БМ-2, тіркеу № 9163.

8 *Бустан уль-Мухиббин* [Қолжазба]. (б. ж.). «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы, Түркістан, Қазақстан. Тіркеу № КК 3704.

9 Хұдайдад бин Ташмұхаммед әл-Бұхари. (2022). *Бустан ул-Мухиббин (Ғашықтардың бақшасы)* (Д. Т. Кенжетай, Ұ. Д. Жүнісбаев, Б. С. Қорғанбеков, & Ш. Д. Жүнісбаев, баспаға дайындаушылар). South Print Corporation.

10 Al-Junayd al-Baghdadi. (1969). Risālat al-Junayd al-Baghdādī: Fiʾl-tasawwuf wa maʿrifat Allāh (Epistle on Sufism and the knowledge of God). In Abu ʿAbd al-Rahman al-Sulami (Ed.), *Tabaqat al-Sufiyya* (pp. 45–47). Dar al-Kutub al-ʿArabiyya. https://archive.org/details/TabaqatAlSufiyya

11 Al-Qushayri, ʿAbd al-Karim. (1966). *Al-Risāla al-Qushayriyya fiʿ ʿIlm al-Tasawwuf (Epistle on Sufism).* Dar al-Kutub al-Misriyya. https://archive.org/details/alrisalaqushayriyya

12 Al-Ghazali, Abu Hamid. (1997). *Ihyà ʿUlum al-Din (Revival of the religious sciences)* (Vol. 1, pp. 22–27). Dar al-Maʿrifa. https://archive.org/details/IhyaUlumalDinGhazali

13 Xoja Ahmad Yassaviy, & Sulaymon Boqirg'oniy. (2022). *Hikmatlar* (Sayfiddin Rafiddinov & Nodirxon Hasan, to'plovchilar va nashrga tayyorlovchilar). O'zbekiston nashriyoti.

Transliteration

1 Schimmel, A. (1975). Mystical dimensions of Islam. University of North Carolina Press. https://archive.org/details/mysticaldimensionsofislam2ndedition_202002

2 Nasr, S. H. (1997). Ideals and realities of Islam. George Allen & Unwin. https://traditionalhikma.com/wp-content/uploads/2015/02/Ideals-and-Realities-of-Islam.pdf

3 Sands, K. Z. (2006). Sufi commentaries on the Qur'an in classical Islam. Routledge. https://traditionalhikma.com/wp-content/uploads/2020/09/Sands-Sufi-Commentaries-on-the-Quran-in-Classical-Islam.pdf

4 Chittick, W. C. (2000). Sufism: A short introduction. Oneworld.

5 Paltore, Y. M. (2012). Abai Qunanbaiulynyń shyǵarmalarynda Quran jáne hadis mátinderiniń interpretatsiyalanuy [Interpretation of Qur'anic and Hadith Texts in the Works of Abai Qunanbaiuly] [Doctoral dissertation submitted for the degree of Doctor of Philosophy (PhD)]. Almaty. (In Kazakh).

6 Bustān ul-Muḥibbīn [Manuscript]. (n.d.). A. R. Biruni Institute of Oriental Studies, Tashkent, Uzbekistan. Main Collection No. 1, shelfmark BM-1, registration No. 5455/II.

7 Bustān ul-Muḥibbīn [Manuscript]. (n.d.). A. R. Biruni Institute of Oriental Studies, Tashkent, Uzbekistan. Main Collection No. 1, shelfmark BM-2, registration No. 9163.

8 Bustān ul-Muḥibbīn [Manuscript]. (n.d.). Aziret Sultan State Historical and Cultural Museum-Reserve, Turkistan, Kazakhstan. Registration No. KK 3704.

9 Khudaidad bin Tashmuhammad al-Bukhari. (2022). Bustān ul-Muḥibbīn (Ǵashyqtardyń baǵshasy) [The Garden of Lovers] (D. T. Kenzhetay, U. D. Zhunisbayev, B. S. Korganbekov, & Sh. D. Zhunisbayev, Eds.). South Print Corporation. (In Kazakh).

10 Al-Junayd al-Baghdadi. (1969). Risālat al-Junayd al-Baghdādī: Fiʾl-tasawwuf wa maʿrifat Allāh [Epistle on Sufism and the Knowledge of God]. In Abu ʿAbd al-Rahman al-Sulami (Ed.), Tabaqat al-Sufiyya (pp. 45–47). Dar al-Kutub al-ʿArabiyya. https://archive.org/details/TabaqatAlSufiyya

11 Al-Qushayri, ʿAbd al-Karim. (1966). Al-Risāla al-Qushayriyya fi ʿIlm al-Tasawwuf [Epistle on Sufism]. Dar al-Kutub al-Misriyya. https://archive.org/details/alrisalaqushayriyya

12 Al-Ghazali, Abu Hamid. (1997). Ihyà ʿUlum al-Din [The Revival of the Religious Sciences] (Vol. 1, pp. 22–27). Dar al-Maʿrifa. https://archive.org/details/IhyaUlumalDinGhazali

13 Xoja Ahmad Yassaviy, & Sulaymon Boqirg'oniy. (2022). Hikmatlar [Wisdoms] (Sayfiddin Rafiddinov & Nodirxon Hasan, Compilers and Editors). O'zbekiston nashriyoti. (In Uzbek).

Авторлардың үлесі

Муминова З.П. – зерттеу тұжырымдамасын әзірлеу, ғылыми әдебиеттерді талдау және мақаланың негізгі мәтінін дайындау. **Балтабаева А.Ю.** – зерттеу материалдарын жүйелеу, алынған нәтижелерді талдау, ғылыми тұжырымдарды нақтылау және мақаланың мәтінін редакциялау.

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Зульфия Полатовна Муминова — PhD докторант, Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК, Түркістан, Қазақстан, email: muminzulfiya@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-1848-5272

Алена Юлдашқызы Балтабаева — жетекші ғылыми қызметкер, доцент, философия ғылымдарының кандидаты, «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК, Түркістан, Қазақстан, email: Baltabaeva_alyon@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-3479-1827

Zulfiya Muminova — PhD Student, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, "Aziret Sultan" National Historical and Cultural Museum-Reserve RSE, Turkistan, Kazakhstan, email: muminzulfiya@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-1848-5272

Alyona Baltabayeva — Leading Researcher, Associate professor, Candidate of Philosophical Sciences, "Aziret Sultan" National Historical and Cultural Museum-Reserve RSE, Turkistan, Kazakhstan, email: Baltabaeva_alyon@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-3479-1827

Зульфия Полатовна Муминова — PhD докторант, Египетский университет исламской культуры «Нур-Мубарак», Алматы, Национальный историко-культурный музей-заповедник «Хазрет Султан», Туркестан, Казахстан, email: muminzulfiya@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-1848-5272

Алена Юлдашкызы Балтабаева — ведущий научный сотрудник, доцент, кандидат философских наук, Национальный историко-культурный музей-заповедник «Хазрет Султан», Туркестан, Казахстан, email: Baltabaeva_alyon@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-3479-1827

МРНТИ 21.21.31 | Научная статья

ИНСТРУМЕНТАЛИЗАЦИЯ РЕЛИГИИ В НАЦИОНАЛИСТИЧЕСКОЙ РИТОРИКЕ: СРАВНЕНИЕ ПОЛЬШИ И РОССИИ

С.Бомба[1], В,Прудская[2]

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена сравнительному анализу состояния и роли религии в Польше и России в настоящее время и в исторической ретроспективе. Сравнение осуществляется по ряду наиболее значимых для роли религии в обществе направлений: историческому контексту отношений между государством и церковью; поддержке религиозных объединений на законодательном и институциональном уровнях; роли религиозных лидеров и организаций в политическом процессе; роли религии в образовании и общественной жизни; государственная и общественная финансовая поддержка религиозных объединений; наконец, использование религии в националистической риторике. Показаны общие и особенные моменты этих направлений функционирования религии.

Ключевые слова: религия, Римская католическая церковь, Русская православная церковь, Польша, Россия, государство, общество, образование, политика, националистическая риторика.

[1]Варшавский университет, Варшава, Польша

[2]Национальный институт восточных языков и цивилизаций (Inalco), Париж, Франция

Автор-корреспондент:
В.Прудская, v.prudskaya@uw.edu.pl

Цитирование:
Бомба С., Прудская В. Инструментализация религии в националистической риторике: сравнение Польши и России // Адам әлемі. – 2026. – Т. 28. – №4(110). – С. 189-204. – DOI: 10.48010/bpcws270

Открытый доступ
© Автор(ы), 2026
Это статья открытого доступа, распространяемая в соответствии с условиями международной лицензии Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0).
https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

Поступила: 12/09/2026
Принята: 15/10/2026
Опубликована онлайн: 30/10/2026

Ұлтшылдық риторикада дінді құрал ретінде пайдалану: Польша мен Ресейді салыстыру

Аңдатпа. Бұл мақалада Польша мен Ресейдегі діннің қазіргі және тарихи жағдайының салыстырмалы талдауы берілген. Салыстыру қоғамдағы діннің рөлі үшін маңызды бірқатар салаларға бағытталған: мемлекет пен шіркеу арасындағы қарым-қатынастың тарихи контексті; заң шығарушы және институционалдық деңгейлерде діни бірлестіктерді қолдау; саяси процестегі діни көшбасшылар мен ұйымдардың рөлі; білім беру мен қоғамдық өмірдегі діннің рөлі; діни бірлестіктерді мемлекеттік және қоғамдық қаржылық қолдау; және, сайып келгенде, дінді ұлтшылдық риторикада қолдану. Діни қызметтің осы салаларының ортақ және ерекше аспектілері атап өтілген.

Түйін сөздер: дін, Рим-католик шіркеуі, Орыс православие шіркеуі, Польша, Ресей, мемлекет, қоғам, білім беру, саясат, ұлтшылдық риторика.

The instrumentalization of religion in nationalist rhetoric: a comparison of Poland and Russia

Abstract. This article presents a comparative analysis of the status and role of religion in Poland and Russia, examining both the present day and historical perspectives. The comparison focuses on several key dimensions concerning the role of religion in society: the historical context of state-church relations; the legislative and institutional support provided to religious organizations; the involvement of religious leaders and institutions in the political process; the role of religion in education and public life; state and public financial support for religious groups; and, finally, the use of religion within nationalist rhetoric. The study highlights both the commonalities and the distinct features of how religion functions in these two contexts.

Keywords: Religion, Roman Catholic Church, Russian Orthodox Church, Poland, Russia, State, Society, Education, Politics, Nationalist Rhetoric.

Введение

В странах Центральной и Восточной Европы наблюдается устойчивая тенденция к усилению роли религии в публичной и политической жизни. Особое внимание в этом контексте заслуживают Польша и Россия - государства, в которых религиозные организации, такие как Католическая Церковь и Русская Православная Церковь (РПЦ), активно участвуют в политической жизни. Этот феномен социальной религиозной инъекции становится ключевым фактором в процессе политической мобилизации. Усиление присутствия религиозного дискурса в официальной риторике, рост финансовой поддержки религиозных и аффилированных организаций, а также рост идентичностных нарративов требуют политологического анализа.

Польша и Россия представляют собой показательные примеры государств, где религиозные организации играют ключевую роль в конструировании идентичности и национального нарратива. При этом Католическая Церковь в Польше и РПЦ в России обладают значительным символическим капиталом, позволяющим им выступать в качестве союзников правящих элит. Сравнение этих стран позволяет выявить как институциональные различия, так и структурные сходства в использовании религии для целей политической легитимации и мобилизации.

Россия и Польша имеют схожую историческую динамику после 1989 г.. Вместе с системной трансформацией 1990-х гг. произошли глубокие идеологические изменения, способствовавшие возрождению духовности, тесно связанной с христианством. Эта новая форма духовного поиска всё чаще выступает альтернативой аксиологической глобализации. На этом фоне, несмотря на напряженные геополитические отношения и текущий дипломатический кризис между двумя странами, в Польше и России параллельно усиливаются сходные консервативные и традиционалистские течения. Их объединяют не только общие ценности, но и стремление к укреплению традиционных структур, таких как семья, церковь и национальная идентичность. Это выражается в политике, направленной на активную поддержку религиозных институтов и финансирование радикальных движений, что дает основание для сравнительного анализа внутренних процессов в обеих странах.

Целью данной статьи является сравнительный анализ механизмов государственной поддержки религиозных организаций в Польше и России, а также исследование их роли в формировании националистической и консервативной повестки. В центре внимания находятся как формы институционального взаимодействия между государством и институтом церкви, так и способы символической и финансовой легитимации власти религиозными структурами. В рамках исследования ставятся следующие вопросы:

1. Каковы причины роста национально-религиозных тенденций в Польше и России?

2. Как осуществляется государственная поддержка религиозных организаций и связанных с ними националистических инициатив?

3. Имеет ли такая поддержка юридическое основание или она осуществляется в рамках неформальных механизмов?

4. Каковы взаимоотношения между церковью и государством в исследуемых странах?

Актуальность этих вопросов определяется не только спецификой внутренней политики обеих стран, но и более широкой тенденцией эрозии плюрализма, сопровождающейся усилением традиционалистской риторики и институционализацией идеологического партнерства между властью и религиозными институтами.

Научная новизна настоящего исследования заключается в сравнительном анализе политико-институциональных механизмов, с помощью которых религиозные организации интегрируются в систему государственной власти и идеологического контроля. Несмотря на наличие отдельных исследований о роли церкви в политике России и Польши, систематическое сопоставление этих кейсов в контексте усиления авторитарного популистского режима остается ограниченным.

Исследование основывается на качественном сравнительном подходе и сочетает элементы институционального анализа и дискурс-анализа. Эмпирической базой служат правовые акты, отчеты о государственном финансировании, материалы СМИ, официальные заявления, а также аналитические публикации и экспертные оценки.

Для проведения сравнительного анализа взаимосвязи религии и политики в Польше и России в статье рассматриваются следующие ключевые пункты. Они помогут

выявить как сходства, так и различия в подходах к использованию религии в политических целях в этих странах:

– исторический контекст отношений между государством и церковью,

– законодательная и институциональная поддержка религиозных организаций,

– роль религиозных лидеров и организаций в политическом процессе,

– роль религии в образовании и общественной жизни,

– финансирование и экономическая поддержка,

– использование религии в националистической риторике.

Результаты данного исследования могут быть полезны широкому кругу специалистов, включая политологов, социологов, религиоведов и исследователей Восточной Европы. Кроме того, работа может представлять интерес для студентов и аспирантов, изучающих трансформации государственно-церковных отношений и роль религии в легитимации власти. Материалы статьи также могут быть использованы в образовательных курсах по сравнительной политике, системным трансформациям пост-1989 и религии в политике.

1. Исторический контекст отношений между государством и церковью

а) Польша

История государственно-церковных отношений в Польше началась в 966 г., когда Мешко I принял христианство. В исторических исследованиях эта дата считается началом польской государственности. Важно подчеркнуть, что христианство в Польше изначально не обязательно ассоциировалось исключительно с католицизмом. Еще в конце XVIII в. большинство жителей восточных территорий Польши исповедовали восточный обряд*. Это религиозное разделение имело и классовое измерение: дворянство, как правило, было католическим, тогда как крестьянство (особенно на востоке страны) придерживалось восточного обряда. Такая историческая динамика демонстрирует, как Католическая Церковь постепенно приобрела доминирующее положение в общественной жизни. Роль Католической Церкви постепенно закреплялась в ходе борьбы за независимость и в поддержании национальной идентичности поляков. После 1863 г. Католическая Церковь стала важным авторитетом в польском обществе, несмотря на то, что среди польских деятелей того времени существовали и социалистические, более светские взгляды (конец XIX, начало XX вв.).

б) Россия

В истории становления отношений между государством и Русской Православной Церковью (РПЦ) в России можно выделить несколько этапов:

1) симфония властей (Киевская Русь, 988 г. - XIII в.);

2) автономия Церкви (период монголо-татарского ига, XIII-XV вв.);

3) теократизация власти (Московское царство, XVI-XVII вв.);

4) цезаропапизм (эпоха Петра I, XVIII в.);

5) установление официальной государственной религии (XIX - начало XX в.);

6) государственный атеизм и инструментализация (советский период 1917-1991 гг.);

7) возрождение Церкви и новый симбиоз (постсоветский период с 1991 г.).

Вследствие ограниченного объема статьи опустим первые 6 пунктов, хотя они представляют заметный интерес в контексте нашей темы, и перейдем сразу к постсоветскому периоду.

После распада СССР Конституция РФ закрепила светский характер государства и равенство религий, однако православие стало рассматриваться как основа национальной идентичности [1]. РПЦ получила широкую поддержку со стороны государства, включая участие в образовании, внешней политике и формировании символического пространства [2].

Несмотря на элементы секуляризации, в России прослеживается тенденция к восстановлению государственной Церкви. Отличительной чертой является слабая самоорганизация гражданского общества, что способствует стремлению к воссозданию государственной церкви и православия как

* Речь идет об «униатах» - последователях конфессии, появившейся после Брестской унии в 1596 г., которая была заключена между Римско-католической церковью и частью православных епископов Великого княжества Литовского. Она предусматривала признание Папы Римского в качестве главы церкви, но с сохранением православной литургии и обрядов. Уния была результатом давления католической Польши на православные земли для усиления религиозного и политического контроля. Большинство православных священников и верующих отвергли униатов, что привело к глубокому расколу в обществе.

всеобщей официальной идеологии. Как отмечает Д.Е. Фурман, уровень реальной религиозности остается низким, а влияние Церкви на мораль и общество - ограниченным, что создает риск конфликтов и напряженности в обществе [3].

Следует отметить, что Польша и Россия приняли христианство почти одновременно (с разницей всего около двадцати лет), однако развивались в рамках разных конфессиональных традиций. Обе традиции, тем не менее, сохраняли элементы славянской мифологии, что отличало их от чисто западной христианской модели. В разные исторические периоды доминирующие церкви обеих стран были тесно связаны с государственной властью и играли важную роль в формировании национальной идентичности. Однако особое значение имел период реального социализма, вызвавший активизацию религиозных движений. Исторические условия во многом определили современное положение религии в общественной и политической жизни, отражая специфику отношений между церковью и государством в этих странах.

2. Законодательная и институциональная поддержка религиозных организаций

а) Польша

Чтобы понять сложную проблему отношении между властью и Католической Церковью в Польше, важно проанализировать ее законодательную основу. В 1989 г. вступили в силу три ключевых закона :

- Закон о взаимоотношениях государства с Католической Церковью;
- Закон о гарантиях свободы совести и вероисповедания;
- Закон о социальном страховании духовенства [4, 154, 155, 156].

Принятие этих законов обеспечило регулярное присутствие Католической Церкви в публичной сфере государства. Кроме того, в преамбуле Конституции Польши 1997 г. содержится упоминание Бога, что закрепляет символическую роль религии в национальной идентичности. Впоследствии, в результате изменений в законодательстве, Совет Министров перед принятием решений в различных областях стал обязан согласовывать их с Католической Церковью (например, в вопросах введения уроков религии в школах). Кроме того, эти законы создали правовую основу для деятельности Совместной комиссии представителей государства и Католической Церкви, что предоставило духовенству возможность оказывать прямое влияние на государственные решения.

Таким образом, наблюдается значительное законодательное и институциональное влияние религиозных организаций на государственную политику в Польше. Анализ действующих правовых норм, направленных на поддержку религиозных структур, демонстрирует степень институционального давления со стороны представителей доминантной конфессии.

б) Россия

В современной России отношения государства и Православной церкви регулируются рядом правовых актов, включая Конституцию РФ и Федеральный закон от 26 сентября 1997 г. №123-ФЗ «О свободе совести и религиозных объединениях». РПЦ как юридическое лицо подчиняется также нормам Гражданского и Трудового кодексов* [5, с. 206].

Статья 14 Конституции закрепляет светский характер государства, равенство религий перед законом и их отделение от государства [6]. Статья 28 гарантирует свободу совести и вероисповедания, включая право не исповедовать никакой религии [7]. Следует отметить, что в 2020 г. по инициативе патриарха Кирилла в Конституцию была внесена поправка о вере в Бога, анонсированная Президентом РФ (Статья 67.1, п. 2) [8].

Федеральный закон №123-ФЗ регулирует деятельность религиозных организаций, подтверждая светский характер государства и подчеркивая особую роль православия в

* Перед принятием Конституции и других правовых актов, взаимоотношения между российским государством и РПЦ регулировал Закон РСФСР от 25.10.1990 № 267-1 «О свободе вероисповеданий», гарантирующий возрождение религиозной жизни в России, в том числе возникновение новых религиозных групп. РПЦ в этот период к появлению таких групп отнеслась с неодобрением, почувствовав угрозу со стороны иностранных миссионеров. Недовольство принятыми нормами высказывали и религиозные меньшинства, в основном по причине тесного сотрудничества Церкви и правительства Б.Н. Ельцина, рассматривая его как нарушение принципа равенства. Активные публичные дискуссии привели к принятию в 1997 г. нового закона «О свободе совести и о религиозных объединениях».

истории России. Закон позволяет государству предоставлять религиозным организациям налоговые и иные льготы, а также помощь в реставрации храмов и поддержке образовательной деятельности [9]. Закон подвергался критике за введение двух категорий религиозных объединений - организаций (с правом юридического лица) и групп (без него), для которых устанавливался 15-летний срок деятельности* [5, с. 208]. Также спорным аспектом закона являлась преамбула, своей формулировкой вводившая своеобразную иерархию среди религий в России.

Таким образом, законодательство России формально закрепляет светский характер государства и свободу вероисповедания, одновременно предоставляя православию особый статус и институциональные преференции, что создает определенное неравенство среди религиозных организаций и вызывает дискуссии о соотношении Церкви и государства.

Анализируя правовые нормы, регулирующие деятельность доминирующей церкви в Польше и России, следует подчеркнуть ряд схожих явлений, таких как упоминание Бога в конституции (хотя в России это положение появилось на 23 года позже, чем в Польше), законодательство о свободе вероисповедания как отражение аксиологической трансформации 1990-х годов, а также индивидуальные привилегии для духовенства, например, налоговые льготы или экономическая поддержка со стороны государства в различных сферах.

3. Роль религиозных лидеров и организаций в политическом процессе

а) Польша

Для сравнения взаимоотношений государства и религии в Польше и России необходимо учитывать не только исторические особенности этой динамики, но также обратить внимание на общественные тенденции и уровень секуляризации. Прежде всего следует подчеркнуть символическое значение отношения общества к Католической Церкви. Такие практики, как благословение новых строительных объектов священниками, их участие в государственных церемониях (например, начало нового учебного года с мессой), обеспечивают Католической Церкви в Польше приоритетную политическую роль [10]. После 1989 г. католицизм стал фактором поляризации в ключевых идеологических конфликтах. Священники участвовали в переговорах по наиболее важным для общества вопросам, таким как аборты, формулировка конституции и ее аксиологические обоснования, а также подписание конкордата и других соглашений с Католической Церковью.

Постоянное напоминание о католических ценностях оказывает влияние на политические решения. Католические епископы обладают значительным авторитетом благодаря своим связям в политических кругах и возможности открыто выражать позицию по ключевым вопросам, что является парадоксальным, учитывая их принадлежность к доминирующему классу в обществе с выраженной антисистемной настроенностью. Влияние религиозных авторитетов проявляется также в СМИ. Закон о радиовещании и телевидении 1993 г.[11] в ст. 21 (п. 6 и 9) подчеркивает необходимость уважения христианской системы ценностей и гарантирует религиозным объединениям эфирное время. В результате, воскресные телепередачи в основном посвящены католической тематике, а священники часто выступают в роли экспертов, ведущих или публичных персон.

Таким образом, роль католических лидеров и организаций в политическом и медиа- пространстве в Польше имеет существенное значение, что прямо влияет на субъективное формирование системы ценностей. Активное участие польских католических деятелей в общественно-политических дебатах приводит к религиозному влиянию на принимаемые политические решения.

б) Россия

Анализируя влияние деятельности православных лидеров на российскую политику, можно выделить три ключевых способа восприятия РПЦ в массовом сознании общества, описанных в литературе. Первый - идеологический аспект, который отражает отношение общества к самой Церкви и православию в целом. Он основан на общенациональном «проправославном консенсу-

* Позднее была введена поправка, согласно которой среди признанных религиозных организаций были выделены «централизованные религиозные организации», зарегистрированные на территории России, и «местные религиозные организации», зарегистрированные хотя бы в одном административном регионе.

се»: к православию «хорошо относятся» не только верующие, но и подавляющее большинство «колеблющихся», «неверующих» и даже «атеистов» [12]. Второй - цивилизационный аспект, который рассматривает РПЦ как фундамент концепции «русского мира». Он закреплен в преамбуле Закона «О свободе совести и о религиозных объединениях» и в Акте о каноническом общении между РПЦ и РПЦ Заграницей [13]. Третий - медиальный аспект, который отражает то, как православие воспринимается и используется в публичной сфере, включая элементы культурно-исторического наследия, фольклорно-магические практики и социальные функции [14].

На фоне процессов постсекуляризации РПЦ выступает в роли института гражданской активности, подчеркивая свое культурное и историческое значение [15]. Лидеры РПЦ акцентируют национально-историческое и культурообразующее значение православия для развития гражданского самосознания и самоорганизации граждан. Патриарх Кирилл апеллирует в этом контексте к духовным и нравственным ценностям как залогу гражданского мира и развития [16].

Таким образом, в политическом процессе современной России Русская Православная Церковь и её лидеры выполняют многоплановую роль: они формируют ценностные ориентиры, укрепляют культурную идентичность и гражданское самосознание, одновременно интегрируясь в институты власти и влияя на принятие политических решений. Институциональные и символические связи между РПЦ и государством усиливают её влияние, делая церковь значимым актором в политическом поле страны.

Сравнивая общественный авторитет религиозных организаций в обеих странах, следует отметить, что легитимация со стороны народа позволяет церкви (католической в Польше и православной в России) воспринимать свое участие в общественной жизни как фактор культурного и социального влияния. На практике это проявляется через совместные мероприятия с участием духовенства, придание государственным торжествам религиозного характера, а также формирование общественного восприятия церкви как важного института, влияющего на вопросы национальной идентичности и социальной сплоченности. Таким образом, в Польше и России наблюдается взаимозависимость между церковью и государством: церковь укрепляет свое положение через отношения с властью, а власть использует церковь для сохранения традиционных ценностей. Более того, представители духовенства участвуют в политических переговорах, что, как отмечалось выше, способствовало укреплению анти-западного нарратива в обеих странах несмотря на различия и взаимное недоверие.

4. Роль религии в образовании и общественной жизни

а) Польша

Религия в польском образовании и общественной жизни играет значительную роль в силу культурных условий, что влияет также на политическую сцену страны. Наблюдается доминирование консервативного подхода даже в прогрессивных партиях, где к различным моральным вопросам относятся с осторожностью, избегая, например, вопросов либерализации законодательства об абортах или введения гражданских партнерств (в качестве примера можно привести невыполнение предвыборных обещаний Гражданской платформы и продолжение политики партии «Право и справедливость»). Таким образом, укрепляется явление католического популизма, при котором тема католических ценностей используется при каждом удобном случае, прежде всего в среде низших социальных слоев и пенсионеров.

Главным полем этой идеологической борьбы является система образования, поделенная на католические и светские школы (при этом среди католических школ можно выделить государственные и частные учреждения). В результате поправки к Закону о системе образования [17] 1991 г. число католических школ значительно увеличилось (в 1989 г. их насчитывалось 24, тогда как в 2023 г. - уже 483 [18]).

Можно привести различные примеры католицизации образования: от уроков катехизиса в школах, введенных в 1990 г. и закрепленных конкордатом в 1993 г. (ратифицированным в 1998 г.) по предмет «обучение для жизни в семье», содержание которого зачастую включает в себя элементы, основанные на суевериях, особенно в вопросах, связанных с сексуальностью. Важную роль играют также католические организации, такие как, например, «Оазис»

(пол. Oaza), или «Католическая Ассоциация Молодежи» (пол. Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży), которые организуют религиозные лагеря для детей, часто с согласия образовательной институции и родителей.

Роль религии в образовании и общественной жизни Польши постепенно снижается. Стоит отметить, что за последнее десятилетие сократилось также число прихожан. В 2015 г. доля верующих составляла 94,3%, тогда как после первого срока правительства партии «Право и справедливость» этот показатель снизился до 92,6% в 2020 г. [19]. Ответственность за эти общественные изменения прежде всего возлагается на радикализацию семейной политики и реформах, навязывающих обществу определённое понимание морали. Изменение приоритетов правящей партии и усиление радикальных позиций привели к расширению присутствия религиозных организаций в образовательной системе и росту влияния Католической Церкви на учебные программы. При этом парадоксальным образом экономическая и политическая поддержка Католической Церкви со стороны государства способствовала снижению интереса к урокам религии и изменению отношения общества к самой Церкви.

б) Россия

Для РПЦ образование является ключевым каналом трансляции традиционных ценностей. С начала 1990-х гг. велись поиски форм включения религиозной тематики в школьные учебники, в том числе по истории России. К примеру, руководство РПЦ выступало за введение курса «Закон Божий» в школьную программу, а в некоторых учебных заведениях удалось внедрить преподавание данной дисциплины (в 1993 г. Министерство образования пресекло подобную практику) [20, с. 32].

Государственные школы могут включать преподавание религиозной культуры на добровольной основе, без миссионерской цели. Религиозное обучение допускается, но только вне рамок образовательной программы, на основании приказа Минобразования № 2833 от 2003 г. (с согласия детей, обучающихся в образовательных учреждениях, и по просьбе их родителей) [21]. В России работает около 6 000 воскресных школ, обучающих более 170 000 детей. Эти учреждения перешли на академические стандарты: введены требования к учебным программам, возрастным категориям и методике преподавания. Синодальный и епархиальные отделы координируют образовательную деятельность, проводят мониторинг и экспертизы, организуют конференции и обмен опытом. Разрабатываются также методические пособия: «Книга для учителя», планы занятий, аудио/видео материалы [22].

С 2006 по 2009 г. в 15 регионах России преподавали «Основы православной культуры» (ОПК) [23], а с 2012 г. по решению Президента Д.М. Медведева во всех школах был введён курс «Основы религиозных культур и светской этики» (ОРКСЭ), включающий шесть модулей: православие, ислам, буддизм, иудаизм, мировые религии и светская этика [24, с. 115]. РПЦ рассматривает появление в школьной программе курса с религиозным содержанием одним из серьезнейших, знаковых достижений при Патриархе Кирилле [25]. Введение ОРКСЭ вызвало широкий общественный резонанс: учителя жаловались на нехватку подготовки, родители - на перегрузку детей, религиозные меньшинства - на доминирование тематики православия по отношению к другим конфессиям. Обсуждение темы велось в СМИ, но системные политики в него не вмешивались. Споры вызвал также предложенный учебник. Согласно статистике Министерства образования, на начальном этапе введения курса в программу школьного образования в 19 экспериментальных регионах большинство выбрало модуль по светской этике, но интерес к ОПК и другим религиозным модулям также сохранялся [24 с. 116-125.].

Что касается изучения религии в высшей школе, то с 2014 г. в российских университетах реализуется федеральный образовательный стандарт по специальности «Теология». Образовательные программы по теологии по состоянию на июнь 2020 г. реализуются в 30 вузах Российской Федерации, в 21 светском и 9 конфессиональных (в подавляющем большинстве случаев это христианская теология) [20, с. 34].

Стоит также отметить стремление РПЦ включить элементы конфессиональной истории в светские учебно-методические нарративы. Опираясь на цивилизационный подход и подчеркивая свою роль как «государствообразующей» конфессии, представители РПЦ активно участвовали в общественном обсуждении идеи «единого

учебника» истории и разработке Концепции преподавания учебного курса «История России» [26].

Таким образом, РПЦ рассматривает систему образования как ключевой инструмент трансляции традиционных ценностей и укрепления своего влияния. Через внедрение религиозных дисциплин в школы и высшие учебные заведения, а также участие в формировании учебных программ по истории, Церковь активно интегрирует православные и культурно-исторические нарративы в образовательное пространство, сочетая миссионерские инициативы с соблюдением нормативных рамок светского государства.

Итак, в Польше религия исторически играла более структурно укорененную роль в образовании и общественной жизни, однако в последние годы влияние Католической Церкви сталкивается с кризисом доверия, особенно среди более образованного городского населения. Попытки сохранить доминирующее положение, в том числе посредством системы образования, сталкиваются с сопротивлением общества и способствуют усилению светских тенденций, что входит в состав церковного кризиса.

В России же влияние религии усиливалось институционально с начала 2000-х гг., но чаще в форме символической легитимации власти и «цивилизационного» нарратива, нежели как повсеместная религиозная практика. Внедрение религиозных элементов в школы и вузы сопровождается попыткой балансировать между различными конфессиями и светскими ценностями, но одновременно вызывает большой резонанс в обществе как в связи с нехваткой подготовленных кадров, так и с доминирующей позицией православных наук.

Таким образом, в Польше наблюдается спад религиозного влияния на фоне прежней гегемонии Католической Церкви, тогда как в России РПЦ укрепляет институциональные позиции, но пока не достигает полного доминирования в системе образования и общественной жизни.

5. Финансирование и экономическая поддержка

а) Польша

После 1989 г., в период приватизации различных сфер общественной жизни, произошла деприватизация сектора религии. Личное дело веры стало одним из признаков польской гражданской идентичности. Анализируя религию как сектор, вошедший в публичную сферу, следует рассмотреть аспекты государственного финансирования Католической Церкви. Государственное финансирование в Польше осуществляется Комиссией по имуществу и Церковным фондом. Официально сумма выделенных средств составляет несколько сотен миллионов злотых, но если учесть все трансферты на нужды церковной деятельности, то становится очевидно, что расходы на оплату труда преподавателей катехизиса, поддержку католических организаций, содержание католических СМИ и оплату труда водителей епископов достигают миллиардов злотых из госбюджета.

В проекте закона о бюджете на 2021 г. было предусмотрено около 140 млн злотых для Церковного фонда, в проекте на 2022 г. - более 192 млн злотых. Эти суммы ежегодно увеличивались в течение срока правления партии ПиС [27]. Дебаты о ликвидации Церковного фонда ведутся уже давно, но наибольшее значение имели промежуточные трансферты для Католической Церкви. Следует отметить, что религиозные организации, такие как Радио Мария, участвуют в грантовых конкурсах и получают многомиллионное финансирование из государственного бюджета для своей деятельности. Таким образом, эти трансферты можно рассматривать как непрозрачное перераспределение бюджетных средств. Финансирование религиозных организаций вне рамок специально созданных для этого фондов не допускается законом, поэтому Католическая Церковь находит альтернативные способы получения поддержки - через гуманитарные и социальные организации. Примером может служить деятельность священника Михала Ольшевского - президента католической организации Profeto, оказавшегося в центре скандала, связанного с использованием общественных средств. По сообщениям СМИ, он привлек крупные суммы из Фонда справедливости, предназначенные для благотворительных и общественных целей, и направлял их на нужды религиозной общины [28]. Этот случай вызвал широкую дискуссию о прозрачности финансирования и о границах между Католической Церковью и государством.

Приведенные примеры демонстрируют объем и источники финансирования Като-

лической Церкви государством и частными донорами. Законодательные условия, благоприятные для Церкви, обеспечивают её устойчивое политическое влияние. Особое внимание следует уделить тесным связям между Католической Церковью и националистическими организациями, что формирует религиозно-националистический дискурс, активно присутствующий в публичной сфере.

б) Россия

Государственная поддержка РПЦ сохраняет устойчивый и многоуровневый характер. Она осуществляется в форме прямого финансирования, субсидирования отдельных проектов, а также через предоставление налоговых и имущественных льгот. Анализируя формы оказания финансовой господдержки Русской Православной Церкви, стоит обратить внимание на закон №7-ФЗ от 1996 г. "О некоммерческих организациях" (НКО). Согласно этому закону, РПЦ как социально ориентированная НКО может получать бюджетные субсидии, а также иную поддержку (финансовую, имущественную, информационную и образовательную)* [29, 30]. В свою очередь, закон №327-ФЗ от 30 ноября 2010 г. "О передаче религиозным организациям имущества религиозного назначения, находящегося в государственной или муниципальной собственности" устанавливает порядок безвозмездной передачи религиозного имущества РПЦ [31]. Этот закон после вступления в силу вызвал сильный общественный резонанс: сторонники считали его восстановлением исторической справедливости, критики опасались отсутствия у Церкви ресурсов на сохранение объектов и превращения ее в крупного собственника с привилегиями [32].

В рамках федеральных программ РПЦ и аффилированные с ней организации получают значительные средства на реализацию социальных, образовательных и культурных инициатив [33-35]**. Отдельным источником поддержки выступают президентские гранты. Стоит отметить тенденцию выделения крупных грантов на реализацию «православных» проектов, косвенно или напрямую поддерживающих официальную государственную риторику*** [36].

Существенное внимание уделяется также проектам в сфере образования и культурного наследия. РПЦ участвует в конкурсах на субсидии, выделяемые на реставрацию храмов, подготовку просветительских материалов и проведение религиозно-культурных мероприятий. Другой частой практикой является строительство храмов за счет средств силовых ведомств [37]. Наряду с федеральной поддержкой значительное финансирование поступает на региональном уровне. Кроме прямой финансовой поддержки, Церковь пользуется имущественными и налоговыми льготами, а также может участвовать в реализации государственных и муниципальных заказов, включая производство образовательной, культурной и информационной продукции.

Таким образом, государственная поддержка РПЦ носит системный и многоуровневый характер, сочетая прямое финансирование, гранты, налоговые и имущественные льготы. Через участие в федеральных и региональных программах, а также в реализации социальных, образовательных и культурных проектов Церковь укрепляет свое влияние и выступает активным партнером государства, что отражает тесную интеграцию религиозной и политической сфер в современной России.

Финансирование религиозных организаций в Польше и России играет важную роль в укреплении их общественного и полити-

* Федеральный закон от 12.01.1996 N 7-ФЗ (ред. от 13.12.2024) «О некоммерческих организациях», Статья 31.1 этого закона была введена Федеральным законом от 5.04.2010 №40-ФЗ «О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации по вопросу поддержки социально ориентированных некоммерческих организаций» в целях реализации положений Послания Президента РФ Федеральному Собранию РФ от 12 ноября 2009 г., касающихся введения института социально ориентированных НКО.

** В период с 2012 по 2015 год РПЦ и связанные с ней структуры получили из бюджета и от государственных организаций не менее 14 миллиардов рублей. В 2019 году на реставрацию церковных зданий было выделено 4,5 миллиарда рублей в виде субсидий. В 2020 году несколько десятков некоммерческих организаций, учрежденных епархиями РПЦ, получили 1,47 миллиарда рублей в виде субсидий. В 2024 году РПЦ получила порядка 311 млн рублей (на 16 % больше, чем годом ранее) на приюты, столовые, лагеря, лекции, поддержку семей и просветительскую деятельность.

***Ряд экспертов Центра экономических и политических реформ считает, что РПЦ является основным получателем президентских грантов и оценивает такой тип финподдержки как «скрытую государственную поддержку РПЦ и близких к ней структур».

ческого влияния, но отличается механизмом, легитимацией и масштабом контроля. В Польше финансирование Католической Церкви часто происходит через непрозрачные схемы, включая окольные пути и налоговые лазейки. Несмотря на светский характер государства, Католическая Церковь пользуется привилегиями, поддерживает правых политиков и укрепляет религиозно-националистический дискурс, что вызывает растущую критику и обсуждение реформ. В России государственная поддержка РПЦ более институционализирована. РПЦ играет роль идеологического партнера власти, получая ресурсы в обмен на поддержку государственной идеологии и легитимизации политической повестки. Однако и здесь поднимаются вопросы о чрезмерных преференциях и непрозрачности распоряжения имуществом.

6. Использование религии в националистической риторике

а) Польша

В Польше действуют различные СМИ и политические партии, выступающие за возвращение государственной политики к традиционным ценностям. В период правления ПиС польские националистические организации получали финансирование из государственного бюджета через католические структуры. Примером может служить ассоциация Марш Независимости (пол. Marsz Niepodległości), которая ежегодно организует националистический парад в День независимости 11 ноября. Политики ПиСа отождествляли националистов с польскими патриотами и маргинализировали всех, кто был не согласен с официальной позицией партии. Президент ассоциации Марш Независимости Роберт Бонкевич получил почти 13 млн злотых на свою деятельность. Во время правления ПиСа для этих целей был создан «Патриотический фонд», направленный на поддержку консервативных инициатив и связанный с государственными учреждениями, такими как Министерство Культуры или Министерство образования и науки. Экспертами «Патриотического фонда» в большинстве случаев выступали националистические деятели. Например, Томаш Панфил, историк Института национальной памяти (IPN), известен своими антисемитскими высказываниями (также был членом британской ассоциации Ogniwo, обвиняемой в пропаганде неонацистских идей), Павел Занин, бывший казначей организации «Всенародная молодежь» (пол. Młodzież Wszechpolska); Марта Цивиньская, член Национального движения (пол. Ruch Narodowy), кандидатка на выборах в Европарламент, бывшая активистка «Всенародной молодежи» или Патриция Кужнярж, бывшая активистка «Всенародной молодежи» [38]. Среди поддерживаемых организаций можно найти еще более радикальные интегристские ассоциации, такие как «Вера и традиция», фонд „Milites Invictissimi", или «Andegavenum», близкие лефевризму. Экономическая поддержка националистических сообществ служила укреплению авторитета партии ПиС и консолидации авторитарной политики и антизападного популизма.

Анализ риторики партии «Право и справедливость» (ПиС) представляет собой важный аспект политологического исследования, особенно в контексте усиления традиционализма в Центральной и Восточной Европе. Речь идет не только о политических заявлениях и программах, но и о более глубинной идеологической стратегии, опирающейся на религиозные, культурные и исторические нарративы. Одним из ключевых элементов риторики ПиС является использование символического капитала Католической Церкви, что проявляется в разнообразных формах политической коммуникации.

Отдельного внимания заслуживает антизападная риторика, активно используемая ПиСом в последние годы. В рамках этой стратегии Запад представляется источником морального разложения, угрозой суверенитету и традиционной культуре. В противовес этому партия позиционирует себя как защитника национальных интересов, веры и исторической памяти.

Таким образом, риторика ПиСа - это не просто инструмент политической мобилизации, но и важный маркер трансформации политического поля в Польше и других посткоммунистических странах, где борьба за идентичность приобретает всё более выраженный идеологический характер.

б) Россия

Включение РПЦ в политический процесс делает ее участником выработки идеологии, где патриотизм подается как гражданская религия. Формирование патриотических ценностей с использованием религии про-

исходит разными методами. Одним из них являются Рождественские чтения - крупнейший общественный религиозный форум, участие в котором принимают члены правительства, сенаторы, парламентарии. Ярким примером использования религии в политических целях является концепция "Русского мира". Изначально светский, этот проект приобрел православный характер и стал представляться как миссия защиты христианской цивилизации от секуляризма [39, с. 44-47]. Предпринимались также попытки создания религиозных партий в 1990 - 2000-е гг., которые не увенчались успехом в связи с законодательными запретами из-за угрозы религиозного экстремизма. Однако даже при формальном соблюдении светскости, партии взаимодействуют с РПЦ по вопросам ценностей. Православие со временем стало важным ресурсом в избирательных кампаниях [40].

Одной из форм символического участия Церкви в российской политике стало учреждение национальных праздников. К примеру, в 2005 г. 4 ноября был установлен День народного единства, подчеркивающий не только сплоченность российских граждан перед лицом Запада, но и ключевую идеологическую роль РПЦ, а в 2010 г. был введен праздник Крещения Руси.

Трендом правящей партии выступает консервативная идеология, основу которой составляют такие ценности, как патриотизм, суверенная демократия и православие. "Единая Россия" стала придерживаться принципов постсекулярного общества. Ориентиром в ее деятельности стало взаимовыгодное партнерство с институтом религии. Внимание все чаще акцентируется на вере и этнической принадлежности граждан и военно-патриотическом воспитании [41]. Основной акцент делается на противопоставление западным (западноевропейским) ценностям и защиту от них. В таком контексте РПЦ является выгодным партнером для государственных структур в формировании ценностных моральных установок россиян, а также при проведении внешней политики страны, формируя образ России как лидера нелиберального мира [39, с. 44-46.].

Таким образом, включение РПЦ в политический процесс позволяет ей выступать не только как религиозный институт, но и как ключевой участник формирования ценностной и идеологической повестки государства. Церковь способствует формированию патриотических, консервативных и цивилизационно ориентированных нарративов. При этом православие становится важным инструментом легитимации государственной политики, укрепления национальной идентичности и противостояния западным ценностям, отражая синергию интересов государства и религиозных организаций в постсекулярной России.

Сравнение позиций Польши и России в использовании религии в националистической риторике показывает, что в обеих странах религия становится важным инструментом государственной идеологии, но формы, масштабы и контексты этого использования отличаются. В Польше роль Католической Церкви усилилась при правительстве партии «Право и справедливость», которая активно использовала религиозную риторику для укрепления своей легитимности. Национализм и религия сплетаются здесь в публичной риторике, создавая образ «польской идентичности», построенной на католических и традиционных ценностях. Важную роль играет антизападный подход: Запад представляется как моральная угроза, тогда как Католическая Церковь - как хранитель традиций. Политики активно участвуют в религиозной жизни, а священники иногда прямо поддерживают их с амвона. Это сближение Церкви и государства приобретает форму католического популизма. В России Русская Православная Церковь интегрирована в государственную идеологию, где патриотизм и православие преподносятся как единое целое. Правительство и Церковь совместно формируют образ «Русского мира», противопоставляемого Западу. РПЦ активно участвует в продвижении идей культурного и цивилизационного национализма, подчеркивая этнорелигиозную идентичность русских, украинцев и белорусов. Несмотря на формальную светскость, взаимодействие Церкви и власти довольно тесное: «Единая Россия» строит партнерство с РПЦ, используя её влияние на общество, особенно в вопросах морали, патриотизма и внешней политики.

Выводы

Данное исследование показывает, что взаимодействие государства и религиозных организаций в Польше и России имеет бо-

лее сходств чем различии. В обеих странах религиозные институты активно участвуют в формировании национальной идентичности и поддержке ценностной программы власти, но формы и методы их влияния различаются. Для наглядного сравнения особенностей взаимодействия государства и религиозных организаций в Польше и России ниже представлена таблица, в которой систематизированы основные параметры анализа.

Таблица 1 - Сравнительный анализ механизмов государственной поддержки и политического влияния религиозных организаций в Польше и России

Параметр сравнения	Польша	Россия
Исторический контекст отношений между государством и церковью	Католическая церковь – исторически оппозиционная сила, особенно во время реального социализма. После 1989 г. – союзник в процессе демократизации.	РПЦ тесно связана с государством со времен Империи; в советский период – преследования. После 1991 – восстановление влияния при поддержке государства.
Законодательная и институциональная поддержка.	Конкордат с Ватиканом (1993) гарантирует права Церкви. Упоминание Бога в Конституции.	Закон «О свободе совести...» (1997) провозглашает светскость. Конституция упоминает религию.
Роль религиозных лидеров и организаций в политике	Католические иерархи влияют на политику косвенно (например, по вопросам абортов, ЛГБТ). Электоральное влияние велико, особенно в правоконсервативных кругах.	Патриарх РПЦ активно участвует в формировании идеологии «русского мира», поддерживает власть. Церковь – идеологический союзник Кремля.
Роль религии в образовании и общественной жизни	Религия (катехизация) преподается в школах, но участие добровольное. Церковь влияет на дебаты по вопросам нравственности, культуры.	В школах преподается курс ОРКСЭ. Теология включена в вузовскую аккредитацию. РПЦ участвует в армии, тюрьмах, СМИ. Общественная жизнь часто церковно ориентирована.
Финансирование	Государство финансирует капеланат, религиозное обучение и реставрации. Частично непрозрачное финансирование через государственный бюджет, налоговые льготы; поддержка правых партий и националистических инициатив.	Поддержка РПЦ в виде передачи имущества, налоговых льгот, субсидий на храмы. Фактическая преференция РПЦ. Прозрачность частично ограничена.
Использование религии в националистической риторике	Католицизм используется как элемент польской идентичности («Польша – христианская твердыня»). Поддержка национально-консервативных нарративов, используемых в патриотической риторике.	РПЦ активно вовлечена в идеологию «русского мира». Православие – компонент государственной идентичности и легитимации власти. Используется в антизападной и патриотической риторике.

В Польше государственная поддержка Католической Церкви носит преимущественно смешанный характер, сочетает в себе формально светскую модель с неформальным влиянием религиозного института (особенно во время правления партии «Право и справедливость»). В России, в свою очередь, поддержка РПЦ в значительной степени институционализирована и прочно укоренена в правовой и административной практике, что позволяет рассматривать церковь в качестве стабильного идеологического партнера государства.

Проведенный анализ показывает, что в обеих странах существуют правовые основы для взаимодействия государства и религиозных организаций, однако значительная часть поддержки предоставляется вне формальных процедур, посредством политических соглашений и символической легитимизации. В Польше это проявляется прежде всего в мобилизации избирателей и культурно-нравственной риторике, в то время как в России – в системной интеграции РПЦ в идеологический проект государства.

Отношения между церковью и государством в исследуемых странах взаимозависимы. В Польше наблюдается постепенное ослабление прежнего влияния Католической Церкви, что сопровождается ростом светских настроений и социального сопротивления ее политическому влиянию. В России же РПЦ укрепляет свои институциональные позиции, оставаясь при этом в

первую очередь символическим актором, роль которого заключается в поддержке правительственного цивилизационного и патриотического нарратива.

Таким образом, религия в Польше и России является не только частью культурного наследия, но и инструментом политической стратегии, используемым для построения национальной идентичности, легитимизации власти и формирования границ между «своими» и «чужими». Несмотря на формальный секуляризм обоих государств, религиозные факторы продолжают играть значительную роль в государственной политике, принимая различные институциональные и дискурсивные формы.

Список литературы

1 Тимофеева, А. А. (2020). Взаимоотношения Российского государства и церкви: история и современность. Балтийский гуманитарный журнал, 9(4(33)), 366. https://doi.org/10.26140/bgz3-2020-0904-0094

2 Potulski, J. (2007). Prawosławie a demokratyzacja współczesnej Rosji. Cywilizacja i Polityka, (5), 299.

3 Лункин, Р. Н. (2020). Церкви в политике и политика в церквях: Как современное христианство меняет европейское общество. Институт Европы РАН. https://www.instituteofeurope.ru/images/uploads/monografii/2020/lunkin2020.pdf

4 Ustawa z dnia 17 maja 1989 r. o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej. (1989). Dziennik Ustaw, 29, poz. 154, 155, 156.

5 Штекль, К. (2018). Три модели церковно-государственных отношений в современной России. State, Religion and Church in Russia and Worldwide, (3(36)), 195–223. https://doi.org/10.22394/2073-7203-2018-36-3-195-223

6 Конституция Российской Федерации. (1993). Статья 14. КонсультантПлюс. https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_28399/3655bfcee47bf17d80f9ddbf47d99b3ab4139fde/

7 Конституция Российской Федерации. (1993). Статья 28. КонсультантПлюс. https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_28399/69de606a34754e42f0767090ca6c640885cdf63d/

8 Закон Российской Федерации о поправке к Конституции Российской Федерации от 14.03.2020 № 1-ФКЗ «О совершенствовании регулирования отдельных вопросов организации и функционирования публичной власти». (2020). КонсультантПлюс. https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_346019/3d0cac60971a511280cbba229d9b6329c07731f7/

9 Федеральный закон от 26.09.1997 № 125-ФЗ «О свободе совести и о религиозных объединениях». (1997). КонсультантПлюс. https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_16218/

10 Desperak, I. (2008). Kościół, rodzina i prawa jednostki. In A. Ostolski (Red.), Kościół, państwo i polityka płci (s. 101). Przedstawicielstwo Fundacji im. Heinricha Bölla.

11 Ustawa z dnia 29 grudnia 1992 r. o radiofonii i telewizji. (1993). Dziennik Ustaw, 7, poz. 34.

12 Фурман, Д., Каариайнен, К., & Карпов, В. (2007). Религиозность в России в 90-е гг. XX — начале XXI в. In K. Каариайнен & Д. Фурман (Ред.), Новые церкви, старые верующие — старые церкви, новые верующие: Религия в постсоветской России (с. 20–22). Летний сад.

13 Акт о каноническом общении между Русской Православной Церковью и Русской Православной Церковью Заграницей. (2007). Фома. https://foma.ru/akta-o-kanonicheskom-obshhenii-mezhdu-russkoy-pravoslavnoy-tserkovyu-i-russkoy-pravoslavnoy-tserkovyu-zagranitsey.html

14 Лункин, Р. Н. (2020). Церкви в политике и политика в церквях: Как современное христианство меняет европейское общество. Институт Европы РАН.

15 Скокова, Ю. А. (б. д.). Православная церковь и гражданское общество. Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики». https://www.hse.ru/news/science/68114961.html

16 Доклад Святейшего Патриарха Кирилла на XIII Рождественских парламентских встречах. (б. д.). Православие.Ru. https://pravoslavie.ru/166899.html

17 Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty. (1991). Dziennik Ustaw, 95, poz. 425.

18 Operacz, J. (Red.). (2023). Kościół w Polsce 2023: Raport. Katolicka Agencja Informacyjna.

19 Główny Urząd Statystyczny. (2022). Wyznania religijne w Polsce w latach 2019–2021. GUS.

20 Безруков, В. И., Лукашина, Е. В., & Лукашин, А. В. (2023). Модели религиозного образования в России и странах Европы в контексте информатизации. Вестник Московского университета. Серия 27: Глобалистика и геополитика, (4), 32–34.

21 Приказ Минобразования РФ от 1 июля 2003 г. № 2833 «О предоставлении государственными и муниципальными образовательными учреждениями религиозным организациям возможности обучать детей религии вне рамок образовательных программ». (2003). Гарант. https://base.garant.ru/186200/

22 Организация религиозного образования и катехизации в епархии: Правовая регламентация религиозно-образовательной деятельности. (б. д.). Православное образование. https://pravobraz.ru/organizaciya-religioznogo-obrazovaniya-i-katexizacii-v-eparxii-pravovaya-reglamentaciya-religiozno-obrazovatelnoj-deyatelnosti/

23 В школах вводят уроки православия. (б. д.). Комсомольская правда. https://www.kp.ru/daily/23765.4/56838/

24 Фахразеева, С. Р. (2012). Русская Православная Церковь и политика в сфере образования: включение «религиозного курса» в школьные программы. Вестник Пермского университета. Политология, (4), 115–125.

25 Религиозное образование и преподавание основ религиозных культур. (б. д.). Патриархия.ru. https://patriarch.patriarchia.ru/religioznoe-obrazovanie-i-prepodavanie-osnov-religioznykh-kultur/

26 Беклямишев, В. О. (2024). Репрезентация исторической роли Русской православной церкви в контексте преподавания отечественной истории (2013–2023). Tempus et Memoria, 5(1), 57–61.

27 Rząd PiS to najhojniejszy wierny Kościoła. Państwo przekazuje hierarchom miliardy złotych. (2021, 5 listopada). Newsweek Polska. https://www.newsweek.pl/polska/spoleczenstwo/ile-panstwo-wydaje-na-

kosciol-3-mld-zlotych-dofinansowania-kosciola-przez-panstwo/6ym23ll

28 Klauziński, S., & Pankowska, M. (2025, 13 lutego). Znamy akt oskarżenia wobec ks. Olszewskiego. „Przywłaszczenie mienia znacznej wartości". OKO. press. https://oko.press/znamy-akt-oskarzenia-wobec-ks-olszewskiego-przywlaszczenie-mienia-znacznej-wartosci

29 Федеральный закон от 12.01.1996 № 7-ФЗ «О некоммерческих организациях» (ред. от 13.12.2024). (1996). КонсультантПлюс. https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_8824/7eaea9c371156f066aec7c807a57b0a923131657/

30 Игумения Ксения (Чернега). (2018). О формах и правилах господдержки НКО, относящихся к религиозным организациям. Журнал Московской Патриархии, (7), 69. http://www.jmp.ru/archiv/2018_07.pdf

31 Федеральный закон от 30 ноября 2010 г. № 327-ФЗ «О передаче религиозным организациям имущества религиозного назначения, находящегося в государственной или муниципальной собственности» (с изменениями и дополнениями). (2010). Гарант. https://base.garant.ru/12180712/

32 Дорская, А. А. (2012). Передача имущества религиозного назначения религиозным организациям: проблема юридической квалификации. Общество. Среда. Развитие (Terra Humana), (2), 107–108.

33 Деньги во славу Божию: Как финансируется РПЦ. (б. д.). ФедералПресс. https://fedpress.ru/article/2364106

34 Службы, иконы и реставрации: Как устроена экономика РПЦ. (2021). Настоящее Время. https://www.currenttime.tv/a/kak-ustroena-ekonomika-rpc/31448385.html

35 В 2024 году РПЦ получила от государства более 310 миллионов рублей. (б. д.). Компромат1. https://kompromat1.online/articles/309509-v_2024_godu_rptc_poluchila_ot_gosudarstva_bolee_310_millionov_rublej

36 Православные организации стали основными получателями грантов президента. (2015, 21 декабря). РБК. https://www.rbc.ru/politics/21/12/2015/5676c4f69a79470a9c3bc1a9

37 Кеменова, Е. (б. д.). Коммуналка, кино, медицина: Как и на что РПЦ получает деньги из бюджета? МБХ медиа. https://mbk-news.appspot.com/suzhet/kak-i-na-chto-rpc-poluchaet-dengi/

38 Boczek, K. (2024, 28 maja). Miliony dla nacjonalistów. Ujawniamy, jak w czasach PiS władza wspierała finansowo skrajną prawicę. OKO.press. https://oko.press/miliony-dla-nacjonalistow-ujawniamy

39 Дринова, Е. М. (2021). Направления и приоритеты политико-коммуникативного взаимодействия органов власти и Русской Православной Церкви в публичном пространстве современной России. Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4: История. Регионоведение. Международные отношения, 26(4), 44–47.

40 Рябых, Ю. А. (2004). Политические партии России и Русская православная церковь. Полития, (1(32)), 125–147.

41 Лаврентьев, С. Н. (2013). Политические партии и постсекулярный синдром в современной России. Власть, (12), 15.

Transliteration

1 Timofeeva, A. A. (2020). Vzaimootnosheniya Rossiiskogo gosudarstva i tserkvi: istoriya i sovremennost' [Relations between the Russian state and the Church: History and contemporary times]. Baltiiskii gumanitarnyi zhurnal, 9(4(33)), 366. https://doi.org/10.26140/bgz3-2020-0904-0094 (In Russian)

2 Potulski, J. (2007). Prawosławie a demokratyzacja współczesnej Rosji [Orthodoxy and the democratization of contemporary Russia]. Cywilizacja i Polityka, (5), 299. (In Polish)

3 Lunkin, R. N. (2020). Tserkvi v politike i politika v tserkvakh: Kak sovremennoe khristianstvo menyaet evropeiskoe obshchestvo [Churches in politics and politics in churches: How contemporary Christianity is changing European society]. Institut Evropy RAN. https://www.instituteofeurope.ru/images/uploads/monografii/2020/lunkin2020.pdf (In Russian)

4 Ustawa z dnia 17 maja 1989 r. o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej [Act of 17 May 1989 on the relationship between the State and the Catholic Church in the Republic of Poland]. (1989). Dziennik Ustaw, 29, poz. 154, 155, 156. (In Polish)

5 Shtëkl', K. (2018). Tri modeli tserkovno-gosudarstvennykh otnoshenii v sovremennoi Rossii [Three models of Church–state relations in contemporary Russia]. State, Religion and Church in Russia and Worldwide, (3(36)), 195–223. https://doi.org/10.22394/2073-7203-2018-36-3-195-223 (In Russian)

6 Konstitutsiya Rossiiskoi Federatsii [Constitution of the Russian Federation]. (1993). Article 14. Konsul'tantPlyus. https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_28399/3655bfcee47bf17d80f9ddbf47d99b3ab4139fde/ (In Russian)

7 Konstitutsiya Rossiiskoi Federatsii [Constitution of the Russian Federation]. (1993). Article 28. Konsul'tantPlyus. https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_28399/69de606a34754e42f0767090ca6c640885cdf63d/ (In Russian)

8 Zakon Rossiiskoi Federatsii o popravke k Konstitutsii Rossiiskoi Federatsii ot 14.03.2020 № 1-FKZ "O sovershenstvovanii regulirovaniya otdel'nykh voprosov organizatsii i funktsionirovaniya publichnoi vlasti" [Law of the Russian Federation on the amendment to the Constitution of the Russian Federation of 14 March 2020 No. 1-FKZ "On improving the regulation of certain issues concerning the organization and functioning of public authority"]. (2020). Konsul'tantPlyus. https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_346019/3d0cac60971a511280cbba229d9b6329c07731f7/ (In Russian)

9 Federal'nyi zakon ot 26.09.1997 № 125-FZ "O svobode sovesti i o religioznykh ob"edineniyakh" [Federal Law of 26 September 1997 No. 125-FZ "On Freedom of Conscience and Religious Associations"]. (1997). Konsul'tantPlyus. https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_16218/ (In Russian)

10 Desperak, I. (2008). Kościół, rodzina i prawa jednostki [The Church, family, and individual rights]. In A. Ostolski (Ed.), Kościół, państwo i polityka płci [The Church, state, and gender politics] (p. 101). Przedstawicielstwo Fundacji im. Heinricha Bölla. (In Polish)

11 Ustawa z dnia 29 grudnia 1992 r. o radiofonii i telewizji [Act of 29 December 1992 on Broadcasting]. (1993). Dziennik Ustaw, 7, poz. 34. (In Polish)

12 Furman, D., Kaariainen, K., & Karpov, V. (2007). Religioznost' v Rossii v 90-e gg. XX — nachale XXI v.

[Religiosity in Russia in the 1990s and early 21st century]. In K. Kaariainen & D. Furman (Eds.), Novye tserkvi, starye veruyushchie — starye tserkvi, novye veruyushchie: Religiya v postsovetskoi Rossii [New churches, old believers — old churches, new believers: Religion in post-Soviet Russia] (pp. 20–22). Letnii sad. (In Russian)

13 Akt o kanonicheskom obshchenii mezhdu Russkoi Pravoslavnoi Tserkov'yu i Russkoi Pravoslavnoi Tserkov'yu Zagranitsei [Act of Canonical Communion between the Russian Orthodox Church and the Russian Orthodox Church Outside Russia]. (2007). Foma. https://foma.ru/akta-o-kanonicheskom-obshhenii-mezhdu-russkoy-pravoslavnoy-tserkovyu-i-russkoy-pravoslavnoy-tserkovyu-zagranitsey.html (In Russian)

14 Lunkin, R. N. (2020). Tserkvi v politike i politika v tserkvakh: Kak sovremennoe khristianstvo menyaet evropeiskoe obshchestvo [Churches in politics and politics in churches: How contemporary Christianity is changing European society]. Institut Evropy RAN. (In Russian)

15 Skokova, Yu. A. (n.d.). Pravoslavnaya tserkov' i grazhdanskoe obshchestvo [The Orthodox Church and civil society]. National Research University Higher School of Economics. https://www.hse.ru/news/science/68114961.html (In Russian)

16 Doklad Svyateishego Patriarkha Kirilla na XIII Rozhdestvenskikh parlament skikh vstrechakh [Address by His Holiness Patriarch Kirill at the 13th Christmas Parliamentary Meetings]. (n.d.). Pravoslavie.Ru. https://pravoslavie.ru/166899.html (In Russian)

17 Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty [Act of 7 September 1991 on the Education System]. (1991). Dziennik Ustaw, 95, poz. 425. (In Polish)

18 Operacz, J. (Ed.). (2023). Kościół w Polsce 2023: Raport [The Church in Poland 2023: Report]. Katolicka Agencja Informacyjna. (In Polish)

19 Główny Urząd Statystyczny. (2022). Wyznania religijne w Polsce w latach 2019–2021 [Religious denominations in Poland in 2019–2021]. GUS. (In Polish)

20 Bezrukov, V. I., Lukashina, E. V., & Lukashin, A. V. (2023). Modeli religioznogo obrazovaniya v Rossii i stranakh Evropy v kontekste informatizatsii [Models of religious education in Russia and European countries in the context of informatization]. Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 27: Globalistika i geopolitika, (4), 32–34. (In Russian)

21 Prikaz Minobrazovaniya RF ot 1 iyulya 2003 g. № 2833 "O predostavlenii gosudarstvennymi i munitsipal'nymi obrazovatel'nymi uchrezhdeniyami religioznym organizatsiyam vozmozhnosti obuchat' detei religii vne ramok obrazovatel'nykh programm" [Order of the Ministry of Education of the Russian Federation of 1 July 2003 No. 2833 "On granting religious organizations the opportunity to teach children religion outside educational programs in state and municipal educational institutions"]. (2003). Garant. https://base.garant.ru/186200/ (In Russian)

22 Organizatsiya religioznogo obrazovaniya i katekizatsii v eparkhii: Pravovaya reglamentatsiya religiozno-obrazovatel'noi deyatel'nosti [Organization of religious education and catechesis in a diocese: Legal regulation of religious educational activities]. (n.d.). Pravoslavnoe obrazovanie. https://pravobraz.ru/organizaciya-religioznogo-obrazovaniya-i-katexizacii-v-eparxii-pravovaya-reglamentaciya-religiozno-obrazovatelnoj-deyatelnosti/ (In Russian)

23 V shkolakh vvodяt uroki pravoslaviya [Orthodoxy lessons are being introduced in schools]. (n.d.). Komsomol'skaya pravda. https://www.kp.ru/daily/23765.4/56838/ (In Russian)

24 Fakhraseeva, S. R. (2012). Russkaya Pravoslavnaya Tserkov' i politika v sfere obrazovaniya: vklyuchenie "religioznogo kursa" v shkol'nye programmy [The Russian Orthodox Church and education policy: Inclusion of a "religious course" in school curricula]. Vestnik Permskogo universiteta. Politologiya, (4), 115–125. (In Russian)

25 Religioznoe obrazovanie i prepodavanie osnov religioznykh kul'tur [Religious education and the teaching of the fundamentals of religious cultures]. (n.d.). Patriarkhiya.ru. https://patriarch.patriarchia.ru/religioznoe-obrazovanie-i-prepodavanie-osnov-religioznykh-kultur/ (In Russian)

26 Beklyamishev, V. O. (2024). Reprezentatsiya istoricheskoi roli Russkoi pravoslavnoi tserkvi v kontekste prepodavaniya otechestvennoi istorii (2013–2023) [Representation of the historical role of the Russian Orthodox Church in the teaching of national history (2013–2023)]. Tempus et Memoria, 5(1), 57–61. (In Russian)

27 Rząd PiS to najhojniejszy wierny Kościoła. Państwo przekazuje hierarchom miliardy złotych [The PiS government is the Church's most generous benefactor. The state transfers billions of zlotys to church leaders]. (2021, November 5). Newsweek Polska. https://www.newsweek.pl/polska/spoleczenstwo/ile-panstwo-wydaje-na-kosciol-3-mld-zlotych-dofinansowania-kosciola-przez-panstwo/6ym23ll (In Polish)

28 Klauziński, S., & Pankowska, M. (2025, February 13). Znamy akt oskarżenia wobec ks. Olszewskiego. "Przywłaszczenie mienia znacznej wartości" [We know the indictment against Father Olszewski: "Misappropriation of property of considerable value"]. OKO.press. https://oko.press/znamy-akt-oskarzenia-wobec-ks-olszewskiego-przywlaszczenie-mienia-znacznej-wartosci (In Polish)

29 Federal'nyi zakon ot 12.01.1996 № 7-FZ "O nekommercheskikh organizatsiyakh" (red. ot 13.12.2024) [Federal Law of 12 January 1996 No. 7-FZ "On Non-Profit Organizations" (as amended on 13 December 2024)]. (1996). Konsul'tantPlyus. https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_8824/7eaea9c371156f066aec7c807a57b0a923131657/ (In Russian)

30 Igumeniya Kseniya (Chernega). (2018). O formakh i pravilakh gospodderzhki NKO, otnosyashchikhsya k religioznym organizatsiyam [On the forms and rules of state support for non-profit organizations affiliated with religious organizations]. Zhurnal Moskovskoi Patriarkhii, (7), 69. http://www.jmp.ru/archiv/2018_07.pdf (In Russian)

31 Federal'nyi zakon ot 30 noyabrya 2010 g. № 327-FZ "O peredache religioznym organizatsiyam imushchestva religioznogo naznacheniya, nakhodyashchegosya v gosudarstvennoi ili munitsipal'noi sobstvennosti" (s izmeneniyami i dopolneniyami) [Federal Law of 30 November 2010 No. 327-FZ "On the transfer to religious organizations of religious-purpose property owned by the state or municipalities" (as amended)]. (2010). Garant. https://base.garant.ru/12180712/ (In Russian)

32 Dorskaya, A. A. (2012). Peredacha imushchestva religioznogo naznacheniya religioznym organizatsiyam: problema yuridicheskoi kvalifikatsii [Transfer of religious-purpose property to religious organizations: The issue of legal classification]. Obshchestvo. Sreda. Razvitie (Terra Humana), (2), 107–108. (In Russian)

33 Den'gi vo slavu Bozhiyu: Kak finansiruetsya RPTS [Money for the glory of God: How the Russian Ortho-

dox Church is funded]. (n.d.). FederalPress. https://fedpress.ru/article/2364106 (In Russian)

34 Sluzhby, ikony i restavratsii: Kak ustroena ekonomika RPTS [Services, icons, and restoration: How the Russian Orthodox Church's economy works]. (2021). Current Time. https://www.currenttime.tv/a/kak-ustroena-ekonomika-rpc/31448385.html (In Russian)

35 V 2024 godu RPTS poluchila ot gosudarstva bolee 310 millionov rublei [In 2024, the Russian Orthodox Church received more than 310 million rubles from the state]. (n.d.). Kompromat1. https://kompromat1.online/articles/309509-v_2024_godu_rptc_poluchila_ot_gosudarstva_bolee_310_millionov_rublej (In Russian)

36 Pravoslavnye organizatsii stali osnovnymi poluchatelyami grantov prezidenta [Orthodox organizations became the main recipients of presidential grants]. (2015, December 21). RBC. https://www.rbc.ru/politics/21/12/2015/5676c4f69a79470a9c3bc1a9 (In Russian)

37 Kemenova, E. (n.d.). Kommunalka, kino, meditsina: Kak i na chto RPTS poluchaet den'gi iz byudzheta? [Utilities, cinema, medicine: How and for what does the Russian Orthodox Church receive public funds?]. MBKh Media. https://mbk-news.appspot.com/suzhet/kak-i-na-chto-rpc-poluchaet-dengi/ (In Russian)

38 Boczek, K. (2024, May 28). Miliony dla nacjonalistów. Ujawniamy, jak w czasach PiS władza wspierała finansowo skrajną prawicę [Millions for nationalists: We reveal how the authorities financially supported the far right under PiS]. OKO.press. https://oko.press/miliony-dla-nacjonalistow-ujawniamy (In Polish)

39 Drinova, E. M. (2021). Napravleniya i prioritety politiko-kommunikativnogo vzaimodeistviya organov vlasti i Russkoi Pravoslavnoi Tserkvi v publichnom prostranstve sovremennoi Rossii [Directions and priorities of political-communicative interaction between public authorities and the Russian Orthodox Church in the public sphere of contemporary Russia]. Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 4: Istoriya. Regionovedenie. Mezhdunarodnye otnosheniya, 26(4), 44–47. (In Russian)

40 Ryabykh, Yu. A. (2004). Politicheskie partii Rossii i Russkaya pravoslavnaya tserkov' [Political parties in Russia and the Russian Orthodox Church]. Politiya, (1(32)), 125–147. (In Russian)

41 Lavrent'ev, S. N. (2013). Politicheskie partii i postsekulyarnyi sindrom v sovremennoi Rossii [Political parties and the post-secular syndrome in contemporary Russia]. Vlast', (12), 15. (In Russian)

Вклад авторов

С. Бомба – разработка концепции исследования, анализ научной литературы, подготовка первоначального варианта текста статьи. **В. Прудская** – сбор исследовательских материалов и систематизация исследовательских материалов, редактирование текста статьи.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Валентина Прудская	доктор политических наук, Варшавский университет, Варшава, Польша, email: v.prudskaya@uw.edu.pl, ORCID ID: 0000-0001-6046-4462
Сара Бомба	магистр политических наук, PhD докторант, Национальный институт восточных языков и цивилизаций (Inalco), Париж, Франция, email: sarah.bomba@sciencespo.fr, ORCID ID: 0000-0002-7954-366X
Валентина Прудская	саясаттану ғылымдарының докторы, Варшава университеті, Варшава, Польша, email: v.prudskaya@uw.edu.pl, ORCID ID: 0000-0001-6046-4462
Сара Бомба	саясаттану ғылымдарының магистрі, PhD докторант, Шығыс тілдері мен өркениеттерінің ұлттық институты (Inalco), Париж, Франция, email: sarah.bomba@sciencespo.fr, ORCID ID: 0000-0002-7954-366X
Valentina Prudskaya	Doctor of Political Science, University of Warsaw, Warsaw, Poland, email: v.prudskaya@uw.edu.pl, ORCID ID: 0000-0001-6046-4462
Sarah Bomba	Master of Political Science, PhD student, National Institute for Oriental Languages and Civilizations (Inalco), Paris, France, email: sarah.bomba@sciencespo.fr, ORCID ID: 0000-0002-7954-366X

IRSTI 21.21.31 | Research Article

THE ROLE OF RELIGION AND VALUES OF YOUTH IN KAZAKHSTAN: EVIDENCE FROM A POST-COVID SURVEY AMONG ALMATY UNIVERSITY STUDENTS

D.A. Turysbekova[1], S.T. Toleugaliyeva[2], M.T. Iskakova[3]

ABSTRACT

The research seeks to understand how religious beliefs and spiritual orientations influence the formation of moral consciousness, social engagement, and personal development among young people. A total of 127 questionnaires were submitted through an online survey distributed via university-based WhatsApp groups in Almaty. After seven questionnaires that did not meet the age criterion of 18-35 years had been excluded, the final analytical sample consisted of 120 respondents. The questionnaire was structured to examine religious identification, religious practices, and the perceived importance of religion in civic and social life. The data were analyzed descriptively using frequencies and percentages automatically generated by Google Forms. Particular attention was paid to the relationship between religious beliefs, value orientations, and the civic identity of university students. The findings indicate that religion remains important in shaping the identity and worldview of many respondents, although its expression varies across the surveyed sample. The study highlights a complex coexistence between traditional religious affiliation and modern secular or humanistic perspectives, underscoring the enduring relevance of religion as a source of meaning, moral orientation, and resilience. Responses concerning post-pandemic changes reflect respondents' retrospective assessments and do not establish a causal effect of COVID-19 on religiosity.

Keywords: Identity Formation, Post-COVID, Psychological Motives, Religious Conversion, Religious Values, Social Motives, Youth.

[1] Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

[2] Narxoz University, Almaty, Kazakhstan

[3] Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

Corresponding author:
D.A. Turysbekova
dianakz2023@gmail.com

Citation:
Turysbekova D.A., Toleugaliyeva S.T., Iskakova M.T. The role of religion and values of youth in Kazakhstan: evidence from a Post-Covid survey among Almaty university students // Adam Alemi. – 2026. – Vol. 28. – No. 4 (110). – P. 205–215. – DOI: 10.48010/7c5aeq71

Open Access
© The Author(s), 2026
This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0).
https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

Received: 19/08/2026
Accepted: 25/09/2026
Published online: 30/10/2026

Қазақстан жастарындағы діннің рөлі мен құндылықтары: Алматы университеттері студенттері арасындағы постковидтік сауалнама нәтижелері

Аңдатпа. Зерттеу жұмысының мақсаты діни сенімдер мен рухани бағыттардың жастардың адамгершілік санасының қалыптасуына, әлеуметтік белсенділігіне және тұлғалық дамуына қалай әсер ететінін түсінуге бағытталған. Алматы қаласындағы университеттік WhatsApp топтары арқылы жүргізілген онлайн сауалнамаға 127 адам қатысты. Белгіленген 18-35 жас өлшеміне сәйкес келмеген 7 сауалнама таңдаудан шығарылып, қорытынды іріктемеге 120 респонденттің жауабы енгізілді. Сауалнама діни сәйкестікті, діни әдет-ғұрыптарды және діннің азаматтық және қоғамдық өмірдегі маңыздылығын зерттеуге арналған. Деректер Google Forms жүйесі автоматты түрде қалыптастырған жиіліктер мен пайыздар негізінде сипаттамалық әдіспен талданды. Діни наным-сенімдер, құндылық бағдарлары және университет студенттерінің азаматтық болмысы арасындағы қарым-қатынасқа ерекше назар аударылды. Нәтижелер діннің респонденттердің жеке басы мен дүниетанымын қалыптастыруда маңызды рөл атқаратынын, алайда оның көріністері зерттелген іріктеме шегінде әртүрлі екенін көрсетті. Зерттеу дәстүрлі діни көзқарас пен қазіргі зайырлы немесе гуманистік көзқарастар арасындағы күрделі қатар өмір сүруді көрсетеді, бұл діннің мағынаның, моральдық бағыттың және өміршеңдіктің қайнар көзі ретіндегі тұрақты өзектілігін көрсетеді. Пандемиядан кейінгі өзгерістер туралы жауаптар респонденттердің ретроперспективті бағаларын көрсетеді және COVID-19 пандемиясының діндарлыққа себептік ықпалын дәлелдемейді.

Түйін сөздер: сәйкестікті қалыптасуы, COVID-тен кейінгі кезең, психологиялық уәждер, діни конверсия, діни құндылықтар, әлеуметтік мотивтер, жастар.

Роль религии и ценностей молодёжи Казахстана: данные постковидного опроса среди студентов университетов Алматы

Аннотация. Цель работы – понять, каким образом религиозные убеждения и духовная ориентация влияют на развитие морального сознания, социальную активность и личностное становление молодых людей. В ходе онлайн-опроса, распространённого через университетские группы WhatApp в Алматы, было получено 127 анкет. После исключение 7 анкет, не соответствовавших возрастному критерию 18-35 лет, итоговая выборка составила 120 респондентов. Анкета была разработана для изучения религиозной идентификации, религиозных практик и восприятия значимости религии в гражданской и социальной жизни. Данные анализировались описательным методом на основе частот и процентов, автоматическии сформировованых системой Google Forms. Особое внимание было уделено взаимосвязи между религиозными убеждениями, ценностными ориентациями и гражданской идентичностью студентов университетов. Результаты показывают, что религия продолжает играть значимую роль в формировании идентичности и мировоззрения респондентов, при этом формы ее проявления различаются в обследованной выборке. Исследование подчеркивает сложное сосуществование традиционной религиозной принадлежности и современных секулярных или гуманистических взглядов, подтверждая устойчивую значимость религии как источника смысла, моральных ориентиров и внутренней устойчивости. Ответы об измениениях после пандемии отражают ретроспективные оценки респондентов и не доказывают прчиненного влияние COVID-19 на религиозность.

Ключевые слова: формирование идентичности, постковидный период, психологические мотивы, религиозное обращение, религиозные ценности, социальные мотивы, молодёжь.

Introduction

The twenty-first century is defined by an unparalleled level of globalization, digital advancement, and cultural change. These sweeping changes significantly influence how young people shape their identities, beliefs, and moral compass. The findings of this study, together with prior research, are intended to contribute to the advancement of social and religious studies in Kazakhstan and Central Asia more broadly. In the context of rapid globalization, digitalization, and cultural pluralism, religious engagement of young people is undergoing significant adaptation and transformation. Some individuals turn to spiritual traditions to fulfill needs for belonging, moral guidance, and community, while others increasingly adopt secular perspectives, reflecting broader cultural shifts [1, p. 119].

Researchers such as Inglehart and Norris contend that the progression toward modernization and post-industrialization results in a decrease in religious adherence, especially within younger age groups [2]. Nevertheless, other research indicates that religion persists in offering young people a sense of ethical direction [3]. Critics of the social reformism respective argue that this school of thought is reluctant to accept established and comfortable aspects of community life and culture [4, p. 172]. These considerations provide a strong additional rationale for investigating the criteria of identity and self-identity, while maintaining a focus on research that is as free as possible from political, ideological, or religious bias [5, p. 114].

Value is conceptualized as the fundamental basis that shapes the essence of human existence, serving as the guiding principle and driving force behind the orientation and motivation of human life [6]. Value orientations represent a distinct perspective through which individuals relate to both material and immaterial values, encompassing a comprehensive system of attitudes, convictions, and preferences. These orientations manifest in people's cognitive processes and behavioral patterns, serving as a framework through which individuals assign relative importance to various objects and phenomena within their environment [7, p. 287].

Spirituality functions as an essential framework for navigating life-threatening conditions, offering individuals a source of resilience and meaning during times of profound adversity. It also plays a pivotal role as a coping mechanism for mitigating occupational stress and addressing burnout syndrome, particularly among professionals in caregiving fields such as healthcare [8, p. 99]. This phenomenon can be attributed to the cultivation of inner tranquility and the enhancement of an individual's sense of purpose and life meaning, both of which are frequently associated with mitigating anxiety linked to illness. Personal belief systems play a pivotal role in shaping how people understand experiences of suffering, which are frequently conceptualized as multidimensional phenomena encompassing elements of spiritual engagement alongside physical and emotional challenges. The pursuit of a meaningful life, alongside a sense of connection to God and others, emerges as a crucial element

in coping with various health-related struggles [9, p. 1188].

Given the continued impact of the COVID-19 pandemic, further research is essential to better understand how young people are experiencing this crisis as it unfolds, along with the distinct difficulties associated with navigating this pivotal phase of life [10, p. 44]. Discussions centered on the adverse effect of the COVID-19 pandemic on mental health during 2020 have focused specifically on strategies to enhance the psychological well-being of young individuals. From these discussions and related studies, six overarching themes have been identified: (1) the uncertainty surrounding the long-term effects of the pandemic on younger populations; (2) The persistent pressure to maintain productivity despite challenging circumstances; (3) The overwhelming influence of social media on mental well-being; (4) The importance of improving mental health literacy; (5) The effects of social isolation compounded by limited access to mental health resources; (6) The significance of safeguarding the mental health of essential workers [11, p. 1899].

A crisis of unknown origin, regardless of its nature, holds the potential to pose significant threats to human civilization. Should such a crisis take the form of a virus, its impact can prove catastrophic, as demonstrated by the profound disruption caused by the Coronavirus Disease 2019 (COVID-19) pandemic [12, p. 5]. The widespread impact of COVID-19 brought a sense of pervasive despair that seemed to envelop the entire globe [12, p.7]. In the early months of 2020, societies experienced significant upheaval as many customary behaviors were drastically altered in a collective effort to curb the spread of the virus [13, p. 55]. Despite the challenges posed by the COVID-19 pandemic, religious observances and rituals continued to be practiced in various forms, reflecting the enduring nature of divine commandments, rules and guidance even during times of hardship and uncertainty [14, p. 321].

The global COVID-19 pandemic dramatically reshaped religious and social customs across the world. The rise in religious activity and ritual observance worldwide during the pandemic is understandable, particularly as governments tightened restrictions to curb the spread of the virus [15, p. 361]. The role of religion in both personal and public spheres has garnered global interest, prompting numerous studies to explore the connections between the post-COVID-19 era and religious dynamics. These investigations consider how religion may exert both beneficial and adverse influences during this ongoing pandemic [16, p. 8].

The impact of COVID-19 on religious practices has been profound and far-reaching. Traditional rituals involving in-person spiritual gatherings experienced significant limitations, with pilgrimages suspended and numerous religious schools temporarily closed. Communal interactions during festivals and celebrations were also restricted worldwide as preventive measures aimed at curbing the spread of the virus [17, p. 3]. The pandemic prompted a significant number of profound spiritual inquiries and generated moral dilemmas among healthcare professionals confronted with insufficient medical resources, overwhelming numbers of patients, and the constant pressure to uphold ethical standards centered on non-maleficence. The turmoil induced by the pandemic also led some individuals to struggle in preserving their faith, maintaining care for others and safeguarding hope in divine providence amid the pervasive distress caused by the virus [18]. The pandemic has further been associated with a notable rise in the prevalence of prayer and intercessory practices [19, p. 99].

The impact of such experiences is heavily influenced by individuals' existing religious framework, their coping strategies, and the level of support they receive from their social network. Research indicates that people with a deeply rooted religious identity are more likely to perceive these events as affirming and reinforcing their faith, whereas those with a weaker or more uncertain belief system may experience a crisis of faith, leading to doubt or even a complete loss of belief. The notion of "spiritual intelligence" – the capacity to comprehend and apply spiritual insights to life's challenges – is gaining recognition as an essential element in the shaping and evolution of religious identity [1, p. 127].

These trends find further validation through social media metrics, which indicate a notable rise in engagement with religious and spiritual content among Asian youth demographics. This digital expression of spiritual curiosity aligns with the growing re-embrace of physical religious spaces, giving rise to what scholars describe as "hybrid spirituality" – a dynamic integration of traditional practices with modern forms of interaction and participation [20, p. 213].

Young people, who occupy a space between tradition and contemporary life, experienced accelerated shifts in their religious beliefs, digital interactions, and core values as a result of the pandemic. In Kazakhstan, a nation where Islam and a secular state coexist alongside remnants of Soviet influence, religion is taking on an increasingly intricate role in shaping the identities of its youth. This article explores the impact of religion on the formation of young people in Kazakhstan in the wake of the COVID-19 pandemic. The core inquiry is: how are religious convictions and practices affecting the values and social behaviors of Kazakhstan youth today?

Discussions surrounding the religious beliefs and practices of young people have grown increasingly intricate in recent times. This study aims to delve into the significance of religion for contemporary youth in Kazakhstan. It explores the perspectives of young people on religion and the influence of religious values. Within the context of a modern, secularized society, religion functions as a moral guide, shaping both national identity and individual worldviews [21, p. 324].

In Kazakhstan, societal processes exhibit distinctive characteristics influenced by its Soviet secular heritage, the post-independence resurgence of religious practices, and its multicultural identity. Within this context, Islam, Christianity, and pre-Islamic traditions interact to shape the spiritual and moral outlook of the younger generations [22, p. 2]. Despite relatively low levels of religious observance, a significant proportion of Kazakhstani youth identify with religion, reflecting their nuanced and ambivalent relationship toward faith [23].

Spirituality constitutes a fundamental dimension in addressing mental health challenges, including fear, tension, anxiety, depression and post-traumatic stress disorder, especially in the context of the widespread psychological impact associated with the COVID-19 pandemic.

Methodology

This study employed a cross-sectional quantitative survey design to describe religious self-identification, religious practices, personal values, civic and social identity, and retrospectively perceived post-pandemic changes among university students in Almaty. The design supports descriptive conclusions about the surveyed sample but does not permit causal or longitudinal conclusions.

Data were collected in 2025 through an anonymous online questionnaire crated in Google Forms. The questionnaire was available in Kazakh and Russian and considered of 18 questions covering demographic characteristics, religious self-identification and affiliation, participation in religious practices, the importance of religion, value priorities, civic and social identity, perspective changes following the COVID-19 pandemic. The survey link was distributed through university-based WhatsApp groups.

The study included respondents affiliated with Al-Farabi Kazakh National University, the Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak and Abai Kazakh National Pedagogical University. The verified distribution by age and educational level must be inserted the Google Forms responses before submission.

A total of 127 questionnaires were submitted. During eligibility screening, seven questionnaires were excluded because the reported ages did not meet the predefined criterion off 18-35 years. The final analytical sample consisted of 120 eligible and complete questionnaires. All mandatory questions were answered to the full sample were calculated using n = 120. For branching questions, the denominator was the number of respondents who answered the relevant follow-up question. For multiple-response questions, respondents could select more than one option; therefore, the sum of the frequencies and percentages could exceed the total sample size and 100%, respectively.

No specialized statistical software was used. Response frequencies were obtained from Google Forms, and percentages were calculated descriptively using the final analytical sample. The analysis was limited to frequencies and percentages for categorical variables. No inferential statistical tests were conducted. Accordingly, the findings describe only the surveyed sample and not estimate population parameters, tests differences between groups, or establish causal relationships.

Participation was voluntary and anonymous. The questionnaire did not collect names, university affiliation, or other directly identifying information. Respondents could decide independently whether to complete the questionnaire. Seven age-ineligible questionnaires were removed before analysis, and

the remaining 120 questionnaires were analyzed and reported in aggregated form. No formal ethics committee approval was obtained for this anonymous and voluntary survey.

Literature review

Recent analyses of research literature from recent years reveal that the pandemic has profoundly influenced the well-being and value systems of young people across the globe [24, p. 173]. The role of religion in shaping youth identity has undergone profound transformation in the aftermath of the COVID-19 pandemic, particularly in societies navigating rapid globalization and digital modernization such as Kazakhstan.

The intersection of religion, youth identity and social transformation has long been a focal point of sociological and psychological inquiry. In the wake of the COVID-19 pandemic, numerous scholars have explored how global crises reshape religious consciousness, community engagement and moral resilience. Many researchers – such as Thakur, Widigdo and Baker – have emphasized that global crises tend to function as both destabilizing and revitalizing forces for religion. Thakur and colleagues highlight that pandemics challenge existing systems of belief while simultaneously prompting individuals to seek deeper spiritual meaning. Similarly [25, p. 407], Widigdo asserts that the post-COVID era requires a renewed examination of the relevance of religion through classical theoretical perspectives such as those of Freud, James and Dewey. Baker and colleagues contend that the pandemic has opened new directions for sociological research, particularly regarding how social distancing reconfigured collective religious experiences [14, p. 330; 15, p. 360].

Inglehart and Norris further contend that global political instability and cultural backlash have revitalized religion as a powerful component of youth identity and civic life [2]. Their findings align with the Pew Research Centre's global survey, which revealed a growing generational divide in religiosity – young people tend to distance themselves from institutionalized religion while maintaining personal spirituality [3]. This shift from collective worship to individualized belief reflects a broader transformation in moral reasoning and the construction of self-identity among modern youth.

The spiritual dimension of human well-being has also been analyzed in psychological and occupational contexts. Chirico and Magnavita stress the importance of the spiritual dimension of health, emphasizing that faith can enhance workplace well-being and resilience [8, p. 99]. In African societies, Thandiwe, Zanele and Dumisani [12, p. 10], alongside Olonade [17, p. 5], found that the pandemic reshaped worship practices by strengthening community solidarity and reinforcing moral obligations within faith communities. Complementing these perspectives, Koenig and Doehring assert that faith-based coping mechanisms play a therapeutic role in mitigating moral distress and sustaining emotional balance during prolonged uncertainty [9, p. 1188; 18].

The psychological struggle associated with faith has also been documented. Upenieks highlights that religious engagement during the pandemic could either alleviate or intensify emotional distress, depending on the depth and authenticity of personal belief [13, p. 261]. Exline, Pargament, Grubbs and Yaki [26] contributed to this discourse through their *Religious and Spiritual Struggles Scale*, which provides a framework for measuring internal conflicts and the adaptive potential of spirituality [26, p. 210]. Analyzing scientific and other literature addressing the challenges faced by student youth post pandemic, several key issues among youth become evident. These include significant mental, psychological and spiritual struggles, alongside a noticeable shift in their value system, moving from a focus on material possessions to an appreciation of more intangible priorities [24, p. 177].

Studies conducted in Kazakhstan have examined several dimensions of youth religiosity. Kabidenova et al. analysed adolescents' attitudes towards religion and patterns of religious identification [22, p. 7], while Smagulov considered broader changes in the religious situation in Kazakhstan [23]. Drawing on a survey of the adult urban population of Almaty, Alimbekova, Shabdenova and Lifanova identified a discrepancy between declared religious affiliation and regular participation in religious practices [21, p. 326]. Zhaksybayeva, Zatov, and Zhaksybayev analysed the social, psychological and spiritual factors associated with religious conversion [27]. Rashimbetov and Mazhiev focused on Islamic motivation among young people in relation to secular and religious norms [28], while Zeinesh et al. ex-

amined the revival of religious consciousness among Kazakhstani youth [29].

Cross-national research has also examined the relationship between religion and the COVID-19 pandemic. Lee and Oh analysed the response of South Korean Protestant communities to public health restrictions, focusing on the tension between compliance with state regulations and the preservation of religious autonomy [16, p. 12]. Coppen considered whether the pandemic might accelerate secularisation or contribute to renewed interest in religion [19]. These discussions show that the relationship between social crises and religious change remains complex and cannot be reduced to a single pattern.

Taken together, the reviewed studies provide an important basis for understanding contemporary religiosity. Nevertheless, religious identification, religious practice, personal values, civic identity and perceptions of post-pandemic change have usually been considered separately. Their coexistence within a single university-based sample in Kazakhstan has received less empirical attention.

The present study addresses this gap by examining these dimensions among 120 students and recent graduates affiliated with three universities in Almaty. It does not seek to establish a causal effect of the COVID-19 pandemic. Instead, it describes how respondents retrospectively assess changes in their religious attitudes and practices.

Results and Discussion

In order to improve the comprehensibility of the results, a series of graphs and visual representations were developed utilizing the statistical data obtained through the administered questionnaire. These visual tools encompass distributions of participants categorized by gender, academic standing, and religious affiliation, alongside trends in engagement with religious activities and stated reasons for conversion. The graphical elements aim to offer a detailed summary of the data while complementing the descriptive analysis presented within the core discussion.

Table 1 presents the gender distribution of the surveyed sample. Of the 120 respondents, 80 (66.7%) were female and 40 (33.3%) were male. Accordingly, female respondents constituted approximately two-thirds of the final analytical sample.

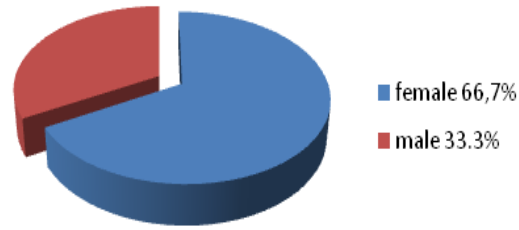

Table 1- Gender distribution of respondents

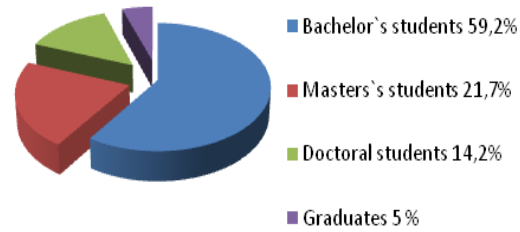

Table 2 – Education degree

Table 2 illustrates the educational composition of the sample, reflects a broad spectrum of academic stages within the higher education system of Kazakhstan. A significant proportion of respondents 71 (59.2%), were enrolled in bachelor's degree programs, which is consistent with the demographic predominance of undergraduate students in university populations. Master's students comprised 26 (21.7%) of the sample, while doctoral students accounted for 17 (14.2%), indicating the noteworthy participation of individuals engaged in advanced academic research and training. In addition, 6 (5%) of respondents were recent graduates who had recently completed their higher education but remained within the youth category as defined by national legislation (ages 18-35). Their inclusion was important for capturing perspectives that bridge the transition from student life to professional and social integration. This diverse distribution of respondents across various academic levels allows the study to consider the role of religion not only during undergraduate years, but also within the framework of advanced studies and early post-graduate experiences. This approach offers a deeper, more nuanced understanding of how religiosity and spiritual identity across different stages of youth development in the post-COVID context.

Table 3 shows that in the survey, respondents were asked whether they consider themselves affiliated with any religion. The majority 114 (95%) indicated that they do regard them-

selves as religiously affiliated, whereas only 6 (5%) reported that they do not identify with any religious tradition. These responses indicate the continued salience of religion within the surveyed sample, as reflected in the respondents' self-identification. However, this high proportion should be interpreted in light of the sample composition, which included respondents affiliated within an Islamic university.

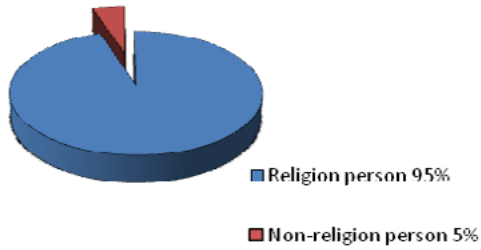

Table 3 – Self-identification with religion among respondents

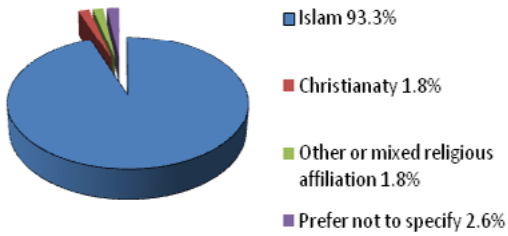

Table 4 – Religious affiliation of respondents who identified as religious (n = 114)

Table 4 presents the declared religious affiliation of respondents who identified themselves as religious (n = 114). The overwhelming majority, 107 respondents (93.9%), identified with Islam. 3 respondents (1,8) selected the category "Other or mixed religious affiliation". 4 respondents (2.6%) preferred not to specify their religious affiliation. Islam was the predominant religious affiliation within this subgroup, while other religious affiliations were represents to a considerably smaller extent. Six respondents who did not identify with any religious tradition were not included in this distribution. These results reflect the specific composition of the surveyed sample and should not bt generalized to all young people in Kazakhstan

Table 5 depicts the distribution of responses to the question "How important is religion in your life?" measured on a five-point Likert scale, where 1 corresponded to "not important" and 5 to "very important" [30]. The data reveal that a significant majority of respondents ascribe substantial importance to religion in their lives. Specifically, 69 respondents (57.8%) selected the highest score of 5, signifying that religion plays a central and deeply significant role in shaping their personal identity, values and daily practices. A further 19 respondents (15.8%) assigned a rating of 4, indicating that while religion may not always be at the forefront of their lives, it nonetheless represents a strong guiding influence. 15 respondents (12.5%) reported a moderate stance by choosing a score of 3, reflecting ambivalence or a balanced position between religious and secular orientations. At the lower end of the scale, 8 respondents (6.7%) of participants indicated limited importance with score of 2, and 9 respondents (7.5%) considered religion to be entirely unimportant in their lives, selecting a score of 1. Taken together, these results illustrate that while the majority of Kazakhstan youth in the sample continue to view religion as highly significant, there also exists a minority whose responses reveal weaker levels of religious engagement. This distribution underscores the complex and differentiated nature of youth religiosity in the post-COVID era, pointing simultaneously to strong religious identification and the emergence of more secular or pluralistic perspectives.

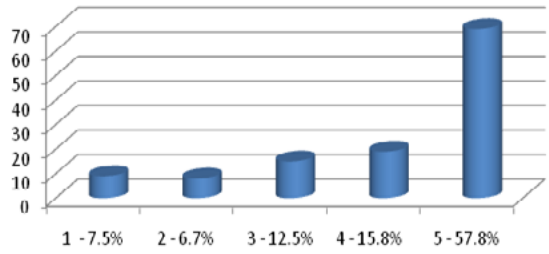

Table 5 – How important is religion in the lives of respondents

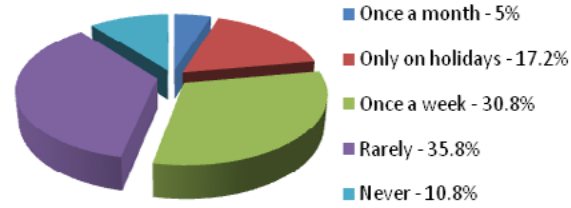

Table 6 – Frequency of attendance at religious ceremonies

Table 6 illustrates the frequency with which respondents reported attending organized religious services. The data reveal a diverse range of participation levels among the surveyed youth. The largest group, comprising 43 respondents (35.8%) of participants, stated that they rarely attend religious services. This finding suggests that for a significant proportion of young people, engagement with institutionalized religion is occasional rather than habitual, indicating a shift toward more individualized or selective religious practice.

At the same time, 37 respondents (30.8%) of respondents reported attending religious services on a weekly basis, underscoring that regular worship remains a meaningful component of life for a substantial minority of the student population. This demonstrates the persistence of traditional, structured religious observance even within an increasingly pluralistic and secularized social context.

Furthermore, 21 respondents (17.5%) of respondents indicated that they attend services only during major religious holidays. This pattern reflects a tendency toward cultural or symbolic forms of religiosity, where communal worship is linked primarily to festivals or significant occasions rather than to routine practice. The smaller proportion, 6 respondents (5%) reported attending services on a monthly basis, which may suggest a moderate level of religious involvement without the intensity of weekly participation. Finally, 13 respondents (10.8%) respondents stated that they never attend religious services, a result that reflects broader trends toward secularization and highlights the presence of non-practicing individuals even among those who may still identify with a religious tradition.

Taken together, .43 respondents (35.8%) These findings highlight a complex and layered pattern of religious participation among Kazakhstan youth in the post-COVID context, combining regular observance, symbolic holiday attendance and individualized or absent engagement with formal institutions of worship.

Table 7 presents the distribution of responses to the question "Which values are most important to you?" where participants were asked to select up to three values. The results demonstrate that family occupies an overwhelmingly dominant position among the surveyed youth. Family was the most frequently selected value, chosen 116 respondents (96.6%). This finding underscores the continuing importance of kinship ties and familial support systems in shaping the moral and social framework of young people in Kazakhstan, even in a post-COVID environment characterized by rapid cultural and technological change.

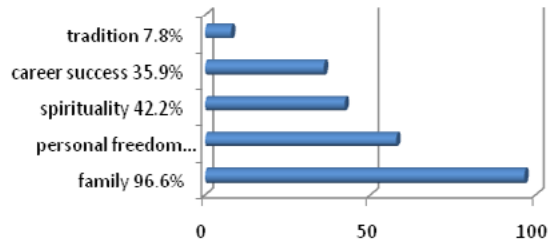

Table 7 – Distribution of selected value priorities among respondents

The second most highly ranked value was personal freedom, selected by 69 respondents (57.5%) of respondents. This highlights a strong generational emphasis on autonomy, independence, and self-determination, which coexist alongside the prioritization of family. Spirituality was also a notable choice, with 51 respondents (42.5%) of respondents ranking it among their top three values. This suggests that, while formal religious practice may vary, the pursuit of personal spiritual meaning remains a significant motivational factor in lives of students.

Career success and service to society were each selected by 43 respondents (35.8%) of respondents. This parallel weighting reflects a balanced perspective among youth: on one hand, recognizing the importance of contributing to collective welfare and social responsibility. Interestingly, tradition received relatively little emphasis, being chosen by only 9 respondents (7.5%) of participants. This result may indicate a generational shift, where traditional frameworks are increasingly subordinated to values of autonomy, spirituality and individual aspirations. Taken together, these findings show that family was the most frequently selected value, while personal freedom, spirituality, career success and service to society. .Respondents cloud select up to three options; the frequencies 120 and the percentages do not sum to 100%.

Table 8 illustrates the degree to which respondents agreed with the statement: « Perceived influence of religion on civic and social identity «, measured on five-point Likert scale enabled the study to capture nuanced varia-

tions in attitudes rather than a binary perception of agreement or disagreement, thus offering a more comprehensive understanding of the role religion in identity formation.

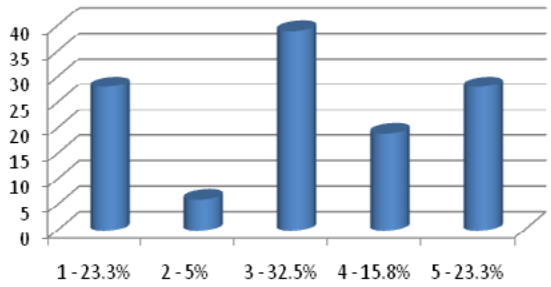

Table 8 – Perceived influence of religion on civic and social identity

The distribution of responses demonstrates a notable diversity of perspectives among the surveyed youth. Specifically, 28 respondents (23.3%) of participants strongly disagreed (scale point 1), and an additional 6 respondents (5%) selected point 2, suggesting that nearly one-third of the sample perceives religion as having little to no influence on their civic and social identity. By contrast, 39 respondents (28.3%) of respondents selected the midpoint (scale point 3), reflecting ambivalence or neutrality toward the statement. This result may indicate that while some recognize the cultural presence of religion, they do not necessarily view it as a decisive factor in shaping their civic roles.

On the other hand, 19 respondents (15.8%) of respondents agreed (scale point 4) and 28 respondents (23.3%) strongly agreed (scale point 5), representing almost 47 respondents (39.2 %) of the total sample. This group emphasizes the importance of religion as a significant element in shaping civic belonging, social participation, and collective identity. The contrast between these segments of respondents underscores the pluralistic landscape of post-COVID Kazakhstan youth, where secular tendencies coexist with deeply rooted religious commitments.

Overall, the application of the Likert scale highlights the spectrum of attitudes among youth, ranging from secular disengagement to strong religious identification, offering valuable insight into the negotiation of tradition, modernity and individual autonomy in the contemporary Kazakhstan context.

Table 9 presents the distribution of responses to the question: "Has the COVID-19 pandemic changed your personal attitude toward religion?" The findings reveal a predominantly stable orientation among respondents, with 90 respondents (75%) indicating that the pandemic did not alter their personal relationship to religion. This majority suggests that for most students, religious identity and personal faith are grounded in long-standing cultural and personal commitments that remained resilient in the face of global disruption. At the same time, 19 respondents (15.8%) of respondents reported becoming more religious following the pandemic. This subgroup underscores the role of crises in reinforcing spiritual needs, providing moral guidance, and strengthening connections to religious practices as coping mechanisms for uncertainty, fear, and stress. Such results align with broader sociological perspectives, which highlight the potential of pandemics and other global crises to revive religiosity as a source of meaning and resilience.

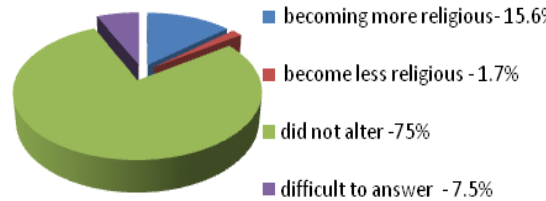

Table 9 – Perceived change in personal attitude toward religion during the COVID-19 pandemic (n =120)

By contrast, only 2 respondents (1.7%) of participants indicated that they had become less religious. This minimal decline suggests that secularization trends within this population were not significantly accelerated by the pandemic. Instead, the broader pattern demonstrates continuity, with only marginal shifts in the intensity of religious commitment. Additionally, 9 respondents (7.5%) of respondents selected uncertainty "difficult to answer", reflecting ambivalence in interpreting the pandemic's impact on their spiritual life. This group may represent those who neither rejected nor intensified their religiosity, but experienced a complex reevaluation of their relationship with faith, without arriving at a clear conclusion. These findings highlight the limited yet meaningful influence of the pandemic on religious orientations among Kazakhstan youth. While the majority remained unchanged, a notable minority reported heightened religiosity, underscoring the enduring role of religion as a framework for coping and adaptation in times of crisis.

Ethical considerations

Participation was voluntary and anonymous. The questionnaire was distributed as an open link in university WhatsApp groups, and respondents decided indecently whether to participation. The stated eligibility criterion was 18-35 years of age. No manes or other identifying information were collected. Of the 127 submitted questionnaires, seven were excluded because the reported ages did not satisfy the inclusion criterion. The remaining 120 questionnaires were analysed and reported in aggregated form.

Limitations

This study has several limitations. Participations were recruited through university-based WhatsApp groups using non-probability convenience sampling. Consequently, the sample is self-selected and cannot be considered representative of all university students or all young people in Kazakhstan. The participation of respondents affiliated with an Islamic university may have influenced the distribution of religious self-identification. The number of people who received or viewed the survey and retrospective responses, which may be affected by social desirability and recall bias. Google Forms provided descriptive frequencies and percentage, and no inferential analysis was conducted. Finally, the cross-sectional design does not permit casual conclusion about the influence of the COVID-19 pandemic or conclusions about change in religiosity over time.

Conclusion

This study describes religious self-identification, religious practice, value priorities, civic and social identity, and retrospectively perceived post-pandemic change within a university-based sample in Almaty. The verified results should be summarized here after all raw counts and percentages have been entered consistently in Table 1-9.

The findings should be interested within the boundaries of the surveyed sample. Religious self-identification does not necessarily correspond to frequent participation in organized religious services. Respondents reported varied value priorities and perceptions of religion's relationship to civic and social identity. These patterns are descriptive and should not be generalized to all young people in Kazakhstan.

Responses concerning the period following COVID-19 represent participant's retrospective assessments. They do not demonstrate the pandemic casual changes in religiosity. Further research could use probability sampling, longitudinal data, and versified comparisons across educational settings to examine these relationships more rigorously.

References

1 Turysbekova, D. A., & Toleugaliyeva, S. T. (2025). Youth and religion: Exploring the motivations behind religious commitment and identity formation. *JETE: Journal of Philosophy, Religious and Cultural Studies, 153*(3), 119–136.

2 Norris, P., & Inglehart, R. (2019). *Cultural backlash: Trump, Brexit, and authoritarian populism*. Cambridge University Press. https://www.academia.edu/36457711/Cultural_Backlash_Trump_Brexit_and_the_Rise_of_Authoritarian_Populism

3 Pew Research Center. (2018). *The age gap in religion around the world*. https://pewrsr.ch/2JKYwWh

4 Putranta, H. (2023). Implications of the social reconstructionism philosophy on the elimination discourse of the national examination in Indonesia. *The World of the Orient, 118*(1), 169–182.

5 Perzashkevich, A. (2021). Ancient witin (Goi) of Torah with its Septuagint and Vulgate counterparts and Arya of Rigveda. *The Oriental Studies, 87*, 113–142.

6 Shokin, V. K., & Abushenko, V. L. (n.d.). Aksiologiya / Gumanitarnyj. *Center of Humanitarian Technologies*. https://gtmarket.ru/concepts/6894

7 Nagoeva, L. Kh. (2022). Value orientations: Concept and phenomenon. *New Technology, 4*, 286–289.

8 Chirico, F., & Magnavita, N. (2019). The spiritual dimension of health for more spirituality at workplace. *Indian Journal of Occupational and Environmental Medicine, 23*(2), 99.

9 Koenig, H. G. (2006). Suicide in the elderly: Case discussion. *Southern Medical Journal, 99*(10), 1188–1189.

10 Rogers, A. A., Ha, T., & Ockey, S. (2021). Adolescents' perceived socio-emotional impact of COVID-19 and implications for mental health: Results from a US-based mixed-methods study. *Journal of Adolescent Health, 86*(1), 43–52.

11 Pickering, J. C., Al-Baldawi, Z., McVean, L., Adan, M., Amany, A. R., Al-Baldawi, Z., Baker, L., & O'Sullivan, T. (2022). Insights on the COVID-19 pandemic: Youth engagement through Photovoice. *International Journal of Disaster Risk Reduction, 83*, 1897–1906.

12 Thandiwe, N. N., Zanele, G. B., & Dumisani, W. M. (2021). Understanding the impact of COVID-19 in the spiritual life of the Church community. *Pharos Journal of Theology, 102*(2), 1–16.

13 Upenieks, L. (2022). Religious/spiritual struggles and well-being during the COVID-19 pandemic: Does "taking religion" help or hurt? *Review of Religious Research, 62*(2), 249–278.

14 Widigdo, M. S. A. (2024). Revisiting the relevance of religion in the post-COVID-19 pandemic: A critical analysis through the lens of religious scholarship—Freud, James, and Dewey. *Intellectual Discourse, 32*(1), 319–340.

15 Baker, J. O., Martí, G., Braunstein, R., Whitehead, A. L., & Yukich, G. (2020). Religion in the age of social

distancing: How COVID-19 presents new directions for research. *Sociology of Religion, 81*(4), 357–370.

16 Lee, S., & Oh, S. (2021). Religion and public conflict in the post-COVID era: The case of Protestant churches in South Korea. *Religions, 12*(10), 1–18.

17 Olonade, Y. O., Adetunde, C. O., Iwelumor, S. O., Ozoya, I. M., & George, O. T. (2021). Coronavirus pandemic and spirituality in southwest Nigeria: A sociological analysis. *Heliyon, 7*(3), 1–8.

18 Doehring, C. (2020). *Coping with moral struggles arising from coronavirus stress: Spiritual self-care for chaplains and religious leaders*. Chaplaincy Innovation Lab. https://chaplaincyinnovation.org/wp-content/uploads/2020/03/Doehring-2020-Coping-with-moral-struggles-arising-from-coronavirus-stress.pdf

19 Coppen, L. (n.d.). Will coronavirus hasten the demise of religion or herald revival? *The Spectator*. https://www.spectator.co.uk/article/will-coronavirus-cause-a-religious-resurgence-or-its-ruination/

20 Jin, S., Cook, A. R., Kanwagi, R., Larson, H. J., & Lin, L. (2024). Comparing role of religion in perception of the COVID-19 vaccines in Africa and Asia Pacific. *Communications Medicine, 4*, Article 212. https://doi.org/10.1038/s43856-024-00628-2

21 Alimbekova, G. T., Shabdenova, A. B., & Lifanova, T. Y. (2020). Religiosity of the urban community in Kazakhstan. *RUDN Journal of Sociology, 20*(2), 323–332. https://doi.org/10.22363/2313-2272-2020-20-2-323-332

22 Kabidenova, Zh., Rysbekova, S. S., Rysbekova, G. E., & Duisenbayeva, A. (2016). Contours of attitude of adolescents towards religion and religious identification in Kazakhstan. *Global Media Journal, 9*(2), 1–6.

23 Smagulov, K. (n.d.). The religious situation today in Kazakhstan. *Central Asia and the Caucasus*. https://cyberleninka.ru/article/n/the-religious-situation-today-in-kazakhstan

24 Ashilova, M. S., Kim, O. Ya., Begalinov, A. S., & Begalinova, K. K. (2023). The value system of modern youth after the COVID-19 pandemic. *The Education and Science Journal, 25*(7), 172–191.

25 Thakur, P., Thakur, V., Sapra, M., Srivastava, S., & Kumar Singh Patel, S. (2024). Post COVID-19 era: Re-emergence of known and future (x) viral pathogens. *Vacunas (English Edition), 25*(3), 403–414.

26 Exline, J. J., Pargament, K. I., Grubbs, J. B., & Yali, A. M. (2014). The Religious and Spiritual Struggles Scale: Development and initial validation. *Psychology of Religion and Spirituality, 6*(3), 208–222.

27 Zhaksybayeva, A., Zatov, K., & Zhaksybayev, A. (2021). Factors influencing the process of religious conversion and related typology of religious conversion. *Eurasian Journal of Religious Studies, 28*(4), 20–29.

28 Rashimbetov, R., & Mazhiev, G. (2024). Sharia motivation in a secular country: An empirical study among people in Kazakhstan. *Eurasian Journal of Religious Studies, 39*(3), 78–89.

29 Zeinesh, M., Dosmagambetova, J., Aimbetova, U., & Khalykov, K. (2024). Revitalization of religious consciousness of the youth of the Republic of Kazakhstan. *Eurasian Journal of Religious Studies, 38*(2), 40–49.

30 Likert, R. (1932). A technique for the measurement of attitudes. *Archives of Psychology, 22*(140), 1–55.

Author Contributions

Turysbekova D.A. – development of the research concept, design of the questionnaire, collection of survey data, preparation of the main text of the article, formulation of conclusions, and manuscript formatting. **Toleugaliyeva S.T.** – formal analysis and interpretation of the survey data, contribution to the methodology section. **Iskakova M.T.** – critical review and academic editing of the manuscript, refinement of the theoretical and conceptual framework, improvement of the scholarly argumentation and structure of the article, and contribution to the revision of the manuscript.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Diana Turysbekova	PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: dianakz2023@gmail.com, ORCID ID: 0009-0004-5813-0876
Samal Toleugaliyeva	Senior Lecturer, Master of Economics, Narxoz University, Almaty, Kazakhstan, email: samal.toleugaliyeva@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3187-7174
Makpal Iskakova	Associate Professor, Candidate of Pedagogical Sciences, Abai Kazakh National Pedagogical University Almaty, Kazakhstan, email: m.iskakova@abaiuniversity.edu.kz, ORCID ID: 0000-0001-7368-7518
Диана Адлеткызы Турысбекова	PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан, email: dianakz2023@gmail.com, ORCID ID: 0009-0004-5813-0876
Самал Толеугалиевна Толеугалиева	аға оқытушы, экономика ғылымдарының магистрі, Нархоз университеті, Алматы, Қазақстан, email: samal.toleugaliyeva@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3187-7174
Макпал Толеугалиевна Искакова	доцент, педагогика ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, email: m.iskakova@abaiuniversity.edu.kz, ORCID ID: 0000-0001-7368-7518
Диана Адлеткызы Турысбекова	PhD докторант, Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: dianakz2023@gmail.com, ORCID ID: 0009-0004-5813-0876
Самал Толеугалиевна Толеугалиева	старший преподаватель, магистр экономических наук, Университет Нархоз, Казахстан, email: samal.toleugaliyeva@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3187-7174
Марат Талгатович Тулегенов	доцент, кандидат педагогических наук, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан, email: m.iskakova@abaiuniversity.edu.kz, ORCID ID: 0000-0001-7368-7518

ҒТАХР 21.41.41 Ғылыми мақала

АЛМАТЫ ҚАЛАСЫНДАҒЫ ПРЕСВИТЕРИАНДЫҚ ШІРКЕУЛЕРДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТ ТӘЖІРИБЕСІ

Э.С. Сұлтанбаева, Қ.С. Бағашаров, А.Н. Карыбаева

АҢДАТПА

Мақалада Алматы қаласындағы пресвитериандық шіркеулердің әлеуметтік қызметіне талдау жасалады. Зерттеу ішкі қауымдық байланыстарды нығайту, әртүрлі мәдени топтармен өзара әрекеттесу және мемлекеттік, әлеуметтік ұйымдармен байланыс орнату үдерістерін қамтиды. Эмпирикалық материал ретінде «Сион», «Вифлеем», «Надежда» шіркеулерінде жүргізілген сұхбаттар, бақылау және цифрлық контентті сараптау нәтижелері пайдаланылды. Пресвитериандық қауымдардың әлеуметтік қызметі интеграцияны күшейтіп, қалалық бастамаларға серіктес болуға әлеуетті екені анықталды. Зерттеу нәтижелерін түсіндіруде П. Бурдьё, Дж. Коулман және Р. Патнэмнің әлеуметтік капитал туралы классикалық тұжырымдамалары пайдаланылды. Бұл теориялық көзқарастар діни қауымдардың ішкі сенім жүйесін, түрлі әлеуметтік топтармен байланысын және институционалдық құрылымдармен өзара әрекеттесуін терең түсіндіруге мүмкіндік берді. Қазіргі кезде пресвитериандық шіркеудің догматикалық және экклезиологиялық негіздері жүйеленіп, олардың қазіргі заманғы интерпретациясы заманауи қоғамдық-мәдени өзгерістерге және жергілікті әлеуметтік контекстке бейімделу тұрғысынан зерделенуде. Осы тұрғыдан, Алматы қаласындағы пресвитериан қауымдарының әлеуметтік қызметін пресвитериандық ілім және оның қазақстандық контекстке қарастырылады. Зерттеу тақырыбының өзектілігі пресвитериан шіркеулерінің діни және әлеуметтік қызметін тереңірек түсінуге, сондай-ақ қоғамдағы діни келісім мен толеранттылықты нығайтуға ықпал ететін ұсыныстар әзірлеуге мүмкіндік береді деп негізделеді. Авторлар пресвитериандық қауымдар әлеуметтік қызмет тәжірибесі арқылы Қазақстандағы миссионерлік қызметін жоспарлы жүзеге асыруда деген қорытынды жасайды.

Түйін сөздер: Қазақстандағы протестантизм, пресвитериандық шіркеулер, әлеуметтік капитал, діни қауымдар, көпконфессиялы қоғам, әлеуметтік интеграция, дінаралық диалог.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Э.Сұлтанбаева,
sultanbayeva.elmira@gmail.com

Сілтеме:
Сұлтанбаева Э.С., Бағашаров Қ.С., Карыбаева А.Н. Алматы қаласындағы пресвитериандық шіркеулердің әлеуметтік қызмет тәжірибесі // Адам әлемі. – 2026. – Т. 28. – №4 (110). – Б. 216-224. – DOI: 10.48010/esy8ta52

Ашық қолжетімділік
© Автор(лар), 2026
Бұл ашық қолжетімді мақала Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) лицензиясының талаптарына сәйкес таратылады.
https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

Редакцияға түсті: 15/09/2026
Қабылданды: 26/10/2026
Онлайн жарияланды: 30/10/2026

Опыт социальной деятельности пресвитерианских церквей города Алматы

Аннотация. В статье анализируется социальная деятельность пресвитерианских церквей в Алматы. Исследование охватывает процессы укрепления внутренних общинных связей, взаимодействия с различными культурными группами и установления контактов с государственными и общественными организациями. В качестве эмпирического материала использованы результаты интервью, наблюдений и анализа цифрового контента, проведенных в церквях «Сион», «Вифлеем» и «Надежда». Установлено, что социальная активность пресвитерианских общин может способствовать интеграции и участию в городских инициативах. Для объяснения результатов исследования использованы классические концепции социального капитала П. Бурдье, Ж. Коулмана и Р. Патнэма. Эти теоретические подходы позволили глубоко понять внутреннюю систему верований религиозных общин, их связи с различными социальными группами и взаимодействие с институциональными структурами.

В настоящее время догматические и экклезиологические основы Пресвитерианской церкви систематизированы, а их современная интерпретация исследуется сквозь призму адаптации к социально-культурным изменениям и местному социальному контексту. В данной связи социальная деятельность пресвитерианских общин города Алматы рассматривается через призму пресвитерианского учения и его адаптации к казахстанскому контексту. Актуальность темы исследования обосновывается тем, что она позволяет глубже понять религиозную и социальную деятельность пресвитерианских церквей, а также выработать рекомендации, способствующие укреплению межконфессионального согласия и толерантности в обществе. Авторы приходят к выводу, что пресвитерианские общины систематически осуществляют свою миссионерскую деятельность в Казахстане посредством практики социального служения.

Ключевые слова: протестантизм в Казахстане, пресвитерианские церкви, социальный капитал, религиозные общины, многоконфессиональное общество, социальная интеграция, межконфессиональный диалог.

The Experience of Social Ministry of Presbyterian Churches in Almaty

Abstract. This article analyzes the social activities of Presbyterian churches in Almaty. The study covers the processes of strengthening internal community ties, interacting with various cultural groups, and establishing contacts with government and public organizations. The empirical material includes interviews, observations, and digital content analysis conducted in the Zion, Bethlehem, and Nadezhda churches. It is established that the social activity of Presbyterian congregations can facilitate integration and participation in urban initiatives. Classic concepts of social capital by P. Bourdieu, J. Coleman, and R. Putnam are used to explain the study results. These theoretical approaches allowed for a deep understanding of the internal belief systems of religious communities, their connections with various social groups, and their interactions with institutional structures.

Currently, the dogmatic and ecclesiological foundations of the Presbyterian Church have been systematized, and their contemporary interpretation is being examined through the lens of adaptation to socio-cultural changes and the local social context. In this regard, the social activities of Presbyterian communities in the city of Almaty are considered through the prism of Presbyterian doctrine and its adaptation to the Kazakhstani context. The relevance of the research topic is grounded in the fact that it allows for a deeper understanding of the religious and social activities of Presbyterian churches, as well as the formulation of recommendations that contribute to strengthening interfaith harmony and tolerance in society. The authors conclude that Presbyterian congregations systematically carry out their missionary work in Kazakhstan through the practice of social service.

***Keywords*:** Protestantism in Kazakhstan, Presbyterian Churches, Social Capital, Religious Communities, Multi-Confessional Society, Social Integration, Interfaith Dialogue.

Кіріспе

Әлемнің дамыған елдерінде конфессиялық әралуандылық қоғамдық тұрақтылық пен әлеуметтік үйлесімнің маңызды көрсеткіші ретінде қалыптасқан. Демократиялық институттардың дамуы, діни сенім бостандығының заңдық тұрғыдан қорғалуы және азаматтық қоғамның белсенділігі әртүрлі діни ұйымдардың қатар өмір сүруіне қолайлы орта жасайды. АҚШ, Канада, Батыс Еуропа, Жапония және Оңтүстік Корея сияқты елдерде конфессиялық әртүрлілік тарихи миграциялық процестермен, әлеуметтік ашықтықпен және төзімділік мәдениетімен нығайып, діни ұйымдардың қоғам өміріне оң ықпал етуіне жағдай жасайды [1, 165-170 б.]. Американдық белгілі әлеуметтанушылар Родни Старк пен Уильям Бейнбридждің пікірінше, діни ұйымдар арасындағы бәсекелестік, олардың қоғамның өзгермелі сұраныстарына бейімделуі және діни нарықтың ашықтығы діни өмірдің динамикалық әрі плюралистік сипат алуына ықпал етеді.

Осы халықаралық тәжірибе Қазақстан үшін де өзекті, өйткені Қазақстан көпконфессиялы және көпэтносты ортада әлеуметтік келісім мен діни тұрақтылықты дамытуға бағытталған мемлекет ретінде танылған.

Елдегі әртүрлі діни қауымдардың шоғырланған орталығы ең ірі мегаполис Алматы қаласы болып табылады, олардың ішінде протестантизмнің бір бағыты ретіндегі пресвитериандық шіркеулердің орны ерекше. Бұл қауымдар тек діни құлшылық рәсімдерін орындаумен шектелмей, білім беру, қайырымдылық және әлеуметтік бағдарламаларды белсенді түрде жүргізіп келеді [2, 222 б.]. Осы орайда, әлеуметтік капиталдың әр алуан түрін өндіретін әлеуметтік акторлар ретіндегі олардың рөлін ғылыми тұрғыдан зерделеудің маңызы айқындала түсуде. П. Бурдье, Дж. Коулман және Р. Патнэмнің әлеуметтік капитал жөніндегі классикалық тұжырымдамалары қоғамның тұрақты дамуы үшін мықты қоғам мүшелері арасындағы тікелей байланыстардың, топаралық ашықтықтың және институционалдық ресурстарға қолжетімді болуының маңызын ерекше атап өтеді. Қазақстандық контексте бұл теориялық тәсілдер пресвитериандық шіркеулерді талдауда әлі қолданылмаған, сондықтан да, зерттеу жұмысында посткеңестік діни ортада пресвитериандық шіркеулер мысалында әлеуметтік капиталдың құрылымы мен қызметінің ерекшеліктерін жан-жақты көрсету өзекті мәселелердің тізіміне кіреді.

Әдіснама

Зерттеудің әдіснамалық негізі ретінде әлеуметтік капитал теориясының классикалық бағыттары П. Бурдье, Дж. Коулман және Р. Патнэм еңбектері алынды. П. Бурдье әлеуметтік капиталды белгілі бір топқа мүшелік ету арқылы қолжетімді болатын әлеуметтік ресурстар жиынтығы ретінде сипаттап, оның әлеуметтік құрылымдағы теңсіздіктерді қайта өндірудегі рөлін айқындайды [3, 60-74 б.]. Бұл ұстаным діни қауымдардағы байланыстардың топішілік ресурстар мен мәртебелерді қалай қалыптастыратынын түсіндіруге мүмкіндік берді. Дж. Коулман әлеуметтік капиталды қоғамдағы ынтымақтастық механизмдерін күшейтетін, сенім мен

өзара жауапкершілікке негізделген ресурс ретінде қарастырады [4,122-139 б.]. Оның тұжырымдары пресвитериандық қауымдардағы отбасылық, қауымдық және білім беру бағытындағы өзара қолдаудың әлеуметтік ықпалын талдауға мүмкіндік берді. Р. Патнэм әлеуметтік капиталды қоғамның бірігуіне ықпал ететін сенім, әлеуметтік нормалар және желілік байланыстар жүйесі ретінде түсіндіреді [5, 45 б.]. Ол ұсынған қауым ішіндегі байланыстар жіктемесі Алматыдағы пресвитериандық шіркеулер қызметінің әлеуметтік құрылымын кешенді бағалауға мүмкіндік береді. Бұл жіктеу діни қауымдардың ішкі бірлікті нығайту, әртүрлі этномәдени топтармен диалог орнату және мемлекеттік және қоғамдық ұйымдармен байланыс құру қабілетін талдауда маңызды әдіснамалық құрал болып табылады. С. Н. Кравец зерттеуінде протестантизмнің әлеуметтік және мәдени табиғатын түсіндіруге айрықша мән беріледі. Зерттеушінің «протестантизмді тек діни ағым ретінде ғана емес, дүниетанымның, мінез-құлықтың және қоғамдық қатынастардың ерекше түрін қалыптастыратын әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде қарастыру қажет» деп жазған ұсынысы қазіргі таңда маңыздылығын жойған жоқ [6, 12 б.].

Негізгі бөлім

Алматы қаласындағы пресвитериандық шіркеулердің қалыптасуы және әлеуметтік қызметінің негізгі бағыттары

Посткеңестік қоғамдардағы дінге либералды қатынас және рухани ізденіс протестанттық қозғалыстардың таралуына қолайлы орта жасады. Бұл мәселеге қатысты ресейлік ғалым С.Н. Кравец арнайы зерттеуінде протестантизмнің әлеуметтік-мәдени феномен ретіндегі икемділігін атап өтіп, оның жаңа әлеуметтік орталарға бейімделу қабілеті діни әртүрлілігі жоғары қоғамдарда өз орнын табуға мүмкіндік беретінін көрсетеді. [7, 111-148 б.].

Қазақстан жағдайында протестантизмнің таралуы діни ашықтық, урбанизация үдерістері, әлеуметтік қолдау көрсетуге бағытталған шіркеу қызметі және азаматтық қоғам институттарымен өзара әрекеттесу сияқты факторлармен тығыз байланысты. Осылайша, протестанттық қауымдардың Қазақстанға келуі тарихи көші-қон процестерінің, кеңестік кезеңдегі этнодемографиялық өзгерістердің және тәуелсіздік жылдарындағы жаңа діни саясаттың өзара кешенді ықпалы арқылы жүзеге асты [8, 39 б.]. «Тәуелсіздік алған жылдардан бастап Қазақстанда азаматтық қоғам мен нарықтық экономиканың қалыптасуымен қатар, «діни серпілістің» үрдісінің болуымен ерекшеленеді. Бұрыннан бар конфессиялардың ықпалы күшейіп қана қоймай, ел үшін жаңа әрі бұрын кең таралмаған «дәстүрлі емес» діни ұйымдар да пайда болды. Солардың ішінде пресвитериандық шіркеулер ерекше назар аударуға тұрарлық бағыттардың бірі болып табылады», – [9, 3 б.] деп жазады қазақстандық авторлар.

Қазақстандағы діни сана тұлғалық сәйкестіліктің плюрализациясы аясында дамуда, мұнда протестанттық ағымдар жаңа мәдени мозаиканың бір бөлігіне айналуда. Осы үдерісте мәдени диалогта «діни құндылықтарды сәтті жеткізудің қажетті шарты» болып табылады [10, 11 б.]. Бұл елімізде діни институттардың барған сайын әлеуметтік бейімделу мен азаматтарды рухани тәрбиелеуге арналған инновациялық тәсілдерге бет бұрып жатқанын көрсетеді. Осыған орай ғалымдардың ойлары бір жерден шығып жатыр десе болады. Е.Кәрібекұлы, Қ. Затов, Б. Мұрзарайымов Қазақстандағы елуіншілердің діни өмірі мен қоғамдық-қайырымдылық миссиясын талдау барысында қауымдастықтың заңдық және әлеуметтік кедергілерді еңсеруде заманауи технологияларды пайдалану арқылы белсенділік танытатындығы туралы жазады. [11, 58-66 б.].

Алматы қаласы Дін істері жөніндегі басқармасының сайтының мәліметі бойынша Пресвитериандық протестантизмнің еліміздегі көп тіркелген бағыттарының бірі. Тіркелген діни бірлестіктердің саны 111 ұйымды құрайды. Бұл ұйымдардың Қазақстандағы жаһандық миссионерлік қызметіне Қазақстан Конституциясында қабылданған ар-ождан бостандығы мен діни бірлестіктердің теңдігін қамтамасыз ететін құқықтық кепілдіктер мүмкіндік беріп отыр.

Алматы қаласындағы пресвитериандық қауымдардың әлеуметтік бағыттылығы тек діни қызметпен шектелмейді. Э. Сұлтанбаева, Н. Мұқан және Қ. Борбасованың "Religious and Cultural Peculiarities of Presbyterian

Communities in Kazakhstan and other Central Asian Countries" зерттеу жұмысында салыстырмалы-теологиялық және социологиялық талдау көрсеткендей, Алматыдағы пресвитериандық шіркеулердің тәжірибесі Орталық Азия аймағындағы жалпы тенденцияларға сай келеді. Олардың әлеу-меттік бейімделу стратегиясы жергілікті қоғамның қажеттіліктеріне жауап беруге бағытталған. Қайырымдылық бастамалары, мұқтаж жандар мен әлеуметтік осал топтарға материалдық және моральдық қолдау көрсету арқылы шіркеудің қоғамдық белсенділігі байқалады. Сонымен қатар, білім беру және отбасын қолдау бағдарламалары сенушілердің рухани-адамгершілік құндылықтарын нығайтып, жастарды қоғамға бейімдеудің маңызды құралы болып табылады. Ерекше атап өтерлігі, инклюзивті жобалар мен халықаралық ынтымақтастық бастамалары шіркеудің тек ішкі аудиториясымен шектелмей, кең ауқымды конфессияаралық диалогты дамытуға және қалалық ортада толеранттылық атмосферасын қалыптастыруға белсене қатысатынын көрсетеді. Бұл тәжірибе діни бірлестіктердің азаматтық қоғамның белсенді институты ретіндегі әлеуметтік потенциалын айқын көрсетеді [12, 5 б.].

Алматы қаласындағы ең үлкен пресвитериандық «Сион» шіркеуі басқа шіркеулер сияқты христиандық құндылықтарды насихаттау үшін әр жексенбілік құлшылық ету шараларын ұйымдастырады. Шіркеудің діни ілімі «Вестминстерлік сенім ұстанымы» догмалық негізіне сүйенеді. Кесте бойынша библиялық мектепте семинар сабақтары өтеді. Бұдан басқа жалпы азаматтарға корей тілін оқытатын курстар ашылған. Шіркеудің әлеуметтік қызметінің ең көрнекті бағыттарының бірі – егде жастағы адамдарға арналған «Седовласые Академиясы» жобасы. Мұнда диакония қағидасы егде жастағы адамдарға қамқорлық көрсету арқылы жүзеге асады. Киелі кітап дәстүрінде қарттар ерекше құрметке лайық тұлғалар ретінде қарастырылады (Лев. 19:32; Нақыл 16:31). Сондықтан жоба аға буынның қадір-қасиетін қалпына келтіруге және оларды қауым өміріне толыққанды қатыстыруға бағытталған. Академия жобасы әлеуметтік байланыстарды күшейту мақсатында және қарт азаматтарға арналған мемлекеттік бағдарламаларға қосымша қарт жандардың қоғаммен байланысын орнатып, діни білім және психологиялық қолдау алуға мүмкіндік жасайды. «Академия Седовласых» қызметіне тұрақты білім беру кездесулері, рухани-психологиялық әңгімелер, шығармашылық және бос уақытқа арналған іс-шаралар, сондай-ақ жас қауым мүшелерінің ерікті көмегі кіреді. Сонымен қатар осы жоба аясында шіркеумен бұрын тығыз байланысы болмаған адамдарды тарту арқылы әлеуметтік қарым-қатынас көпірі жасалуда. Осылайша шіркеудің жас еріктілері дін ұстанбайтын қарттарға көмек жасап, ұрпақаралық диалог орнатып, әлеуметтік интеграция мен өзара қолдау деңгейін арттырады.

Зерттеу барасындағы сұқбаттардан қарттар эмоционалдық және әлеуметтік қолдауға ғана емес, сонымен қатар маңызды әлеуметтік топқа тиесілі екенін сезінуге мүмкіндік алғандары байқалды. Пресвитериандық сенім қағидасы бұл шіркеулердегі әлеуметтік жобалардың тағы бір маңызды аспектісі. Шіркеу «Өсиеттік қауым» ретінде адалдыққа, сенімге және өзара міндеттемелерге негізделген рухани одақ деп түсіндіріледі. «Вифлеем» және «Квинс» шіркеулерінде отбасылармен және жастармен жұмыс ерекше байқалады, бұл сенім сабақтастығының және рухани тәрбиенің ортақ кеңістігін қалыптастырады. «Надежда» шіркеуі шағын топтар арқылы «рухани жақындық» моделін нығайтып, аз санды, бірақ терең байланысқан қауымдастықты қалыптастыруға мән береді.

Барлық шіркеулерде сенушілердің жалпы қасиеттілігі туралы реформаттық қағида қабылданған. «Академия Седовласых» жобасында пастордың рөлі басымдыққа ие болғанымен, жалпы іс-шараларды сенушілердің өздері ұйымдастырады. «Вифлеем» және «Квинс» шіркеулерінде жастардың белсенділігі басым болса, «Надежда» шіркеуінда шағын топ болып жауапкершілік алады.

Экклесиологиялық тұрғыдан төрт шіркеу де қалалық кеңістікте миссияны жүзеге асыруға ұмтыла отырып, шіркеуді «тау басындағы қала» (Мт. 5:14) ретінде түсінеді. «Сион» қарттарға арналған әлеуметтік қолдаудың жетіспеушілігін өтеп, қоғамдық игілікке бағытталған «ашық шіркеу» моделін көрсетеді. «Вифлеем» және «Квинс» отбасылар мен жастарға арналған тұрақты бағдарламалар арқылы қаладағы әлеуметтік орнықты қауымдастықтарды қалыптастыруға үлес қосады. «Надежда» пастырлық сүйемелдеуді дамыту арқылы

дағдарысқа ұшыраған адамдар үшін рухани және әлеуметтік панахана ретінде қызмет етеді.

«Сион» шіркеуінің әлеуметтік және білім беру бастамалары тілдік курстар қызмет ету мен әлеуметтік капитал қалыптастырудың ең негізгілерінің бірі болып табылады. Әртүрлі жас топтарындағы балалар мен ересектерге арналған корей және ағылшын тілдерінің тегін курстары адамның әлеуетін дамытуға, оқу мүмкіндіктерін кеңейтуге, сондай-ақ қауым ішіндегі әлеуметтік байланыстарды нығайтуда маңызды рөл атқарады [13]. Эмпирикалық тұрғыдан алғанда, жоба сабақтардың тұрақты құрылымымен, кәсіби оқытушылар құрамымен, халықтың кең топтарына ашықтығымен сипатталады. Тегін курстардың форматы қаржылық мүмкіндігі шектеулі адамдар үшін білім алуды қолжетімді етеді. Бұл шіркеуді жеке тұлғалық және мәдени дамуға нақты жағдай жасайтын әлеуметтік бағдарланған институт ретінде қабылдауды күшейтеді.

Теологиялық тұрғыдан тілдік курстар пресвитериандық дәстүрдің негізгі қағидаларының іске асуын көрсетеді. Біріншіден, рухани ағарту, тәлім беру және қамқорлық арқылы өз жақынына қызмет етуді жүзеге асырады. Тіл үйрену мүмкіндігін беру арқылы шіркеу адамның жан-жақты дамуына қамқорлық танытады, бұл адамды Құдай бейнесін иеленген тұлға ретінде түсінетін библиялық антропологиямен үйлеседі. Екіншіден, жоба өсиеттік қауым моделін нығайтады: бірлескен оқу сенім атмосферасын, өзара көмекті және қауымдық бірлікті қалыптастырады. Үшіншіден, еріктілер мен оқытушылардың бірлігі барлық сенушілердің рухани қызметі қағидасының практикалық көрінісін береді әрбір қауым мүшесі өз дарынын басқаларға қызмет ету үшін қолданады. Жоба қауым мүшелері мен қала тұрғындарының өзара байланысын кеңейтеді, мәдениетаралық қатынастарды, әсіресе, корей диаспорасын нығайтады [14, 19-28 б.].

1-кесте - Алматы қаласындағы 4 шіркеудің әлеуметтік қызметінің нәтижелері

№	**Қоғамдық әсер бағыты**	**Негізгі мазмұны мен көрсеткіштері**
1	Әлеуметтік қолдауды күшейту	Қарттарға тұрақты көмек көрсету. Мигранттар мен мұқтаж топтарға қолдау. Гуманитарлық ресурстардың (азық-түлік, киім, ұн) қолжетімділігі.
2	Қоғамдағы сенім деңгейінің артуы	Қоғам–шіркеу арасындағы диалогтың кеңеюі. Әлеуметтік институттармен ашық серіктестік орнату. Сенімді және қауіпсіз әлеуметтік орта қалыптастыру
3	Мәдениетаралық өзара түсіністікті арттыру	Қазақ, корей және көпэтносты топтармен үйлесімді жұмыс. Тілдік және ағартушылық курстарды ұйымдастыру. Қалалық мәдени кодтар мен құндылықтарға бейімделу.
4	Әлеуметтік капиталдың өсуі	Bonding: қауым ішіндегі бірлік пен өзара қолдаудың артуы. Bridging: сыртқы аудиториямен көпірлік байланыстар. Linking: YE¥, мемлекеттік мекемелер және серіктес ұйымдармен байланыс.
5	Қауымдастықтың тұрақтылығы мен интеграциялық әлеуеті	Волонтёрлік мәдениеттің нығаюы. Әлеуметтік жауапкершілік дағдыларының қалыптасуы. Әлеуметтік жобалардың ұзақ мерзімді институционалдануы.

Теологиялық тұрғыдан алғанда, бұл бастама жомарттықтың христиандық ілімдегі рухани дарын ретінде маңызын бейнелейді, онда материалдық қолдау жай көмек көрсету емес, «Құдайдың даңқы үшін» жасалатын қызмет ретінде қарастырылады (1 Қор. 10:31). «Рухани дарын» феномені пресвитериандық экклесиологияда қауымның қызмет ету әлеуетін қалыптастыратын негізгі факторлардың бірі болып табылады [15, 493 б.]. Мұндай көлемдегі қайырымдылық дикония жақынына қызмет етуді күшейтеді және өсиеттік қауым моделін нығайтады, яғни сенушілер өзге адамдардың қажеттіліктеріне ортақ жауапкершілікпен қарайды. Сонымен қатар, бұл мысал христиандық әлеуметтік куәлікті жүзеге асыруда миряндар мен кәсіпкерлердің рөлін айқындайды. Бұл пресвитериандық барлық сенушілердің рухани қызметі қағидасына толық сәйкес келеді: қауымның әрбір мүшесі, қызмет саласына қарамастан, өзінің ресурстары мен рухани дарыны арқылы шіркеудің миссиясына үлес қосады. Осылайша, шіркеу қоғам игілігі үшін белсенді жұмыс істейтін әлеуметтік және рухани қауым ретіндегі бейнесін күшейтеді [16].

Пресвитериандық шіркеулердің әлеуметтік капиталы және қазақстандық қоғамға бейімделу ерекшеліктері

Алматыдағы пресвитериандық шіркеулердің әлеуметтік қызметін «Вифлеем» шіркеуінің пасторымен сұхбат негізінде теологиялық және социологиялық тұрғыдан талдау жүргізілді.

Пресвитериандық шіркеулер Алматының әлеуметтік құрылымында қандай орын алады және олар әлеуметтік капиталды қандай механизмдер арқылы қалыптастырады? Бұл сұрақ қазіргі дінтану ғылымында маңызды орынға ие. «Вифлеем» шіркеуінің пасторымен сұхбат осы мәселені нақтылауға мүмкіндік берді. Талдауда дін әлеуметтануы, реформаттық теология, және экклесиологиялық зерттеулер негізінде контент-талдау арқылы сараланып, әлеуметтік капиталдың үш типі: bonding, bridging және linking шеңберінде жүйеленді. Сұхбат нәтижелері көрсеткендей пресвитериандық шіркеулердің Алматы қаласының әлеуметтік құрылымындағы орны білім беру, психологиялық қолдау, қайырымдылық және әлеуметтік реабилитация функцияларын қатар атқаратын белсенді әлеуметтік институт ретінде көрінеді. «Вифлеем» шіркеуі баспанасыздар, құжатсыз азаматтар, мигранттар және дағдарыс жағдайындағы адамдарды қолдау қызметін тұрақты жүргізеді. Бұл шіркеудің қалалық әлеуметтік инфрақұрылымды толықтыратын маңызды бейквази-институция екенін дәлелдейді.

1. Әлеуметтік капитал қалыптастыру механизмдері Bonding (ішкі) әлеуметтік капитал – қауым мүшелерінің арасындағы сенімді нығайтатын факторлар:

- тұрақты діни жиналыстар;
- өзара көмек және қиын жағдайдағы отбасыларды қолдау;
- ортақ рухани тәжірибе;
- пасторлық қамқорлық.

2. Bridging (көпірлік) әлеуметтік капитал.

- ашық білім беру курстары;
- отбасылық және жастарға арналған кеңес беру;
- гуманитарлық акциялар;
- тілдік курстардың сыртқы аудиторияға бағытталуы жатады.

3. Linking (тік) әлеуметтік капитал шіркеудің үкіметтік емес ұйымдардармен, білім беру және медициналық ұйымдармен әріптестігі, сондай-ақ қалалық әлеуметтік бағдарламаларға қатысуы оның институционалдық деңгейде ықпалын арттыра түседі.

Сұхбат барысында пастор шіркеудің қызметіне негіз болған негізгі Библиялық қағидаларды атап өтті:

- «жақыныңды сүю» (Мк. 12:31);
- қоғамға қызмет ету «тұз және жарық» болу (Мт. 5:13–16);
- әлсіздерге қамқорлық (Жақ. 1:27);
- рухани дарындыларды дұрыс басқару (1 Пет. 4:10).

Реформаттық теологияда бұл қағидалар қызмет етудің ажырамас бөлігі ретінде қарастырылады. Әлеуметтік практика (босқындар, баспанасыздар, дағдарыстағы адамдарға көмек; білім беру курстары; отбасылық кеңес беру) осы теологиялық ұстанымдардың нақты көрінісі ретінде тексеріледі.

Пастор әлеуметтік қызметтегі қиындықтар қатарына қаржылық ресурстардың шектеулілігі, еріктілердің жетіспеушілігі, бюрократиялық рәсімдердің күрделілігі, көпмәдениетті ортаға бейімделу қажеттілігі, діни ұйымдарға сақтықпен қарауды атап айтты. «Бірақ бұл факторлар әлеуметтік қызметті кәсібилендіруге, серіктестікті кеңейтуге, бағдарламаларды жүйелі жоспарлауға итермелейді» [17, 24 б.].

Әлемдік тәжірибеде христиандық ілімдерді жеткізу үдерісінде мәдени бейімделу және діни ілімді жаңа әлеуметтік-мәдени контекстерге «аудару» концепциясы ерекше маңызға ие. Эндрю Уоллстың атап өтуінше, «шіркеудің миссиясы әрдайым ауысу актісі болып табылады, мәдениеттен мәдениетке, тілден тілге, бір дүниетанымнан екіншісіне». Осы тұжырымға сәйкес, «Вифлеем» шіркеуінің тәжірибесі жергілікті әлеуметтік және мәдени практикалармен тиімді әрі табиғи түрде ұштасып отырғанын көрсетеді.

Алынған эмпирикалық мәліметтерді талдау Алматы қаласындағы пресвитериан қауымдарының әлеуметтік қызметі тек конфессионалдық тар шеңбердегі қайырымдылықпен шектелмей, жергілікті қоғамдастыққа интеграциялануының өзіндік механизміне айналғанын көрсетті. Бұл нәтижелер пресвитериандық теологияның (кальвинизмнің) тарихи-догматикалық негіздерімен, атап айтқанда, сенімді іс жүзінде көрсету, қоғамдық игілікке қызмет ету және «әлеуметтік жауапкершілік» идеяларымен тығыз байланысты.

Р. Патнэмнің әлеуметтік капитал концепциясы призмасымен қарастырғанда, Алматыдағы пресвитериандық шіркеулердің әлеуметтік бастамалары екі түрлі байланысты қалыптастырады:

«Байланыстырушы» әлеуметтік капитал: шіркеу ішіндегі мүшелердің өзара көмегі, ішкі бауырластық пен моральдық-психологиялық қолдау.

«Бөліп-біріктіруші» әлеуметтік капитал: шіркеу шегінен тыс, конфессиясы мен көзқарасына қарамастан, жергілікті тұрғындарға (мүмкіндігі шектеулі жандарға, аз қамтылған отбасыларға, жастарға) бағытталған гуманитарлық және әлеуметтік жобалар.

С. Рысбекова және т.б. авторлардың "Educating for Tolerance in Kazakhstan" зерттеуінде атап өткендей, Қазақстандағы конфессияаралық келісім мен толеранттылық бұл мемлекеттік саясаттың ғана емес, сонымен бірге қоғамдағы әртүрлі институционалдық құрылымдардың ортақ әрекетінің нәтижесі. Осы тұрғыдан алғанда, Алматы қаласындағы пресвитериандық шіркеулердің әлеуметтік-қайырымдылық қызметін мемлекет пен азаматтық қоғам белгілеген толеранттылық пен конфессияаралық диалог моделіне қосқан іс-тәжірибелік үлесі ретінде қарастыруға болады [18, 10-б.].

Зерттеу көрсеткендей, пресвитериан қауымдарының қазақстандық контекстке бейімделу процесі екі жақты динамикаға ие. Бір жағынан, шіркеулер өздерінің Реформациялық дәстүрдегі экклезиологиялық бірегейлігін сақтауға тырысса, екінші жағынан, мемлекеттің заңнамалық талаптарына, ұлттық-мәдени ерекшеліктерге және қоғамдағы конфессияаралық диалог қажеттіліктеріне бейімделуде. Әлеуметтік жобалар дәл осы бейімделудің жұмсақ әрі тиімді құралы ретінде қызмет етеді.

Алайда, талқылау барысында кейбір кедергілер де айқындалды. Соның ішінде, қоғамдағы протестанттық шіркеулерге қатысты сақталған кейбір стереотиптер мен ресурстардың (қаржылық және кадрлық) шектеулілігі әлеуметтік қызметтің ауқымын кеңейтуге мүмкіндік бере бермейді. Осыған қарамастан, пресвитериандық қауымдардың әлеуметтік-қайырымдылық қызметі елдегі діни келісім мен толеранттылықты нығайтуға, азаматтық қоғамның дамуына өзіндік үлес қосып отыр деуге толық негіз бар.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, бұл қауымдар әлеуметтік тұтастықты нығайтуда маңызды рөл атқарады. Бос уақытты ұйымдастыру, білім беру бағдарламалары, қайырымдылық бастамалары, медициналық-консультациялық кездесулер және ортақ рухани тәжірибелер қоғамның әртүрлі топтарын біріктіреді. Осы қызмет түрлері сенім, өзара көмек, жауапкершілік және еріктілік мәдениетін қалыптастыра отырып, қалалық ортадағы әлеуметтік байланыстардың сапасын арттырады. Мұндай үрдістер жергілікті қоғамдастықтың тұрақтылығын күшейтіп, рухани ұйымдардың қоғамдық институттар жүйесіндегі орнын айқындайды. Сонымен қатар, теологиялық тұрғыдан қарағанда да үндеседі: пресвитериандық дәстүр үшін тән диакония, қызмет ету, қайырымдылық қызмет қағидалары әлеуметтік капитал қалыптасуының негізгі идеологиялық негізін құрайды. Жан Кальвин, Карл Барт және Дитрих Бонхёффердің еңбектерінде атап өтілгендей, шіркеу тек діни тәжірибенің орталығы ғана емес, сонымен бірге қоғам игілігі үшін әрекет ететін институт ретінде қарастырылады. Алматыдағы пресвитериан қауымдарының практикалық қызметі осы қағидалардың өмірдегі нақты көрінісі болып табылады.

Қорытындылай келе, Қазақстандағы пресвитериан қауымдарында діни ілімдерді тарату тәжірибесі бастапқы катехизистен үздіксіз диакониямен жалғасатын жүйелі діни ілім беру моделін қалыптастырған. Бұл жүйе басқа шағын конфессиялар үшін үлгі бола алады. Бұл тәжірибе негізінен мұсылман халқы басым посткеңестік қоғамда, христиан қауымдары шеңберінде қалып қоймай, өздерінің білім беру, әлеуметтік жобаларын жүзеге асырып, миссионерлік бағдарламаларын дамыта алғанын көрсетеді.

Қаржыландыру

Бұл ғылыми мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің жобасы негізінде қаржыландырылды (AP26104327 «Дінаралық диалогты қолдау және жалпыұлттық бірлікті нығайту үшін жасанды интеллект алгоритмін әзірлеу: діни мәтіндерді талдау алгоритмдері

және мәдени өзара әрекеттесу платформасын құру»).

Әдебиеттер тізімі

1 Борбасова, Қ. М., Бужеева, А. Б., & Альджанова, Н. К. (2016). Қазақ халқының діни санасының қалыптасуы мен даму ерекшеліктері. *ҚазҰУ хабаршысы. Философия сериясы. Мәдениеттану сериясы. Саясаттану сериясы*, (4), 165–170.

2 Құрманалиева, А. Д., Абжалов, С. Ө., & Мейрбаев, Б. Б. (2015). *Әлемдік діндер: Оқу құралы*. Қазақ университеті.

3 Бурдье, П. (2002). Формы капитала. *Экономическая социология, 3*(5), 60–74. https://doi.org/10.17323/1726-3247-2002-5-60-74

4 Коулман, Дж. (2001). Капитал социальный и человеческий. *Общественные науки и современность*, (3), 122–139.

5 Патнэм, Р. (2001). *Делай сам*. Либеральная миссия.

6 Кравец, С. Н. (2010). *Протестантизм как социально-культурный феномен*. Российский государственный гуманитарный университет.

7 Кравец, С. Н. (2010). *Протестантизм как социально-культурный феномен* (с. 11–148). Российский государственный гуманитарный университет.

8 Сейдуманов, С. Т. (Ред.). (2023). *Светские и религиозные ценности в современном Казахстане: взаимодействие и влияние на политику РК в сфере религии: коллективная монография*. Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК.

9 Байтенова, Н. Ж., Мейірбаев, Б. Б., Құрманалиева, А. Д., Бейсенов, Б. К., Борбасова, Қ. М., Затов, Қ. А., Рысбекова, Ш. С., & Абжалов, С. У. (2023). *Қазіргі дәстүрден тыс діни ағымдар мен культтер: Оқу құралы*. Қазақ университеті.

10 Байтенова, Н. Ж., & Бужеева, А. (2015). Взаимосвязь религии и государства в независимом Казахстане. *Вестник КазНУ. Серия религиоведения, 6*(2), 6–12.

11 Кәрібекұлы, Е., Затов, Қ., & Мұрзарайымов, Б. (2026). Қазақстандағы елуіншілер шіркеулерінің әлеуметтік рөлі мен діни тәжірибелері. *ҚазҰУ хабаршысы. Дінтану сериясы, 45*(1), 58–66. https://doi.org/10.26577/EJRS45120266

12 Sultanbayeva, E., Mukan, N., Borbassova, K., & Smagulova, K. (2026). Religious and cultural peculiarities of Presbyterian communities in Kazakhstan and other Central Asian countries. *Pharos Journal of Theology, 107*(2), 1–20. https://doi.org/10.46222/pharosjot.107.217

13 Борбасова, Қ. М., & Сагнадина, А. Т. (2019). Пресвитериандық ағымдар: тарихы және қазіргі кезең. *ҚазҰУ хабаршысы. Дінтану сериясы, 17*(1), 19–28. https://doi.org/10.26577/EJRS-2019-1-199

14 Что такое пресвитерианская церковь. (б. д.). *Zion Church*. https://www.zionchurch.kz/blog/chto-takoe-presviterianskaya-cerkov-prostymi-slovami

15 Пресвитериандық шіркеулер. (б. д.). *Уикипедия*. https://kk.wikipedia.org/wiki/Пресвитериандық_шіркеулер

16 Борбасова, Қ. М., & Сагнадина, А. Т. (2019). Пресвитериандық ағымдар: тарихы және қазіргі кезең. *ҚазҰУ хабаршысы. Дінтану сериясы, 17*(1), 19–28. https://doi.org/10.26577/EJRS-2019-1-199

17 Макграт, А. (1998). *Введение в христианское богословие* (пер. с англ.). Российский государственный гуманитарный университет.

18 Rysbekova, S., Kurmanaliyeva, A., & Borbassova, K. (2018). Educating for tolerance in Kazakhstan. *CLCWeb: Comparative Literature and Culture, 20*(2), Article 3237. https://doi.org/10.7771/1481-4374.3237

Transliteration

1 Borbasova, Q. M., Buzheeva, A. B., & Aldzhanova, N. K. (2016). Qazaq halqynyń dini sanasynyń qalyptasuy men damu erekshelikteri [Features of the formation and development of the religious consciousness of the Kazakh people]. QazUU habarshysy. Filosofiya seriyasy. Mádeniettanu seriyasy. Sayasattanu seriyasy, (4), 165–170. (In Kazakh)

2 Qurmanalieva, A. D., Abzhalov, S. Ó., & Meirbaev, B. B. (2015). Álemdik dinder: Oqu quraly [World religions: Textbook]. Qazaq universiteti. (In Kazakh)

3 Burd'e, P. (2002). Formy kapitala [The forms of capital]. Ekonomicheskaya sotsiologiya, 3(5), 60–74. https://doi.org/10.17323/1726-3247-2002-5-60-74 (In Russian)

4 Koulman, Dzh. (2001). Kapital sotsial'nyi i chelovecheskii [Social and human capital]. Obshchestvennye nauki i sovremennost', (3), 122–139. (In Russian)

5 Patnem, R. (2001). Delai sam [Do it yourself]. Liberal'naya missiya. (In Russian)

6 Kravets, S. N. (2010). Protestantizm kak sotsial'no-kul'turnyi fenomen [Protestantism as a sociocultural phenomenon]. Rossiiskii gosudarstvennyi gumanitarnyi universitet. (In Russian)

7 Kravets, S. N. (2010). Protestantizm kak sotsial'no-kul'turnyi fenomen [Protestantism as a sociocultural phenomenon] (pp. 11–148). Rossiiskii gosudarstvennyi gumanitarnyi universitet. (In Russian)

8 Seidumanov, S. T. (Ed.). (2023). Svetskie i religioznye tsennosti v sovremennom Kazakhstane: vzaimodeistvie i vliyanie na politiku RK v sfere religii: kollektivnaya monografiya [Secular and religious values in contemporary Kazakhstan: Interaction and influence on the religious policy of the Republic of Kazakhstan: Edited monograph]. Institut filosofii, politologii i religiovedeniya KN MNVO RK. (In Russian)

9 Baitenova, N. Zh., Meirбaев, B. B., Qurmanalieva, A. D., Beisenov, B. K., Borbasova, Q. M., Zatov, Q. A., Rysbekova, Sh. S., & Abzhalov, S. U. (2023). Qazirgi dástúrden tys dini ağymdar men kul'tter: Oqu quraly [Contemporary non-traditional religious movements and cults: Textbook]. Qazaq universiteti. (In Kazakh)

10 Baitenova, N. Zh., & Buzheeva, A. (2015). Vzaimosvyaz' religii i gosudarstva v nezavisimom Kazakhstane [The relationship between religion and the state in independent Kazakhstan]. Vestnik KazNU. Seriya religiovedeniya, 6(2), 6–12. (In Russian)

11 Káribekuly, E., Zatov, Q., & Murzaraiymov, B. (2026). Qazaqstandaǵy eluínshiler shírkeulerínińáleumettík róli men dini tázhíribelerí [The social role and religious practices of Pentecostal churches in Kazakhstan]. QazUU habarshysy. Dintanu seriyasy, 45(1), 58–66. https://doi.org/10.26577/EJRS45120266 (In Kazakh)

12 Sultanbayeva, E., Mukan, N., Borbassova, K., & Smagulova, K. (2026). Religious and cultural peculiarities of Presbyterian communities in Kazakhstan

and other Central Asian countries. Pharos Journal of Theology, 107(2), 1–20. https://doi.org/10.46222/pharosjot.107.217

13 Borbasova, Q. M., & Sagnadina, A. T. (2019). Presviterïandyq ağymdar: tarïhy jáne qazirgi kezeń [Presbyterian movements: History and contemporary period]. QazUU habarshysy. Dintanu seriyasy, 17(1), 19–28. https://doi.org/10.26577/EJRS-2019-1-199 (In Kazakh)

14 Chto takoe presviterianskaya tserkov' [What is a Presbyterian church?]. (n.d.). Zion Church. https://www.zionchurch.kz/blog/chto-takoe-presviterianskaya-cerkov-prostymi-slovami (In Russian)

15 Presviterïandyq shírkeuler [Presbyterian churches]. (n.d.). Wikipedia. https://kk.wikipedia.org/wiki/Пресвитериандық_шіркеулер (In Kazakh)

16 Borbasova, Q. M., & Sagnadina, A. T. (2019). Presviterïandyq ağymdar: tarïhy jáne qazirgi kezeń [Presbyterian movements: History and contemporary period]. QazUU habarshysy. Dintanu seriyasy, 17(1), 19–28. https://doi.org/10.26577/EJRS-2019-1-199 (In Kazakh)

17 Makgrat, A. (1998). Vvedenie v khristianskoe bogoslovie [An introduction to Christian theology] (Trans. from English). Rossiiskii gosudarstvennyi gumanitarnyi universitet. (In Russian)

18 Rysbekova, S., Kurmanaliyeva, A., & Borbassova, K. (2018). Educating for tolerance in Kazakhstan. CLCWeb: Comparative Literature and Culture, 20(2), Article 3237. https://doi.org/10.7771/1481-4374.3237

Авторлар үлесі

Сұлтанбаева Э.С. – мақала тақырыбын концептуализациялау, әдіснаманы әзірлеу, деректерді жинақтау және талдау, пресвитериандық шіркеудің діни тәжірибесіне зерттеу процесін жүргізу, ғылыми әдебиеттерге шолу жасау, тарихи-теологиялық деректерге салыстырмалы талдау, құжаттық және миссионерлік материалдарды зерттеу. **Бағашаров Қ. С.** – мақала мәтінін жазу, Қазақстандағы пресвитериан шіркеулерінің доктриналдық ұстанымдары мен діни тәжірибелеріне талдау, мәтінді редакциялау. **Карыбаева А. Н.** – зерттеу бағытын айқындау, деректерді интерпретациялау, ғылыми редакциялау және толықтыру, қорытындыларды нақтылау.

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Эльмира Серікбайқызы Сұлтанбаева	PhD докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: sultanbayeva.elmira@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-1974-091X
Құдайберді Сабыржанұлы Бағашаров	профессор м.а., PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: kudaiberdi1981@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-0051-9163
Айнур Несибековна Карыбаева	ассистент-профессор, PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті философия және саясаттану факультеті, Алматы, Қазақстан, email: ainur.karybaeva@kaznu.kz, ORCID ID: 0000-0002-8203-8277
Эльмира Серикбаевна Султанбаева	PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: sultanbayeva.elmira@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-1974-091X
Кудайберди Сабыржанович Багашаров	и.о. профессора, PhD, Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: kudaiberdi1981@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-0051-9163
Айнур Несибековна Карыбаева	ассистент-профессор, PhD, Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: ainur.karybaeva@kaznu.kz, ORCID ID: 0000-0002-8203-8277
Elmira Sultanbayeva	PhD Student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: sultanbayeva.elmira@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-1974-091X
Kudaiberdi Bagasharov	Acting professor, PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: kudaiberdi1981@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-0051-9163
Ainur Karybayeva	Assistent-professor, PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: ainur.karybaeva@kaznu.kz, ORCID ID: 0000-0002-8203-8277

ИСЛАМДЫҚ ХАЛАЛ ҰҒЫМЫНЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ СЕМАНТИКАЛЫҚ КЕҢЕЮІ: «АДАЛ» СӨЗІ НЕГІЗІНДЕ

Қ. Бекжанов[1], А. Элгарбауи[2]

АҢДАТПА

Мақалада «адал» ұғымының қазақ тіліндегі мағыналық құрылымы мен оның исламдық халал ұғымымен арақатынасы қарастырылады. Сөздіктердегі мағыналардың реті сөз алдымен тағамға қатысты діни термин болып, моральдық мағынаға кейін ие болды деген ой туғызуы мүмкін. Зерттеу осы болжамды тарихи деректер арқылы тексереді. Материал ретінде сөздіктер, кеңес кезеңіне дейінгі мәтіндер (жыраулар, XIX ғасыр ақындары, Абай, Шәкәрім, А. Байтұрсынұлы, батырлар жыры т.б.), мақал-мәтелдер және Алматы қазақ тілі корпусындағы «адал» сөзі кездесетін 194 сөйлем алынды. Мәтіндерден жиналған үзінділер сөздің нені бағалайтынына қарай жіктелді. Талдау Р. Козеллектің ұғымдар тарихына, А. Вежбицканың кілт сөздер тәсіліне және Д. Геерартстың тарихи прототиптік семантикасына сүйенеді. XIX ғасырда сөздің «халал», «алал» және «адал» деген үш нұсқасы қатар қолданылғаны, ал XX ғасырдың басында «адал» нұсқасы басым болғаны анықталды. Кеңес кезеңіне дейінгі мәтіндерде «адал» мен «арам» тағаммен қатар еңбек пен табысқа, некеге, мінез бен билікке және адамның опалылығына қатысты айтылған. Демек, моральдық мағына кейін пайда болған жоқ, оның негізі исламдағы халал мен харам жүйесінің өзінде бар. Ұғымның адамға ауысуы түрік тілінде де кездеседі, бірақ қазақ тілінде ол досқа, жарға және қызметке опалы болу мағынасында ерекше дамыған. XX-XXI ғасыр корпусында «адал» тағамға өте сирек қолданылады (194 сөйлемнің 3-еуі).

Түйін сөздер: адал, халал, арам, ұғымдар тарихы, қазақ дүниетанымы, семантикалық өріс, ислам.

[1] Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

[2] Халал зерттеулері мен оқыту халықаралық институты (INHART), Малайзия халықаралық ислам университеті (IIUM), Куала-Лумпур, Малайзия

Автор-корреспондент:
Қ. Бекжанов, kudiretb@gmail.com

Сілтеме:
Бекжанов Қ., Элгарбауи А. Исламдық халал ұғымының қазақ тіліндегі семантикалық кеңеюі: «адал» сөзі негізінде // Адам әлемі. – 2026. – Т. 28. – №4 (110). – Б. 225-235. – DOI: 10.48010/xzg1bf91

Ашық қолжетімділік
© Автор(лар), 2026
Бұл ашық қолжетімді мақала Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) лицензиясының талаптарына сәйкес таратылады.
https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

Редакцияға түсті: 20/09/2026
Қабылданды: 20/10/2026
Онлайн жарияланды: 30/10/2026

Семантическое расширение исламского понятия халал в казахском языке: на материале слова «адал»

Аннотация. В статье рассматривается семантическая структура понятия «адал» в казахском языке и его соотношение с исламским понятием халал. Порядок значений в словарях может навести на мысль, что слово сначала было религиозным термином, относящимся к пище, и лишь позднее приобрело нравственное значение. Исследование проверяет это предположение на исторических данных. Материалом послужили словари, дореволюционные тексты (поэзия жырау, акыны XIX века, Абай, Шакарим, А. Байтурсынулы, героический эпос и др.), пословицы и 194 употребления слова «адал» в Алматинском корпусе казахского языка. Собранные контексты классифицированы в зависимости от того, что оценивает слово. Анализ опирается на историю понятий Р. Козеллека, метод ключевых слов А. Вежбицкой и диахроническую прототипическую семантику Д. Герартса. Установлено, ч+то в XIX веке параллельно употреблялись три формы слова: «халал», «алал» и «адал», а к началу XX века преобладающей стала форма «адал». В дореволюционных текстах «адал» и «арам» относились не только к пище, но и к труду и доходу, браку, нраву и справедливости правителя, а также к верности человека. Следовательно, нравственное значение не возникло позднее: его основа заложена в самой исламской системе халал и харам. Перенесение понятия на человека известно и турецкому языку, но в казахском оно особенно развилось в сторону верности другу, супругу и службе. В корпусе XX-XXI веков «адал» крайне редко относится к пище (3 из 194 употреблений).

Ключевые слова: адал, халал, арам, история понятий, казахское мировоззрение, семантическое поле, ислам.

The semantic expansion of the Islamic concept of halal in Kazakh: the case of «adal»

Abstract. The article examines the semantic structure of the concept of adal in Kazakh and its relationship with the Islamic concept of halal. The order of senses in dictionaries may suggest that the word was first a religious term

concerning food and acquired a moral meaning only later. The study tests this assumption against historical evidence. The material comprises dictionaries, pre-1917 texts (zhyrau poetry, nineteenth-century poets, Abai, Shakarim, A. Baitursynuly, heroic epics and others), proverbs, and 194 occurrences of adal in the Almaty Corpus of the Kazakh Language. The collected contexts were classified according to what the word evaluates. The analysis draws on R. Koselleck's conceptual history, A. Wierzbicka's key-word approach and D. Geeraerts's diachronic prototype semantics. Three forms of the word, halal, alal and adal, were used side by side in the nineteenth century, and adal prevailed by the early twentieth century. In pre-1917 texts adal and aram applied not only to food but also to labour and income, marriage, character, the justice of rulers and personal loyalty. The moral meaning therefore did not emerge later: its basis lies in the Islamic system of halal and haram itself. The extension of the concept to persons is also known in Turkish, but in Kazakh it developed especially towards loyalty to a friend, a spouse and one's service. In the twentieth- and twenty-first-century corpus adal rarely refers to food (3 of 194 occurrences).

Keywords: Adal, Halal, Haram, Conceptual History, Kazakh Worldview, Semantic Field, Islam.

Кіріспе

Соңғы онжылдықта «халал» сөзі Қазақстанда діни термин ғана емес, нарықтың, мемлекеттік стандарттың және тұтынушы сенім артатын белгіге айналып үлгерді. 2015 жылы Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы 1-наурыздан бастап отандық өнімдердегі «халал» таңбасын «адал» таңбасымен ауыстыратынын жариялады. Халал индустриясы қауымдастығы бұл шешімге қарсы шығып, жаңа таңбаны халықаралық нарық танымайды деп мәлімдеді [2]. Араб тіліндегі حلال [хәләл] сөзінен шыққан «адал» қазақ тілінде ғасырлар бойы өзінше дамып, «адал ас» тіркесімен қатар «адал еңбек», «адал дос», «адал жар» сияқты тіркестер қалыптасты. Сондықтан «адал» таңбасын енгізу әрекеті халық тілінде көбіне моральдық мағынада қолданылатын сөзді діни-нарықтық салаға қайтару талпынысы деуге болады.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздіктерінде бұл сөздің діни мағынасы да, адамның мінезіне қатысты мағынасы да берілген. «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» «адал» сөзінің діни мағынасын «Ислам шарттары толық сақталған, ішіп-жеуге жарамды, арам емес» деп түсіндіреді, ал келесі мағыналары адамның мінезі мен қарым-қатынасына қатысты [3]. Этнографиялық энциклопедия «адалды» «адал-арам» және «обал-сауап» деген екі жұптан тұратын төрт негізгі этикалық ұғымның бірі деп сипаттайды. Онда адамның бойындағы адалдық пен іс-әрекетке тән адалдық деп бөліп қарастырылады [4, 59 б.].

«Адал» ұғымы бұған дейін негізінен тіл білімі аясында зерттелген. К.Т. Утегенова мен К.К. Ергалиева қазақ тіліндегі «адалдық» және орыс тіліндегі «верность» концептілерін сөздік анықтамалары, синонимдер қатары мен мақал-мәтелдер негізінде салыстырған. Авторлардың қорытындысы бойынша, қазақ ұғымының негізгі белгісі «тазалық, кіршіксіз болу», ал орыс ұғымының негізгі белгісі «сенімділік, опалылық» болып шығады [5]. Қ. Ғабитханұлы мен М. Сабыр «обал», «сауап», «иман», «тәубе» сияқты діни терминдердің исламдық мағынасы мен дәстүрлі қазақы мағынасы фразеологизмдерде қалай астасып келетінін талдайды, бірақ «адал» сөзі олардың зерттеу нысанына енбеген [6]. Б.И. Нұрдәулетова мен әріптестері «адал», «арам», «обал», «сауап» ұғымдарын жыраулар поэтикасындағы «шынайы адам» бейнесінің ұстанымдары қатарында атайды, бірақ оларды жеке талдамайды [7]. Э.Н. Дүнгенбай мен әріптестерінің аманат пен қиянат туралы мақаласы исламдық ұғымды оған қарама-қарсы ұғыммен жұптастыра зерттеудің үлгісін көрсетеді [8]. Шетелдік зерттеушілердің ішінде Б. Привратский қазақтардың діни өміріндегі тазалық түсінігін ұжымдық жады тұрғысынан сипаттаған [9].

Бұл еңбектердің ортақ шектеуі бар: олар «адал» ұғымын тек қазіргі сөздік анықтамалары бойынша қарастырады. Біз қараған әдебиетте сөздің тарихи мәтіндердегі қолданысын қазіргі тілдегі қолданысымен салыстырған еңбек кездеспеді. Сонымен қатар сөздіктерде мағыналардың берілу реті (алдымен діни-тағамдық мағына, содан кейін адамға қатысты мағыналар) «адал» сөзі алдымен тағамға қатысты діни термин болып, моральдық мағынаға кейін ие болды деген ой туғызуы мүмкін [3].

Мақаланың мақсаты «адал» ұғымының қазақ тіліндегі мағыналық құрылымын тарихи мәтіндер мен XX-XXI ғасыр тілдік деректері негізінде анықтау және оның исламдық халал ұғымымен арақатынасын көрсету. Зерттеу үш сұраққа жауап іздейді. Араб тіліндегі حلال [хәләл] сөзі қазақ тіліне қандай нұсқада еніп, сөздіктерде қалай берілді? Кеңес кезеңіне дейінгі мәтіндерде «адал» мен «арам» қандай мағыналарда қолданылды? XX-XXI ғасыр мәтіндерінде бұл мағыналардың қайсысы басым?

Біздің болжамымыз бойынша, «адал» ұғымының моральдық мағынасы кейін

қосылған мағына емес. Исламдағы халал мен харам жүйесі тағаммен қатар табысты, некені және мінез-құлықты да қамтиды. Қазақ тілі осы кең жүйені өзінің моральдық сөздігіне енгізіп, оған адамның өз бойындағы адалдық пен опалылықты білдіретін мағынаны қосты. Мақаланың жаңалығы «адал» сөзінің мағыналық тұрғыда кеңеюін кеңес кезеңіне дейінгі мәтіндер мен корпус деректері негізінде тарихи тұрғыдан қарастыруында.

Әдіснама

Зерттеу сапалық тарихи-семантикалық талдау мен шағын корпустық талдауды ұштастырады. Жұмыс төрт кезеңнен тұрды: дереккөздерді іріктеу, мәтіндерден «адал» сөзі мен оның нұсқалары кездесетін үзінділерді жинау, үзінділерді қолдану аясына қарай жіктеу және нәтижелерді түсіндіру.

Материал. Зерттеу материалы төрт топтан тұрады. Бірінші топқа лексикографиялық дереккөздер кірді: В.В. Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий» сөздігі [10], «Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі» [11], «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» [3] және этнографиялық энциклопедия [4]. Екінші топты кеңес кезеңіне дейінгі (XV ғ. - 1917 ж.) мәтіндер құрайды: жыраулар поэзиясы [12], XIX ғасыр ақындары Дулат Бабатайұлы [13; 40], Мұрат Мөңкеұлы [14], Шортанбай Қанайұлы [15] және Шернияз Жарылғасұлы [40] шығармалары, Абайдың өлеңдері мен қара сөздері [16], Ы. Алтынсариннің әңгімелері [17], Шәкәрім мен Мәшһүр Жүсіптің мұрасы [18], А. Байтұрсынұлының өлеңдері мен мақалалары [19] және революцияға дейінгі Қазан басылымдары бойынша жарияланған батырлар жырлары [20; 21]. Үшінші топқа «Бабалар сөзі» сериясының 65-66 томдарындағы мақалмәтелдер [22; 23], төртінші топқа Алматы қазақ тілі корпусының деректері [24] кірді. Исламдағы халал мен харам ұғымдарын сипаттау үшін Құранның қазақша аудармасы [28], хадис жинақтары (мәтінде жинақтың атауы мен хадистің нөмірі көрсетілді) және ислам құқығы бойынша еңбектер [29-31] пайдаланылды. Тілдерді салыстыру үшін Түрік тілі қоғамының сөздігі алынды [41].

Іріктеу өлшемдері. Талдауға 1917 жылға дейін жазылған және бет нөмірі бойынша тексеруге болатын басылымда жарияланған мәтіндер алынды. Іріктеу әртүрлі жанрды (толғау, өлең, қара сөз, діни трактат, публицистика, батырлар жыры, мақал-мәтел) қамтыды, себебі бір жанр сөз мағынасының тек бір қырын көрсетуі мүмкін.

Үзінділерді жинау. Басылымдардың электрондық нұсқаларынан (негізінен adebiportal.kz сандық кітапханасынан) «адал», «алал», «халал», «арам», «харам», «һарам» сөздері мен олардан туындаған туынды сөздер («адалдық», «арамдық», «арамза» т.б.) ізделінді. Сөз кездескен әр үзінді алды-артындағы мәтінімен бірге, басылымы мен беті көрсетіліп жазылып алынды. Барлығы 69 үзінді жиналды. Оның 5-еуі тек екінші дереккөзде келтірілгендіктен, талдауға алынбады. Ы. Алтынсариннің «Бай мен жарлы баласы» әңгімесі 1879 жылғы «Қазақ хрестоматиясының» электрондық мәтіні бойынша келтірілді. Мақал-мәтелдер жинағынан осы сөздер кездесетін 21 мақал-мәтел алынды.

Жіктеу. Жиналған үзінділер «адал» не «арам» сөзі нені білдіретініне қарай қолдану аясы бойынша жіктелді. Сөз асқа, малға немесе ғұрыптық тазалыққа қатысты болса, тағам саласына, еңбекке не табысқа қатысты болса, еңбек пен табыс саласына жатқызылды. Некеге және баланың тегіне қатысты мысалдар неке мен тектілік саласына, мінез бен билеушінің әділдігіне қатысты мысалдар мораль мен билік саласына, адамның досқа, жарға, ата-анаға деген қатынасын сипаттайтын мысалдар адамға адал болу сияқты құндылықтар аясына топтастырылды. Бір үзінді екі салаға бірдей қатысты болса, ол екеуіне де жатқызылды.

Корпус деректері. Алматы қазақ тілі корпусының [24] онлайн интерфейсі арқылы 2026 жылғы 8 қазанда «адал» леммасы бойынша, яғни сөздің барлық грамматикалық түрлерін қоса алғанда, сөз кездесетін 215 сөйлем (41 құжат) жүктелді. Корпуста бірнеше рет қайталанған сөйлемдер алынып тасталғаннан кейін 194 бірегей сөйлем қалды. Әр сөйлемде «адал» сөзінің оң жағында тұрған бірінші сөз (R1) анықталып, жоғарыдағы өлшемдер бойынша қолдану аясына қарай топтастырылды. «Адал» сөзі баяндауыш қызметінде тұрған жағдайлар («адал болу», «адал екен», «адал еді») жеке топқа бөлініп, олардың мағынасы сөйлемнің мазмұны бойынша анықталды. Ешбір топқа жатпайтын сөздер «басқа сөздер» тобына енгізілді, ал әр сөйлемнің кезеңі құжаттың жазылған уақыты бойынша белгіленді.

Талдаудың теориялық негізі. Р. Козеллектің ұғымдар тарихы бойынша ұғым тарихи тәжірибені жинақтайды, ал оның мағынасы қоғаммен бірге өзгереді [25]. А. Вежбицканың «кілт сөздер» тәсілі бойынша мәдениеттің негізгі құндылықтары оның қолдану аясы кең әрі одан көп туынды сөз шығатын сөздерінен көрінеді [26]. Д. Геерартстың тарихи прототиптік семантикасы бойынша сөз мағынасы негізгі мағынадан (өзектен) және оның төңірегіндегі қосымша мағыналардан тұрады, ал уақыт өте келе өзек ауысуы мүмкін [27]. Осы тәсілдер арқылы «адал» сөзінің мағыналық өзегі және оның өзгерісі анықталды.

Кеңес кезеңі жеке зерттеу нысаны етіп алынбады, оның әсері корпус деректері бойынша ғана қысқаша сипатталады.

Негізгі бөлім

Исламдағы халал: құқықтық мағына және тайиб

Ислам құқығында «халал» шариғат рұқсат еткен затты не істі, ал «харам» тыйым салынған нәрсені білдіреді. Негізгі қағида бойынша заттар мен істер бастапқыда рұқсат етілген болып саналады: шариғатта анық әрі сенімді дәлелмен тыйым салынбаған зат пен іс халал болып қала береді [29, 30 б.]. Халал мен харамды белгілеу құқығы тек Аллаға тиесілі. Өмірге қауіп төнген мәжбүрлі жағдайда ғана кейбір тыйымдарға уақытша рұқсат беріледі (Бақара, 2:173) [30, 28 б.].

Құранда «халал» сөзі «тайиб» (таза, жақсы) сөзімен жиі қатар келеді: «Бүгін сендерге жақсы нәрселер адал етілді» (Мәида, 5:5) [28, 107 б.]. Бақара сүресінің 168-аятында адамдарға жер бетіндегі «адал және таза» (*ḥalālan ṭayyiban*) нәрселерден жеу бұйырылады [28]. Демек, халал тек құқықтық рұқсатты емес, тазалық пен сапа талабын да қамтиды.

Құранда тікелей аталған тағамдық тыйымдарға өлексе, аққан қан, шошқа еті және Алладан басқаның атымен сойылған мал жатады (Бақара, 2:173; Әнғам, 6:145; Нахл, 16:115). Мәида сүресінің 3-аяты бұларға тұншығып, ұрылып, құлап не сүзіліп өлген, жыртқыш жеген (бауыздалып үлгергенінен басқасы) және пұттарға шалынған малды қосады. Мас қылатын ішімдік (хамр) «шайтан ісінен болған лас нәрсе» деп аталады (Мәида, 5:90), ал азу тісті жыртқыштарға тыйым сүннетте белгіленген (Муслим, № 1934). Құранда аталмаған заттардың үкімі қияс, яғни аналог бойынша пайымдау арқылы шығарылады. Мысалы, есірткі адамды ақылдан адастыратындықтан харам саналады [31].

Алайда халал мен харам тағаммен шектелмейді. Құран мал-мүлікті «бір-біріңнің арасында бос нәрсемен» (*би-л-батыл*), яғни заңсыз жолмен жемеуді және оны билеушілерге пара ретінде ұсынбауды бұйырады (Бақара, 2:188), ал өсімді (*риба*) харам етеді (Бақара, 2:275). Хадисте «Алла таза және тек таза нәрсені ғана қабыл етеді» делініп, харам табыспен тамақтанған адамның дұғасы қабыл болмайтыны айтылады (Муслим, № 1015). Халал мен харамның арасындағы күмәнді істерден сақтану туралы белгілі хадисте де (Бұхари, № 52; Муслим, № 1599) сөз тек ас туралы емес, адамның дінін және абыройын сақтауы туралы.

Сонымен, исламдағы халал жүйесі тағамды, табысты және мінез-құлықты бір ұғымның аясында қарастырады. Бұл біздің негізгі болжамымызды қолдайды: қазақ тіліндегі «адал» сөзінің моральдық мағыналары шариғаттан тыс пайда болған жоқ, олардың негізі исламдық ұғымның өзінде жатыр.

Исламдану және халал нормаларының қазақ тұрмысына енуі

Түркі көшпелілерінің арасында ислам X ғасырда, Қарахан әулеті исламды қабылдағаннан кейін кең тарай бастады [32]. Жошы ұлысында исламды қабылдаған алғашқы хан Берке (1257-1266) болса [33, 100 б.], ислам мемлекеттік дін мәртебесіне Өзбек хан тұсында, 1313 жылдан кейін ие болды [34]. Исламның қазақ даласына таралуына Қожа Ахмет Ясауи бастаған сопылық дәстүр зор ықпал етті. Бұл дәстүр шариғатқа қайшы келмейтін көне әдет-ғұрыптардың бір бөлігін сақтап қалды [35, 247 б.]. XVI-XVII ғасырларда қазақтардың Орта Азия қалаларымен сауда және мәдени байланысы күшейіп, балаларды мұсылман мектептерінде оқыту мен некені ислам дәстүрімен қию кең тарады [36, 581 б.]. Сырттан келген бақылаушылар да XVI-XX ғасырларда қазақтардың өздерін мұсылман санағанын, мешіт аз болса да, намаз бен діни жоралғыларды киіз үйде орындағанын жазған [37, 96-99 бб.; 38, 198 б.].

Халал нормалары дала тұрмысына ең алдымен мал шаруашылығы арқылы енді. Қазақтың төрт түлік малы (қой-ешкі, сиыр, жылқы, түйе) түгелдей шариғат рұқсат еткен малдардың қатарына жатады, ал шошқа (доңыз) асырау қазақ шаруашылығында болмаған. Дәстүрлі түсінік бойынша судан тек сырты шырышты, қабыршақты балықты жеуге болады, ал бақа, шаян, жылан және құрт-құмырсқа сияқты жәндіктер жеуге жарамсыз саналған [39]. Этнографиялық энциклопедия жануарларды адал және арам деп бөлудің халықтық өлшемін де келтіреді: шөп жейтін жануар адал, ет жейтін жануар арам [4]. «Есектің күші адал, еті арам» деген мақал бір жануардың өзіне екі түрлі үкім қатар қолданылатынын көрсетеді [23, 138 б.].

Мал сою ғұрпы да халал нормасына сүйенеді. XIX ғасыр мәтіндерінде бауыздалмай өлген мал «арам» деп аталады. Шортанбайдың «Ақжолтай батыр» дастанында бала: «Ағыбайым, тез түсе қал, / Арам өліп кетпесін бауыздай сал» дейді [15, 104 б.]. Мәшһүр Жүсіп ұйқымен өткізген түнін «Малдай боп бауыздалмай арам қатқан» деп суреттейді [18, 196 б.]. «Қойшы көп болса, қой арам өлер» деген мақалда да осы мағына сақталған [22, 424 б.]. Ы. Алтынсариннің «Бай мен жарлы баласы» әңгімесінде кедейдің баласы былай дейді: «үйрек, қаз адал құстар, мұқтаждықта Құдай Тағала бұларды адамға алып, тамақ етуге бұйырады, бірақ тірідей байлап-матап әуре ету обал деп айтушы еді, әуре етпей бауыздап алалық» [17]. Бұл үзіндіде «адал» мен «обал» бір сөйлемде қатар келеді. Құсты жеуге рұқсат етілген, ал оны қинау күнә саналады. Ғұрыптық тазалық ұғымы асқа да, денеге де қолданылған: «Ер Тарғын» жырында «ит тигендей арам ас» [21, 26 б.], ал «Ер Қосай» жырында «үстіңде арам ғұсыл бар» деген тіркестер кездеседі [21, 152 б.].

XX ғасырдың басында баспасөзде «қазақ шала мұсылман, оларға малды бауыздау, бауыздамау бір есеп» деген пікір айтылды. А. Байтұрсынұлы 1914 жылы «Қазақ» газетінде бұған былай деп жауап берді: «Малды бауыздау, бауыздамау қазаққа бір емес екенін біз білеміз, басқалардың қазақпен араласып жүргендері ғана біледі. Қазақтың қарасын көрмегендер қазақ жайын қайдан білер? Қазақ аң сықылды арам, адалды айырмайтын халық деп біледі» [19, 186 б.]. Байтұрсынұлы қазаққа сырттан тағылған «шала мұсылман» деген бағаны жоққа шығарып, адал мен арамды ажырату қазақ үшін маңызды екенін көрсетеді.

Сонымен, XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы деректерде «адал» мен «арам» ең алдымен мал союға және асқа қатысты нақты тұрмыстық өлшем ретінде көрінеді. Ұғымның тағамдық өзегі осында жатыр.

«Адал» сөзінің этимологиясы мен лексикографиясы

Біз қарағаң сөздіктердің барлығында «адал» сөзі араб тіліндегі *ḥalāl* (حلال) сөзінен шыққан деп көрсетілген. В.В. Радлов сөздігінде «адал» сөзі қырғыз тілі белгісімен (Kkir.) «= араб. حلال, = алал» деп берілген, ал мағынасы «чистый, святой» деп аударылған [10, 482 стб.]. Бұл жазба туыс қырғыз тіліне қатысты, бірақ онда да «адал» мен «алал» нұсқалары қатар тұр, ал мағынасы «рұқсат етілген» емес, «таза, қасиетті» деп берілген.

«Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі» сөздің араб тілінен енгенін көрсетіп, оған «рұқсат етілген, тыйым салынбаған», «арам емес, таза», «кіршіксіз, пәк» деген мағыналарды береді және адамгершілікке қатысты мағынасын да көрсеткен [11, 21-22 бб.]. «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» алдымен «діни» белгісімен «Ислам шарттары толық сақталған, ішіп-жеуге жарамды, арам емес» деген мағынаны келтіреді. Одан кейін «таза, жарамды», «ар-ұяты күшті, ақ ниетті адам», «шын берілген, сенімді», «кіршіксіз, пәк», «тура, анық, шын» мағыналары, ал «көне» белгісімен «адал мал, дүние» тіркесі беріледі [3]. Сөздіктегі бұл рет сөздің шығу тегін көрсетеді, бірақ мағыналардың тілде пайда болу ретін білдірмейді. Төменде көрсетілгендей, XIX ғасыр мәтіндерінде бұл мағыналардың барлығы дерлік қатар кездеседі.

Сөздің дыбыстық өзгерісін ескі басылымдардан байқауға болады. Діни мәтіндер мен кітаби тілде араб тіліндегі түріне жақын «халал» нұсқасы сақталды: Шортанбай «Балаң халал болмаса» деп жазады [15, 93 б.], Мәшһүр Жүсіп «халал ұл» тіркесін қолданады [18, 234-235 бб.]. Ал халық тілінде сөз басындағы «х» дыбысы түсіп, «алал» нұсқасы пайда болды. Араб тіліндегі *ḥ* дыбысының сөз басында түсіп қалуы басқа кірме сөздерде де кездеседі. Мысалы, бір тіркестің өзі Шортанбайда «Кісі хақын алмаңдар» [15, 76 б.], ал Бұқар жырауда «Кісі ақысын көп жеген» [12, 98 б.] болып келеді,

яғни *ḥaqq* сөзі «хақ» және «ақы» деген екі нұсқада қолданылған. «Алал» нұсқасы Дулатта («Алалға қарсы хан болдың», «Алал бекзат туысым») [13, 14-15 бб., 19 б.] және Шәкәрімнің «Жастарға» өлеңінде («алалға қол босарлық») кездеседі [18, 42 б.]. Кейін «алал» нұсқасы «адал» болып өзгерген. Бұл өзгерісті «Қамбар батыр» жырының екі басылымынан анық көруге болады. 1888 жылғы Қазан басылымында «Алалға қара дегенде, / Қара тұлпар аты бар» [20, 49 б.] деп берілген жол 1903 жылғы басылымда «Адал қара дегенде, / Қара да тұлпар аты бар» болып келеді [20, 84 б.]. XX ғасырдың басындағы мәтіндерде «адал» нұсқасы басым: оны 1911-1912 жылдары С. Торайғыров («Ел дейтін адал басшы әзір сирек») [42] және 1914 жылы А. Байтұрсынұлы («арам, адалды айырмайтын») [19, 186 б.] қолданады. Сөз ішіндегі екі «л» дыбысының бірінің «д» дыбысына ауысуын диссимиляциямен, яғни бір сөздегі ұқсас екі дыбыстың бірінің өзгеруімен түсіндіруге болады. Алайда бұл болжамды қазақ тілінің тарихи фонетикасы тұрғысынан арнайы тексеру қажет.

Араб тіліндегі *ḥarām* сөзі де қазақ тілінде «харам» және «арам» деген екі нұсқада қолданылды. Діни мәтінде олар бір мағынаны береді: Шәкәрім «Мұсылмандық шарты» трактатында шариғат үкімдерін «мұбах, харам (арам), макруһ, мафсад» деп атап, екі нұсқаны теңестіреді [18, 124 б.]. Алайда халық тілінде олардың мағынасы ажырай бастаған сияқты. Шортанбайдың «Ит жерімес арамнан, / Құдай безер харамнан» деген жолдарында [15, 70 б.] «арам» күнделікті тұрмыстағы жиіркенішті, лас затты, ал «харам» Құдай тыйым салған істі білдіретін секілді. Дегенмен мұндай ажырату екі тармақты қатар қоятын өлең құрылымының талабынан да туындауы мүмкін. Кейін «арам» сөзінен «арамдық», «арамза», «арам айла» сияқты тек моральдық мағынадағы сөздер мен тіркестер пайда болды [4].

«Адал» сөзінің қолдану аясы: мәтіндер мен корпус

Кеңес кезеңіне дейінгі мәтіндерде «адал» мен «арам» сөздерінің қолдану аясы тағамнан басқа кемінде төрт саланы қамтиды: еңбек пен табыс, неке мен тектілік, мінез бен билік, адамға адал болу. Бұл салалар бірінен соң бірі пайда болған жоқ, XIX ғасыр мәтіндерінде олар қатар кездеседі. Үзінділердің көбі еңбек пен табыс және мінез бен билік салаларына жатады.

Еңбек пен табыс. Бұл сала тағамдық мағынаға ең жақын. Мұны «аузына арам салу» тіркесінен анық көруге болады. Тіркестің тура мағынасы тағамға қатысты, бірақ ол пара мен кісі ақысы туралы айтылады. Мұрат ақын бір биді «Аузына арам салмаған, / Ортадан пара алмаған» деп мақтайды [14, 59 б.]. Шортанбай да «Кісі хақын алмаңдар, / Аузыңа харам салмаңдар» деп үгіттейді [15, 76 б.]. Бұқар жырау кісі ақысын жеуді тікелей арамдық деп атайды: «Кісі ақысын көп жеген / Арам емей немене?» [12, 98 б.]. Абайда «адал еңбек» тұрақты тіркеске айналып, 6, 10, 25, 29, 33 және 42-қара сөздерде кездеседі. Мысалы, 33-сөзде «Алдау қоспай адал еңбегін сатқан қолөнерлі - қазақтың әулиесі сол» делінеді [16]. «Сегіз аяқ» өлеңіндегі «Адал бол - бай тап, / Адам бол - мал тап» жолдары адалдықты байлықтың шарты ретінде көрсетеді [16]. Халық мақалында да осы өлшем бар: «Арамнан алған түйеден, / Адалдан алған ешкі артық» [22, 393 б.].

Неке мен тектілік. «Адал» мен «халал» сөздері заңды некені және одан туған баланы да білдірген. Шортанбай «Зар заман» толғауында заманның азғанын «Адал зада баланы / Таба алмассың рудан» деп сипаттайды [15, 53 б.]. Басқа толғауында «Балаң халал болмаса» деп бастап, «Харам туған баланың / Бетінде жанған оты бар» дейді [15, 93 б.]. «Қамбар батыр» жырының бір нұсқасында «Некелі жұпты адал деп / Жол қылған жақсы жандар-ай» деген жолдар кездеседі [20, 214 б.]. Мақалда да «Халал қатын алсаң, көзі менен қасын ал» делінеді [23, 48 б.]. Бұл сала исламдық неке құқығымен тікелей байланысты.

Мінез бен билік. XIX ғасыр ақындары «адал» мен «арамды» билеушілердің әділдігін бағалау үшін де қолданған. Дулат Барақ төреге: «Адалды сатып параға, / Болыстың арам жағына» дейді [13, 14-15 бб.]. Шернияз болысқа «Парқын неге білмейсің, / Харам менен халалдың?!» деп сұрақ қояды [40, 170 б.]. Абайдың 3-сөзінде болыстар «қулық, арамдықпенен» билікке жетіп, «өзіндей арам, қуларды қадірлейді» деп сыналады [16]. Бұл салада «адалдық» және «арамдық» деген дерексіз зат есімдер пайда болады. Дулат бір мырзаны «Адалдығың - аңқылдақ / Сыбызғының

күйісің» деп мадақтайды [13, 19 б.]. Абай «Адалдық, арамдықты кім теңгермек?» деп сұрайды [16].

Адамға адал болу. Біздің ойымызша, қазақ тіліндегі ең елеулі өзгеріс осы салада байқалады. Мұнда «адал» сөзі әрекеттің немесе заттың сипатын емес, адамның басқа адамға опалы болуын білдіреді. Бұндай мағына беретін тарихи үзінділер аз, бірақ XX-XXI ғасыр корпусында ол ең жиі кездесетін мағыналардың біріне айналады (төменде қараңыз). Ауызша тараған бір шумақта ата тілін алмаған «арам ұл» мен ата тілін сыйлаған «адал ұл» қарсы қойылады: «Ата тілін сыйлаған адал ұлды / Хат оқыған молдадан кем демеңіз» [12, 272 б.]. Абай 11-сөзде «адалдықты» ант пен сертпен қатар қояды: «Анттың, серттің, адалдықтың, ұяттың бір тоқтаусыз кеткені ме?» [16]. Мақал да осыны айтады: «Бір адал дос он арам туыстан артық» [22, 308 б.]. Ұғымның адамға ауысуы басқа мұсылман халықтарының тілдерінде де кездеседі. Түрік тілінде *helal* сөзі «некелі жар» мағынасын береді, *helal süt emmek* тіркесі «адалдықтан таймау» дегенді білдіреді, ал *helalzade* «некелі ата-анадан туған» және «адалдықтан таймайтын адам» деген мағыналарда қолданылады [41]. Бұлар қазақ тіліндегі «адал жар», «адал зада» тіркестеріне сәйкес келеді. Алайда Түрік тілі қоғамының сөздігінде досқа немесе қызметке опалы болу мағынасы берілмеген [41], ал «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» «шын берілген, сенімді» мағынасын жеке көрсетеді [3]. Демек, ұғымның адамға ауысуы қазақ тіліне ғана тән емес, бірақ «адал дос», «адал қызмет» тіркестерінде көрінетін опалылық мағынасы қазақ тілінде ерекше дамыған.

Бұл салалар бір діни мәтінде де қатар кездеседі. Шәкәрім «Мұсылмандық шарты» трактатында арамның қатарына арақты, өлексені, қанды, «арам хайуандарды» және «ұрлық, зорлық, ойнас, өтірік», «пара алған, өсім алған» істерді бірге жатқызады [18, 125 б.]. Сол еңбекте «адал кәсіп қылмақ барша мұсылманға парыз» деп жазады [18, 120 б.]. Сөйтіп, Шәкәрім тағамдық және моральдық «арамды» бір ұғым ретінде қарастырады. Ал «Жастарға» өлеңінде Шәкәрім адалдықты адамның өз қасиеті ретінде анықтайды: «Адал сол - таза еңбекпен күнін көріп, Жаны үшін адамшылық ар сатпайды» [18, 45 б.].

XX-XXI ғасыр мәтіндері: корпус деректері. Алматы қазақ тілі корпусында «адал» леммасы 215 рет (41 құжатта) кездеседі, ал қайталанған сөйлемдер алынғаннан кейін сөз кездесетін 194 бірегей сөйлем қалады [42]. Олардың 130-ы (67%) кеңес кезеңінде жазылған көркем шығармалардан, 39-ы (20%) 1991 жылдан кейінгі баспасөз бен ғылыми мәтіндерден, 2-еуі 1917 жылға дейінгі мәтіндерден алынған, ал 23-інің кезеңі белгісіз. 1-кестеде бұл сөйлемдер «адал» сөзінің оң жағында тұрған бірінші сөз (R1) бойынша топтастырылды.

1-кесте - Алматы қазақ тілі корпусындағы «адал» сөзінің оң жағында тұрған бірінші сөздер (R1), 194 бірегей сөйлем

Топ	Оң жағындағы сөз (кездесу саны)	Барлығы	Үлесі
Баяндауыш қызметінде	болу тұлғалары, екен, еді	34	17,5%
Жақын адамға опалылық	дос (15), жар (12), ұл (2), серік (1)	30	15,5%
Қызмет пен міндет	қызмет (15), сақтау (3), орындау (3), атқару (2), күзетші (1)	24	12,4%
Адамның мінезі	жан (4), адам (3), шыншыл (2), аңғал (2), жол (2), ой (2), сөз (1)	16	8,2%
Еңбек пен табыс	еңбек (13), еңбекші (1), ақша (2)	16	8,2%
Ішкі жан дүние	көңіл (6), махаббат (4), ниет (3)	13	6,7%
Тағам	ас (2), дастарқан (1)	3	1,5%
Басқа сөздер		58	29,9%
Барлығы		**194**	**100%**

«Адал» сөзі баяндауыш қызметінде тұрған 34 сөйлемнің («адал болу», «адал екен») бірде-бірі тағамға қатысты емес. Олардың 19-ы опалылықты (жарға, Отанға, билеушіге, антқа), 15-і шыншылдық пен әділдікті білдіреді. Тағамдық мағына 194 сөйлемнің тек 3-еуінде кездеседі («адал ас» тіркесі және Ж. Аймауытовтағы «әкемнің адал дастарқаны»). Демек, XX-XXI ғасыр мәтіндерінде «адал» сөзі тағамға өте сирек қолданылады. Ең жиі тіркестер адамның басқа адамға және өз ісіне сенімді болу-

ын білдіреді («адал дос», «адал жар», «адал қызмет»). Кеңес кезеңінде бұл мағына саяси мәнде де қолданылған. Мысалы, М. Әуезовтің 1932 жылғы мәтінінде «Кеңес ісіне адал» тіркесі кездеседі [42]. Ал С. Торайғыровтың жоғарыда келтірілген жолы бұл мағынаның революциядан бұрын да болғанын көрсетеді.

Талқылау: исламдық норманың қазақ тіліндегі жаңа көрінісі

Алынған деректер «алдымен тағам, кейін мораль» деген болжамды растамайды. Моральдық мағына исламдық ұғымның өзінде бар еді. Шариғатта пара, өсім, ұрлық харам саналады, мұны Шәкәрімнің трактаты да көрсетеді. Ұғымның негізгі өзгерісі басқада: сөз әрекеттің немесе заттың сипатын білдіруден адамның өз қасиетін білдіруге көшті. Исламда халал не харам деп адамның ісі, асы және табысы бағаланады, ал қазақ тілінде адамның өзі «адал» бола алады (адал дос, адал жар, адал ұл).

Д. Геерартстың прототиптік семантикасы тұрғысынан бұл өзгерісті сөз мағынасы өзегінің ауысуы деп түсіндіруге болады [27]. Бастапқы өзек діни рұқсат пен тазалық еді. Мұны сөздіктердегі діни-тағамдық мағына [3; 11], Радловтың қырғыз тілінен келтірген «чистый, святой» аудармасы [10, 482 стб.] және XIX ғасыр мәтіндеріндегі мал сою мен асқа қатысты мысалдар көрсетеді. Уақыт өте келе бұл өзек «адал ас», «арам өлу» сияқты тұрақты тіркестерде сақталды, ал сөздің жаңа тіркестері опалылық пен әділдік мағынасына ауысты. Р. Козеллек сипаттаған ұғымның тарихи қабаттары осылай көрінеді [25]: ескі қабат жойылған жоқ, бірақ ол енді осы ұғымның бір бөлігі болып тұр.

Бұл нәтиже К.Т. Утегенова мен К.К.Ергалиеваның тұжырымын толықтырады [5]: тазалық мағынасы шыныда да ең көне қабат, бірақ XX-XXI ғасыр қолданысында «адал» сөзі орыс тіліндегі «верность» мағынасына жақындап кеткен. А.Вежбицканың тәсілімен қарағанда, «адал» сөзін қазақ мәдениетінің кілт сөздерінің бірі деуге негіз бар [26]: ол кең қолданылады, «адалдық», «арамдық», «арамза» сияқты туынды сөздер береді, ал «адал» мен «арам» сөздері біз қарағаң жинақтағы 21 мақалмәтелде кездеседі.

Бұл деректер халал индустриясы туралы пікірталасқа да қатысты. Тәуелсіздік жылдарында діни-нарықтық стандарт кітаби «халал» нұсқасымен аталды, ал «адал» сөзі негізінен моральдық мағынада қолданылды. Сондықтан 2015 жылғы «адал» таңбасы туралы дау [2] тек нарық пен стандартқа ғана емес, сөздің қолдану шеңберіне де қатысты болды. Әдебиетте «халал (адал)» және «харам (арам)» терминдері әдетте теңестіріледі [1], ал біздің деректер бұл сөздердің қазіргі тілде толық синоним емес екенін көрсетеді.

Зерттеудің шектеулері де бар. Кеңес кезеңіне дейінгі мәтіндер қазіргі басылымдар бойынша алынды, олардың бір бөлігі ғылыми-сыни басылым емес, көпшілікке арналған жинақтар. Сондықтан кейбір сөздердің («алал» мен «адал», «халал» мен «адал») жазылуына баспа редакторларының әсері болуы мүмкін. Үзінділер мен корпус сөйлемдерін жіктеуді екінші зерттеуші тәуелсіз түрде қайталаған жоқ, сондықтан жіктеудің сенімділігі сандық тұрғыдан бағаланбады. Өзек ауысты деген тұжырым XIX ғасырдың сапалық мысалдары мен XX-XXI ғасыр корпусының сандық деректерін салыстыруға сүйенеді, сондықтан оны тарихи корпус арқылы тексеру қажет. Корпус талдауы «адал» сөзінің оң жағындағы бір сөзге ғана сүйенеді және корпустың онлайн қолжетімді бөлігімен шектеледі. Бұл бөліктің үштен екісі кеңес кезеңінің көркем прозасы болғандықтан, «жар» мен «махаббат» тіркестерінің үлесі жанрға байланысты жоғары болуы мүмкін.

Қорытынды

Зерттеу «адал» ұғымының қазақ тіліндегі мағыналық құрылымын тарихи мәтіндер мен XX-XXI ғасыр тілдік деректері негізінде қарастырып, мынадай қорытындыға келді.

Біріншіден, «адал» сөзі араб тіліндегі *ḥalāl* сөзінен шығып, қазақ тіліне исламмен бірге енген. XIX ғасырда кітаби «халал» нұсқасымен қатар халық тіліндегі «алал» және «адал» нұсқалары қолданылды, ал XX ғасырдың басында «адал» нұсқасы басым болды.

Екіншіден, кеңес кезеңіне дейінгі мәтіндерде «адал» мен «арам» тағамға, мал союға және ұрыптық тазалыққа қатысты нақты тұрмыстық өлшем болды. Сонымен бірге олар еңбек пен табысты, некені, билеушінің әділдігін және адамның опалылығын бағалауда да қолданылды. Бұл мағыналар бірінен соң бірі пайда болған

жоқ, қатар өмір сүрді, себебі исламдық халал-харам жүйесінің өзі тағаммен шектелмейді.

Үшіншіден, исламда адамның ісі, асы мен табысы бағаланса, қазақ тілінде адамның өзі «адал» бола алады. Бұл ауысу түрік тілінде де бар, бірақ қазақ тілінде ол адамға адал болу мағынасында ерекше дамыған, ал XX-XXI ғасыр мәтіндерінде сөз тағамға өте сирек қолданылады.

Сонымен, «адал» ұғымы исламдық норманы жоққа шығармай, оны қазақ тілінің моральдық сөздігіне енгізді және исламдық құндылық пен ұлттық дүниетаным тоғысқан негізгі этикалық ұғымдардың біріне айналды. Болашақта «адал» ұғымының кеңес кезеңіндегі өзгерісін зерттеу және оны қырғыз, татар, өзбек тілдеріндегі баламаларымен салыстыру ұсынылады.

Әдебиеттер тізімі

1 Алтайқызы, А., & Борбасов, С. (2024). Қазақстанда халал индустриясын ұйымдастыру: мәселелері мен мүмкіндіктеріне саяси талдау. *Адам әлемі*, (2(100)), 65–72. https://doi.org/10.48010/aa.v100i2.583

2 Адал вместо халал. (2015, 2 марта). *Informburo.kz*. https://informburo.kz/novosti/adal-vmesto-halal-458.html

3 Жанұзақ, Т., Омарбеков, С., & Жүнісбек, Ә. (Құраст.). (2011). *Қазақ әдеби тілінің сөздігі* (1-том). Қазақ энциклопедиясы.

4 *Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі: Энциклопедия* (1-том). (2011). DPS.

5 Утегенова, К. Т., & Ергалиева, К. К. (2024). «Адалдық» концептінің концептуалдық ерекшеліктері. *БҚУ хабаршысы*, (2(94)), 104–113. https://doi.org/10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.94(2).43

6 Ғабитханұлы, Қ., & Сабыр, М. (2025). Діни терминдік ұғымдар — исламдық және дәстүрлі қазақы дүниетанымның тілдегі көрінісі. *ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы*, (3(199)), 42–54. https://doi.org/10.26577/EJPh202519934

7 Нұрдәулетова, Б. И., Шохаев, М. Т., & Кенғанова, А. Б. (2022). Жыраулар поэтикасындағы «шынайы адам» концептісі. *Turkic Studies Journal, 4*(2), 72–85. https://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-2-72-85

8 Дүнгенбай, Э. Н., Отарбекова, Ж. К., & Каймаз, З. (2021). Аманат пен қиянат концептілері оппозиция ретінде. *ҚазҰҚызПУ хабаршысы*, (2).

9 Privratsky, B. G. (2001). *Muslim Turkistan: Kazak religion and collective memory*. Curzon.

10 Радлов, В. В. (1893). *Опыт словаря тюркских наречий* (Т. 1, ч. 1). Императорская Академия наук.

11 Құрманбайұлы, Ш., Исақова, С., Мизамхан, Б., Әлімбек, Г., Мамырбекова, Г., & Боранбаев, Д. (Құраст.). (2019). *Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі*. Ұлттық аударма бюросы.

12 Сыпыра, Асанқайғы, Қазтуған, Доспанбет, Шалкиіз, Бұқар Қалқаманұлы және т.б. (2014). *Шығармалары*. Нұрлы Press.kz.

13 Бабатайұлы, Д. (2013). *Шығармалары: Өлеңдер, дастандар, мысал өлеңдер* (С. Қорабай, Құраст.). Ана тілі.

14 Мөңкеұлы, М. (2013). *Шығармалары* (Б. Омаров, Құраст.). Ана тілі.

15 Қанайұлы, Ш. (2013). *Шығармалары: Толғаулар, айтыстар, дастандар* (Қ. Мәдібаева, Құраст.). Ана тілі.

16 Абай. (1995). *Шығармаларының екі томдық толық жинағы*. Жазушы.

17 Алтынсарин, Ы. (1879). *Қазақ хрестоматиясы*.

18 Ғабитов, Т. Х., & Нұрмұратов, С. Е. (Құраст.). (2008). *Қазақ халқының философиялық мұрасы* (11-том: XX ғасыр басындағы қазақ философиясы). Аударма.

19 Байтұрсынұлы, А. (2013). *Алты томдық шығармалар жинағы* (4-том). Ел-шежіре.

20 *Бабалар сөзі: Жүз томдық* (43-том: Батырлар жыры). (2007). Фолиант.

21 *Бабалар сөзі: Жүз томдық* (44-том: Батырлар жыры). (2007). Фолиант.

22 *Бабалар сөзі: Жүз томдық* (65-том: Қазақ мақал-мәтелдері). (2010). Фолиант.

23 *Бабалар сөзі: Жүз томдық* (66-том: Қазақ мақал-мәтелдері). (2010). Фолиант.

24 Мадиева, Г. Б., & Уматова, Ж. М. (2015). Об Алматинском корпусе казахского языка. *Вестник КазНУ. Серия филологическая*, (5(157)), 99–103.

25 Koselleck, R. (2004). *Futures past: On the semantics of historical time*. Columbia University Press.

26 Wierzbicka, A. (1997). *Understanding cultures through their key words: English, Russian, Polish, German, and Japanese*. Oxford University Press.

27 Geeraerts, D. (1997). *Diachronic prototype semantics: A contribution to historical lexicology*. Clarendon Press.

28 Әкімханов, А., & Анарбаев, Н. (Ауд.). (2021). *Құран Кәрім: Қазақша түсіндірмелі аударма*. Дәуір.

29. Al-Qaradawi, Y. (2001). *The lawful and the prohibited in Islam (al-Halal wal-Haram fil Islam)* (2nd ed.). Al-Falah Foundation.

30 Камали, М. Х. (2023). *Шариғат пен халал индустриясындағы халал мен харамның сипаттамасы*. Халықаралық ислами ой институты.

31 Kamali, M. H. (2003). *Principles of Islamic jurisprudence* (3rd ed.). Islamic Texts Society.

32 Golden, P. B. (1992). *An introduction to the history of the Turkic peoples*. Otto Harrassowitz.

33 Измайлов, И. Л. (2012). Принятие ислама в Улусе Джучи: Причины и этапы исламизации. In И. М. Миргалеев & Э. Г. Сайфетдинова (Ред.), *Ислам и власть в Золотой Орде: Сборник статей* (с. 98–116). Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ.

34 DeWeese, D. (1994). *Islamization and native religion in the Golden Horde: Baba Tükles and conversion to Islam in historical and epic tradition*. Pennsylvania State University Press.

35 Нуртазина, Н. (2024). *Ислам и генезис казахской мусульманской традиции*. Муфтият баспасы.

36 *История Казахстана (с древнейших времен до наших дней)* (2-том). (1997). Атамұра.

37 Nurtazina, N., Kozgambayeva, G., Yegizbaeva, M., Beisegulova, A., & Soikina, N. (2018). Religious identification of traditional Kazakh society in the 16th–19th centuries. *European Journal of Science and Theology, 14*(1), 93–102.

38 Валиханов, Ч. Ч. (1984). Замечания на третью часть «Описания киргиз-казачьих орд» А. Левшина.

In *Собрание сочинений* (Т. 1, с. 198). Главная редакция Казахской советской энциклопедии.

39 Қатран, Д., & Қырықбаева, Э. (2023). Үй мүлкіне, тағам-тамаққа қатысты қазақтың дәстүрлі терминологиясы. *Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы. Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар сериясы, 2*(77). https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.77.2.025

40 Дулат Бабатайұлы, Махамбет Өтемісұлы және т.б. (2014). *Шығармалары*. Нұрлы Press.kz.

41 Türk Dil Kurumu. (б. д.). *Güncel Türkçe Sözlük*: "Helal," "helal süt emmek," "helalzade" сөздік мақалалары. https://sozluk.gov.tr/

42 *Алматы қазақ тілі корпусы*. (б. д.). http://web-corpora.net/KazakhCorpus/search/

Transliteration

1 Altaikyzy, A., & Borbasov, S. (2024). Qazaqstanda halal industriyasyn uiymdastyru: máseleleri men múmkindikterine sayasi taldau [Organizing the halal industry in Kazakhstan: A political analysis of its challenges and opportunities]. Adam Álemi, (2(100)), 65–72. https://doi.org/10.48010/aa.v100i2.583 (In Kazakh)

2 Adal vmesto halal [Adal instead of halal]. (2015, March 2). Informburo.kz. https://informburo.kz/novosti/adal-vmesto-halal-458.html (In Russian)

3 Zhanuzaq, T., Omarbekov, S., & Júnisbek, Á. (Comps.). (2011). Qazaq ádebi tiliniń sózdigi [Dictionary of the Kazakh literary language] (Vol. 1). Qazaq entsiklopediyasy. (In Kazakh)

4 Qazaqtyń etnografiyalyq kategoriyalar, uǵymdar men ataularynyń dástúrli júiesi: Entsiklopediya [Traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts, and names: Encyclopedia] (Vol. 1). (2011). DPS. (In Kazakh)

5 Utegenova, K. T., & Yergalieva, K. K. (2024). "Adaldyq" kontseptiniń kontseptualdyq erekshelikteri [Conceptual features of the concept of "honesty"]. BQU habarshysy, (2(94)), 104–113. https://doi.org/10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.94(2).43 (In Kazakh)

6 Ğabithanuly, Q., & Sabyr, M. (2025). Dini termindik uǵymdar — islamdyq jáne dástúrli qazaqy dúnietanymnyń tildegi kórinisi [Religious terminology as a linguistic expression of Islamic and traditional Kazakh worldviews]. QazUU habarshysy. Filologiya seriyasy, (3(199)), 42–54. https://doi.org/10.26577/EJPh202519934 (In Kazakh)

7 Nurdáuletova, B. I., Shokhaev, M. T., & Keńǵanova, A. B. (2022). Zhyraular poetikasyndaǵy "shynaiy adam" kontseptisi [The concept of the "authentic person" in the poetics of zhyrau]. Turkic Studies Journal, 4(2), 72–85. https://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-2-72-85 (In Kazakh)

8 Dúngenbai, E. N., Otarbekova, Zh. K., & Kaimaz, Z. (2021). Amanat pen qiyanat kontseptileri opozitsiya retinde [The concepts of amanat and qiyanat as an opposition]. QazUQyzPU habarshysy, (2). (In Kazakh)

9 Privratsky, B. G. (2001). Muslim Turkistan: Kazak religion and collective memory. Curzon.

10 Radlov, V. V. (1893). Opyt slovarya tyurkskikh narechii [An attempt at a dictionary of Turkic dialects] (Vol. 1, Pt. 1). Imperatorskaya Akademiya nauk. (In Russian)

11 Qurmanbaiuly, Sh., Isaqova, S., Mizamkhan, B., Álimbek, G., Mamyrbekova, G., & Boranbaev, D. (Comps.). (2019). Qazaq tiliniń kirme sózder sózdigi [Dictionary of loanwords in the Kazakh language]. Ulttyq audarma byurosy. (In Kazakh)

12 Sypyra, Asanqaigy, Qaztugan, Dospambet, Shalkiiz, Buqar Qalqamanuly, et al. (2014). Shyǵarmalary. Nurly Press.kz. (In Kazakh)

13 Babataiuly, D. (2013). Shyǵarmalary: Óleńder, dastandar, mysal óleńder [Collected works: Poems, epics, and illustrative poems] (S. Qorabai, Comp.). Ana tili. (In Kazakh)

14 Mońkeuly, M. (2013). Shyǵarmalary [Collected works] (B. Omarov, Comp.). Ana tili. (In Kazakh)

15 Qanaiuly, Sh. (2013). Shyǵarmalary: Tolǵaular, aitystar, dastandar [Collected works: Philosophical poems, poetic contests, and epics] (Q. Mádibaeva, Comp.). Ana tili. (In Kazakh)

16 Abai. (1995). Shyǵarmalarynyń eki tomdyq tolyq jinaǵy [Complete two-volume collection of works]. Zhazushy. (In Kazakh)

17 Altynsarin, Y. (1879). Qazaq khrestomatiyasy [Kazakh reader]. (In Kazakh)

18 Ghabitov, T. Kh., & Nurmuratov, S. E. (Comps.). (2008). Qazaq halqynyń filosofiyalyq murasy [The philosophical heritage of the Kazakh people] (Vol. 11: XX gasyr basyndaǵy qazaq filosofiyasy). Audarma. (In Kazakh)

19 Baitursynuly, A. (2013). Alty tomdyq shyǵarmalar jinaǵy [Six-volume collected works] (Vol. 4). El-shezhire. (In Kazakh)

20 Babalar sózi: Júz tomdyq [Words of the ancestors: One-hundred-volume series] (Vol. 43: Batyrlar zhyry [Heroic epics]). (2007). Foliant. (In Kazakh)

21 Babalar sózi: Júz tomdyq [Words of the ancestors: One-hundred-volume series] (Vol. 44: Batyrlar zhyry [Heroic epics]). (2007). Foliant. (In Kazakh)

22 Babalar sózi: Júz tomdyq [Words of the ancestors: One-hundred-volume series] (Vol. 65: Qazaq maqal-mátelderi [Kazakh proverbs and sayings]). (2010). Foliant. (In Kazakh)

23 Babalar sózi: Júz tomdyq [Words of the ancestors: One-hundred-volume series] (Vol. 66: Qazaq maqal-mátelderi [Kazakh proverbs and sayings]). (2010). Foliant. (In Kazakh)

24 Madieva, G. B., & Umatova, Zh. M. (2015). Ob Almatinskom korpuse kazakhskogo yazyka [On the Almaty Corpus of the Kazakh Language]. Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya, (5(157)), 99–103. (In Russian)

25 Koselleck, R. (2004). Futures past: On the semantics of historical time. Columbia University Press.

26 Wierzbicka, A. (1997). Understanding cultures through their key words: English, Russian, Polish, German, and Japanese. Oxford University Press.

27 Geeraerts, D. (1997). Diachronic prototype semantics: A contribution to historical lexicology. Clarendon Press.

28 Ákimkhanov, A., & Anarbaev, N. (Trans.). (2021). Quran Karim: Qazaqsha túsindirmeli audarma [The Holy Quran: Explanatory translation into Kazakh]. Dáuir. (In Kazakh)

29 Al-Qaradawi, Y. (2001). The lawful and the prohibited in Islam (al-Halal wal-Haram fil Islam) (2nd ed.). Al-Falah Foundation.

30 Kamali, M. H. (2023). Shariǵat pen halal industriyasyndaǵy halal men haramnyń sipattamasy [Characteristics of halal and haram in Sharia and the halal industry]. International Institute of Islamic Thought. (In Kazakh)

31 Kamali, M. H. (2003). Principles of Islamic jurisprudence (3rd ed.). Islamic Texts Society.

32 Golden, P. B. (1992). An introduction to the history of the Turkic peoples. Otto Harrassowitz.

33 Izmailov, I. L. (2012). Prinyatie islama v Uluse Dzhuchi: Prichiny i etapy islamizatsii [The adoption of Islam in the Ulus of Jochi: Causes and stages of Islamization]. In I. M. Mirgaleev & E. G. Saifetdinova (Eds.), Islam i vlast' v Zolotoi Orde: Sbornik statei [Islam and power in the Golden Horde: Collection of articles] (pp. 98–116). Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT. (In Russian)

34 DeWeese, D. (1994). Islamization and native religion in the Golden Horde: Baba Tükles and conversion to Islam in historical and epic tradition. Pennsylvania State University Press.

35 Nurtazina, N. (2024). Islam i genezis kazakhskoi musul'manskoi traditsii [Islam and the genesis of the Kazakh Muslim tradition]. Muftiyat baspasy. (In Russian)

36 Istoriya Kazakhstana (s drevneishikh vremen do nashikh dnei) [History of Kazakhstan from ancient times to the present day] (Vol. 2). (1997). Atamura. (In Russian)

37 Nurtazina, N., Kozgambayeva, G., Yegizbaeva, M., Beisegulova, A., & Soikina, N. (2018). Religious identification of traditional Kazakh society in the 16th–19th centuries. European Journal of Science and Theology, 14(1), 93–102.

38 Valikhanov, Ch. Ch. (1984). Zamechaniya na tret'yu chast' "Opisaniya kirgiz-kazach'ikh ord" A. Levshina [Comments on the third part of A. Levshin's "Description of the Kyrgyz-Kazakh hordes"]. In Sobranie sochinenii (Vol. 1, p. 198). Glavnaya redaktsiya Kazakhskoi sovetskoi entsiklopedii. (In Russian)

39 Qatran, D., & Qyryqbaeva, E. (2023). Úi múlkine, taǵam-tamaqqa qatysty qazaqtyń dástúrli terminologiyasy [Traditional Kazakh terminology related to household property and food]. Abai atyndaǵy QazUPU habarshysy. Tarih jáne sayasi-álеumettik ǵylymdar seriyasy, 2(77). https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.77.2.025 (In Kazakh)

40 Dulat Babataiuly, Makhambet Ótemisuly, et al. (2014). Shyǵarmalary [Collected works]. Nurly Press.kz. (In Kazakh)

41 Türk Dil Kurumu. (n.d.). Güncel Türkçe Sözlük [Contemporary Turkish dictionary]: Entries "Helal," "helal süt emmek," and "helalzade." https://sozluk.gov.tr/ (In Turkish)

42 Almaty qazaq tili korpusy [Almaty Corpus of the Kazakh Language]. (n.d.). http://web-corpora.net/KazakhCorpus/search/ (In Kazakh)

Авторлардың үлесі

Қ. Бекжанов дереккөздік материалды жинады, мәтіндер мен корпус деректерін талдады және мақаланың бастапқы нұсқасын дайындады. **А. Элгарбауи** шетелдік ғылыми кеңесші ретінде зерттеу тұжырымдамасын талқылауға қатысты, халал мен тайиб ұғымдарына қатысты бөлімді қарап шықты және мәтінді сыни тұрғыдан өңдеді. Екі автор да жарияланатын нұсқаны оқып, мақұлдады.

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Құдырет Бақдәулетұлы Бекжанов	PhD докторант, Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан, email: kudiretb@gmail.com, ORCID ID: 0009-0008-9017-6742
Амал Ахмед Мухаммед Элгарбауи	қауымдастырылған профессор, PhD, Халал зерттеулері мен оқыту халықаралық институты (INHART), Малайзия халықаралық ислам университеті (IIUM), Куала-Лумпур, Малайзия, email: amal.elgharbawy@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5281-2532
Кудырет Бакдаулетулы Бекжанов	PhD докторант, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан, email: kudiretb@gmail.com, ORCID ID: 0009-0008-9017-6742
Амал Ахмед Мухаммед Элгарбауи	ассоциированный профессор, PhD, Международный институт исследований и обучения в сфере халяль (INHART), Международный исламский университет Малайзии (IIUM), Куала-Лумпур, Малайзия, email: amal.elgharbawy@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5281-2532
Kudyret Bekzhanov	PhD student, Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan, email: kudiretb@gmail.com, ORCID ID: 0009-0008-9017-6742
Amal Ahmed Mohamed Elgharbawy	Associate Professor, PhD, International Institute for Halal Research and Training (INHART), International Islamic University Malaysia (IIUM), Kuala Lumpur, Malaysia, email: amal.elgharbawy@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5281-2532

МРНТИ 21.41.63 | Научная статья

О ТЕОРЕТИЧЕСКИХ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМАХ ИССЛЕДОВАНИЯ АРХЕОЛОГИИ РЕЛИГИОЗНОЙ КУЛЬТУРЫ И РЕЛИГИОЗНОГО СОЗНАНИЯ

Н.Л. Сейтахметова[1], Д.А. Есенбаева[2]

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются теоретические и методологические вопросы археологического изучения религиозной культуры и религиозного сознания. В частности, разнраничиваются два значения понятия «археология». Первое связано с изучением материальных памятников и следов человеческой деятельности, сохранившихся с прошлых эпох. Второе представляет собой археологию знания Мишеля Фуко, направленную на анализ исторических условий и правил формирования различных дискурсов. В работе рассматриваются классические теории Э.Б. Тайлора, Дж. Фрэзера и Э.Дюркгейма, основные направления когнитивной археологии, исследования Д.Льюис-Уильямса, а также концепции М. Элиаде и М. Фуко. В качестве примеров материальных проявлений религиозной культуры анализируются погребальные комплексы, мемориальные сооружения, сакральные ландшафты и кладбища раннеисламского периода на территории Казахстана. Обосновывается положение о том, что археологические данные позволяют выявить материальные свидетельство религиозных практик прошлого и реконструировать вероятные ритуальные действия, однако не обеспечивают прямого доступа к индивидуальным религиозным убеждениям человека. В связи с этим предлагается комплексный методологический подход, предусматривающий разграничение установленных археологических фактов, научной реконструкции и исследовательских гипотез. Данный подход предполагает сочетание археологических методов исследования.

Ключевые слова: археология знания, религиозная культура, религиозное сознание, когнитивная археология, ритуал, сакральное пространство, Казахстан, религиозная идентичность.

[1] Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан

[2] Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Автор-корреспондент:
Д. Есенбаева,
dilfuza_94_24@mail.ru

Цитирование:
Сейтахметова Н.Л., Есенбаева Д.А. О теоретических и методологических проблемах исследования археологии религиозной культуры и религиозного сознания // Адам әлемі. – 2026. – Т. 28. – №4(110). – С. 236-246. – DOI: 10.48010/0ykx6t82

Открытый доступ
© Автор(ы), 2026
Это статья открытого доступа, распространяемая в соответствии с условиями международной лицензии Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0).
https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

Поступила: 05/09/2026
Принята: 20/10/2026
Опубликована онлайн: 30/10/2026

Діни мәдениет пен діни сана археологиясын зерттеудің теориялық және әдіснамалық мәселелері

Аңдатпа. Бұл мақалада діни мәдениет пен діни сананы археологиялық тұрғыдан зерттеудің теориялық және әдіснамалық мәселелері қарастырылады. Зерттеу барысында «археология» ұғымының екі негізгі мағынасы ажыратылады. Біріншісі өткен дәуірлерден сақталған материалдық ескерткіштер мен адам әрекетінің іздерін зерттеуге бағытталса, екіншісі Мишель Фуконың білім археологиясы тұжырымдамасы негізінде тарихи дискурстардың қалыптасу жағдайлары мен ережелерін талдауды қамтиды. Еңбекте Э. Б. Тайлор, Дж. Фрэзер және Э. Дюркеймнің классикалық теориялары, когнитивті археологияның негізгі бағыттары, Д.Льюис-Уильямстың зерттеулері, сондай-ақ М.Элиаде мен М.Фуконың тұжырымдамалары талданады. Діни мәдениеттің материалдық көріністері ретінде жерлеу кешендері, мемориалдық құрылыстар, сакралды ландшафттар және Қазақстан аумағындағы ерте ислам кезеңіне жататын зираттар қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – археологиялық деректердің діни тәжірибелерді зерттеудегі мүмкіндіктері мен шектеулерін анықтау. Археологиялық материалдар өткен қоғамдардың діни рәсімдері мен ғұрыптық әрекеттерін реконструкциялауға мүмкіндік бергенімен, адамның жеке діни сенімдерін тікелей анықтай алмайтыны негізделеді. Осыған байланысты археологиялық фактілерді, ғылыми реконструкцияларды және зерттеушілік гипотезаларды ажыратуға негізделген кешенді әдіснамалық тәсіл ұсынылады. Зерттеу археологиялық, тарихи, кеңістіктік, антропологиялық және дінтанулық әдістерді ұштастырудың маңыздылығын көрсетеді. Бұл тәсіл діни мәдениеттің тарихи дамуын, материалдық көріністерін және әлеуметтік маңызын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: білім археологиясы, діни мәдениет, діни сана, когнетивтік археология, ғұрып, сакралды кеңістік, Қазақстан, діни бірегейлік.

On the Theoretical and Methodological Problems of Studying the Archaeology of Religious Culture and Religious Consciousness

Abstract. This article examines theoretical and methodological issues related to the archaeological study of religious culture and religious consciousness. In particular, it distinguishes between two meanings of the concept of "archaeology". The first refers to the study of material remains and traces of human activity preserved from past historical periods. The second concerns Michel Foucault's concept of the archaeology of knowledge, which focuses on analyzing the historical conditions and rules governing the formation of various discourses. The article discusses the classical theories of E.B. Tylor, J.Frazer, and E.Durkheim, the main approaches to cognitive archaeology, the research of D. Lewis-Williams, as well as the concepts of M. Eliade and M. Foucault. As examples of the material manifestations of religious culture, the article analyzes burial complexes, memorial structures, sacred landscapes, and cemeteries dating to the early Islamic period in Kazakhstan. It argues that archaeological evidence makes it possible to identify material traces of past religious practices and reconstruct probable ritual activities; however, it does not provide direct access to individuals' personal religious beliefs. In this regard, the article proposes an integrated methodological approach that distinguishes established archaeological facts from scholarly reconstructions and research hypotheses. This approach involves combining archaeological methods with other relevant research methods to develop a more comprehensive understanding of the material manifestations of religious culture and the religious practices of past societies.

Keywords: Archaeology of Knowledge, Religious Culture, Religious Consciousness, Cognitive Archaeology, Ritual, Sacred Space, Kazakhstan, Religious Identity.

Введение

Религиозные представления и практики прошлого отражены в археологических материалах: погребениях, ритуальных объектах, мемориальных сооружениях, изображениях, предметах особого назначения, следах жертвоприношений и организаций пространства. Эти свидетельства помогают изучать мировоззрение древних и средневековых обществ, их отношение к смерти, предкам и природой среде. Однако материальный объект сам по себе не раскрывает убеждений человека, который его создал или использовал. Для интерпретации его духовного и символического значения необходимы дополнительные аргументы.

Поэтому «археологию религиозного сознания» следует понимать не как непосредственное выявление верований посредством раскопок, а как реконструкцию исторических представлений и способов осмысления мира на основе материальных остатков, повторяющихся действий, организации пространства и коллективной памяти. При этом важно различать установленные факты, вероятные реконструкции и гипотезы, а также учитывать альтернативные объяснения.

В статье понятия «археология» рассматривается в двух значениях. Первое относится к научному изучению материального наследия прошлых обществ. Второе связано с археологией знания Мишеля Фуко, исследующий исторические условия формирования типов знания, понятий и дискурсов [1]. Эти подходы дополняют друг друга, но не взаимозаменяемы: описание памятника не раскрывает автоматический историю понятий соответствующей эпохи, а археология знания не заменяет анализа материальных объектов.

Цель исследования – определить теоретические основания и методологические принципы археологического изучения религиозной культуры и сознания, включая возможности реконструкции ритуалов и анализа материалов с территории Казахстана. Основной тезис заключается в том, что религиозное сознание доступно археологии лишь опосредованно: сначала устанавливаются материальные признаки и их контекст, затем реконструируются вероятные действия и только после этого рассматривается их возможное символическое значение. Религиозная культура при этом понимается как исторически изменяющаяся система практик, предметов, символов и социальных отношений.

Классические теории религии помогают формулировать исследовательские вопросы, но не должны применяться как универсальные схема объяснения археологических данных. Э.Б. Тайлор связывал ранние формы религии с анимизмом – представлениями о душе и духах, возникавшими, в частности, при попытках объяснить смерть и сновидения [2]. Его теория важна для изучения происхождения религиозных представлений, однако эволюционная модель Тайлора может создавать впечатление единой последовательности развития всех культур. Поэтому ее следует использовать с учетом исторического своеобразия конкретных обществ. Дж. Фрэзер исследовал взаимосвязь магии, религии и науки и роль

ритуальных действий в отношениях человека с природой и непонятными ему явлениями [3, 4]. При этом предложенную им последовательность перехода от магии к религии, а затем к науке нельзя считать универсальным законом: религиозные практики складывались различными путями в зависимости от культурных и исторических условий. Э. Дюркгейм рассматривал религию как социальный феномен, поддерживающий коллективную жизнь, и подчеркивал различие сакрального и профанного [5]. Этот подход помогает объяснить, как совместные обряды могли укреплять связи между членами сообщества и поддерживать групповую идентичность. Однако общественные функции религии не исчерпывают индивидуального опыта, а участие в одном обряде не означает полного совпадения убеждений его участников. Таким образом, Тайлор акцентировал происхождение верований, Фрэзер – сравнительное изучение магии и ритуала, а Дюркгейм – социальные функции религии.

Когнитивная археология изучает, какие выводы о мышлении людей прошлого можно обосновать материальными данными. К. Ренфрю и Э.Зубров способствовали развитию подхода, объединяющего археологию, когнитивные науки и изучение символических систем [6]. Т. Уинн и Ф. Кулидж обращают внимание на изготовление предметов, последовательность действий, организацию пространства и функции объектов как возможные свидетельства когнитивных способностей человека. [7]. А. Карри и А. Киллин подчеркивают, что переход от наблюдаемого предмета к выводу о мышлении требует теоретического обоснования связи между материальными признаками и предполагаемыми когнитивными процессами; сами предположения исследователя также жолжны критически проверяться [8]. Д. Льюис-Уильямс исследовал связь наскального искусства с человеческим восприятием и религиозным опытом, в том числе используя нейропсихологические модели и представления об измененных состояниях сознания [9, 10]. Такой подход расширяет круг вопросов о происхождении и использовании древних изображений. Тем не менее сходство мотивов или сенсорных переживаний не доказывает тождества религиозных представлений разных обществ. Необходимы анализ конкретного археологического контекста и независимые подтверждения. Когнитивная археология не предполагает, что мысли человека можно непосредственно «прочитать» по предметам. Исследователь описывает признаки памятника, рассматривает действия, которые могли их породить, и оценивает необходимые для этих действий когнитивные процессы. На каждом этапе проверять альтернативные интерпретации и не представлять вероятные объяснения как установленные факты.

М. Элиаде уделял внимание различию сакрального и повседневного пространства. Его понятия иерофании, сакрального пространства, центра мира и священного времени помогают анализировать, каким образом места и события могли приобретать религиозное значение [11]. Эти идеи применимы к исследованию ритуальных объектов и ландшафтов, но требуют осторожности. Необычная форма или центральное расположение сооружения сами по себе не доказывают, что оно воспринималось как «центр мира», а ориентация памятника не подтверждает автоматически его связь с мифологическими представлениями. Такие выводы нуждаются в археологических, исторических и иных независимых свидетельствах.

Археология знания М. Фуко сосредоточена на правилах и исторических условиях, определяющих формирование понятий и признание определенных утверждений в качестве знания [1]. Анализ употребления понятий «традиция», «народная религиозность», «язычество» и «сакральное наследие» в научных, государственных и религиозных текстах позволяет проследить, как менялись представления о соответствующих явлениях. Однако этот подход не устанавливает напрямую убеждения конкретного человека, погребенного в археологическом захоронении. Для таких выводов необходимо сопоставлять погребальный обряд, предметы и исторические источники. Исследования материальной религии показывают, что предметы и места не только отражают религиозные идеи, но и могут участвовать в форматировании религиозных значений. Т. Инсолл рассматривает материальные объекты как активные элементы религиозной практики и социальных отношений [12]. Л. Фогелин предлагает изучать ритуал через конкретные действия

человека и его социальные связи, учитывая способы выполнения обряда, роли участников и организацию пространства [13]. В совокупности эти подходы позволяют анализировать религиозную культуру на нескольких уровнях: сакральное пространство, исторические условия формирования знания, материальные объекты и ритуальные действия.

Археологические исследования Казахстана позволяют изучать погребальные традиции, жертвоприношения, мемориальные комплексы, сакральные ландшафты и распространение ислама. Ж. Бендесу-Сармьенто анализирует погребальные традиции андроновских и сакских групп на основе археологических и антропологических данных [14, 15]. А. Отрам и его коллеги исследуют пищу, использовавшуюся в погребальных обрядах бронзового века, и ритуальную роль животных [16], а С. Лепец рассматривает особенности отбора и захоронения лошадей в кургане Берел [17]. Эти работы помогают реконструировать последовательность погребальных действий, однако их конкретное значение следует устанавливать с учетом контекста каждого памятника.

Исследования сакральных ландшафтов Тамгалы и Ешкиольмеса рассматривают связь расположения петроглифов, организации пространства и возможных ритуалов [18]. Интерпретации изображений и предполагаемых обрядов остаются гипотезами, погребальные сооружения и мавзолеи более позднего времени [19]. Это свидетельствует об использовании ландшафта в разные эпохи, но само по себе не доказывает непрерывности религиозных практик. З. Самашев исследует погребальные и поминальные обряды ранних саков, включая захоронения лошадей, овец и других животных, и отмечает региональные различия [20]. Е. Кукушкин интерпретируют комплекс Кетабан как тюркский кенотаф, опираясь на архитектуру, два захоронения лошадей и сопутствующие предметы [21]. Отсутствие человеческих останков означает, что эта интерпретация основывается на совокупности признаков, а не на одном свидетельстве. А. Жунисханов, А. Курмангалиев и О. Мысыр рассматривают памятники Кокентау раннесакского и древнетюркского времени и возможные изменения мемориальных сооружений [22]. А. Нуржанов и Г. Терновая изучают преобразования городской архитектуры Юго-Западного Жетысу на ранних этапах распространения ислама [23]. Материалы раннеисламского кладбища Ташбулак указывают, что устойчивые погребальные нормы могли отражать общие практики сообщества, но не позволяют точно определить личные религиозные убеждения каждого погребенного [24].

Археологические материалы Казахстана представляют значительные возможности для исследования религиозной культуры, однако переход от материальных свидетельств к выводам о религиозном сознании остается методологически сложным. Классические теории религии, когнитивная археология, концепции сакрального пространства, археология знания и исследования материальной религии позволяют рассматривать разные стороны этого вопроса, но ни один из подходов не дает оснований для автоматического отождествления предмета с определенным верованием. Поэтому комплексное исследование должно сочетать археологические, исторические, антропологические, пространственные и религиоведческие методы. Необходимо последовательно различать описание материальных признаков, реконструкция вероятных действий и интерпретацию их возможного символического значения. Такой подход позволяет учитывать ограничения источников, проверять альтернативные объяснения и формулировать выводы, соразмерные имеющимся доказательствам.

Методология

Исследование археологии религиозной культуры м религиозного сознания Казасхтана опирается на сочетание историко-реконструктивного, сравнительного, феноменологического, дискурсивного и междисциплинарного подходов. Их совместное применение позволяет последовательно переходить от описания материальных свидетельств к осторожным выводам о возможных действиях, ритуальных практиках и символических значениях, не отождествляя интерпретацию с установленным фактом.

Историко-реконструктивный метод предполагает изучение археологического контекста памятника: его датировки, стратиграфии, сохранности, пространственного расположения и состава находок. На этой основе

рассматривается возможная последовательность действий, которая могла привести к появлению обнаруженных следов. Сравнительный метод позволяет сопоставлять археологические материалы с письменными источниками, этнографическими параллелями и данными исследований других культур. При этом такие параллели используются как средство постановки вопросов, а не как самостоятельное доказательство происхождения конкретного обряда.

Феноменологический подход направлен на организации пространства, доступности отдельных участков памятника, ориентаций, видимости изображений, границ и возможных маршрутов движения. Он помогает сформулировать гипотезы о том, как пространство могло восприниматься и использоваться, однако не позволяет автоматически переносить впечатления современного исследователя на людей прошлого. Археология знания М. Фуко применяется для анализа исторического формирования научных понятий и способов классификации памятников, но не рассматривается как метод прямого восстановления доисторического религиозного сознания.

Междисциплинарный подход объединяет археологические, хронологические, археозоологические, антропологические, пространственные и исторические данные. Результаты разных исследований сопоставляются для проверки обоснованности выводов. Практико-ориентированный подход, в свою очередь, позволяет изучать не только предполагаемую символику предметов, но и их изготовление, использование, перемещение и размещение в комплексе. В ходе анализа различаются три уровня утверждений: установленный факт, вероятная реконструкция и интерпретационная гипотеза. Такое разграничение помогает обозначать степень достоверности выводов и избегать чрезмерных обобщений.

Таблица 1 – Уровни научных утверждений при анализе археологических данных

Уровень	Что утверждается	Пример формулировки
Установленный факт	Непосредственно наблюдаемый признак или надёжно датированный контекст	В комплексе обнаружены конские захоронения, каменные конструкции и железные предметы.
Вероятная реконструкция	Объяснение, поддержанное несколькими согласующимися признаками	Пространственная организация, вероятно, связана с мемориальной практикой.
Интерпретационная гипотеза	Предположение о символическом или религиозном значении, допускающее альтернативы	Комплекс мог представлять умершего без помещения человеческого тела.

Основная часть

От материального свидетельства к исторической реконструкции

Наиболлее обоснованный способ исследования религиозного сознания заключается в последоваетльном переходе от материальных данных к их интерпретации. Сначала описываются найденные предметы и сооружения, устанавливаются их датировка, состояние сохранности и взаимное расположение. Затем рассамтривается, какие действия могли привести к появлению обнаруженных следов. На следующем этапе исследуются возможные ритуальные, символические и социальные связи. Только после этого можно обсуждать, какие выводы полученные данные позволяют сделать о религиозном сознании и идентичности людей прошлого.

Последовательность исследования можно представить так: материальный контекст и вещественные свидетельства – вероятные действия – ритуальные отношения – символические интерпретации – гипотезы о религиозном сознании и идентичности. Каждай переход требует самостоятельного обоснования. Например, повторение определенных погребальных норм может указывать на общие ритуальные представления членов сообщества, но само по себе не доказывает, что все участники придерживались одинаковых личных убеждений.

Тюркский кенотаф, обраруженный в Центральном Казахстане, показывает важность такого разграничения. В комплексе выявлены два захоронения лошадей, архитектурная конструкция, предметы вооружения и элементы конской упряжи, тогда как человеческие останки отсутствовали. Поэтому отпределение памятника как кенотафа сле-

дует рассматривать не как непосредственно установленный факт человеческого захоронения, а как научную интерпретацию совокупности археологических признаков [22].

Сходная осторожность необходима при анализе погребальных обрядов раннесакского периода. З. Самашев рассматривает случаи совместного обнаружения останков лошадей, овец, в иногда собак, сопоставляя археологические материалы с письменными источниками и результатами сравнительных исследований [20]. Такое сопоставление позволяет обсуждать возможные объяснения ритуальных практик, но не доказывает, что конкретный обряд непосредственно возник под влиянием определенной письменной традиции. Этнографические параллели следует использовать как дополнительный материал для формулирования исследовательских вопросов.

Материальная религия, ритуальные практики и сокральное пространство

Концепция материальной религии позволяет не противопоставлять духовный мир материальной культуре. Ритуальные действия могут не только выражать уже существующие представления, но и участвовать в их формировании. Предметы, пространство и телесные действия влияют на создание и поддержание социального и религиозного порядка [12]. Поэтому археологу важно выяснять не только то, что мог символизировать предмет, но и то, как его использовали, кто имел к нему доступ, где он находился и с какими общественными отношениями был связан.

Практико-ориентированный подход предполагает изучение полного процесса существования вещи: ее изготовления, использования, перемещения, размещения в археологическом комплексе и последующих изменений. Ритуал в таком случае рассматривается как последовательность действий, значение который анализируется с учетом предметов, человеческого тела, пространства и общественных отношений [13, 12]. Это позволяет перейти от изолированного толкования символов к исследованию материальных практик, в которых религиозные смыслы могли воспроизводиться и изменяться.

Архелологические материалы Казахстана демонстрируют разнообразие таких практик. Захоронение лошадей в сакских комплексах, пищевые остатки в погребениях и определенное расположение костей животных позволяют изучать ритуальные действия и социальное значение погребальных обрядов [16, 17, 20]. Каменные ограды и кенотафы тюркского времени дают возможность исследовать мемориальные традиции и способы символического обозначения и исламские погребальные нормы позволяют рассматривать распространение исламских традиций и их закрепление в общественной жизни [23, 24].

Феноменологический подход позволяет рассматривать археологический памятник не только как материальный объект, но и как пространство, в котором могли происходить человеческие действия, формироваться восприятие окружающей среды и сохраняться историческая память. В таком анализе учитываются пути подхода к памятнику, доступность его центральной части, видимость изображений, границы пространства, ориентация сооружений, повторное использование территории и взаимосвязь природных объектов с сооружениями, созданными человеком.

Концепция М. Элиаде помогают сформулировать вопросы о том, отличалось ли определенное место от пространства повседневной жизни, существовали ли в нем центр, граница или специальный ритуальный вход и могли ли повторяющиеся действия связываться с представлением об особом времени [11]. Однако форма и расположение сооружения сами по себе не доказывают, что люди соответствующего периода воспринимали его как «центр мира» или место иерофании. Для таких интерпретаций необходимы местные археологические данные, свидетельства повторяемости действий и анализ изменений комплекса в разные исторические периоды.

При феноменологической реконструкции важно не отождествлять впечатления современного исследователя с опытом людей прошлого. Объект, который сегодня кажется необычным или вызывает сильные эмоции, не обязательно имел такое же значение для древнего общества. Наблюдение за пространством может стать основой гипотезы, но ее необходимо проверять с помощью археологических, хронологических и сравнительных данных.

Методологические подходы и междисциплинарный анализ археологических памятников Казахстана

Метод археологии знания Мишеля Фуко применим к изучению истории представлений о религии. С его помощью можно анализировать, как научные и институциональные дискурсы формировали понятия «древняя религия», «культ предков», «исламизация», «народная религиозность» и «сакральный объект» [1]. Важно исследовать не только значение этих понятий, но и условия, при которых определенный памятники начинают рассматриваться как объекты религиозного, национального или культурного значения. Такой подход требует критического отношения к собственным взглядам исследователя. Современные представления о религии не всегда соответствуют условиям жизни и мировоззрению людей прошлого. Следует учитывать, каким образом археологическая классификация становится основанием для исторических выводов, кто определяет название памятника и в каких научных или институциональных условиях это происходит. Подход Фуко помогает проследить историю научных понятий и изменение способов описания объектов, однако он не заменяет изучение материального контекста памятника.

Сравнительные теории также требуют критического применения. Эволюционные концепции Э. Б. Тайлора и Дж. Фрэзера целесообразно рассматривать прежде всего как часть истории сравнительного религиоведения, а не как доказательство единой последовательности развития всех религий. Подход Э. Дюркгейма помогает осмыслить коллективный характер религиозных практик, тогда как когнитивная археология подчеркивает необходимость обосновывать каждый переход от материального свидетельства к гипотезе о мышлении человека [2, 3, 5, 8].

Концепции М. Элиаде и М. Фуко раскрывают разные стороны религиозной культуры: первая помогает исследовать восприятие сакрального пространства, вторая – исторические условия формирования знания и научных представлений. Несмотря на возможность совместного использования этих подходов, их не следует объединять в одну универсальную теорию, поскольку они решают разные исследовательские задачи [11, 1].

Междисциплинарный подход предполагает не простое перечисление методов разных наук, а сопоставление их результатов для проверки выводов. Археологический контекст помогает установить расположение находок и их взаимосвязь; радиоуглеродное датирование уточняет возраст памятников; археозоологические исследования определяют виды и возраст животных и особенности обращения с ними; антропологический анализ применяется при изучении человеческих останков. Пространственные методы позволяют оценить взаимное расположение объектов, их видимость и возможные маршруты движения. Письменные и этнографические материалы используются для сравнения с учетом временных и культурных различий.

Исследование памятника Ташбулак показывает возможности такого подхода. Результаты геофизических исследований, археологических раскопок, радиоуглеродного датирования и анализа погребальных традиций дополняют друг друга. В совокупности они позволяют сделать вывод о существовании устойчивых исламских погребальных практик в определенном сообществе [24]. При этом необходимо различать нормы погребения, которые можно установить по археологическим материалам, и личные религиозные убеждения отдельных людей. Археология позволяет изучать коллективные практики, но не дает возможности часто определить внутренние убеждения каждого человека.

Археологические памятники Казахстана отражают религиозные практики, складывавшиеся в различных исторических условиях и имевшие разные материальные формы. При этом развитие религиозной культуры не следует представлять как полную и одновременную замену одной религии другой. На одной территории могут находиться памятники разных периодов, а поздние сообщества могли придавать ранее существовавшим местам новые значения.

В исследованиях Бетпакдалы древние петроглифы, погребальные сооружения и мавзолеи более позднего времени рассматриваются в рамках единого сакрального ландшафта [19]. Эти материалы свидетельствуют о сложной истории использования территории, но расположение памятника разных эпох в одном пространстве не доказывает непрерывного существования одной

и той же религиозной практики. Для обоснования исторической преемственности нужны дополнительные данные о промежуточных периодах, повторном использовании памятников и передаче ритуальных традиций между поколениями.

Такая же осторожность необходима при изучении исламизации. Архитектурные и погребальные материалы позволяют исследовать появление и распространение исламских норм, однако этот процесс происходил в разных регионах неодинаково и не был одновременным. Археология помогает установить особенности и датировку погребального обряда, тогда как причины принятия ислама, индивидуальные убеждения и степень усвоения новых традиций требуют привлечения других источников.

Сравнительный анализ религиозного сознания и идентичности

Сравнительные теории помогают выявлять вопросы, значимые для изучения разных культур: отношение общества к смерти, сохранение памяти о предках в пространстве, роль обрядов в обозначении перехода между жизненными этапами и значение коллективных действий для формирования принадлежности к сообществу. Однако сходство исследовательских вопросов не означает тождество религиозных представлений разных обществ. Каждая местная традиция формировалась в конкретных исторических условиях и имела собственное содержание, поэтому ее нельзя объяснять исключительно через заранее заданные универсальные модели.

Общие закономерности целесообразно использовать как ограниченную основу сравнительного анализа. На общем уровне рассматриваются отношение к смерти, использование символов, выполнение ритуалов и сохранение коллективной памяти. Локальная специфика раскрывается через датировку памятников, материальный контекст, значение символов, выполнение ритуалов и сохранение коллективной памяти. Локальная специфика раскрывается через датировку памятников, материальный контекст, значение символов, социальную организацию и историю использования конкретных мест. Сочетание этих уровней позволяет сопоставлять археологические объекты, не игнорируя их историческую специфику.

Религия не ограничивается системой верований и учений. Она проявляется в погребальных и поминальных обрядах, использовании ландшафта, обращении с предметами и человеческим телом, коллективных ритуалах и формировании социальных границ. Исследование материальных и практических форм помогает понять, как люди прошлого осмысливали смерть и неопределенность, связывал свою жизнь с памятью о предках и формировали представления о принадлежности к определенному сообществу.

Религиозное сознание следует рассматривать не как явление, которое можно непосредственно обнаружить в археологическом материале, а как предмет научной реконструкции. Оно не сводится к символическому мышлению и включает практические знания, телесный опыт, память, эмоции и участие в общественной жизни. Археологические источники чаще позволяют исследовать коллективные практики, оставившие материальные следы; индивидуальные психологическое состояние и внутренние убеждения конкретного человека остаются за пределами того, что можно достоверно установить только по археологическим данным.

Поэтому понятие «эволюция» в контексте религиозного сознания следует понимать не как линейное движение от простых форм к сложным, а как совокупность исторических изменений и преобразований. Религиозная идентичность формируется и меняется под влиянием местных обрядов, коллективной памяти, новых религиозных институтов и переосмысления ранее известных мест. Такой подход позволяет анализировать длительные изменения религиозной культуры, не предполагая непрерывной преемственности там, где она не подтверждается археологическими и другими историческими данными.

Заключение

При археологическом изучении религиозной культуры и религиозного сознания важно различать материальные свидетельства, действия, которые можно восстановить на их основе, и интерпретации исследователя. Археологические памятники позволяют изучать обряды, особенностииспользования пространства, символы и коллективную память прошлых обществ. Однако они не

дают возможности напрямую определить личные религиозные убеждения людей, живших в прошлом. Поэтому чем шире исследовательский вывод, например переход от отдельного погребального обряда к представлениям о целостном мировоззрении или непрерывности религиозной традиции, тем больше необходимо независимых и разнообразных источников для его подтверждения.

Классические теории Э.Б. Тайлора, Дж. Фрэзера и Э. Дюркгейма занимают важное место в истории изучения религии. Вместе с тем при использовании их идей для объяснения археологических материалов необходимо учитывать ограничения этих подходов. Когнитивная археология обращает внимание на проблему перехода от материальных предметов к выводам о мышлении человека. М. Элиаде предлагает теоретические понятия для изучения сакрального пространства и времени, а подход М. Фуко помогает понять, как исторически формировались знания, научные понятия и способы классификации. Археология материальной религии объединяет эти исследовательские направления, рассматривая религиозные явления через предметы, телесные действия, обряды и организацию пространства.

Археологические материалы Казахстана показывают разнообразие погребальных традиций, мемориальных обрядов и способов использования сакрального пространства. Они также позволяют проследить изменения, связанные с распространением ислама. Однако эти процессы нельзя представлять как простую и последовательную замену одной религии другой. Они включали преобразование местных традиций, повторное использование ранее освоенных пространств и появление новых форм коллективной памяти. Поэтому каждый археологический памятник необходимо рассматривать с учётом его исторического контекста, хронологии и достоверности имеющихся источников.

В целом религиозную культуру и религиозное сознание следует понимать как явления, которые изменяются под влиянием исторических условий. Символическое мышление является важной частью религиозного сознания, но не охватывает его полностью. На него также влияют практический опыт человека, память, эмоции и общественные отношения. Такие общие для разных обществ вопросы, как отношение к смерти, почитание предков, принадлежность к определённой общности и представления о сакральном, в каждой культуре приобретают свои исторические и культурные особенности. Для их изучения необходимо опираться на конкретные археологические и исторические данные.

Таким образом, археология религиозного сознания позволяет исследовать исторические изменения религиозной идентичности человека. При этом понятие «эволюция» следует понимать не как единый путь развития всех обществ от простых форм к сложным, а как совокупность изменений, происходивших в различных исторических условиях. Религиозная идентичность формируется и изменяется под влиянием символов, обрядов,материальной культуры и социальных отношений. Следовательно, археологическое изучение религиозной культуры помогает лучше понять духовную жизнь прошлых обществ и одновременно показывает, насколько важно подтверждать выводы об исторической преемственности конкретными источниками.

Финансирование

Данная статья подготовлена в рамках финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан BR31714927 «Множественные идентичности и общественный консенсус в социетальных контекстах казахстанской динамики: поиск моделей гражданского единства в условиях гибридных вызовов».

Список литературы

1 Фуко, М. (2008). *Археология знания* (*L'archéologie du savoir*). Gallimard. https://doi.org/10.14375/NP.9782070119875

2 Тайлор, Э. Б. (1974). *Первобытная культура: Исследования развития мифологии, философии, религии, искусства и обычаев*.

3 Фрэзер, Дж. (2001). *Золотая ветвь: Исследование магии и религии* (Т. 2: Гл. XL–LXIX; М. Рыклин & И. Утехин, пер.; Б. Малиновский, послесл.). ТЕРРА—Книжный клуб.

4 Frazer, J., & Frazer, R. (1998). *The golden bough: A study in magic and religion: A new abridgement from the second and third editions*.

5 Дюркгейм, Э. (1995). *Социология. Ее предмет, метод, предназначение* (А. Б. Гофман, пер., сост., послесл. и примеч.). Канон.

6 Renfrew, C., & Zubrow, E. B. W. (Eds.). (1994). *The ancient mind: Elements of cognitive*

archaeology. Cambridge University Press. https://doi.org/10.2307/3034584

7 Wynn, T., & Coolidge, F. L. (2016). Evolutionary cognitive archaeology. In *Oxford handbook of cognitive archaeology*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/ACPROF/9780190204112.003.0001

8 Currie, A., & Killin, A. (2019). From things to thinking: Cognitive archaeology. *Mind & Language*. https://doi.org/10.1111/MILA.12230

9 Lewis-Williams, D. (2002). *The mind in the cave: Consciousness and the origins of art*. Thames & Hudson. https://doi.org/10.5860/choice.40-5281

10 Lewis-Williams, D., & Pearce, D. (2005). *Inside the Neolithic mind: Consciousness, cosmos and the realm of the gods*. Thames & Hudson. https://doi.org/10.5860/choice.43-6622

11 Элиаде, М. (1994). *Священное и мирское* (Н. К. Гарбовский, пер., предисл. и коммент.). Издательство Московского университета.

12 Insoll, T. (2009). Materiality, belief, ritual—Archaeology and material religion: An introduction. *Material Religion: The Journal of Objects, Art and Belief, 5,* 260–264. https://doi.org/10.2752/175183409X12550007729824

13 Fogelin, L. (2007). The archaeology of religious ritual. *Annual Review of Anthropology, 36*, 55–71. https://doi.org/10.1146/ANNUREV.ANTHRO.36.081406.094425

14 Bendezu-Sarmiento, J. (2004). *Archéologie de la mort, nécropoles, gestes funéraires et anthropologie biologique des populations Andronovo et Saka de l'âge du bronze à l'âge du fer au Kazakhstan: IIe et Ier millénaire av. J.-C.*

15 Bendezu-Sarmiento, J., Ismagulova, A., Baipakov, K. M., & Samashev, Z. (2007). *De l'âge du bronze à l'âge du fer au Kazakhstan, gestes funéraires et paramètres biologiques: Identités culturelles des populations Andronovo et Saka*.

16 Outram, A., Stear, N. A., Kasparov, A., Usmanova, E., Varfolomeev, V., & Evershed, R. (2011). Horses for the dead: Funerary foodways in Bronze Age Kazakhstan. *Antiquity*. https://doi.org/10.1017/S0003598X00067478

17 Lepetz, S. (2013). Horse sacrifice in a Pazyryk Culture kurgan: The princely tomb of Berel' (Kazakhstan). Selection criteria and slaughter procedures. *Anthropozoologica*. https://doi.org/10.5252/az2013n2a9

18 Galimzhanov, S., et al. (2018). The archaeological landscapes of Tamgaly and Eshkiolmes sanctuaries: Religious beliefs and cult ceremonies.

19 Бедельбаева, М. В., Новоженов, В. А., & Жусупов, Д. С. (2023). Сакральные ландшафты Бетпакдалы. *Археология Казахстана*. https://doi.org/10.52967/akz2023.4.22.9.33

20 Самашев, З. (2022). Об одном погребально-поминальном обряде у ранних саков. *Археология Казахстана*. https://doi.org/10.52967/akz2022.3.17.9.31

21 Дмитриев, Е. А., & Кукушкин, А. И. (2023). Тюркский кенотаф из Центрального Казахстана. *Археология Казахстана*. https://doi.org/10.52967/akz2023.3.21.125.135

22 Жунисканов, А., Курмангалиев, А., & Мысыр, О. (2024). Мемориальные памятники ранних и средневековых кочевников археологического комплекса Кокентау [Memorial monuments of early and medieval nomads of the archaeological complex Kokentau]. *Вестник Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилёва. Серия «Исторические науки. Философия. Религиоведение»*. https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-117-136

23 Нуржанов, А., & Терновая, Г. (2020). К вопросу о распространении и влиянии ислама в городах юго-западного Жетысу во второй половине VIII–XII веков [To the issue of the distribution and influence of Islam in the cities of the southwestern Zhetysu region in the second half of the 8th–12th centuries]. *Поволжская археология*. https://doi.org/10.24852/pa2020.4.34.99.112

24 Bullion, E., Maksudov, F., Henry, E., Merkle, A., & Frachetti, M. D. (2022). Community practice and religion at an early Islamic cemetery in Highland Central Asia. *Antiquity, 96*, 628–645. https://doi.org/10.15184/aqy.2021.106

25 Кубарев, Г. В., & Нускабай, А. (2023). Раннесредневековые мемориальные ограды Семиречья: Новые данные [Early medieval memorial enclosures in Semirechye: New data]. *Поволжская археология*. https://doi.org/10.24852/pa2023.2.44.72.86

Transliteration

1 Foucault, M. (2008). Arkheologiya znaniya [The archaeology of knowledge]. Gallimard. https://doi.org/10.14375/NP.9782070119875 (In Russian)

2 Tylor, E. B. (1974). Pervobytnaya kul'tura: Issledovaniya razvitiya mifologii, filosofii, religii, iskusstva i obychaev [Primitive culture: Researches into the development of mythology, philosophy, religion, art, and custom]. (In Russian)

3 Frazer, J. G. (2001). Zolotaya vetv': Issledovanie magii i religii [The golden bough: A study in magic and religion] (Vol. 2: Chapters XL–LXIX; M. Ryklin & I. Utekhin, Trans.; B. Malinowski, Afterword). TERRA—Knizhnyy klub. (In Russian)

4 Frazer, J. G., & Frazer, R. (1998). The golden bough: A study in magic and religion: A new abridgement from the second and third editions.

5 Durkheim, É. (1995). Sotsiologiya. Ee predmet, metod, prednaznachenie [Sociology: Its subject, method, and purpose] (A. B. Gofman, Trans., Comp., Afterword, & Notes). Kanon. (In Russian)

6 Renfrew, C., & Zubrow, E. B. W. (Eds.). (1994). The ancient mind: Elements of cognitive archaeology. Cambridge University Press. https://doi.org/10.2307/3034584

7 Wynn, T., & Coolidge, F. L. (2016). Evolutionary cognitive archaeology. In Oxford handbook of cognitive archaeology. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/ACPROF/9780190204112.003.0001

8 Currie, A., & Killin, A. (2019). From things to thinking: Cognitive archaeology. Mind & Language. https://doi.org/10.1111/MILA.12230

9 Lewis-Williams, D. (2002). The mind in the cave: Consciousness and the origins of art. Thames & Hudson. https://doi.org/10.5860/choice.40-5281

10 Lewis-Williams, D., & Pearce, D. (2005). Inside the Neolithic mind: Consciousness, cosmos and the realm of the gods. Thames & Hudson. https://doi.org/10.5860/choice.43-6622

11 Eliade, M. (1994). Svyashchennoe i mirskoe [The sacred and the profane] (N. K. Garbovskiy, Trans., Preface, & Commentary). Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta. (In Russian)

12 Insoll, T. (2009). Materiality, belief, ritual—Archaeology and material religion: An introduction. Material Religion: The Journal of Objects, Art and

Belief, 5, 260–264. https://doi.org/10.2752/175183409X12550007729824

13 Fogelin, L. (2007). The archaeology of religious ritual. Annual Review of Anthropology, 36, 55–71. https://doi.org/10.1146/ANNUREV.ANTHRO.36.081406.094425

14 Bendezu-Sarmiento, J. (2004). Archéologie de la mort, nécropoles, gestes funéraires et anthropologie biologique des populations Andronovo et Saka de l'âge du bronze à l'âge du fer au Kazakhstan: IIe et Ier millénaire av. J.-C.

15 Bendezu-Sarmiento, J., Ismagulova, A., Baipakov, K. M., & Samashev, Z. (2007). De l'âge du bronze à l'âge du fer au Kazakhstan, gestes funéraires et paramètres biologiques: Identités culturelles des populations Andronovo et Saka.

16 Outram, A., Stear, N. A., Kasparov, A., Usmanova, E., Varfolomeev, V., & Evershed, R. (2011). Horses for the dead: Funerary foodways in Bronze Age Kazakhstan. Antiquity. https://doi.org/10.1017/S0003598X00067478

17 Lepetz, S. (2013). Horse sacrifice in a Pazyryk Culture kurgan: The princely tomb of Berel' (Kazakhstan). Selection criteria and slaughter procedures. Anthropozoologica. https://doi.org/10.5252/az2013n2a9

18 Galimzhanov, S., et al. (2018). The archaeological landscapes of Tamgaly and Eshkiolmes sanctuaries: Religious beliefs and cult ceremonies.

19 Bedel'baeva, M. V., Novozhenov, V. A., & Zhusupov, D. S. (2023). Sakral'nye landshafty Betpakdaly [Sacred landscapes of Betpakdala]. Arkheologiya Kazakhstana. https://doi.org/10.52967/akz2023.4.22.9.33 (In Russian)

20 Samashev, Z. (2022). Ob odnom pogrebal'no-pominal'nom obryade u rannikh sakov [On a funerary and commemorative rite among the early Saka]. Arkheologiya Kazakhstana. https://doi.org/10.52967/akz2022.3.17.9.31 (In Russian)

21 Dmitriev, E. A., & Kukushkin, A. I. (2023). Tyurkskiy kenotaf iz Tsentral'nogo Kazakhstana [A Turkic cenotaph from Central Kazakhstan]. Arkheologiya Kazakhstana. https://doi.org/10.52967/akz2023.3.21.125.135 (In Russian)

22 Zhuniskanov, A., Kurmangaliev, A., & Mysyr, O. (2024). Memorial'nye pamyatniki rannikh i srednevekovykh kochevnikov arkheologicheskogo kompleksa Kokentau [Memorial monuments of early and medieval nomads of the archaeological complex Kokentau]. Vestnik Evraziyskogo natsional'nogo universiteta imeni L. N. Gumileva. Seriya "Istoricheskie nauki. Filosofiya. Religiovedenie". https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-117-136 (In Russian)

23 Nurzhanov, A., & Ternovaya, G. (2020). K voprosu o rasprostranenii i vliyanii islama v gorodakh yugo-zapadnogo Zhetysu vo vtoroy polovine VIII–XII vekov [On the spread and influence of Islam in the cities of southwestern Zhetysu in the second half of the 8th–12th centuries]. Povolzhskaya arkheologiya. https://doi.org/10.24852/pa2020.4.34.99.112 (In Russian)

24 Bullion, E., Maksudov, F., Henry, E., Merkle, A., & Frachetti, M. D. (2022). Community practice and religion at an early Islamic cemetery in Highland Central Asia. Antiquity, 96, 628–645. https://doi.org/10.15184/aqy.2021.106

25 Kubarev, G. V., & Nuskabay, A. (2023). Rannesrednevekovye memorial'nye ogrady Semirech'ya: Novye dannye [Early medieval memorial enclosures in Semirechye: New data]. Povolzhskaya arkheologiya. https://doi.org/10.24852/pa2023.2.44.72.86 (In Russian)

Вклад авторов

Сейтахметова Н.Л. – разработка концепции и методологической основы исследования, анализ научной литературы и формулирование основных научных положений статьи. **Есенбаева Д.А.** – систематизация научных материалов, формулировании выводов, подготовка и редактирование текста статьи.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Наталья Львовна Сейтахметова	главный научный сотрудник, профессор, доктор философских наук, академик НАН РК, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: natalieseyt@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-6297-7317
Дильфуза Аманкелдиевна Есенбаева	PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби. Алматы, Казахстан, email: dilfuza_94_24@mail.ru, ORCID ID: 0009-0001-1210-3328
Наталья Львовна Сейтахметова	бас ғылыми қызметкер, профессор, философия ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА академигі, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: natalieseyt@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-6297-7317
Дильфуза Аманкелдиевна Есенбаева	PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Алматы, Қазақстан, email: dilfuza_94_24@mail.ru, ORCID ID: 0009-0001-1210-3328
Natalya Seitakhmetova	Chief Researcher, Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: natalieseyt@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-6297-7317
Dilfuza Yessenbayeva	PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: dilfuza_94_24@mail.ru, ORCID ID: 0009-0001-1210-3328

Ахмет Т. Куру - американдық саясаттанушы, Сан-Диего мемлекеттік университетінің саяси ғылымдар бойынша Портеус профессоры. Ислам және арабтану орталығының директоры. Ол Вашингтон университетінде саясаттану бойынша PhD дәрежесін алып, Колумбия университетінде постдокторантуралық зерттеу жүргізген. Ғалымның ғылыми ізденістері дін мен мемлекет қатынастары, зайырлылық, саяси жүйелер, демократия және мұсылман қоғамдарының тарихи-саяси дамуы мәселелерін қамтиды. Оның «Secularism and State Policies toward Religion: The United States, France, and Turkey» (2009) және «Islam, Authoritarianism, and Underdevelopment: A Global and Historical Comparison» (2019) атты еңбектері халықаралық академиялық ортада кеңінен танылған. Соңғы еңбегі Американдық саясаттану қауымдастығының (APSA) халықаралық тарих және саясат секциясының марапатына ие болған.

Сілтеме:
Куру А. Т. Ғұламалар мен мемлекет одағы: мұсылман әлеміндегі демократия мен дамудың кедергісі (қазақ тіліне аударған Л. Тоқтарбекова) // Адам әлемі. – 2026. – Т. 28. – № 4 (110). – Б. 247–259. – DOI: https://doi.org/10.48010/jh4yq323.

Түпнұсқаға сілтеме: Kuru A. T. The Ulema-State Alliance: A Barrier to Democracy and Development in the Muslim World. Tony Blair Institute for Global Change, 2 September 2021. https://institute.global/insights/geopolitics-and-security/ulema-state-alliance-barrier-democracy-and-development-muslim-world

Ашық қолжетімділік
© Автор(лар), 2026
Бұл ашық қолжетімді мақала Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) лицензиясының талаптарына сәйкес таратылады.
https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

ҒҰЛАМАЛАР МЕН МЕМЛЕКЕТ ОДАҒЫ: МҰСЫЛМАН ӘЛЕМІНДЕГІ ДЕМОКРАТИЯ МЕН ДАМУДЫҢ КЕДЕРГІСІ

Ахмет Т. Куру

Қазақ тіліне аударған: Лаура Тоқтарбекова

Тұжырымдама

Халқының басым бөлігі мұсылмандарды құрайтын әлемдегі 50 елдің даму үдерісіне терең тарихи тамыры бар құрылымдық кедергілер кесірін тигізуде. Бұл мемлекеттердің сауаттылық деңгейі мен өмір сүру ұзақтығы сияқты әлеуметтік-экономикалық даму мен демократияны бағалаудың негізгі өлшемшарттары бойынша көрсеткіштері жаһандық орташа деңгейден төмен болу үрдісі байқалады. Әдетте бұл мәселелердің себепкері ретінде ислам діні мен батыс отаршылдығы жиі алға тартылады. Алайда мұндай түсіндірмелер даулы, өйткені бұл қоғамда исламофобия мен батысқа қарсы көзқарастардың (антивестернизм) белең алуына, сондай-ақ мәселенің нақты себептерін бұрмалап көрсетуге ғана қызмет етеді.

Осы баяндамада дәлелденгендей, халқының басым бөлігі мұсылмандарды құрайтын көптеген елдердегі авторитаризм мен артта қалушылықтың басты себебі - ислам ғұламалары мен мемлекеттік билік арасындағы одақ. VIII және XI ғасырлар аралығында мұсылман әлемінің «Алтын ғасыры» аталған кезеңде ғұламалар мен саудагерлер ғылыми және экономикалық прогрестің қозғаушы күші болды. Алайда, XI ғасырдың ортасында ғұламалар мен мемлекет одағы орныға бастады. Бұл одақ біртіндеп тәуелсіз ғалымдар мен саудагерлерді шеттетіп, мұсылман әлеміндегі ғасырларға созылған интеллектуалдық және экономикалық тоқырауға әкеп соқтырады.

Осы тарихи үдерісті қайта пайымдай отырып, біз мұсылман әлемінің болашағына қатысты жаңа көзқарас ұсынамыз және дін мен мемлекет қатынастары, сондай-ақ экономика саласы бойынша түбегейлі реформаларды ұсынамыз.

XIX және XX ғасырларда реформатор әрі зайырлы билеушілер ғұламалармен одағын әлсіретті. Осының салдарынан пайда болған билік вакуумын толтыру үшін серпінді интеллектуалдық және экономикалық таптардың қалыптасуына қолдау көрсетудің орнына, авторитарлық идеологияларды ұстанатын әскерилер мен азаматтық бюрократтардың рөлін күшейтіп, экономиканы мемлекеттік бақылауға алды.

1970 жылдардан бастап Иран, Мысыр және Пәкістан сияқты бірқатар мұсылман елдері исламдану үдерісін бастан өткерді. Бұл

жағдай ғұламалар мен мемлекет одағын қайта жаңғыртып, шариғатқа конституциялық мәртебе берді. Ал 1973 жылғы мұнай дағдарысынан кейін Парсы шығанағындағы елдер «ренталық мемлекеттерге» (rentier states) айналып, мұнайдан түскен қаражатты елде ғұламалар мен мемлекет одағын қаржыландыруға және шетелдегі ислам-шыл саяси мақсаттарын қолдауға жұмсады.

Бүгінгі таңда мұсылман елдерінің көпшілігі ғұламалар мен мемлекет одағы және ренталық (өндіріссіз жолмен алынатын кіріс) экономиканың ықпалында қалып отыр. Бұл одақты ыдырату және экономиканы қайта құрылымдау аталған елдердің демократияға қол жеткізуі мен даму қабілетін арттыру үшін маңызды қадам болмақ.

Бұл баяндамада мұсылман елдеріндегі демократия мен дамуды қолдауды мақсат ететін саясаткерлер мен сарапшыларға арналған төрт негізгі ұсыныс берілген.

Біріншіден, мұсылман елдерінің басым бөлігін жайлаған авторитаризм мен артта қалу (дамымау) мәселесін ашық мойындау қажет. Оны мәдени релятивизмнің немесе басқа дискурстар мен сылтаулардың көлеңкесіне жасыру, мәселені терістеуге тырысу кері нәтиже береді.

Екіншіден, барлық кінәні тек исламға немесе Батыс отаршылдығына арта беруді тоқтату керек. Исламды дамуға кедергі ретінде көрсету негізсіз. Ислам өзінің ерте тарихында прогреспен тамаша үйлесім тапты, тіпті кейінгі кезеңдерде де мұсылман әлемінен көрнекті ойшылдар шыққан. Сонымен қатар, қазіргі мұсылман әлемі біркелкі авторитарлы және артта қалған, дамымаған блок емес, онда демократиялану мен дамудың сәтті мысалдары да бар. Батыс отаршылдығы мұсылман елдеріне орасан зор зиян келтіргені сөзсіз, алайда бұл проблемалар отаршылдықтан басталған жоқ. Тек батыстық империализмді кінәлай беру мұсылман елдерінің ішкі мәселелерін тиісті назардан бұрып, мәселенің негізгі мәнінен алшақтатуға әкеп соғады.

Үшіншіден, ғұламалар мен мемлекет одағының мұсылман әлеміндегі зиялылар мен кәсіпкерлердің маргиналдануына қалай әкелгенін түсіну өте маңызды. Бұл ғұламаларға қарсы қудалау науқанын бастауға немесе мемлекетсіз анархияға ұмтылуға шақыру дегенді білдірмейді. Керісінше, ол саяси, діни, интеллектуалдық және экономикалық топтардың дербес әрекет ете алатын, сонымен бірге ешқайсысы үстемдік жүргізе алмайтын, меритократияға негізделген ашық, бәсекеге қабілетті жүйелерді құруға шақырады. Мұндай реформа күпірлік (діннен безді деп айыптау) және құдайға тіл тигізу туралы заңдарды жою арқылы ой еркіндігін кеңейтуді, сондай-ақ мемлекеттің тәркілеуіне жол бермей, жеке меншікті тереңірек қорғауды талап етеді. Сондай-ақ реформа дін мен мемлекеттің бөлінуін институционалды түрде бекітуді қажет етеді. Ислам діні бұған түбегейлі қарсы емес. Ислам тарихының ерте кезеңінде діни және саяси билік арасында белгілі бір деңгейде бөліну бұрыннан болған.

Төртінші әрі соңғы ұсыныс экономикаға қатысты. Соңғы бес онжылдықта мұнай «рентасы» ғұламалар мен мемлекет одақтарын қаржыландырудың негізгі көзі болып келді. Таяу болашақта қорлардың сарқылуы, ішкі тұтынудың артуы және/немесе баламалы энергия технологияларының дамуы салдарынан бұл ренталар өз маңызын жоғалтуы ықтимал. Көптеген мұсылман елдері мұнайдан кейінгі дәуірдің сын-қатерлеріне дайын болу үшін экономикалық қайта құру мен инновацияларды қажет етеді. Ұзақ мерзімді тұрақтылық пен өркендеуді қамтамасыз ету үшін бұл мемлекеттерге кәсіп-керлікті ынталандыратын өнімді жүйелер құру керек. Ал мұндай реформа ғұламалар мен мемлекет одағының әлеуметтік-саяси өмірді бақылауын тоқтатуын талап етеді.

Ашық әлеуметтік-экономикалық және интеллектуалдық жүйелерге көшу мұсылман елдері мен олардың батыстық серіктестері үшін инвестициялар мен өндіріс тұрғысынан көптеген мүмкіндіктер туғызады.

Сәтсіз әскери және саяси іс-қимылдардан кейін кейбір батыс елдері мұсылман әлемінің көптеген аймақтарынан алшақтай бастады. Мұсылман және батыс елдері арасындағы жаңа форматтағы серіктестік, керісінше, демократияландыру мен даму бағытындағы реформалық үдерістерге септігін тигізуі мүмкін. Сонымен қатар, бұл реформалар екі тарап арасындағы кез келген жаңа өзара байланыс үшін анағұрлым қуатты интеллектуалды әрі әлеуметтік-экономикалық негіз қалап береді.

Кіріспе

2020 жылғы 6 қаңтарда Түркияның Ұлттық барлау ұйымы – түрік азаматтары мен шетелдіктер туралы ақпарат жинайтын мекеме өзінің жаңа штаб-пәтерін ашты. Мешіттерді бақылайтын және имамдардың жалақысын төлейтін Дін істері басқармасының (Diyanet) төрағасы ашылу рәсіміне арнап бес минуттық

дұға оқыды. Диянет төрағасының және оның дұғасының мемлекеттік хаттамаға осылайша жоғары деңгейде енгізілуі Түркияның мұсылман әлеміндегі ең белсенді зайырлы мемлекет ретіндегі ғасырлық бейнесіне қайшы келді. Президент Режеп Тайып Ердоған және тағы басқа ондаған жоғары лауазымды саясаткер, жоғарғы соттардың төрағалары, сондайақ құрлық әскерлері, теңіз күштері мен әуе күштерінің қолбасшылары сахнаға шығып, көрермендерге қарап иық тіресе тұрды. Олар бірге қол жайып, «әмин» деді. Дұғада Құдайға «Сәмиғ» (бәрін естуші), «Әлим» (бәрін білуші) және «Хабир» (бәрінен хабардар) секілді есімдермен жүгінді, оның астарлы мағынасы – барлау жүргізу құдайлық сипаттағы іс деген ой еді. Бұл рәсім мұсылман әлеміндегі ұзақ уақыт бойы сақталған бір одақты – ғұлама мен мемлекет арасындағы қатынасты айқын көрсетті.

Түркия – әлемдегі барлық мемлекеттердің төрттен бір бөлігін құрайтын 50 мұсылман елінің бірі[2]. Елдің демократиялану деңгейі мен әлеуметтік-экономикалық дамуын бағалайтын негізгі көрсеткіштеріне сәйкес, мұсылман елдерінің көрсеткіштері әлемдік орташа деңгейден төмен. Әлемдегі барлық мемлекеттердің 60 пайызы электоралдық (сайлау) демократия жүйесі болса, мұсылман елдерінің тек 14 пайызы ғана сондай мәртебеге ие[3]. Мұсылман елдеріндегі жан басына шаққандағы жалпы ұлттық табыстың орташа көлемі, мұнай кірістерінің молдығына қарамастан, 9 100 АҚШ долларын құрайды; ал жаһандық орташа көрсеткіш – 13 200[4] доллар. Мұсылман елдеріндегі орташа өмір сүру ұзақтығы 66 жас болса, әлемдік орташа деңгей – 69 жас. Сонымен қатар, мұсылман елдерінде балалар өлімінің орташа деңгейі де (49), жаһандық орташа көрсеткіштен (34) жоғары[5]. Бүкіл әлем бойынша халықтың сауаттылық деңгейі орташа есеппен 84 пайыз, ал орташа оқу ұзақтығы 7,5 жыл болса, мұсылман елдерінде сауаттылықтың орташа деңгейі 73 пайызды, ал білім алу ұзақтығы орташа есеппен 5,8 жылды ғана құрайды[6].

Мұсылман әлеміндегі осы жаппай авторитаризм мен артта қалушылықтың (дамымай қалудың) түпкі тамыры неде? Бұл мәселені түсіндіруде кеңінен танымал, бірақ сонымен бірге жаңсақ екі тұжырымдама жиі алға тартылады.

Бірінші тұжырымдама ислам дінін алға тартып, оны дамуға кедергі ретінде сипаттайды. Бұл пайымдаудың үш негізгі кемшілігі бар. Біріншіден, VIII–XII ғасырлар аралығында мұсылман елдері қол жеткізген ғылыми және экономикалық даму деңгейі Батыс Еуропадан әлдеқайда жоғары болды. Бұл ислам мен прогрестің ғасырлар бойы қатар өмір сүргенін дәлелдейді. Екіншіден, XII ғасырдан кейін де өткен ғасырлармен салыстырғанда жалпы салыстырмалы тоқырауды бастан өткергеніне қарамастан, мұсылман қоғамдары Ибн Халдун секілді озық ғалымдарды дүниеге әкеліп, Стамбұл сияқты гүлденген қалаларды қолдауды жалғастырды. Үшіншіден, бүгінгі мұсылман әлемі демократия мен даму тұрғысынан біркелкі емес; оны тұтастай авторитарлы әрі дамымаған аймақ деп сипаттау мүмкін емес.

Екінші тұжырымдама Батыс отарлығын негізгі себеп ретінде көрсеткенмен, ол үш негізгі себепке байланысты қате болып саналады. Біріншісі – хронологиялық себеп: мұсылман әлемінің ғылыми және экономикалық тоқырауы XVIII ғасырда басталған жаппай батыстық отарлау үдерісінен әлдеқайда бұрын басталған болатын. Екінші себеп, Азия мен Латын Америкасындағы отаршылдықтан кейінгі мұсылман емес елдер мұсылман мемлекеттері қол жеткізе алмаған даму және/немесе демократиялану деңгейіне жеткен. Демек, отаршылдық өткенге байланысты бұл салаларда сәтсіздікке ұшыраудың міндетті еместігін көрсетеді. Үшіншіден, дамымаудың басты себебін тек батыстық отарлықтан іздеу мұсылман елдерінің өз ішіндегі идеологиялық және институционалдық мәселелерді шешуге кедергі жасайды.

XIX ғасырдан бүгінге дейін бұл екі тұжырымдама мұсылман елдеріндегі антиисламдық секуляризмді (зайырлылықты) әрі антибатыстық көзқарастардың өршуіне түрткі болды. Сонымен қатар Батыс елдерінде де оның теріс салдары байқалды. Бір жағынан, исламофобияны өршітсе, екінші жағынан, мұсылман қоғамдарына қатысты кез келген сыни талдауды «ориенталистік», яғни отаршылдық көзқарасқа негізделген деп таңбалауға мүмкіндік берді.

Бұл баяндамада діни, саяси, интеллектуалдық және экономикалық таптар арасындағы өзгермелі қатынастарға негізделген мұсылман әлеміндегі авторитаризм мен артта қалудың кең таралуының балама түсіндірмесі ұсынылады. Онда ислам ғалымдары (ғұлама) мен билеуші тап арасындағы одақ осы елдердегі интеллектуалдар мен саудагерлерді шеттеткені анықталады. Ал мұсылмандар басым елдердің көпшілігінде байқалатын ғылыми және әлеуметтік-экономикалық тоқырау мен авторитаризм үшін дәл осы одақ жауапты екені дәлелденеді[7].

Баяндамада ең алдымен ғұламалар мен мемлекет одағының тарихи бастаулары жүйелі түрде сипатталады. Мұсылман әлеміндегі қазіргі саяси және экономикалық режимдер (әсіресе өнімсіз жолмен алынатын кіріске негізделген «ренталық жүйенің» ықпалы) талқыланады. Сондай-ақ 50 мұсылман елі, олардың ішіндегі ғұламалар мен мемлекет арасындағы одақтың қарқындылығы мен ықпал ету деңгейіне қарай жіктеледі. Соңында, болашақта осы күрделі одаққа қатысты қандай шаралар қолдану керектігі жөнінде ұсыныстар беріледі.

I бөлім ғұлама-мемлекет одағының тарихи бастауын бірнеше негізгі кезең арқылы талдайды. Алғашқысы - VIII–XI ғасырлар аралығында ғылыми және экономикалық прогрестің қозғаушы күші болған ғалымдар мен саудагерлердің бастапқы үстемдігі және кейіннен шеттетілуі (маргиналдануы). Бұл кезеңде діни және саяси билік арасында белгілі бір дәрежеде бөліну болды. Алайда XI ғасырдың ортасында ғұлама-мемлекет одағы институционалдық тұрғыдан орнығып, тәуелсіз ғалымдар мен саудагерлерді біртіндеп ығыстырды, соның салдарынан мұсылман әлемі ғасырларға созылған интеллектуалдық және экономикалық тоқырауға ұшырады.

Бұл тарихи бөлім XIX ғасырдағы ғұламалармен одақты әлсіреткен реформатор билеушілерді және XX ғасырдың басындағы мұсылман әлеміндегі мемлекет құрушыларды (олардың көпшілігі зайырлылық бағытты ұстанған) қарастырады. Бұл реформатор билеушілер мен мемлекет құрушылардың ортақ мәселесі болды. Екі топ та мемлекетшіл ұстанымды басшылыққа алды. Олар динамикалық интеллектуалды және экономикалық таптардың қалыптасуына жағдай жасаудың орнына, әскери және азаматтық бюрократтардың рөлін күшейтті. Сонымен қатар, олар Еуропаның авторитарлық идеологияларын қабылдап, экономиканы мемлекет бақылауына берді.

I бөлім соңғы төрт онжылдықта мұсылман елдерінің басым бөлігін қамтыған исламданудың әлеуметтік-саяси және құқықтық қырларына тоқталады. Онда үш негізгі күштің: ғұламалардың, исламшыл саясаткерлер мен сопы шейхтардың исламдандыруды әлеуметтік, саяси және заңнамалық жоба ретінде дамытуда қалай табысқа жеткені зерттеледі.

II бөлім мұсылман әлеміндегі қазіргі саяси және экономикалық режимдерді талдайды. Онда мұнай рентасының - мұнай мен табиғи газ ресурстарынан түсетін табыстың демократияландыруға қалай кедергі келтіріп, «ренталық мемлекеттерді» (rentier states) қалай қалыптастырғаны түсіндіріледі. «Рентье-мемлекеттер» немесе «ренталық мемлекеттер» халыққа салық салуды қажет етпейді. Оның орнына мұнайдан түсетін табыстарды халыққа үлестіріп, мемлекет пен қоғам арасындағы авторитарлық қатынастарды сақталуын қамтамасыз етеді.

Бұл бөлімде мұсылман елдеріндегі авторитаризм мен артта қалудың басты себебі ретінде ғұламалар мен мемлекет одағы мен «рента жүйесінің» (rentierism) қосындысын көрсетеді. Онда діннен шығуға қатысты заңдар осы одақтың өзгеше пікір білдіргендерді жазалауға арналған құралы ретінде сипатталады. Сонымен бірге мемлекеттің жеке меншікті тәркілеуі осы одақтың экономикаға бақылау орнату тәсілі. Яғни, азаматтардың жеке мүлкін иемдену арқылы рента іздеу үдерісі.

Екінші бөлім 50 мұсылман елін үш топқа жіктеумен қорытындыланады. Бірінші топқа ғұлама-мемлекет одағы ең жоғары деңгейде көрініс тапқан елдер кіреді. Бұған олардың ислам құқығына (шариғатқа) негізделген конституциялары дәлел болады. Сонымен қатар бұл елдер мұнайдан түсетін кірістердің көлемімен өлшенетін ең қарқынды рентьелік экономикаға ие.

Екінші топтағы елдерде ғұлама-мемлекет одасының белсенділігі мен экономикалық рентаның ықпалы бірінші топтағы елдермен салыстырғанда төменірек деңгейде көрініс табады. Үшінші топқа ғұлама-мемлекет одағы ықпалына ең аз ұшыраған (көпшілігінің конституциялары зайырлы сипатта) және «рента жүйесі» аз қамтыған (мұнай ресурстары аз) мемлекеттер кіреді.

Баяндама мұсылман әлемінде демократияға қол жеткізу және дамуды ынталандыру жөніндегі ұсынымдармен аяқталады. Онда ғұлама-мемлекет одағы мен экономикалық рентаны неғұрлым ашық, меритократиялық және өнімді жүйелермен алмастыру қажеттілігін ерекше аталып өтеді. Мұндай жүйелер мұсылман елдері мен батыс мемлекеттері арасындағы қарым-қатынастардың жаңа форматын қалыптастыруға негіз бола алады.

I бөлім: Тарихи бастаулар

Ұлы шегініс: прогрестен тоқырауға дейін

VIII–XI ғасырлар аралығында мұсылман қоғамдарында философиялық және коммерциялық Алтын ғасырдың қалыптасуына жағдай

жасаған динамикалық интеллектуалдық және экономикалық таптар болды[8]. Бұл кезеңде мұсылман әлемінде ауыл шаруашылығы айтарлықтай өркендеп, жаңа дақылдардың түр-түрі өсірілді. Олардың көбі кейіннен Еуропаға таралып, тіпті олардың ағылшын тіліндегі атаулары (артишок, мақта, лимон, апельсин, шпинат) түпнұсқада араб тілінен бастау алады[9]. Зерттеушілер қазіргі капитализмнің қалыптасуы ерте мұсылман қоғамдарының чек және вексель (айырбас векселі) сияқты қаржылық инновацияларына үлкен қарыздар екенін баса айтады[10]. Фернан Бродельдің сөзімен айтқанда: «Батыс капитализміндегі импортталған кез келген нәрсенің бастауы, сөзсіз, исламнан шыққан»[11]. Сонымен қатар, батыс еуропалықтарға қағаз өндіруді үйреткен де мұсылмандар еді. Бағдатта және басқа да көптеген қалаларда Ибн Сина (көбіне ерте жаңа дәуір медицинасының атасы саналады) секілді мұсылман энциклопедистері (полиматтары) математикаға, оптикаға және медицинаға түбегейлі жаңалықтар енгізді[12].

Мұсылман әлемінің Алтын ғасырына тән басты ерекшеліктерінің бірі - ғұламалар (ислами білімді, ағарту ісі мен құқықты ұсынған діни элита) мен саяси билеушілер арасында белгілі бір дәрежедегі бөліну. Бұл бөліну алғашқы мұсылман династиясы - Омейядтар халифатының (661–750 жж.) құрылуынан бастау алды. Омейядтар империясының негізін қалаушылар билікке Мұхаммед пайғамбардың отбасы мүшелерін, соның ішінде оның немересі Хұсейінді өлтіру арқылы келген болатын. Бұл оқиға көптеген сунниттік және барлық шииттік ғалымдардың Омейяд билеушілері мен олардың мұрагерлерін деспоттық және жалпы этикаға жат деп санауына әкелді. Сол себепті, ғұламалардың басым бөлігі билеуші таппен тығыз қарым-қатынас орнатудан түбегейлі бас тартты. Сол кезеңнен бастап XI ғасырдың ортасына дейін ғұламалардың басым көпшілігі және олардың отбасылары мемлекеттік емес салаларда, әсіресе сауда-саттықта қызмет етті[13]. Олардың арасында қазы (сот) сияқты лауазымдарды иеленгендер сирек болған[14]. Бұл тарихи шындық ислам діні өз табиғатынан дін мен мемлекеттің бөлінуін теріске шығарады деген қазіргі кездегі кең тараған қасаң түсінікті (клише) жоққа шығарады[15].

Кейінірек Ренессанс дәуіріндегі Солтүстік Италияда болғандай, ерте ислам тарихында саудагерлер өнер мен ғылымның қамқоршылары болды[16]. Ежелгі Грекия, Парсы, Үндістан және басқа өркениеттердің ғылымдарын зерттеген философтар да билеуші таптан елеулі қолдау көрді. Бірақ XI ғасырдан кейінгі ғұламаны саяси қолдаудың айырмашылығы, XI ғасырға дейінгі философтардың саяси қамқорлығы интеллектуалдық шығармашылықты тұншықтырмады. Өйткені философтар «ортодоксияны» (ресми діни догманы) қорғаған жоқ, қарсы көзқарастағы топтарды «діннен безгендер» деп айыптамады, сонымен қатар билеушілерге діни легитимдік бермеді. Оның үстіне бұл философтардың жұмыстарының күрделілігі олардың бұқараға әсері шектеулі болғанын білдіреді, осылайша саяси ықпалды айтарлықтай қиындатты.

Ғұламалардың билеуші таптан алшақтығы мен философтардың күрделі көзқарастарының нәтижесінде ерте мұсылман қоғамдары діни және философиялық тұрғыдан әртүрлі (плюралистік) сипатта болды. Бұл кезеңде әртүрлі теологиялық және құқықтық мектептерге жататын мұсылмандармен қатар христиандар, еврейлер, агностиктер және басқа да конфессия өкілдері экономикалық және ғылыми дамуға өз үлестерін қосты. Салыстырмалы төзімділік пен ашықтық - бұл дәуірдің айрықша белгілері. Мұсылмандар басқаратын ауруханалар мен басқа да мекемелер мұсылман еместердің кәсіби тұрғыдан өркендеуіне мүмкіндік берді.

Осы кезеңде Батыстағы христиан қоғамдары керісінше сипатта көрініс тапқан. Католик шіркеуі мен корольдік билік арасында берік одақ болса, ал философиялық және саудагер таптар не мүлде жоқ немесе өте әлсіз еді. Батыс христиан елдері өздерінің мұсылмандық баламаларымен салыстырғанда діни догма мен төзімсіздіктің кеңістігіне айналды. Батыс Еуропаның VIII–XI ғасырлардағы ғылыми және әлеуметтік-экономикалық артта қалушылығы тікелей осы ерекшеліктермен байланысты деп есептеледі. Ол кезеңде Батыс Еуропада Ибн Синадай философ та, Бағдаттай қала да, тіпті өзінің алтын теңгесі де болған жоқ[18].

Алайда, XI ғасырдың ортасынан кейін екі өңірде де таптық қатынастардың өзгеруімен бірге, жағдайдың біртіндеп өзгеру үдерісі басталды. Батыс Еуропада шіркеу мен мемлекеттің бөлінуі институционалды түрде бекітілді, университеттер ашылды және саудаға негізделген қала-мемлекеттер өркендеді. Бұл өзгеріс серпінді интеллектуалдық және экономикалық таптардың қалыптасуына әкелді. Батыс Еуропаның біртіндеп дамуына олардың мұсылмандардан үйренген және қабылдаған дүниелері, атап айтқанда, ауыл шаруашылығы дақылдары, банк ісі құралдары, қағаз өндірісі, философия және ғылымдар зор ықпал етті[19].

Ал мұсылман әлемінде бұған мүлдем қарама-қайшы өзгеріс орын алды. XI ғасырдың ортасынан бастап қазіргі Орталық Азия, Иран және Ирак аумақтарында ғұлама-мемлекет одағы қалыптаса бастады[20]. Бұл көпдеңгейлі трансформация еді. Экономикалық тұрғыдан алғанда, ақшалай экономикадан жартылай феодалдық «иқта» жүйесіне көшу жүзеге асырылды. Бұл жүйеде билеушілер шенеуніктерге жалақыны ақшалай төлеудің орнына, жерден түсетін табысты үлестіріп беретін болды. Діни ортада да құрылымдық өзгерістер жүріп жатты. XI ғасырдың басында Аббасидтер халифасы әл-Қадир жаңадан қалыптасып жатқан сүнниттерді біріктіру мақсатында арнайы сенім қағидаларын жариялады. Бұл қадам исмаилит шииттерге, мутазилиттер ретінде белгілі рационалист-теологтар тобына және діни міндеттерді орындамайтын мұсылмандарға қарсы бағытталған болатын[21]. Саяси салада Селжұқтар (1040–1194 жж.) Аббасидтер халифасымен және сүнниттік ғұламалармен одақтаса отырып, әскери жаулап алуларға негізделген империя құрды[22].

Мемлекеттің барған сайын милитаризациялануы (әскериленуі) және экономикаға мемлекеттік бақылаудың кеңеюі жеке жер иеленушілер мен саудагерлердің салыстырмалы түрде шеттетілуіне алып келді. Бұл жағдай ғұламалар табының коммерциялық көздерден қаржыландырылуын әлсіретті, өйткені саудагерлер оларға бұрынғыдай қомақты қаржылай қолдау көрсете алмады. Атақты селжүк уәзірі Низам әл-Мүлк саяси мақсаттар үшін мақсатты қайырымдылықтармен қаржыландырылатын низамия деп аталатын медреселер (исламдық білім беру мекемелері) желісін құру арқылы бұл олқылықты толтырды. Уақыт өте келе бұл медресе жүйесі сүнниттік ислам біліміне монополия орнатты. Низамия медреселері тәрбиелеген ғұлама билеуші таппен одақтасуға бейім болды[23]. Осы медресе жүйесінің ең танымал түлегі данышпан ғалым әл-Ғазали болған. Ол сүнниттік діни догмаға (ортодокс) негізделген, жаңадан қалыптасып келе жатқан ғұлама-мемлекет одағының екі негізгі нысанасы болған исмаилит шииттер мен философтарды сынап, оларды айыптайтын еңбектер жазған. Алайда әл-Ғазалидің өмірінде билеушілермен қарым-қатынасына қатысты тұрақсыздықтар болғанымен, оның кітаптары әрдайым ғұлама-мемлекет альянсының басты теориялық негізі ретінде қарастырылып келеді[24].

XII–XIV ғасырлар аралығында медреселер мен иқта жүйесі арқылы күшейген ғұлама-мемлекет одағы Айюбилер, кейіннен Мәмлүктер тұсында Сирия, Палестина және Мысыр аумақтарына таралды[25]. Осы кезеңде кресшілер мен моңғол шапқыншылықтары еріксіз түрде (жанама әсер ретінде) ғұлама-мемлекет одағын күшейте түсті. Өйткені басқыншылармен және олардың жаппай қырғындарымен бетпе-бет келген мұсылмандар Иерусалимде крестшілерді талқандап, Айюбилер әулетінің негізін қалаған Салахаддин сияқты әскери қаһармандардан пана іздеді. Кейінірек Айюбилердің орнын басқан Мәмлүктер Иерусалим маңында моңғолдардың жорығын тоқтатып, мұсылман халықтарының зор ілтипатына бөленді.

Келесі үш ғасырда мұсылман билеушілері сүнниттер басым Осман империясы, шииттердің басым көпшілігі Сефевидтер және индустар басым Моғолдар[26] сияқты үш қуатты империя құрды. Бұл империялар ғасырлар бойғы крестшілер мен моңғолдардың шапқыншылығына қарамастан, мұсылмандардың әскери және геосаяси күші сақталғанының дәлелі, бірақ мұсылмандардың ғылыми өнімділігі немесе экономикалық серпіні туралы да айту қиын. Бұл екі саладағы құлдырау ең алдымен, ғұлама-мемлекет одағының үстемдігіне және оның интеллектуалдық әрі экономикалық таптарды шеттетуіне байланысты.

XV-XVI ғасырларда Батыс Еуропа негізінен үш басты құралды: баспа станогын, теңіз компасын және оқ-дәріні қолдану арқылы дамудың көптеген революциялық кезеңдерін бастан өткерді. Ал мұсылман империялары әскери бағдар ұстанғандықтан осы құралдардың ішінде негізінен тек оқ-дәріні ғана тиімді қолданды. Олардың баспа технологиясын қабылдауына үш ғасыр қажет болды, өйткені мұсылман империяларында баспа станогының ғылыми маңыздылығын бағалай алатын интеллектуалдық тап та, баспа капитализмінің (print-capitalism) қаржылық мүмкіндіктерін түсінетін саудагерлер табы да болмады. Мұсылман империяларындағы әскери қолбасшылар баспа станогының құндылығын көрмеді, ал ғұламалар оны өздерінің білім беру саласындағы монополиясына төнген қауіп ретінде қабылдады.

Мұның нәтижесінде Батыс Еуропа мен мұсылман әлемі арасында сауаттылық алшақтығы пайда болды. Өйткені VIII–XII ғасырлар аралығында мұсылман қоғамдарындағы ең ірі кітапханаларда жүздеген мың кітап болса, Батыс Еуропадағы ең ірі кітапханаларда мыңға да жетпейтін кітап болған. Алайда баспа төңкерісі басталған соң жағдай керісінше бағытқа өзгерді. Еуропа бұл техно-

логияны тез қабылдаса, мұсылман қоғамдары оны игере алмады. Мысалы, бүкіл XVIII ғасыр бойы Осман империясының баспаханалары шамамен 50 000 дана кітап басып шығарса, дәл осы кезеңде еуропалық баспаханалар 1 миллиард дана кітап шығарды[27]. Демек, XVIII ғасырда мұсылман жерлерін еуропалықтардың жаппай отарлау үдерісі басталғанға дейін-ақ, мұсылман әлемінің ғылыми және экономикалық тоқырауы тереңдей түскені анық көрінеді[28].

XIX ғасырда кейбір мұсылман реформатор билеушілері еуропалық отарлауға да, ұзақ уақыт бойы ғылыми және экономикалық прогресті тұншықтырып келген ғұлама-мемлекет одағына да қарсы шаралар қолдануға тырысты. Келесі бөлімде осы әрекеттер қарастырылады.

XIX ғасыр: дағдарысқа түскен ғұламалар мен мемлекет одағы

XIX ғасырда Ұлы Моғол империясын британдық отарлық билік жойды, ал Иранды Ұлыбритания мен Ресейдің ықпалына ашық, әлсіз әрі билік орталықтануы төмен Қаджар әулеті басқара бастады. Осман империясы ғана ірі мұсылман державасы ретінде сақталды, ал мұсылман жерлерінің көпшілігі еуропалық державалардың отарына айналды.

1789–1807 жылдар аралығында билік құрған Осман сұлтаны III Селим әскери және экономикалық даму деңгейі жағынан Еуропаны қуып жету үшін институттарды реформалау қажеттілігін терең түсінді. Алайда оның элиталық әскери күші - янычарлар әскери реформаға соншалықты қарсы болып, көтеріліс шықты. Нәтижесінде III Селимді тақтан тайдырып, қастандықпен өлтірді. Жаңа сұлтан II Махмұд (1808–1839) реформаны жүзеге асыру үшін қолайлы жағдайдың қалыптасуын күтті. 1826 жылы ол басқа әскери бөлімдерге янычар казармаларын артиллериямен шабуыл жасауға бұйрық берді. Салдарынан мыңдаған янычар қаза тауып, II Махмұд янычарлар институтын түбегейлі жойды. Нәтижесінде, «бұрын янычарлармен одақ құру арқылы реформатор сұлтандарға қарсы тиімді күрес жүргізген ғұламалар енді өздерінің қуатты әскери тірегінен айырылды» [29].

Янычарларды жойып, ғұламаларды шеттету арқылы II Махмұд пен оның сарай шенеуніктері Осман мемлекетін жаңғыртуға қажетті бақылауды қолға алды. Олар батыстық үлгідегі әскери училищелер ашып, әскер мен діни мекемелер арасындағы дәстүрлі байланысты үзді[30]. 1839 жылы Осман сұлтаны мен шенеуніктер Танзимат жарлығын жариялап, барлық османдықтардың «өмірін, ар-намысын және мүлкін» қорғауға кепілдік берді[31]. Бұл жарлық Танзимат реформалары деп аталатын ауқымды қайта құру және жаңғырту саясатының бастамасы болды. 1844 жылғы заңнамаға сәйкес исламнан бас тартқандарға қолданылатын өлім жазасы жойылды. Ал 1856 жылғы Ислахат жарлығы мұсылман емес азаматтарға толық теңдік пен діни бостандыққа уәде берді[32].

Осы реформалар барысында бұрын ғұламалар иеленген кейбір мемлекеттік лауазымдарды шенеуніктер өз бақылауына алды. Білім беру саласындағы өзгерістер діни таптың беделі мен ықпалының төмендегенін айқын көрсетті. Медреселер білім беру сапасы жағынан тым ескірген және тек діни пәндермен ғана шектелген деп танылды. Соның салдарынан османдық реформаторлар әскери іс, мемлекеттік басқару, дипломатия, медицина және инженерлік салалары бойынша мамандар даярлау үшін батыстық үлгідегі мүлде жаңа колледждер мен мектептер ашуға мәжбүр болды. Ғұламалар медреселер мен кейбір шағын аудан мектептеріне жетекшілік еткенімен, білім беру саласындағы монополиясынан айырылды. Батыстық үлгідегі сауда соттары мен заңдарының пайда болуына байланысты ғұламалардың соттық және заңнамалық өкілеттіліктері де айтарлықтай шектелді.

Мысырда да өзіндік батыстандыру реформаларын жүргізілді. 1798 жылғы Наполеон шапқыншылығынан кейін көп ұзамай Мысырға албан текті осман офицері Мехмед (Мұхаммед) Әли паша жіберілді. Бірнеше жылдан соң, 1805 жылы ол Мысыр билеушісі болды. 1811 жылы Мехмед Әли мамлүк қолбасшыларын Каирдегі қамалында мерекелік жиынға шақырып, оларды өлтіртті. Содан кейін мәмлүк әскерлерінің қалдықтарын түпкілікті жою үшін Мысырдың түкпір-түкпіріне әскер жіберді. Осылайша, мәмлүктердің ғасырлар бойы жалғасқан билігіне нүкте қойылды. Мехмед Әли Әл-Азһар сияқты атақты сүннеттік білім орталықтарын қаржыландырып келген уақыптардың (діни қор) кейбір мүлкін тәркілеу арқылы ғұламалардың ықпалын әлсіретті. Бұрынғы билік иелерін ығыстырған соң, ол әскерді, мемлекеттік басқару, салық жүйесін, медицинаны және білім беруді батыстандыруға кірісті. Ол студенттерді Батыс Еуропа елдеріне білім алуға жіберді[33]. Бастапқыда Мехмед Әли Осман сұлтанына адал болды. Сұлтанның бұйрығымен оның әскері 1818 жылы Араб түбегіндегі алғашқы уаххабилік/саудиялық мемлекетті

жойды. Алайда кейін ол сұлтанға қарсы шығып, Осман әскерін жеңіп, Мысырда 1953 жылға дейін сақталған жартылай тәуелсіз әулеттің негізін қалады.

Осман империясы мен Мұхаммед Әлидің реформалары империя аумағында да, Мысырда да батыстық үлгіде білім алған зиялы қауым (интеллектуалдар) табының қалыптасуына алып келді. Бұл зиялылар, атап айтқанда «Жас османдар» конституциялық монархия орнатуға ұмтылды. Абдулхамид II (1876–1909 жж.) белгілі бір саяси уәделер беріп, солардың қолдауымен таққа отырды. Ол уәде еткендей алғашқы Осман парламентін құрды, бұл мемлекет тарихындағы тұңғыш шынайы көпконфессиялы парламентке айналды. Алайда, билік құрғанына небәрі бір жарым жылы өткен соң Абдулхамид парламентті таратып, отыз жылдан астам уақыт бойы абсолютті монарх ретінде билік етті[34].

Қорыта айтқанда, XIX ғасырда кейбір мұсылман елдері мемлекет тарапынан жүргізілген батыстандыру реформаларын бастан өткеріп, өз зиялы қауымын қалыптастырды. Дәстүрлі ғұлама-мемлекет одағы айтарлықтай әлсіреді. Осман империясы мен Мысырда жүргізілген реформалар әскерді, салық жүйесін, медицина жағдайын және білім беру ісін жаңғыртуда белгілі бір нәтижелер берді. Дегенмен, XIX ғасырдағы бұл реформаторлық талпыныстар мұсылмандарға саяси және әлеуметтік-экономикалық даму тұрғысынан «Батысты қуып жетуге» мүмкіндік бере алмады.

XIX ғасырдағы реформалардың сәтсіздікке ұшырауының негізгі үш себебі бар. Біріншіден, ғұламалар негізінен биліктен шеттетіліп, тәуелсіз зиялы қауым өкілдері қалыптасқанына қарамастан, мұсылман әлеміндегі таптық құрылымға қатысты мәселелер негізінен сақталып қалды. Ғұламалардан босаған бос вакуумды билеушілер мен олардың шенеуніктері толтырды. Осман сұлтаны II Махмұд, Мысыр билеушісі Мехмед Әли және олардың мұрагерлерінің көпшілігі реформаларды «жоғарыдан төмен қарай» жүргізе отырып, билікті басқа институттармен немесе таптармен бөлісуден бас тартқан абсолютті билеушілер болды.

Екіншіден, бұл реформатор мұсылман билеушілер жеке капиталдың жиналуын және ұлттық буржуазияның қалыптасуын жеткілікті деңгейде ынталандырмай, экономиканы толықтай өз бақылауында ұстады. Осман империясында кейбір құқықтық реформалар жеке меншікті қорғауға уәде бергенімен[35], іс жүзінде мемлекет тарапынан меншік құқығын бұзу жалғаса берді[36]. Буржуазиялық тап белгілі бір деңгейде дамыды және қалыптасты, бірақ бұл үрдіс негізінен еуропалық державалардың мұсылман емес саудагерлерінің қолдауының нәтижесі болды. Бұл Осман билеуші табы мен мұсылман емес саудагерлер арасында терең сенімсіздікке әкелді. Олардың көпшілігінің империя мен еуропалық елдерінде қос азаматтығы болды.

Үшінші және қорытынды себеп - батыстандыру әрекеттері саяси және діни қарсылыққа тап болды. Осман империясында бұл үрдіске деген саяси қарсылық «исламдық модернизация» саясатын жүргізген Абдулхамид билігі тұсында ең жоғары деңгейде байқалды. Бір жағынан, ол парламентті таратып, көптеген интеллектуалдарға қысым жасап, ғұлама мен сопы шейхтарды ішкі және халықаралық саяси қызметтерге тағайындады. Екінші жағынан, ол көптеген батыстық үлгідегі мектептер ашып, теміржол желілерін салды. Реформаларға қарсы басты діни қарсылық ғұламалар тарапынан болды[37]. Осман империясының соңғы дәуірінде ғұламалар әлі де үкіметтің құрамында қалып, белгілі бір мәселелерге, мысалы Құранның түрік тіліндегі аудармасын жариялау ісіне қатысты вето қою құқығына ие еді[38].

XX ғасырдың басы: секуляристік мемлекет құрушылар

Бірінші дүниежүзілік соғыстың салдары Таяу Шығыстағы британдық және франциялық отаршылдықты бекіте түсті. Осман империясы ыдырағаннан кейін Түркия халқының басым көпшілігі мұсылмандарды құрайтын тұңғыш зайырлы республика ретінде тарих сахнасына шықты. Түркияның негізін қалаушылар - Ататүрік аталған Мұстафа Кемал паша (1923–1938 жж.) және оның серіктестері (кейін кемалистер аталды) Осман империясының батыстық реформаларын сәтсіздікке ұшырады деп есептеді. Олардың пайымдауынша, бұл сәтсіздіктің басты себебі - зайырлы және ислами мектептердің, заңдар мен соттардың қатар жүруі. Олардың көзқарасы бойынша, жаңа республика бұл екіұштылықты түпкілікті жоюы тиіс.

1924 жылы Түркия парламенті қабылдаған Білім беруді біріздендіру туралы заң 479 медресені жауып, бірыңғай зайырлы мектеп жүйесін құрды. Кемалистер исламдық білім беруге қарсы бағыттарын күшейтті. 1927 жылы оқу бағдарламаларынан діни сабақтар алынып тасталды. 1929 жылы араб және парсы тілдері курстары жойылды, 1930 жылы жаңадан

ашылған заманауи ислами лицейлер жабылды, ал 1933 жылы Дарүлфүнундағы (қазіргі Стамбул университеті) жалғыз теология факультеті жұмысын тоқтатты. Осы кезеңнен бастап 1949 жылға дейін ислами білім берудің кез келген түрі іс жүзінде заңмен тыйым салынды. Сонымен қатар бүкіл құқықтық жүйе зайырлы сипатқа көшіп, ғұламалардың заң шығару және сот жүйесіндегі рөлі жойылды[39].

1924 жылғы 3 наурызда Түркия парламенті бұрынғы Дін істері министрлігінің орнына Премьер-министр кеңесіне тікелей бағынатын Діни істер басқармасын (Диянет) құрды. Сол күні парламент халифатты да жойды. Бір жылдан кейін қабылданған жаңа заңмен түрбелер (мұсылман әулиелерінің кесенелері) жабылып, барлық сопылық тариқат орталықтар қызметін тоқтатты. Бұл заң Диянет бақылауындағы мешіттер мен мемлекеттік қызметкер саналатын имамдардан басқа барлық мұсылман діни ұйымдары мен қызметтерін заңсыз деп жариялады. Бұған қоса, арабша азанға (намазға шақыру) тыйым салынып, 1933 жылы оның орнына түріктендірілген нұсқасы енгізілді. Қысқасы, кемалистер «француздық үлгідегі» белсенді зайырлылықты ұстанды, аталған жүйеге сәйкес мемлекет дінді қоғамдық өмірден ығыстыруда шешуші рөл атқарады. Бұл діннің қоғамдағы рөліне төзімділікпен қарайтын және мемлекеттің пассивті рөл атқаруын талап ететін «американдық үлгідегі» пассивті секуляризмнен мүлде өзгеше[40].

Кемалистердің секуляризация реформалары мұсылман әлеміндегі басқа да бірқатар мемлекет құрушыларға, оның ішінде Ирандағы Реза шах (1925–1941) пен Тунис президенті Хабиб Бургибаға (1956–1987) ықпал етті. Реза шах Ататүрік сияқты ерлерге батыстық бас киім киюді міндеттеді, тіпті Ататүріктен де асып түсіп, әйелдердің жамылғы (орамал) тағуына жаппай қатаң тыйым салды[41]. Ататүріктің модернизациялық саясатының ықпалында болған басқа да мемлекет құрушылар қатарында Ауғанстандағы Аманулла шах (1919–1929) пен Индонезия президенті Сукарно (1945–1967) болды[42]. Ататүріктің рөліне қарамастан, 1920–1970 жылдар аралығында жаңадан құрылған мұсылман елдерінің жетекшілері арасында зайырлы реформаның айқын үрдісі орнықты. Олардың қатарында Пәкістанның негізін қалаған Мұхаммед Әли Жинна (1947–1948), Мысырдағы Гамаль Абдель Насер (1956–1970), сондай-ақ Ирак (1968–2003) және Сириядағы (1963 жылдан бері) Баас режимдері болды. Әсіресе араб елдерінде ұлтшылдық пен социализм осы зайырлық бағыттың маңызды құрамдас бөлігіне айналды.

1932 жылы негізі қаланған және уаххабилік ғұламалар мен Сауд корольдік билігі арасындағы одаққа негізделген Сауд Арабиясы осы зайырлылық кезеңдегі ерекше құбылыс болды. Сауд Арабиясының басқа мұсылман елдерінде ықпалы өте шектеулі болатын. Өйткені оның идеологиялық тартымдылығы Араб әлеміндегі насеризмнің көлеңкесінде қалса, әскери қуаты Түркия мен Иран секілді көршілеріне қарағанда әлсіз еді. Тек 1973 жылғы мұнай дағдарысынан кейін ғана Сауд Арабиясы аймақтық ықпалын кеңейтуге жетерліктей мұнай кірісін таба бастады.

Қорытындылай келе, 1920–1970 жылдар аралығында үстемдік құрған зайырлылық үрдісі көптеген мұсылман елдерінде ғұламаларды биліктен шеттетті. Егер жағдай солай болса, ғұлама-мемлекет одағы жойылған елдерде неліктен авторитаризм мен артта қалу, дамымау мәселелері сақталды? Бұл сұрақты екі түрлі жауабы бар.

Біріншіден, XX ғасырдағы мұсылман әлемінің зайырлы жетекшілерінің көбі бұрынғы әскери адамдар болды. Өздерінің кәсіби даярлығы мен әлеуметтену сипатына байланысты олар мемлекеттің дамуы үшін зиялы қауым мен экономикалық кәсіпкерлердің қаншалықты маңызды екенін шынайы бағалай алмады. Сонымен қатар, бұл зайырлы көшбасшылар негізінен, өздерінің модернистік жобаларының мазмұнын айқындаған социалистік және фашистік идеологиялардың ықпалында болды. Олар қоғамға идеологиялық ұстанымдарын таңып, экономикаға мемлекеттік бақылау орнатты. Салдарында олар зиялылар мен тәуелсіз экономикалық тапты мемлекетішілік саясатқа кедергі келтіретін факторлар ретінде қабылдады. Осы тұрғыдан алғанда, олардың зайырлы режимдері зиялыларға да, буржуазияға да қарсы бағытталуы тұрғысынан бұрынғы ғұлама-мемлекет одағынан айтарлықтай ерекшеленбеді.

Екіншіден, бұл зайырлы режимдердің көпшілігі уақыт өте келе ғұлама-мемлекет одағының әртүрлі нұсқаларын қайта қалыптастырды. Мұндай өзгерістерге түрткі болған нәрсе жоғарыдан төмен қарай (автократтар исламды өз режимін заңдастыру және ислам шыл оппозициядан кем емес мұсылман екенін дәлелдеу үшін ислам дінін құрал ретінде пайдалануға ұмтылуы) және төменнен жоғары қарай (ғұламалар мен исламистердің қоғамдағы танымалдығына сүйену) немесе осы екі үрдістің үйлесімі арқылы жүзеге асты.

Түркияда кемалистер исламды мемлекет бақылауында ұстау үшін Диянетті құрды. Осылайша, кемалистік белсенді зайырлылық ешқашан дін мен мемлекеттің шынайы бөлінісін мақсат еткен емес. 1950 жылдан кейін Түркия көппартиялы демократияға өтті, бірақ содан бері әрбір онжыл сайын әскери төңкерістер болып отырды. XX ғасырдың екінші жартысында консервативтік және исламистік саясаткерлер өз электоратын кеңейту үшін исламдық дискурсты пайдаланды. 1980 жылғы әскери төңкерістен кейін әскери генералдардың өзі «коммунистік қатерді» тежеу үшін исламдық білім берудің белгілі бір деңгейін қолдады. Осы үдерістің нәтижесінде 80 мыңнан астам мешітті бақылайтын Диянет біртіндеп Түркияның әлеуметтік-саяси өміріндегі басты ойыншыға айналды.

Мысыр да біртіндеп исламдану үдерісін бастан өткерді. Насер түркиялық әріптестері сияқты ислам институттарын, әсіресе әл-Азһарды, әкімшілік және қаржылық тұрғыдан мемлекет бақылауына алуға ұмтылды. Одан кейінгі президенттер Ануар Садат пен Хосни Мүбәрак та ислам институттары үстінен мемлекеттік қадағалауды одан әрі кеңейтуді жалғастырды. Мемлекет бақылауындағы мешіттердің үлесі 1962 жылғы бестен бір бөліктен де кем деңгейдегі көрсеткіштен, 1994 жылы бестен үш бөліктен асатын деңгейге өскен, сонымен қатар мешіттердің жалпы саны 20 000-нан шамамен 70 000-ға дейін ұлғайған[43]. Сондай-ақ мешіттерде жұма уағыздарының тақырыбын анықтайтын арнайы бюрократиялық кеңес құрылды. Мысырдың осы үш президенті де мешіттерді мемлекеттік бақылауда ұстаудан, «өз саясатын заңдастыратын пәтуаларды алу арқылы әл-Азһарға үстемдік етуден» пайда көрді[44]. Мысыр президенттері ислам институттарын өз саяси мақсаттарына пайдаланғанымен, бұл қарым-қатынастан институттардың өздері де ұтты, өйткені бұл олардың Мысырдағы әлеуметтік-саяси және құқықтық ықпалын кеңейтті[45]. Шын мәнінде, саяси тап пен діни тап арасындағы қарым-қатынас жалпы алғанда тиімді сипатқа ие болды, ол туралы келесі бөлімде толығырақ айтылады.

XX ғасырдың соңы: әлеуметтік-саяси және құқықтық исламдану

Соңғы төрт онжылдықта мұсылман елдерінің көпшілігі әлеуметтік және саяси исламдану үдерісін бастан өткерген болатын. Бұл олардың үкіметтерінде, оппозициялық құрылымдарында және қоғамдық дискурстарында көрініс тапты. Сонымен қатар, конституцияларда, басқа да заңнамалық актілер мен сот жүйесінде байқалады, трансформация жаһандық үрдістің бір бөлігі болды. Діни қозғалыстардың өрлеуі әлемнің көптеген елдерінде айқын сезілді және оған Америка Құрама Штаттарындағы евангелистер, Израильдегі діни саясаткерлер және Үндістандағы үнді ұлтшыл саясаткерлері сияқты әртүрлі топтар ықпал етті.

Мұсылман елдерінде зайырлы режимдердің саяси тұрғыдан қысымшыл және әлеуметтік-экономикалық жағынан тиімсіз саясаты - осы өзгерістің басты себептерінің бірі. Исламдық акторлардың үш тобы өздерінің исламдандыру бағдарламаларын дамыту үшін осы сәтсіздіктерді шебер пайдаланды. Бірінші топ - фиқһ, хадис және Құран тәпсірі сияқты ислам ғылымдары бойынша, әдетте медреселерде немесе олардың заманауи балаларында білім алған ғұламалар (жекеше түрі әлім). Екінші топ - партиялар мен қозғалыстар арқылы сайлау немесе басқа да саяси қызмет түрлерімен айналысатын исламистер. Үшінші топ - тариқаттардың мистикалық және әлеуметтік жетекшілері саналатын сопы шейхтар. Кейбір тұлғалардың қызметі бұл топтардың арасындағы шекаралардың шартты (бұлыңғыр) екенін көрсетеді. Мысалы, Иран көшбасшысы Рухолла Хомейни шииттік әлім әрі исламист саясаткер болса, мысырлық ғалым Юсуф әл-Қарадауи - сүнниттік әлім әрі исламист[46].

Бұл үш топ өз ресурстарын (ғұламалар - мешіттер мен медреселерді, исламистер – өз партияларын, ал сопы шейхтар – тариқат орталықтарын) тек зайырлы мемлекетке ғана емес, сонымен қатар батыстық рационализм, гендерлік теңдік және либералдық демократия ұғымдарына қарсы шығу үшін де пайдаланды. Аталған топтар дәстүршіл білім беруді қолдап, гендерлік теңдікке қарсы шығып, күпірлік пен діннен безу туралы заңдарды жақтады. Сондай-ақ олар өз елдерінің құқықтық жүйесіне шариғатты енгізуді ортақ мақсат ретінде ұстанды. Бұл мақсатты іске асыру үшін оларға мемлекеттік билік қажет болды. Сол себепті олар исламның XI ғасырдан кейінгі түсіндірмелеріне сүйеніп, ғұлама-мемлекет одағы заманауи нұсқаларын қолдады.

Ғұлама-мемлекет одағы мен ең радикалды исламдану үлгісі 1979 жылғы революцияның нәтижесінде Иранда жүзеге асты[47]. Революцияға дейін-ақ Хомейни (1979–1989) өзінің «фақиһ билігі» (*velayat-e faqih*) теориясында Иран туралы көзқарасын баяндандаған. Сол теорияға

сәйкес, ғұлама тек заң шығару мен сот билігін ғана емес, сонымен бірге атқарушы билікті де өз қолына алуға тиіс. Нәтижесінде, Иран ерекше жағдайға ие болды. Өйткені ондағы ғұлама-мемлекет одағы жоғары билік толығымен ғұламалардың қолында шоғырланған жартылай теократиялық режимге айналды[48].

Хомейнидің пайымдауынша, Құдай шариғатты жүзеге асыру өкілеттігін ғұламаларға, әсіресе құқықтанушыларға берген. Оның түсінігінде басқару ісі тек шариғатты, әсіресе қылмыстық құқық саласындағы шариғат нормаларын жүзеге асырумен ғана шектелген. Оның тұжырымдамасы бойынша адам баласының заң шығаруға ешқандай құқығы жоқ. Хомейни тіпті Мұхаммед пайғамбар мен (имам) Әли қазіргі заманда өмір сүрсе, мемлекетті басқару ісінде қарапайым заңгер-құқықтанушыдан артық құзыретке ие болмас еді деп тұжырымдайды. Оны мынадай мысалмен түсіндірді: «Зина жасаушыға берілетін жаза - жүз дүре. Егер бұл жазаны Пайғамбар қолданса, ол жүз елу дүре соғуы керек пе, (Имам) Әли... жүз дүре, ал фақиһ (құқықтанушы) елу дүре ме?»[49]. Дегенмен, Иранның Жоғарғы Көсемі болғаннан кейін Хомейни өзінің алғашқы көзқарастарына қайшы келетін мәлімдеме жасады. Ол Иран Ислам Республикасының мүдделері барынша басым болуы керек екенін, тіпті бұл үшін «намаз, ораза және қажылықты» уақытша тоқтату қажет болса, соған бару керектігін алға тартты[50].

1979 жыл Пәкістан үшін де бетбұрыс кезең болды. Осы жылы әскери төңкеріс нәтижесінде билікке келген генерал Зия ул-Хақ (1978–1988) бірқатар исламдық қылмыстық заңдарды қабылдау, білім беру жүйесі мен экономиканы исламдандыру бағытында маңызды қадамдар жасады[51]. Зияның исламистік «Жамаат-и-Ислами» партиясымен қысқа мерзімді одағы тамыры тереңде жатқан тарихи дәстүрді жаңғыртты. Бұл одақ «ислам мемлекетінің классикалық тұжырымдамасын жүзеге асырды. Яғни, ғұламалар мен «Жамаат-и-Ислами» өкілдерімен кеңесе отырып, шариғатты іс жүзінде қолдануға міндеттелген ізгі әрі тақуа мұсылман билігін бейнеледі[52]».

Зия Пәкістан заңнамасын қарап шығуға және оның шариғатқа сәйкестігін анықтауға құзіреті бар Федералдық шариғат сотын құру арқылы ғұламалардың ықпалын күшейтті. Әрине, ол бұл соттың прогрессивті қадамдар жасауына жол бермеді. 1981 жылы сот неке бұзу ісінде таспен атып өлтіру жазасын исламға қайшы деп жариялағанда, Зия сот құрамын жаңа судьялармен толықтырып, солар арқылы бұл шешімнің күшін жойды[53]. Зия дәуірінен бүгінгі күнге дейін Пәкістандағы кейбір исламдық акторлар авторитаризмді үнемі қолдап, сүннит емес мұсылмандар мен мұсылман емес азшылықтардың діни бостандықтарын тежеп, әйелдердің құқықтарын да шектеп келеді[54].

Әрине, барлық исламдық акторлар бірдей емес. Шариғатқа негізделген мемлекет орнатуды басты мақсат етпеген кейбір исламдық топтар өз елдеріндегі демократиялану үдерісіне үлес қосқан. Мысалы, Индонезиядағы кейбір ғұламалар, Сенегалдағы көптеген сопылық топтар және Тунистегі исламистер[55]. Бұл айырмашылықтар II бөлімде қазіргі мұсылман елдерін талдауда көрініс табады.

Баяндаманың I бөлімінде ғұлама-мемлекет одағының тарихи негіздері түсіндіріліп, одақтың XI ғасырдың ортасынан кейін ғана қалыптасқаны атап өтілді. Ол исламның қасиетті мәтіндеріне де, ерте ислам тарихына да негізделмеген. Керісінше, VIII ғасыр мен XI ғасырдың ортасы аралығында ғұлама мен билеушілер арасында белгілі бір дәрежеде жіктелу болды, дәл осы кезеңде мұсылман елдерінің халқы философиялық және экономикалық дамудың керемет деңгейіне жетті. Бұл тарихи контекст болашаққа үміт береді. Ол мұсылман әлемінде ғұламалар мен мемлекет одағын ыдыратуға және дін мен мемлекеттің бөлінуіне бағытталған реформалардың жүзеге асуы мүмкін екенін көрсетеді. Сонымен қатар ислам діні мұндай реформаға қарсы емес.

Ғұлама-мемлекет одағы философтар мен саудагерлерді шеттету арқылы XII–XVIII ғасырларда мұсылман әлемін интеллектуалдық және экономикалық тоқырауға қалай алып келгенін көрсетеді. XIX және XX ғасырдың басында реформатор билеушілер мен зайырлы мемлекет құрушылар ғұламаларды биліктен ығыстыру арқылы модернизациялық реформаларды іске асыруға тырысты. Бірақ бұл реформалық талпыныстар негізінен сәтсіздікке ұшырады. Өйткені билеушілер мен мемлекет құрушылар тым мемлекетшіл ұстанымда болып, зиялы қауым мен экономикалық кәсіпкерлердің маңыздылығын жеткілікті бағаламады.

XX ғасырдың соңында ғұлама, исламистер және сопы шейхтар зайырлы режимдердің саяси сәтсіздіктерін өздерінің әлеуметтік-саяси және құқықтық исламдандыру мақсатын дамыту үшін тиімді пайдаланды. Келесі бөлімде қазіргі мұсылман елдерінің конституциялары мен саяси режимдері ескі зайырлылық кезеңі мен жаңа исламдандыру үдерісінің аралас мұрасы нәтижесінде әртүрлі сипатта болғаны баяндалады.

Пайдаланған әдебиеттер

1 "Milli İstihbarat Teşkilatı Yeni Hizmet Binası Dualarla Açıldı", January 6, 2020 (in Turkish), https://diyanet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/26236/milli-istihbarat-teskilati-yeni-hizmetbinasi-dualarla-acildi.

2 From now on, I will simply call them "Muslim countries".

3 Freedom House, "List of Electoral Democracies", 2020, https://freedomhouse.org/report/ freedom-world/2020/leaderless-struggle-democracy. Analysing Freedom House's democracy scores for earlier years (1973–2017) also reflects a long-lasting disparity between Muslim countries and the rest of the world. Freedom House, "Country and Territory Ratings and Statuses, 1973–2018", https://freedomhouse.org/content/freedom-world-data-and-resources.

4 World Bank, "World Development Indicators: GNI per Capita (PPP)", 2010, http://data.worldbank.org/indicator/NY.GNP.PCAP.PP.CD. Qatar is excluded in this calculation since it is a major outlier.

5 World Bank, "Indicators: Mortality Rate, under-5 (per 1,000 Live Births)", 2014, http://data.worldbank.org/indicator/SH.DYN.MORT.

6 United Nations Statistics Division, "Social Indicators: Education, Literacy", 2013, http://unstats.un.org/unsd/demographic/products/socind/; United Nations Development Programme, "Human Development Index", 2011, http://hdr.undp.org/en/media/ HDR_2011_EN_Table1.pdf.

7 Ahmet T. Kuru, Islam, Authoritarianism, and Underdevelopment: A Global and Historical Comparison (New York: Cambridge University Press, 2019).

8 Mustafa Akyol, Reopening Muslim Minds: A Return to Reason, Freedom, and Tolerance (New York: St. Martin's, 2021); Fanny Bessard, Caliphs and Merchants: Cities and Economies of Power in the Near East (700-950) (Oxford: Oxford University Press, 200), esp. pp. 241–264.

9 Andrew M. Watson, Agricultural Innovation in the Early Islamic World: The Diffusion of Crops and Farming Techniques, 700–1100 (New York: Cambridge University Press, 1983), pp. 31–50, 62–65.

10 Benedikt Koehler, Early Islam and the Birth of Capitalism (New York: Lexington Books, 2014), p. 198.

11 Fernand Braudel, "Civilization and Capitalism, 15th–18th Century. Vol. 2: The Wheels of Commerce. Translated from French by Sian Reynolds (New York: Harper and Row), p. 559.

12 Peter E. Pormann and Emilie Savage-Smith, Medieval Islamic Medicine (Washington, D.C.: Georgetown University Press, 2007).

13 Hayyim J. Cohen, "The Economic Background and the Secular Occupations of Muslim Jurisprudents and Traditionists in the Classical Period of Islam (Until the Middle of the Eleventh Century)", Journal of the Economic and Social History of the Orient 13, 1 (1970), p. 16–61.

14 The mihna (inquisition) (833–848) was a short period of exceptionally close relations between the Mutazili ulema, who were rationalist theologians, and the Abbasid caliphs. This was a period of persecution for Hanbalis and some other non-Mutazili. This 15-year period was an exception that proved the rule for the Muslim "Golden Age". Its attempt to create a rationalist official religion backfired and resulted in the weakening of the Mutazilis.

15 Ahmet T. Kuru, "Islam, Catholicism, and Religion-State Separation: An Essential or Historical Difference?" International Journal of Religion, 1, 1 (2020), p. 91–104, https://journals.tplondon.com/ijor/article/view/982/865.

16 Oleg Grabar, Oleg, The Formation of Islamic Art (New Haven: Yale University Press, 1987), p. 176.

17 Adam Mez, The Renaissance of Islam, translated from German by Salahuddin Khuda Bakhsh and D. S. Margoliouth (Patna: Jubilee Printing and Publishing House, 1937).

18 Harold J. Berman, Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1983); Jonathan Daly, The Rise of Western Power: A Comparative History of Western Civilisation (New York: Bloomsbury Academic, 2021).

19 Kuru, Islam, Authoritarianism, and Underdevelopment, pp. 157–161.

20 Ibid, p. 93–101.

21 George Makdisi, Ibn Aqil: Religion and Culture in Classical Islam (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1997), p. 8–12.

22 S. Frederick Starr, Lost Enlightenment: Central Asia's Golden Age from the Arab Conquest to Tamerlane (Princeton: Princeton University Press, 2015); Wilhelm Barthold, Turkestan Down to the Mongol Invasion, translated from Russian by T. Minorsky (London: E. J. W. Gibb Memorial Trust, 1977 [1900]).

23 Burhan Fındıklı "Rethinking Ancient Centers of Higher Learning: Madrasa in a Comparative-Historical Perspective", British Journal of Educational Studies, March 2021 (published online), https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00071005.2021.1901853

24 Ghazali, The Incoherence of the Philosophers [Tahafut al-Falasifa], translated by Michael E. Marmura (Provo, UT: Brigham Young University Press. 2000 [1095]); Ghazali, Deliverance from Error [Al-Munqidh min al-Dalal], translated by W. Montgomery Watt, in The Faith and Practice of Al-Ghazali (London: George Allen and Unwin, 1953 [c. 1108]).

25 Joan E. Gilbert, "Institutionalisation of Muslim Scholarship and Professionalisation of the 'Ulama' in Medieval Damascus", Studia Islamica, 52 (1980), p. 127-129.

26 Marshall G. S. Hodgson, The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilisation. Vol. 3: The Gunpowder Empires and Modern Times (Chicago: University of Chicago Press, 1974); Rıza Yıldırım, "The Rise of the 'Religion and State' Order: Re-Confessionalisation of State and Society in the Early Modern Ottoman Empire", in Vefa Erginbaş, ed., Ottoman Sunnism: New Perspectives (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2019).

27 Kuru, Islam, Authoritarianism, and Underdevelopment, p. 207–211.

28 Ibn Khaldun, The Muqaddimah: An Introduction to History. Vol. III, translated by Frantz Rosenthal (New York: Pantheon Books, 1967 [1377]), p. 315; Katip Çelebi, Kitapların ve İlimlerin İsimlerinden Şüphelerin Giderilmesi (Istanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007 [c. 1653]) (in Turkish), p. 567–568; Timur Kuran, The Long Divergence: How Islamic Law Held Back the Middle East (Princeton: Princeton University Press, 2010).

29 Eric J. Zürcher, Turkey: A Modern History (New York: I. B. Tauris, 2004), p. 41.

30 Niyazi Berkes, The Development of Secularism in Turkey (New York: Routledge, 1998 [1964]), p. 111.

31 Instead of "liberty" in Locke's phrase ("life, liberty, estate [property]"), the Edict used the word "honour". "The Hatt-ı Şerif of Gülhane", translated from Ottoman Turkish by J. C. Hurewitz, in The Middle East and North Africa in World Politics: A Documentary Record. Vol 1 (New Haven: Yale University Press, 1975 [1839]).

32 "Islahat Fermanı", in Hurewitz, The Middle East and North Africa. See also Kemal Karpat, The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State (New York: Oxford University Press, 2001), p. 75–77.

33 Carter Vaughn Findley, "Knowledge and Education", in Cyril E. Black and L. Carl Brown, eds., Modernisation in the Middle East: The Ottoman Empire and its Afro-Asian Successors (Princeton: Darwin Press, 1992), p. 125.

34 Şerif Mardin, The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernisation of Turkish Political Ideas (Syracuse: Syracuse University Press, 2000 [1962]).

35 The Tanzimat Edict promised to abolish confiscation: "[T]he innocent heirs of a criminal shall not be deprived of their hereditary rights as a result of the confiscation of the property of such a criminal." "The Hatt-ı Şerif of Gülhane", p. 270.

36 Kemal Karpat, "The Land Regime, Social Structure, and Modernisation in the Ottoman Empire", in William R. Polk and Richard L. Chambers, eds., Beginnings of Modernisation in the Middle East (Chicago: University of Chicago Press, 1968), p. 74, 81.

37 In Egypt, the leading ulema rejected Muhammad Abduh's proposal to reform Al-Azhar. The shaykh of Al-Azhar accused Abduh of wanting to "destroy the clear paths of religious instruction and to convert this great mosque into a school of philosophy and literature." The shaykh adds, "As for the worldly affairs and modern learning, they have nothing to do with Al-Azhar." Quoted in Fazlur Rahman, Islam and Modernity: Transformation of an Intellectual Tradition (Chicago: University of Chicago Press, 1982), p. 68. Similarly, in Central Asia and other Muslim lands under Russian rule, the ulema resisted the reform project of the Jadidists.

38 Kuru, Islam, Authoritarianism, and Underdevelopment, p. 207–211.

39 Ahmet T. Kuru, Secularism and State Policies toward Religion: The United States, France, and Turkey (New York: Cambridge University Press, 2009), ch. 7.

40 Ibid.

41 Touraj Atabaki and Erik Jan Zürcher, eds., Men of Order: Authoritarian Modernisation under Ataturk and Reza Shah (New York: I. B. Tauris, 2004).

42 Sukarno was "more influenced by Mustafa Kemal [Atatürk] than any other reformer" particularly on the issue of state-religion relations. Ibnu Anshori, "Mustafa Kemal and Sukarno: A Comparison of Views Regarding Relations between State and Religion", MA Thesis, McGill University, 1994, p. 8, 110.

43 Tamir Moustafa, "Conflict and Cooperation between the State and Religious Institutions in Contemporary Egypt", International Journal of Middle East Studies 32, 1 (2000), p. 8.

44 Ibid., p. 3.

45 Under Sadat, in 1971, the reference to sharia as a source of legislation was added to the Egyptian Constitution. Later, in 1980, that constitutional article was revised by defining sharia as the source of legislation. Tamir Moustafa, The Struggle for Constitutional Power: Law, Politics, and Economic Development in Egypt (New York: Cambridge University Press, 2007), p. 107, 110.

46 Despite the misperception of Islamists as always opposing the ulema, the Egyptian Islamist organisation the Muslim Brotherhood, who led the drafting of a new constitution in November 2012, empowered Al-Azhar's senior ulema with a consultative authority in matters relating to sharia in the new draft (article 4).

47 Said Amir Arjomand, The Turban for the Crown: The Islamic Revolution in Iran (New York: Oxford University Press, 1988).

48 For some of the Iranian ulema's criticism of the "guardianship of the jurist", see Mohsen Kadivar, "Routinizing the Iranian Revolution" in Jeffrey T. Kenney and Ebrahim Moosa, eds., Islam in the Modern World (New York: Routledge, 2013), and Naser Ghobadzadeh, Religious Secularity: A Theological Challenge to the Islamic State (New York: Oxford University Press, 2014).

49 Ruhollah Khomeini, "Islamic Government", translated from Persian by Hamid Algar, in Islam and Revolution: Writings and Declarations of Imam Khomeini (Berkeley: Mizan Press, 1981 [1970]), p. 63.

50 Nader Hashemi, "How Iran Justifies Its Violence", New York Times, December 18, 2019, https://www.nytimes.com/2019/12/18/opinion/iran-protests.html.

51 Muhammad Qasim Zaman, "Pakistan: Shari'a and the State", in Robert W. Hefner, ed., Shari'a Politics: Islamic Law and Society in the Modern World (Bloomington: Indiana University Press, 2011), p. 216.

52 Mumtaz Ahmad, "Islamic Fundamentalism in South Asia: The Jamaat-i-Islami and the Tablighi Jamaat", in Martin E. Marty and R. Scott Appleby, eds., Fundamentalisms Observed (Chicago: University of Chicago Press, 1991), p. 481.

53 Sadakat Kadri, Heaven on Earth: A Journey through Shari'a Law from the Deserts of Ancient Arabia to the Streets of the Modern Muslim World (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2012), p. 229.

54 Farahnaz Ispahani, Purifying the Land of the Pure: A History of Pakistan's Religious Minorities (New York: Oxford University Press, 2017); Sadia Saeed, Politics of Desecularisation: Law and the Minority Question in Pakistan (New York: Cambridge University Press, 2016).

55 Robert W. Hefner, Civil Islam: Muslims and Democratisation in Indonesia (Princeton: Princeton University Press, 2000); Mamadou Diouf, Tolerance, Democracy, and Sufis in Senegal (New York: Columbia University Press, 2013); Monica Marks, "Cross-Ideological.

Жалғасы келесі санда

АДАМ ӘЛЕМІ

Жылына төрт рет шығады **Издается четыре раза в год**

Редакция мекен-жайы:
050010,
Алматы қаласы,
Шевченко көшесі, 28
ҚР ҒЖБМ ҒК «Философия,
саясаттану және дінтану
институты» ШЖҚ РМК

Адрес редакции:
050010,
город Алматы,
улица Шевченко, 28
РГП на ПХВ «Институт философии,
политологии и религиоведения»
КН МНВО РК

Меншік иесі: Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «Философия, саясаттану және дінтану институты» шаруашылық жүргізу құқығындағы республикалық мемлекеттік кәсіпорны (Алматы қ.)

Собственник: Республиканское государственное предприятие на праве хозяйственного ведения «Институт философии, политологии и религиоведения» Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (г. Алматы)

Басылып отырған материал авторларының көзқарасымен редакция алқасының пікірі сәйкес келмеуі мүмкін.

Журналда жарияланған материалдардың, деректердің, айғақтардың, тәсімдердің, сандық көрсеткіштердің, жарнамалардың растығы авторлардың жауапкершілігінде.

Журналдағы деректерді пайдаланғанда түпнұсқаға сілтеме жасау міндетті.

Мнение редакционной коллегии может не совпадать с точкой зрения авторов публикуемых материалов.

За достоверность публикуемых в журнале материалов, сведений, фактов, схем, цифровых данных, рекламы ответственность несут авторы.

При использовании материалов, опубликованных в журнале, ссылка на источник обязательна.

Дизайн және беттеу: ***Л.Токтарбекова*** Дизайн и верстка

Теруге 20.10.2026 ж. берілді. Басуға 31.10.2026 ж. қол қойылды.
Таралым 118 дана. Форматы 70x1001/16. Есепті баспа табағы 16,25.
Тапсырыс № 90.

ЖК «Quick Print» баспасында басылып шығарылды.
Алматы қ., Алмалы ауданы, Төле би көшесі, 113 үй.

Сдано в набор 20.10.2026 г. Подписано в печать 31.19.2026 г.
Тираж 118 экз. Формат 70x1001/16. Уч. изд. л. 16.25.
Заказ № 90.

Отпечатано в типографии ИП «Quick Print»
г. Алматы, Алмалинский район, улица Толе би, дом 113.